

EESTI KEELE PROSOODIA NING TEKSTI JA VIISI SEOSD REGILAILUS

TAIVE SÄRG

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Väitekirja on kaitsmisele suunanud kirjanduse ja rahvaluule osakonna nõukogu
9. mail 2005. a.

Juhendaja prof Jaan Ross

Oponendid vanemteadur dr Žanna Pärtlas (Eesti Muusikaakadeemia)
 prof Karl Pajusalu (Tartu Ülikool)

Kaitsmine toimub 21. juunil 2005. a.

Väitekirja trükikulud on katnud Tartu Ülikool

ISSN 1406–7366

ISBN 9949–11–080–7 (trükis)

ISBN 9949–11–081–5 (PDF)

Autoriõigus Taive Särg, 2005

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr 175

SISUKORD

1. SISSEJUHATUS.....	11
1.1. Töö eesmärgid	11
1.2. Töö ülesehitus	13
1.3. Töös kasutatavad mõisted ja kontseptsioonid.....	14
1.3.1. Helilise väljendusega seotud üldised mõisted	14
1.3.2. Eesti keele prosoodiast	15
1.3.3. Regilaul	19
1.3.4. Regilaulu poeetilisest struktuurist.....	20
1.3.5. Regilaulu muusikalisest struktuurist.....	25
1.3.6. Tüüp ja variant, viisi põhikuju.....	29
1.4. Uurimismaterjal	30
1.5. Karksi kihelkond.....	31
1.5.1. Ajalugu ja murrak	31
1.5.2. Karksi regilaulude kogumine, publitseerimine ja uurimine	32
1.6. Tänu	32
 2. EESTI PROSOODIA UURIMISE LUGU	
17.–19. SAJANDIL	34
2.1. Sissejuhatus.....	34
2.1.1. Peatüki eesmärgid ja nende saavutamise teed	34
2.1.2. Eesti keel ja selle uurimine 17.–19. sajandil	35
2.2. Eesti prosoodia uurimise 1. periood. 17.–18. saj.....	36
2.2.1. Üldist	36
2.2.2. Eellugu kuni 17. sajandini: vanimad kirjalikud allikad enne grammatikaid	37
2.2.3. Heinrich Stahl (1600–1657)	40
2.2.4. Johannes Gutsclaff (?–1657).....	42
2.2.5. Heinrich Göseken (1612–1681)	45
2.2.6. Bengt Gottfried Forselius (u. 1660–1688) ja Johann Hornung (u. 1660–1715).....	47
2.2.7. Anthon Thor Helle (1683–1748) ja Eberhard Gutsleff (u. 1700–1749)	49
2.2.8. August Wilhelm Hupel (1737–1819)	50
2.2.9. I perioodi kokkuvõte.....	52
2.3. Prosoodia uurimise 2. periood. 19. saj. esimene pool	53
2.3.1. Üldist	53
2.3.2. Peter Heinrich Frey (1757–1833).....	55

2.3.4. Friedrich Heller (1786–1849).....	61
2.3.5 Wilhelm Friedrich Steingrüber (1761–1834) ja Jacob Johann Anton Hirschhausen (1773–1837)	62
2.3.6. Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850)	64
2.3.7. Eduard Ahrens (1803–1863)	68
2.3.8. II perioodi kokkuvõte	70
2.4. Prosoodia uurimise 3. periood. 19. saj. teine pool.....	72
2.4.1. Üldist	72
2.4.2. Georg Julius Schultz-Bertram (1808–1875).....	74
2.4.3. Dimitri von Mewes (?–?)	75
2.4.4. Nikolai Nolcken (1830–1913).....	76
2.4.5. Mihkel Veske (1843–1890).....	80
2.4.6. Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887)	81
2.4.7. Jaan Bergmann (1856–1916).....	84
2.4.8. Ado Grenzstein (1849–1916)	84
2.4.9. Karl August Hermann (1851–1909).....	85
2.4.10. III perioodi kokkuvõte.....	86
2.5. Arutlusi prosoodia uurimisloo kohta	87
2.5.1. Prosoodiakäsitluse ja kirjaviisi seostest; uurijate keelelise tausta mõjust nende prosoodiakäsitlusele	87
2.5.2. Eesti keele prosoodia uurimine ja regivärsimõõdu seaduspärasuste avastamine	89
2.6. Peatüki kokkuvõte	90
2.6.1. Vana prosoodiakäsitlus.....	91
2.6.2. Vaatepunkti muutus prosoodia uurimises	92
2.6.3. Uus prosoodiakäsitlus.....	93

3. SKANSIOONIPROBLEEM: AJALOOLINE JA LOODUS- TEADUSLIK KÄSITLUS..... 94

3.1. Sissejuhatus.....	94
3.2. Skansiooni mõiste värsiõpetuses	95
3.3. Skansiooni mõiste regilaulu-uurimises. Skansiooniprobleem..	97
3.3.1. Skansiooniprobleemi ajalooline taust.....	98
3.3.2. Skansiooniprobleemi kerkimine. Johannes Aavik	98
3.3.3. Diskussiooni algus. Aaviku oponendid Gustav Suits ja Juhan Zeiger.....	101
3.3.4. Teaduslik uurimine: Harald Paukson, Hendrik Visnapuu ja Jaan Ainelo, Walter Anderson, Herbert Tampere.....	105
3.3.5. Pärast 1940. aastaid	110
3.4. Skansiooni definitsioon	111

3.5. Skansiooni loodusteaduslik uurimine: probleem ja selle lahendamise tee	112
3.6. Uurimismaterjal ja selle valiku põhimõtted.....	113
3.7. KATSE 1. Tajukatse	114
3.7.1. Katse eesmärk ja eeldatavad tulemused.....	114
3.7.2. Tajukatse materjal	115
3.7.3. Katse korraldus	118
3.7.4. Tulemused.....	119
3.7.5. Järeldused.....	121
3.8. KATSE 2. Füüsikaline katse.....	122
3.8.1. Regilaulurea rõhkude füüsikaliste näitajate varasem uurimine	122
3.8.2. Füüsikalise katse eesmärk ja selle saavutamise tee. Eeldatavad tulemused	123
3.8.3. Rõhu moodustajate määramise meetoodika	126
3.8.4. Füüsikalise katse materjal	129
3.8.5. Skandeeritud laulude analüüs.....	130
3.8.6. Rõhutamata laulude analüüs	138
3.8.7. Sõnarõhuliste laulude analüüs.....	142
3.9. Mõlema katse tulemuste analüüs	148
3.9.1. Missugused tunnused määravad rõhulisuse mulje harilikes ridades?	148
3.9.2. Mille poolest erineb skandeeritud ridade ja rõhutamata ridade laulmine?.....	148
3.9.3. Mille poolest erineb sõnarõhuliste ja rõhutamata ridade laulmine?.....	150
3.9.4. Mille poolest erineb skandeeritud ja sõnarõhuliste ridade laulmine?.....	151
3.10. Füüsikalise katse kokkuvõte	153
3.11. Peatüki kokkuvõte	155
3.11.1. Mis on skansiooniprobleem? Ajalooline käsitus	155
3.11.2. Füüsikaline katse skansiooni määramiseks. Loodusteaduslik käsitus	155

4. VÄRSIEHITUSE JA MELOODIA SEOS

REGILAUULUS.....	158
4.1. Probleem ja selle lahendamise tee	158
4.2. Regiviiside varieerimise varasemast uurimisest	160
4.3. Viiside varieerimise uurimismaterjal.....	163

4.3.1. Viisitüübid.....	163
4.3.2. Laulikud	166
4.4. Regiviiside varieerumise analüüs	168
4.4.1. Värsiridade struktureerimine.....	168
4.4.2. Kaheksast suurema silbiarvuga värsside struktureerimine	169
4.4.3. Värsiehituse ja viisivariatsioonide vaheliste seoste leidmine	171
4.4.4. Probleemsete ridade laulmine viisitüübis 3R.....	172
4.4.5. Probleemsete ridade laulmine viisitüübis 4R.....	176
4.4.6. Varieerimise võrdlus viisitüüpides 3R ja 4R	181
4.5. 3-silbiliste sõnade erineva varieerimise võimalikke põhjusi regilaulus.....	183
4.5.1. Hüpoteesid erineva varieerimise põhjuste kohta	183
4.5.2. Viisi varieerimise sõltuvus 3-silbilisele sõnale vastava viisikäigu kujust.....	183
4.5.3. Viisi varieerimise sõltuvus meloodiliste rõhkude väärtustest 3-silbilisele sõnale vastavas viisikäigus	190
4.5.4. 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikäikude varieerimise seaduspärasused	194
4.6. Peatüki kokkuvõte	195
4.6.1. Viisivariatsioonidega seotud probleemistik.....	195
4.6.2. Kahe viisitüübi varieerimise võrdlus	196
4.6.3. 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikäikude varieerimise põhjusi.....	197
5. KOKKUVÕTE.....	200
5.1. Töö problemaatika ja ülesehitus	200
5.2. Eesti prosoodia uurimislugu	202
5.3. Skansiooniprobleem: ajalooline ja loodusteaduslik käsitlus ...	204
5.4. Värsiehituse ja meloodia seosed regilaulus	206
KIRJANDUS	209
SUMMARY	224
LISAD	229
Lisa 1. Lauluread, mida kasutati skandeerimise akustilises analüüsis, III pt.	229

Lisa 2. Näiteid töös kasutatud lauludest.	232
Lisa 3. Skansiooni olemasolu hindamiseks tehtud tajukatse tulemused, III pt	253
Lisa 4. Variatsioonide uurimiseks kasutatud Karksi kihelkonnast kogutud laulud, viisitüüp 3R, IV pt.	255
Lisa 5. Variatsioonide uurimiseks kasutatud Karksi kihelkonnast kogutud laulud, viisitüüp 4R, IV pt.	256
Lisa 6. Karksi kihelkonna laulude põhjal statistiliselt leitud ühtlustamisreeglid, IV pt	258
ELULOOKIRJELDUS	263
CURRICULUM VITAE	264

1. SISSEJUHATUS

1.1. Töö eesmärgid

Suulise pärimuse, selle üleskirjutuste ja helisalvestuste kaudu on meieni jõudnud arhailise päritoluga *eesti regilaul*, aga samuti seda kandnud keel. Vanade rahvalaulude poeetiline ja muusikaline vorm on välja kujunenud seoses ajaloolise kõneprosoodiaga, mistõttu teaduslikus uurimises on osutunud otstarbekaks eesti keele ja regilaulu kõrvutamine (nt Krohn 1902; Zeiger 1926; Tampere 1934, 1937; Kolk 1984; Lippus 1977a, b; Sarv, M. 2000; Ross, Lehist 2001 jt).

Siinse töö eesmärk on analüüsida keele prosoodilise ning regilaulu poeetilise ja muusikalise struktuuri omavahelisi vastavusi, järjestades probleeme nii, nagu need kujunesid teadusloos. Oma algusjärgus olid keele ja regilaulu prosoodia uurimine teineteisega tihedalt seotud, tookordsed kirjutised on aga tänapäeval suhteliselt vähetuntud, kohati ka raskesti kättesaadavad ja raskesti mõistetavad. Seetõttu kujunes autori esimeseks ülesandeks vanemate allikate ülevaatus, lootuses, et tunnetuslugu pikemas ajalisel perspektiivis annab uut teavet nii objektide endi kui nendealaste teadmiste iseloomu kohta ning osutub kasulikuks mitmete alade (folkloristika, keeleteaduse, poeetika, etnomusikoloogia) esindajatele.

Arvestades eesti folkloristikas üles kerkinud ja seni veel lahenduseta jäänud küsimusi, aga ka regilaulu kesket osa eesti (rahva)muusikas,¹ võttis töö autor teiseks vaatluse alla selle traditsioonilise esituse. Uurimiseks valiti probleemid, mille lahendused võiksid pakkuda huvi nii teoreetikutele kui muusikutele: silpide rõhulisus ja viiside varieeruvus laulmisel. Regilaulud on suulisest traditsioonist suurelt jaolt hääbunud, kuid üks võimalus nende esitustavade mõistmiseks on säilinud helisalvestuste analüüsimine.

Regilaulu ja prosoodia uurimine kuulub peamiselt folkloristika, keeleteaduse, poeetika ja (etno)musikoloogia valdkonda. Autori üldine vaateviis on pärit etnomusikoloogiast, mis on teadus igasuguse muusika uurimiseks, seostatuna selle loojate ja/või kasutajate ajaloolise, kultuurilise ja sotsiaalse taustaga. Siinses töös analüüsitakse regilaulu seda kandva keele – eesti keele – kontekstis, arvestades ka eesti kultuuriloolist tausta.²

¹ Tänapäeva Eestis on regilaul mõnevõrra muutunud kujul taas (või ikka veel) kasutuses ning seda võib pidada eesti rahvalaulu sümboliks, lisaks on ta andnud alust uute muusikastiilide (nt *regirock*) tekkimiseks ja leidnud oma koha eesti maausuliste rituaalides.

² Etnomusikoloogia on tekkinud ajaloos eelkõige kui loodusrahvaste suuliste muusikakultuuride uurimine nende suhtes väljaspool paiknevate teadlaste poolt, kes esindasid euroopalikku kirjalikku kultuuri koos sinna juurde kuuluva teoreetilise mõtteviisiga (Nettl 1964: 1–26; Pärtlas 2004a: 458jj; Särg 2004 b). Max Peter Baumann (1976: 48–56) liigitab muusikakultuure teoreetilise mõtte arengu põhjal, väites, et teooria tekkimine on ühtlasi märk muusikakultuuri muutumisest. Ühiskonnas, kus suuline

Uurimisobjektiks ja -materjaliks on eesti keele prosoodiat ja/või regilaulu puudutavad kirjutised ning Eesti Rahvaluule Arhiivis säilitatavad viisidega regilaulud Karksi kihelkonnast. Vastavalt probleemide iseloomule on kasutatud mitmesugust metoodikat: varasemate keele- ja regilaulualaste tekstide analüüsi, seostades seda kirjutiste loomise aja konteksti ja autorite keelelise taustaga; regilaulude värsiehituse, meloodia ja rütmi kõrvutamist eelkõige helisalvestatud laulude põhjal; regilaulude kuulamise tajukatset, seostatuna akustilise analüüsiga. Iga nähtusteringi valgustamisel on vaatenurk valitud vastavalt küsimuse iseloomule: pikema ajalooga probleemide puhul on rohkem tähelepanu pööratud uurimisloole, uuemate küsimuste puhul aga lahenduste otsimisele. Põhirõhku pole pandud suurte materjalihulkade läbitöötamisele, vaid lahendusele viivate meetodite katsetamisele. Helisalvestused on dešifreerinud ja varem ilmunuta võõrkeelsed tsitaadid tõlkinud töö autor.

Üheks tööd läbivaks üldiseks jooneks on struktuursete sobivuste ja ebasobivuste jälgimine olukordades, kus keele prosoodiline süsteem suhtestub teiste väljendusviisidega: poeetiline tekst, regilauluviis, kirjalik tekst või ka teoreetiline käsitlus (ortograafia reeglistik, värsiõpetus) jms. Niisuguseid olukordi võib teatud määral pidada konfliktseks, sest teksti prosoodilised tunnused ei saa ilmneda tavalisel kombel – kõneheli kirjalikus tekstis puudub, laulus seguneb see muusikaliste tunnustega, analüüsil asendub kirjeldavate konstruktsioonidega.

pärimus on elavas käibes, ei ole selle kandjatel tavaliselt veel huvi ega vajadust seda teaduslikult uurida. Niisugune on olukord ka eesti regilauludega – kuni 19. sajandini, kui laul oli veel elujõus, tundsid selle prosoodia või esitustavade vastu teoreetilist huvi vähesed inimesed, nende seas vaid üksikud eestlased. Regilaulu aktiivselt kasutanud eestlaste vaated rõhu, vältel, meloodia või rütmi kohta ilmnevad meile vaid kaudselt, – osalt kirjalikul, osalt suulisel kujul edasi kandunud keele ja rahvalaulude kaudu, sest enne 19. saj. elanud maarahvas ei jättnud endast maha teoreetilisi arutlusi. Suurem huvi eesti rahvalaulude vastu tekkis (balti)sakslaste seas alates 18. saj. lõpust seoses romantismi ja herderlike vaadete levimisega. Regilaulude aktiivse käibimise ajal eksisteerinud distsipliinidest käsitles nende vormi kõige enam keeleteadus, mida esindasid (balti)sakslased, – eesti keele ja regilaulu esimesed uurijad. Eesti keele ja rahvalauluvormi vastastikune seostamine algas 18. saj. lõpul klassikalise filoloogia vaimus, katsetega leida tekstide värsimõõdu seaduspärasusi. Regilaulude muusikalise külje uurimine algas laulmise kirjeldustega ning esimeste noodistustega, millest vanimad on avaldanud Friedrich Menius 1635. a. (Laugaste 1963: 40) ja August Wilhelm Hupel 1777. a. (Hupel 1774–1782). Siiski olid tookordsed tähelepanekud veel kaugel etnomusikoloogias, mille alged kujunesid Euroopas alles 19. saj. lõpul. Seoses rahvusliku ideoloogia levikuga ning kodanliku ühiskonna arenguga tekkis eestlastel ühtaegu distants oma pärimusega ja teadlik huvi selle vastu 19. saj. keskel; selle huvi esmane eesmärk oli leida rahvuslikke vorme ning aineid kunstluule ja -muusika loomiseks. Võrdleva keeleteaduse ja folkloristika areng suurendas soome teadlaste huvi eesti kultuuri vastu ning nemad olid ka esimesed uue tehnoloogia kasutajad selle uurimisel: esimesena tegi foneetilisi eksperimente eesti keelest Lauri Kettunen 1911. a. ja regilaulude helisalvestusi Armas Otto Väisänen 1912. a. (Kettunen 1913; Viidalepp 1970).

Mineviku traditsioonikandjate ja uurijate seisukohti keele prosoodia kohta on sellistel juhtudel püütud mõista nende tehtud valikute kaudu, mis ilmnevad meile kaudselt kasutatud ortograafia, helisalvestatud regilaulude või analüüsitulemuste näol.³

1.2. Töö ülesehitus

Käesolevale sissejuhatusele järgneb töö põhiosa, kokkuvõte, kasutatud kirjanduse nimekiri ja ingliskeelne kokkuvõte, millele lisanduvad laulunäited ja mõningad tabelid. Töö põhiosa on üles ehitatud kolme peatükina, vastavalt keele prosoodia ja regilaulu vormi seostumise kesksetele valdkondadele ning nende esiletõusmise järjekorrale teadusloos.⁴

I peatükiks on käesolev sissejuhatus, kus tutvustatakse töö problemaatikat, ülesehitust ja mõisteid. Hoolimata ühistest põhiseisukohtadest, esineb prosoodia ja regilaulude uurimises teadmiste pideva arengu tõttu eriarvamusi mõningate probleemide käsitlemise ja mõistete kasutuse osas.⁵ Seetõttu piiritletakse siinse töö sissejuhatuses lähemalt, missuguses tähenduses põhimõisteid kasutatakse.

II peatükis analüüsitakse eesti keele prosoodia varasemaid käsitusi ning esimesi katseid seostada seda regilaulu ehitusega. Toetudes kirjalikele allikatele ja tänapäevastele teadmistele prosoodia kohta, jälgitakse eesti prosoodia uurimislugu 17.–19. sajandil, seega ajajärgul, mil regilaul oli veel aktiivses kasutuses. Nimetatud uurimistulemustest saab teada, (a) kuidas ja millal avastati eesti keele prosoodias kesksed fonoloogilised opositsioonid, millel põhineb ka regilaulu teksti meetriline korrastatus, (b) millised olid esimesed katsed seostada teadmisi eesti keele prosoodia kohta regilaulu ehitusega.⁶

III peatükis jälgitakse regilaulu rütmiga seotud teemaderingi ehk skansiooniprobleemi esiletõusmist 1920–30. aastatel ning püütakse seda lahendada tänapäeva loodusteadusliku meetoodika abil. Skansiooniprobleem on küsimus,

³ Näiteks ebakõlaline on olnud eesti keele prosoodia suhe saksa keele põhjal välja kujunenud teoreetilise käsitlemise ja ortograafiaga – sellele viitavad läbi sajandite kestnud diskussioonid eesti keele kirjaviisi üle (Kask 1958a). Samuti on kaudselt ebakõla väljendajaks viisi varieerimine seoses värsiehituse varieerumisega.

⁴ Praktilises uurimistöös liikusin aga kohati ajas vastupidi. Näiteks seda, missuguste eelteadmiste ja -hoiakutega algas regilaulude teaduslik uurimine 20. sajandil, osutus võimalikuks mõista 19. saj. lõpuks Eestis ja Soomes saadud uurimistulemuste, aga osalt ka valitseva ideoloogia taustal.

⁵ Regilaulu-uurimises on lahknevused suuresti tingitud sellest, et erinevate piirkondade (Lõuna- ja Põhja-Eesti) ja ainevaldkondade (keel, muusika) käsitlemisel ilmnevad probleemid eri nurkade alt.

⁶ Eesti regilaulu-uurimist mõjutas alates 19. saj. lõpust soome runolaulu-uurimine, kuid viimast antud juhul ei käsitleta, vaid viidatakse vajaduse korral hiljuti ilmunud ülevaatele (vt Särg 2001: 200–213).

kas regilaulu murtud värsside esitusel valitsevad (või peaksid valitsema) sõnarõhud või meetrilised rõhud; vastamisel tuleks arvestada regilauluvärsi, -viisi ja eesti keele rütmi ning esitaja rõhutamislaidi keerukaid suhteid, aga ka erinevusi laulutraditsioonis. Skansiooniprobleemi puhul huvitas töö autorit eelkõige, (a) millest oli tingitud suhteliselt vastukäivate seisukohtade kujunemine regilaulu rütmi kohta, (b) kuidas määrata usaldusväärselt skansiooni (ehk meetriliste rõhkude domineerimist) regilaulureas. Esimese küsimuse vastamiseks analüüsiti, missugustest teadmistest regilaulu ja seal esinevate rõhkude kohta lähtusid varasemad uurijad ning mida nad täpselt mõtlesid skansiooni all. Teiseks korraldati tajukatse skansiooni olemasolu määramiseks ning seostati katsetulemused rõhu erinevate moodustajate väärtustega regilauluridades. Rõhu moodustajate väärtused leiti kuuldeliste noodistuste ja akustiliste mõõtmiste abil.

IV peatükis vaadeldakse regilaulu helikõrgusliku struktuuri seoseid keele prosoodilise struktuuriga, täpsemalt värsiehitusega seotud viisivariatsioonide loomise seaduspärasusi, mis muutusid teaduse huviobjektiks 20. saj. teisel poolel. Nimetatud teema piires püstitati küsimused, (a) kuidas määrata värsiehitus kaheksast enama silbiarvuga värssides – regilaulutraditsioonis paigutatakse silbid tavaliselt kaheksale positsioonile, aga esineb ka haruldasem võimalus pikendada rida ühe (harva enama) positsiooni võrra; (b) mispärast värsiehituse variatsioon toob sageli kaasa viisivariatsiooni. Vastuste leidmiseks tuletati koos viisiga jäädvustatud laulude põhjal värsiehituse statistilised seaduspärasused, mille järgi saab otsustada, kas rida ühtlustatakse 8 positsiooni pikkuseks või suurendatakse positsioonide arvu. Seejärel uuriti viisi varieerumist eri värsiehitusega ridade laulmisel, keskendudes 3-silbiliste sõnade puhul toimuvatele viisikontuuri ja meloodiliste rõhkude väärtuse muutustele.

1.3. Töös kasutatavad mõisted ja kontseptsioonid

1.3.1. Helilise väljendusega seotud üldised mõisted

Alljärgnevalt antakse ülevaade eesti keele prosoodia ning regilaulude poeetilise ja muusikalise struktuuri põhimõistetest, pöörates tähelepanu terminite ja nähtuste vastavusele nimetatud valdkondades. Kõne, suulise poeetilise teksti ja muusika väljendusviisis on oluline helilaine füüsikaliste omaduste – kestuse, kõrguse, intensiivsuse – abil loodud korrastatus. Nimetatud kolme omaduse kasutamine kõnes ja poeetikas on tuntud prosoodia nime all, muusikas aga ilmnevad need kui meloodia ja rütm.

Ajalise mõõtmega seotud nähtused on ajajaotus, kestus, rõhk, rütm ja meetrum; mitmed neist sõltuvad ka helikõrgusest ja -valjusest. Kõne, regilauluteksti ja -viisi struktuuriks **jaotusühikuks** sobib kõige paremini silp, mis liigendab ühte ajatelje mitte küll täiesti võrdseteks, kuid võrreldavateks lõikudeks. Silbid loovad ajas struktuuri, mille kaudu realiseeruvad kõrgema tasandi nähtused:

rõhk, rütm ja meetrum – kui viimane eksisteerib (vrd Ross, Lehiste 2001: 15–17, 50). **Kestus** on mingi helilõigu tekitamiseks kuluv aeg.

Rõhk on kompleksne nähtus, mille kujunemis- ja tajumismehhanism ei ole seletatav ühe tunnuse abil. Et mõistel *rõhk* võib olla vastavalt kasutatavale valdkonnale kitsamaid tähendusi, (nt rõhu all mõeldakse sageli ainult dünaamilist rõhku), siis eelistatakse mõnikord üldisemaid mõisteid *tugev* ja *nõrk* üksus, mis tähistavad teineteise suhtes esiletõstetud ja esiletõstmata struktuuriosa. Rõhk üldiselt on oma konteksti suhtes prominentsena tajutav heli. Füüsikaliste korrelaatide järgi jagatakse rõhud kolme põhiliiki: temporaalne rõhk tekitab eelkõige heliüksuse kestuse pikendusel; tooniline rõhk on suuremast helisagedusest; dünaamilise rõhu peamiseks tekitajaks on suurem intensiivsus. Allpool kirjeldatakse lähemalt eesti keele ja regilauluga seotud rõhke.

Rütm on üksteisest tajutaval kaugusel asuvate eri tugevusega samalaadse tasandi üksuste vaheldumine, ka siis kui see on ebaregulaarne (vrd Preminger, Brogan 1993: 772). Värsiõpetuses ja etnomusikoloogias on toodud esile kaks rütmi põhikategooriat: isomeetriline ja heteromeetriline (Põldmäe 1978: 95; Kolinski 1973). Isomeetrilise rütmi puhul kordub korrapäraselt üks meetriline üksus, heteromeetrilise rütmi puhul ei valitse üks mudel või kaldutakse sellest aeg-ajalt kõrvale. **Meetrum** on rütmiline korrapära, mis põhineb inimese tajus kujunenud tugevate ajapunktide järgnevusel enam-vähem võrdsete ajavahemike järel; meetrum ei tarvitse katkeda, kui need ajapunktid ei saa igakord reaalset rõhku (vrd Lerdahl, Jackendoff 1996: 17).

Kuuldava **helikõrguse** tekitab heli põhitooni sagedus, millest olenevad meloodia, toon ja intonatsioon. **Intensiivsuse** peamiseks teguriks on suurem jõupingutus hääldamisel, kuuldavas helis ilmneb intensiivsus eelkõige valjusena. Helikõrgus ja intensiivsus osalevad sageli ka rõhu moodustumises, sest füsioloogiliste põhjuste tõttu on kõrgem heli tavaliselt häälitsetud suurema intensiivsusega.

Helide erinevuse tajumist mõjutab kõrva eristuslävi. Helikõrguse eristuslävi sagedusel alla 600 Hz on üle 3 Hz, helitugevuse taseme eristuslävi “mõistliku tugevusega helide puhul” on u 0,5 dB (Sundberg 1995 48, 57), kestuste eristamiseks peetakse tarvilikuks naabersegmentide erinevust vähemalt 20% võrra (Eek, Meister 2003–2004: 818).

1.3.2. Eesti keele prosoodiast

Prosoodia alla kuuluvad kõnelõikude (hääliku, silbi, sõna ja lausungi) kestusega ning hääle kõrguse ja valjusega seoses olevad nähtused. Need kolm psühholoogilist parameetrit moodustavad üksikult või kombineerudes kõneüksuste prosoodilisi tunnuseid. Prosoodiaks nimetatakse ka värsiõpetust üldiselt või selle osa, mis käsitleb sõnade ja häälikute vältust (EE 1994: 489). Keele fonoloogilises süsteemis eksisteerivad tähendust eristavad tunnused ehk distinktiivtunnused (vt Goldsmith 1996: 10). Prosoodiliste tunnuste abil on eesti

keeles moodustatud sõnade õige mõistmise seisukohast kesksed nähtused rõhk ja värde. Antud töös piirduakse lühemate keeleliste üksuste (silbi, kõnetakti ja sõna) prosoodia käsitlemisega, puudutades pikemate keeleliste üksuste omadusi vaid siis, kui nende kontekst on hädavajalik lühemate üksuste mõistmiseks.

Eesti keele prosoodia on olnud viimasel ajal mitmekülgsete uurimuste objektiks (nt Lehiste, Ross 1997; osalt LU 1998) ning mõningate küsimuste ja terminite osas ei ole siin täielikku üksmeelt (vrd nt Hint 2001; Viitso 2003: 10–20; Eek, Meister 2003–2004). Eesti keele prosoodia tutvustamisel lähtun eelkõige nende autorite töödest, kes toetuvad eksperimentaalse foneetika andmetele. Ilse Lehiste loodud uusim terviklik eesti keele prosoodia käsitus sobib siinkohal hästi aluseks – ka seetõttu, et lisaks foneetika andmetele arvestatakse selles Jaan Rossi ja Ilse Lehiste ühiseid uurimusi regilaulu ja prosoodia seoste kohta (Ross, Lehiste 2001). Nimetatud seisukohti täiendavad Lehiste varasemad kirjutised (1992, 1996 jm) ja (näiteks eestikeelsete mõistete osas) ka teised autorid, eriti eksperimentaalse foneetika esindajad Arvo Eek ja Einar Meister, kellelt pärineb uusim uurimus veldetest (Eek, Meister 2003–2004). Karksi murdele omaseid prosoodilisi nähtusi nimetan Karl Pajusalu (1996: 69–92) kirjutatud ülevaate põhjal.

Eestikeelse kõne ajalise jaotuse üksus on **silp**, selle suhtes realiseeruvad kõrgemad struktuuritasandid.⁷ Silpi on defineeritud mitmeti, foneetilise määratluse järgi “on silp ühest või mitmest häälikust koosnev kõnelõik, millele vastab üks õhurõhuimpulss, mille keskme moodustab häälikute kõlajõudu väljendava sonoorsuse tipp” (Eek, Meister 2003–2004: 256).

Eesti keele prosoodias keskne struktuuriüksus on (**kõne**)**takt**, mida ingliskeelse teadustraditsiooni põhjal nimetatakse ka **prosoodiline jalg** – see on kõnelõik, mille piires ilmnevad keeles tähendust eristavad prosoodilised tunnused (Ross, Lehiste 2001: 38 jj; Eek, Meister 2003–2004: 253 jj). Kõnetakt on tavaliselt kahesilbiline rõhulisest ja rõhutust silbist koosnev üksus (Ross, Lehiste 2001: 37). Eesti keele prosoodiline rütm on eelkõige rõhurütm, mis kujuneb üksteisele järgnevate kõnetaktide tugevast ja nõrgast osast. Kõnetaktist hierarhiliselt kõrgem prosoodiline üksus on **sõna**, mis kahesilbiliste sõnade puhul kattub taktiga; mitmesilbilised sõnad koosnevad enamasti mitmest kõnetaktist, kusjuures pearõhk asub esimese takti algussilbil ja kaasarõhk järgmis(t)e kõnetakti(de) algussilbil (-silpidel) (*ib*: 38). Mõnevõrra keerulisemad on paaritu silbiarvuga sõnade rõhusuhted. Erandina võib ka III vältis sõna esisilp või pikk 1-silbiline sõna üksinda moodustada n.ö virtuaalse 2-osalise kõnetakti; enamasti esineb see sõnaes, kus pikale silbile järgneb häälik on keeleajaloos välja langenud (nt *laul*, *saadakse*). Ühele rõhulisele

⁷ Silbi koostisosadena nimetatakse segmente ja häälikuid; rütmiliselt jaguneb silp tõusu- ja langusosaks, seda on ajateljel mõõdetud ka moorades. Ei ole siiski ühtset seisukohta, kas ja kuidas silbi seesmise ehituse elemendid osalevad kõneleja poolt tajutavas keele ajalises struktuuris (vt nt Lehiste 2000: 216–217; Ross, Lehiste 2001: 38–42; Eek, Meister 2003–2004: 253).

silbile võib järgneda ka mitu rõhutat silpi nagu näiteks I vältes 3-silbilise sõna puhul, lühike 1-silbiline sõna võib liituda eelneva sõnaga (*ib*: 50–55).⁸ Sõnadest koosnevad kõrgema tasandi üksused: fraasid ja lausungid.

Rõhku keeles määratleb Ilse Lehiste järgmiselt: “Mõiste *rõhk* tähistab mingi kõneldud keele üksuse suhtelist prominentsust; see on saavutatud erinevate foneetiliste vahendite abil ja tal on kommunikatiivne funktsioon. Rõhu mõjualaks on tavaliselt silp. Rõhk tekib harilikult artikulaatorse energia suurendamisel, sealhulgas kasvab hääldamiseks kasutatava õhuvoolu hulk ja võib-olla ka lihaspinge hääldusorganites. Rõhu foneetilisteks ilminguteks on enamasti silbi kõrgem põhitoon, suurem kestus ja suurem intensiivsus, võrreldes kõrvalasuvate rõhuta silpidega. Rõhu tajumisel on seda eristavaks tunnuseks suurem prominentsus.

Tavaliselt seostub kõrgem hääletoon suurema valjusega. Sellepärast inimene tajub kõrgema põhitooniga häält valjemana, sõltumata selle tegelikust intensiivsusest. Mõistet *stress* kasutatakse inglise keeles sellise prominentsuse tähistamiseks, mille peamiseks akustiliseks korrelaadiks on intensiivsus. Kui aga rõhulisuse mulje kujundamisel on oma osa ka helikõrgusel, siis eelistatakse mõistet *accent*” (Lehiste 1992: 107).

Rõhu ülesanne keeles on rühmitada lingvistilisi elemente, püsiva asukohaga sõnarõhk (nagu eesti keeles) näitab sõnapiire.⁹ Sõnarõhk on teatud määral ideaalne mõiste, mis tegelikkuses võib enam või vähem ilmneda. See on silbi võime saada rõhku väljendis, mille osana sõna on realiseeritud (Lehiste 1995: 228).

Eesti keele silpides eristatakse kolme rõhuastet: pearõhulised, kaasarõhulised ja rõhuta silbid. Sõna pearõhk asub tavaliselt esimesel silbil ning kaasarõhk sellele järgnevatel paarituarvulistel silpidel, kuid kolmandavärtelistes sõnades ning mõningate liidete ja lõppudega pikemates sõnades võib see asetuda ka paarisarvulisele silbile. Esma- ja teisevärtelistes 3-silbilistes sõnades paikneb taktipiir tavaliselt teise silbi ning kolmandavärtelises 3-silbilistes sõnades esimese silbi järel (Ross, Lehiste 2001: 50–56). Eestikeelses kõnes sõltub silpidele antav ja kuuldav prominentsus ka nende sisust, kontekstist, häälikulisest koostisest; tajutav sõnarõhk sõltub muuhulgas traditsioonist seda teatud kohas kuulda. Karl Pajusalu (1996: 45, 69) andmetel on Karksi murrakus sõnadele iseloomulik suhteliselt tugev pearõhk ning nõrgalt hääldatud järgsilbid, sealhulgas nõrk kaasarõhk.

⁸ Vastavalt sellele, kas 1-silbilised sõnad kõnes loovutavad oma rõhu või mitte, jagab Jaak Põldmäe nad kolme klassi: 1) tekstis normaalselt rõhulised sõnad; 2) tekstis normaalselt rõhuta sõnad; 3) sõnad, mis võivad tekstis olla nii rõhulised kui rõhuta. Tekstis alati rõhutuks loetakse isikuliste asesõnade lühikesed vormid, mitmed sidesõnad, rõhupartikkel *ka* sõna ees, *ka* ja *ju* modaaladverbidenä, *üks* umbmäärase artikli funktsioonis. Sõnade võime saada tekstis rõhku määrab osalt ka nende rõhulisuse värsireas (Põldmäe 1978: 66, 67).

⁹ On olemas ka keeled, kus on vaba sõnarõhk ehk foneemiline rõhk.

Arvo Eek peab rõhulisuse mulje kujunemisel esmaseks tunnuseks silbi põhikontuuri tipu asukohta taktis. Tema andmete põhjal on kahesilbilises üksuses kõrgema põhitooniga esisilp tajutav rõhulisena, sõltumata sealjuures nende silpide pikkusest; ent kui kõrgem põhitoon asub teisel silbil, siis peab see silp olema lisaks ka pikk, et olla rõhulisena tajutav – kõrgema põhitooniga lühikest teist silp rõhulisena ei tajuta (Eek 1987; Eek, Meister 2003–2004: 825). Seega eesti keeles ei ole sõna esisisilbi rõhulisus seotud selle kestusega – rõhuline esisilp võib olla ka lühike, rõhutu järgsilp pikk. Niisugune silbi pikkuse ja rõhulisuse omavaheline sõltumatus on maailma keeltes üsna ebatavaline.

Kestus tähistab “igasuguse kõneüksuse või selle osa (hääliku, silbi, takti, sõna, lause, pausi jms) hääldamiseks kuluvat aega” (Eek, Meister 2003–2004: 835). Fonoloogiliselt distinktiivset kestust tähistatakse mõistega **pikkus**, mis kahe vastanduse kujul esineb mitmetes keeltes; eesti keeles eristuvad selgesti kaks fonoloogiliselt olulist pikkusastet pearõhulises silbis: pikk ja lühike silp (*ib*: 835). Pikk silp on kinnine või sisaldab pikka vokaali või diftongi (nt VV, CVC vms); lühikese silbi põhiosa on üks vokaal, millele sageli eelneb konsonant (V, CV). Eesti keeles on eristatud ka hääliku ja silbi kolme pikkusastet (lühike, pikk, ülipikk), mis osalevad kolme välte moodustamisel, kuid siiski ei peeta üksnes pikkust veldete eristamisel piisavaks tunnuseks (Ross, Lehiste 2001: 38–43, Eek, Meister 2003–2004: 835).

Välde on eesti keeles takti tugevast ja nõrgast osast moodustuv tähendusi eristav prosoodiline nähtus, mille keskseteks tunnusteks on sõna silpide (või täpsemalt, teatud häälikute) omavaheline kestussuhe ning hääletooni liikumine kõnetakti piires; välde eristab sõnu ja sama sõna erinevaid muutevorme (Eek, Meister 2003–2004: 816).

Eesti keeles esineb kolm veldet, kusjuures silbi pikkuse ja ehituse poolest erinevad ühelt pool I ning teiselt poolt II ja III välde. Keeleajalooliselt on lühikese ja pika silbi vastandus vanem kui II ja III välte vastandus, mis mõningates põhjaeesti murretes ei tekkinudki. Lehiste uurimuste põhjal on keskne välteid eristav tunnus kõnetakti esimese ja teise silbi kestussuhe, mis I välte sõnades on keskmiselt 2:3, II välte sõnades 3:2 ning III välte sõnades 2:1 (Ross, Lehiste 2001: 45). Eeki ja Meistri (2003–2004) viimaste mõõtmistulemuste põhjal seisneb välte äratundmiseks oluline kestuste vastandus kõnetakti eri silpides sisalduvate häälikute omavahelistes kestussuhetes. Karl Pajusalu (1996: 69–72) kirjutab, et vokaalide kestussuhted Karksi murrakus ei erine oluliselt eesti ühiskeele omadest; III vältes sõnade hääldusel pikenevad esisilbi vokaalid /e/, /o/, /ö/ teevad läbi lõunaeesti murretele omase kõrgenduse.

Georg Liiv on teinud kindlaks veldete erinevise üksteisest hääletooni liikumise poolest. I ja II vältes sõnades asub hääletooni kõvera tipp umbes esimese silbi teise kolmandiku kohal, III vältes sõnades aga esimese silbi esimese kolmandiku kohal, seega toimub hääletooni langus III vältes sõnades suhteliselt varem (Liiv 1961: 488–490; 1962; Remmel, Liiv 1974; Asu 2003: 6).

Helikõrguslikke nähtusi eesti keeles tähistavad mõisted **toon** ja **intonatsioon**. Toon tähistab hääletooni liikumist sõna kestel, intonatsioon aga pikema struktuuritasandi kestel; mõlema üldkuju on eesti keeles laskuv. Antud juhul kasutatakse mõistet *toon* ka kõnetakti piires esineva hääletooni liikumise kohta. Toon võtab osa väldete eristamisest (vt eelmine lõik), intonatsioon annab edasi kõneleja suhet tekstisse ja aitab määratleda kõrgema tasandi struktuuriüksuste (fraas, lause) piire (vt Asu 2003).

1.3.3. Regilaul

Regilaulu ehk regivärsilist rahvalaulu piiritletakse tavaliselt teksti põhjal, sest see on selgemate vormitunnustega kui regiviis. Regilaul on muistsesse läänemeresoome runolaulutraditsiooni kuuluv eesti vanemate rahvalaulude kihistus, mille põhitunnused on parallelism, algriim ja eriline regivärsimõõt (mis on lähedane kalevala-mõõdule). Laulude liigitamisel regilaulude hulka lähtutakse ka mõningatest muudest traditsioonilistest nähtustest nii lauludes endis kui nende uurimises (vt Sarv, M. 2000: 13–16, Oras 2000: xvii–xviii jm).

Regilaul käibis suulises traditsioonis ning esitusel taasloodi see kui sõnadest ja viisist tervik vastavalt esitaja ettekujutusele ja olukorra vajadustele. Omaegse traditsioonikandja tähelepanu oli suunatud laulu sisule ning arvatavasti peeti teatud harjumuspärastes olukordades enesestmõistetavaks teksti tavakeelest erinevalt korrastatud vormi ja häälekasutust, mida ühtekokku tähistati rahvapärase sõnaga *toon*, *mõnu* vms. Regilaulutekstitid ja -viisid ei moodustanud püsivaid terviklikke laule, vaid teatud traditsioonilistes piirides võis tekstiridu sobitada ja juurde luua parajasti tarvitusel olevale viisile. Seda võimaldas tekstide ja viiside ühesugune struktuur, aga ka pikaajalises laulutraditsioonis välja kujunenud tavad ja laulikute individuaalsed võtted.

Alljärgnevas käsitluses hoitakse teoreetilise analüüsi tasandil lahus viisi ja teksti, kuid arvestatakse nende koostoimet nii laulu esitamisel kui tajumisel. Regilaulu põhilised vormiüksused on read, neis on liitunud värss (ehk värsirida) ja sellele vastav meloodia, mida nimetatakse viisireaks.

Laulurea ajajaotusüksus on laulusilp, milles on liitunud keeleline silp ning muusikaline üksus. Mõningates lauluridades need lahknevad esitusel, sagedamini aga kattuvad ning osalevad üheskoos laulurea rütmi ja meetrumi moodustamisel. Kui laulusilbid rühmituvad ühesuguselt nii teksti, viisi kui esituse tunnuste põhjal, s.t laulureas langevad kokku sõnarõhud, kesksed viisirõhud ja esitaja antud rõhud, siis võib kujunenud silbirühmi nimetada laulurea (tajutava rõhuga algavateks) rõhurühmadeks, eeldades, et nende piire tajuvad kuulajad ühesugustena. Regilauluridades, sealhulgas ka Karksi regilauludes, ei ole tajutava rõhu asukoht alati üheselt määratletav, vaid moodustab omaette uurimisprobleemi (vt III ptk), seetõttu siinses töös tehtava analüüsi tarbeks

jagatakse laulurida struktuurseteks osadeks vastavalt neile tunnustele, mis võivad osaleda rõhulisuse mulje moodustumisel.¹⁰

Laulus võib, kuid ei tarvitse esineda meetrum. Etnomusikoloogia suur panus rütmi uurimisse on eelkõige teadvustamine, et sealt ei maksa otsida olematut korrapära (Nettl 1964: 148; Pärtlas 2004a: 466jj). Meetrumitaju kujuneb välja teatud aja jooksul, kui kuuldavates helides esinevad üksteisele järgnevad korrapäraselt esiletõstetud ajapunktid (vt p 1.3.1); sealjuures võivad mõju avaldada ka varasemad muusikakogemused. Tajutav rütm ja meetrum kujunevad ilmselt välja esituse terviku põhjal, kus inimene ei tarvitse eristada teineteisest teksti ja viisi rütmi või meetrumit; vastuolusid rütmi määramisel võib esineda siis, kui eri tasandite rõhud üksteisega ei kattu.

1.3.4. Regilaulu poeetilisest struktuurist

Rahvalauluteksti – ja ka regivärsi ülesehitus – on vastavuses selle keele prosoodiaga, milles ta on kujunenud (vt Lehist 2000: 15–120). Nii on regivärsi kesksete struktuuride aluseks keeleline silp, kõnetakt ja fraas. Poeetilist teksti iseloomustab teatud seaduspärasustel põhinev korrastatus. Regilaulutekst on formeeritud keeleliste fraasidega võrreldavateks ridadeks, mis kõrgemal ehituslikul tasandil omakorda rühmituvad mõttekorduse kaudu seotud parallelismirühmadeks (vt Metslang 1981).

Regivärsirea ülesehitus on põhijoontes süllaabiline, silbi põhjal on üldistatud rea struktuurne üksus (värsi)positsioon – silbi paiknemiskoht värsimõõdu skeemil. Pikemates sõnades tarvitan termini *positsioon* asemel mõistet *koht*, kirjutades näiteks *8-kohaline*, selle asemel, et kirjutada *8-positsiooniline*. Silbitamise põhimõtetest on lähemalt juttu töö IV peatükis (p 4.4.1; vt ka Särg 2001: 217–219). Üks regivärss jaguneb tavaliselt 8 positsiooniks, millele paigutub 8 silpi, kuid küllalt levinud on ka 7–10-silbilised read.¹¹ Tavaliselt asub igal positsioonil üks silp, kuid mõningaid positsioone võib täita (eelkõige rea algul) ka mitme (lühikese) silbiga, eelmise (pika) silbi jätkuga või (rea lõpul) tühikuga.

Poeetilise teksti rõhud, rütm ja meetrum põhinevad suures osas keele rütmil. Tänapäeva värsiõpetuses seletatakse rõhku põhimõtteliselt samuti kui keele-

¹⁰ Sõnarõhkude ja tajutavate rõhkude põhjal tekkiva rõhurühma kohta on lõunaeeesti laulutradiitsiooni uurijad kasutanud ka mõistet meetrumirühm (vrd Pärtlas 2001: 124–125; Oras 2004: 104 jj). Kuna Karksi regilauludes ei ole rõhurühmade tajutavad piirid alati selged ning mõnikord need kindlasti ei lange kokku sõnarõhkudega, siis hoitakse siinkohal lahus tajutav rõhk, sõnarõhk, värsi meetriline rõhk jm rõhud (vt edaspidi p 1.3.4).

¹¹ Karksi kihelkonna lauldud regilaulude põhjal tehtud statistika näitas, et 76% värssidest on 8-silbilised (Särg 2001: 221).

teaduses.¹² Inglise keeles kasutatakse sageli rõhu defineerimiseks (nt Preminger, Brogan 1993, Cuddon 1977) mõistet (*vocal*) *emphasis*, mille otsene eestikeelne vaste oleks '(hääleline) tunderõhk'. Rütm luules ja muusikas erineb selle poolest, et muusikas tekib rütm ainult helide kõla põhjal, luules saavutatakse see keeleliste üksuste sisulise grupeerimise, fraseerimise abil (Jakobson 1985: 246).

Poeetilise teksti korrastatuse aluseks ja kirjelduse abivahendiks on **värsimõõt** ehk **meetrum**. Värsimõõt on värsside veidi erinevas rütmis esinev korrapära, mis võib ilmned a meelelise taju ja/või mõistusliku analüüsi kaudu. See on abstraktne skeem, mis näitab, kuidas silbid paigutuvad värssidesse ning värsirütmis vahelduvad tugevad ja nõrgad positsioonid. Tugevasse positsiooni sobiva silbi omadused määrab tavaliselt selles keeles esinev foneemiline tunnus – rõhukeeltes rõhk, toonikeeltes helikõrgus, vältekeeltes kestus. Nimetatud tugevate omadustega silpide reeglipärane asukoht reas on meetriline rõhk. (Vrd Preminger, Brogan 1993: 54; Põldmäe 1978: 83 jj).

Meetriline rõhk ehk **värsirõhk** on värsimõõdu skeemi potentsiaalselt tugev positsioon; seda on tähistatud erinevate terminitega.¹³ Meetriline rõhk on värsirea meetrilise jaotuse alus; osa abstraktsest skeemist, mis tähistab struktuuriüksuse enam või vähem korrapäraselt korduvat esiletõstmist värsireas.¹⁴

¹² Princetone'i poeetika entsüklopeedias seletatakse rõhku (*Accent*) kui üldises tähenduses vokaalset esiletõstmist (*emphasis*) või prominentsi, mille tagajärjel mõned silbid on teistest üle, sõltumata selle saavutamise viisist (intonatsioonivahendite: helikõrguse, rõhu või kestuse abil); spetsiifilises tähenduses on *accent* seesama mis *stress* – kõne omadus, mida enamik Lääne ortograafiasüsteeme ei peegelda (Preminger, Brogan 1993: 3). Inglise keeles kasutatakse siiski küllalt segaselt termineid *accent* ja *stress* (vt ka järgmisi märkusi).

¹³ Princetoni poeetika entsüklopeedias kasutatakse mõisteid *meetriline rõhk*, *prosoodiline rõhk*, *lõök*, (*meetriline*) *iktus* sünonüümidenä; viimane neist olevat kõige neutraalsem termin tugeva meetrumipositsiooni nimetamiseks (Preminger, Brogan 1993: 53). Mõnikord eristatakse teineteisest ettelugemisel ilmnev tajutav rõhk (*accent*), mille asukoht värsireas sõltub esitajast, ning teoreetiline meetriline rõhk (*stress*) (Cuddon 1977: 12). Silpe, mida võib sõltuvalt meetrilisest kontekstist kas rõhulisena või rõhutuna käsitleda, nimetatakse 'muutlikeks silpideks' (*variable syllables*) (ib: 721). Jaak Põldmäe hoiab eri terminitega lahus eri värsisüsteemide värsirõhke ja -rõhutusi, kasutades näiteks mõistet *arsis* või *tõus* vältilise värsisüsteemi jaoks, mõisteid *iktus* või *lõök*, *värsirõhk* ja *rõhurühm* ainult (silbilis-)rõhulise värsisüsteemi jaoks (Põldmäe 1978: 61, 87 jm).

¹⁴ Enamik modernseid prosoodia teoreetiku id pooldavad arvamust, et meetriline rõhk saab ka retoorilise rõhu, v.a harvad juhtumid, kus esineb arvatavasti kavatsuslik "väänatud rõhk". Teisest küljest on 18. ja 19. saj. konservatiivsed värsiteoreetikud väitnud, et retooriline rõhk saab ka meetrilise rõhu. [Meetriline rõhk on] "Vokaalne esiletõstmine (*emphasis*), mille silp on saanud meetrilise skeemi osana. Terminit *stress* on mõned lingvistid ja prosoodikud kasutanud *accent*'i sünonüümina; teised on seda aga kasutanud meetrilise rõhu märkimiseks, et eristada seda retoorilisest rõhust. Viimases tähenduses on *stress*'i kasutatud sageli *accent*'i asemel, et viidata ideaalsele või normaalsele

Regivärsse esitatakse traditsiooniliselt lauldes (üksikud juhtumid, kus regivärsilisi tekste loeti, on erandlikud), seetõttu nende meetrum seguneb esitusel muusikaliste rõhkudega. Regivärsimõõt on määratud kindlaks teoreetiliselt, lähtuvalt teadmistest keele prosoodia ja lauldud värsside iseloomu kohta, tuues esile eri silpide vaheldumises esineva korrapära ja selle seosed laulu tajutava meetrumiga. Regivärsimõõdu seaduspärasuste põhijooned on statistilise uurimise teel kindlaks tehtud ning formuleeritud runovärsi- ja regivärsimõõdu reeglitenä (Leino 1994: 57–58; Tedre 1974: 20–24; Särg 2001: 208–210), samas jätkub uurimine piirkondlike ja liigiliste üksikasjade, ajaloolise arengu jm kindlaks tegemiseks (Sarv, M. 2000, 2001, 2003; Oras 2002, 2004 jt).

Regivärsimõõd arvestab (enam või vähem järjekindlalt) eesti keele kaht kesksel prosoodilist tunnus, nimelt kestust ja rõhku. Silpide paigutamise seaduspärasused värsiritta vastavalt nende kestusele ja rõhule on kokku võetud kvantiteedireeglites (vt Särg 2001: 208–210). Regilaulurea 8 positsiooni jagunevad kahekaupa nelja struktuursesse rühma, millest igaühe esimene positsioon on tugev, sest sinna eelistatakse paigutada pikk pearõhuline silp; teine positsioon aga nõrk, sest sinna jääb pigem lühike pearõhuline silp. Teiste silpide paigutamine on vaba, niisamuti on vaba esimese kahe positsiooni täitmine.¹⁵ Pikemad sõnad paigutatakse tavaliselt rea lõppu (seda nimetatakse paisumise- ehk raskenemisseaduseks), 4-silbiline sõna ei sobi rea keskele. Kirjeldatud korrapära näol eksisteerib regivärsilises tekstis meetrum, mis ei tarvitse alati olla kuuldav laulmisel.¹⁶ Sageli – eriti soome ja põhjakeesti laulutraditsioonis – kostab laulmisel tugevatel positsioonidel rõhk, mis ei saa alati kokku langeda sõnarõhuga, kui kvantiteedireeglid on täidetud. Seega regivärsi meetrilised rõhud kujunevad sõnarõhkude ja silbipikkuste koostoimel.

rõhkude skeemile regulaarses luules /---/. Mõiste rõhuala (*stress-unit*) on hiljuti muutunud populaarseks kui “värsijala” sünonüüm” (Preminger 1965: 751).

¹⁵ Keele prosoodia ja laulmise seisukohalt seostuvad kvantiteedireeglid silpide häälduse pikkusega – meetrumirühma tugev osa kaldub laulmisel pikenema, mis on vastuolus lühikese silbi hääldusega; meetrumirühma nõrk osa aga kaldub laulmisel lühenema, mis aga on vastuolus pika silbi hääldusega (Ross, Lehist 2001: 84, 89 jm).

Regilaulutraditsiooni eri piirkondades ja kihistustes järgitakse nimetatud seaduspärasusi erinevalt ning on ka laule, mille puhul ei saa üheselt otsustada, kas tegemist on regilaulu või mitteregivärsilise vanema rahvalauluga: näiteks lastelauludes on sageli lühemad read, lõuna-eesti traditsioonis lükitakse regivärsilise teksti vahele lisasilpe ja refrääne. Sellistel juhtudel võib kõnelda regivärsiliste laulude sarnastest lauludest või edasiarendustest, mille seas tuntud rühma moodustavad siirdevormilised laulud – ülemineku- vorm regilauludelt uuematele riimilistele salmilauludele.

¹⁶ Regivärsiuurimused on toonud esile ka kõrvalekaldeid meetrumist, kuid neid tuleks pidada pigem meetrilisteks variatsioonideks kui meetrumide vahelduseks, sest meetrum ei katke ka siis, kui vastav ajapunkt ei saa iga kord oodatavat rõhku (vt III ptk).

Teksti tunnuste põhjal on kaks võimalust värsirea struktuurseks jaotamiseks: meetriline ja sõnarõhuline,¹⁷ kusjuures tekkivad positsioonide rühmad võivad, aga ei tarvitse teineteisega kattuda (vt ka Särg 2001: 196–199). Soome folkloristikas on kindlaks tehtud, et ka runovärsiliste tekstide esituseks oli kaks võimalust: meetrilisi rõhke esiletõstev laulmine ja sõnarõhke esiletõstev loitsude lugemine (Porthan 1983: 98; Särg 2001: 211–213).

Meetrumirühm regivärsis on meetrilise rõhuga (ehk tugevast) ja rõhuta (ehk nõrgast) positsioonist koosnev abstraktne struktuur (seda on nimetatud ka värsijalaks, rõhurühmaks jm), mille prosoodiliseks aluseks keeles on kõnetakt. Neljakaupa järjestatud meetrumirühmad moodustavad regilaulu kõrgema vormitasandi, keelelise fraasiga võrreldava üksuse – värsirea.

Regilaulu iseärasuste hulka tuleb lugeda ka probleemid, mis teatud juhtudel tekkivad meetrumi ja meetrumirühmade piiride määramisel (vt Tampere 1937, Oras 2001, Särg 2001 jpt). Karksi kihelkonna laulud, mida siinkohal uurin, kuuluvad Lõuna-Eesti laulutraditsiooni (vt Sarv, M. 2003), mis erineb suhteliselt palju n-õ klassikalisest runolaulust. Selle põhjuseks on peetud lõunaestlaste oletatavat varasemat lahknemist teistest hõimudest ning balti mõju (Kuusi, Tedre 1987: 44). Siiski kehtivad Karksi regilaulus värsimõõdu reeglid suhteliselt hästi (vt Särg 2001: 222, 226jj), võrreldes mõne teise Lõuna-Eesti piirkonnaga. See võib olla mõnevõrra põhjaeestiline tunnus – meenutagem siinkohal, et ka mulgi murdel on sarnaseid jooni nii Põhja- kui Lõuna-Eesti traditsiooniga (Pajusalu 1996).

Sõnarõhkude põhjal moodustatud positsioonide rühma tekstis nimetatakse alljärgnevalt **silbirühmaks**. Silbirühm koostatakse teksti keeleliste omaduste põhjal, sõltumata sellest, kus asub (võib-olla vaieldav) tajutav rõhk. Silbirühm algab mitmesilbilise sõna rõhusilbiga (pearõhuline või kaasarõhuline silp), millele järgneb rõhutu silp (rõhutud silbid) või/ja üksik 1-silbiline sõna; silbirühma alguseks võib olla ka esimene sõna 1-silbiliste sõnade grupis.¹⁸ Täpsema silbikoostise järgi jagunevad Karksi värsid harilikeks ridadeks (värsiehituse

¹⁷ Vastuolud regivärsirea rõhkude asukohas on mõistetavad, kui arvestada, et regilaulu-värsi ehitus osaliselt järgib keele rõhurütmi aluseks olevaid sõnarõhke, osaliselt aga silpide pikkusi – mille asukohad keeles ei lange omavahel kokku. Eespool nägime, et keelerütmi alus, kõnetakt ei ole alati vastavuses sõnapiiridega ning et kõnetakti struktuursed pooled ei ole alati vastavuses silpidega, seetõttu täidab kõnetakti vastavalt vajadusele kas väiksem või suurem arv silpe. Võrreldes kõnetaktide moodustumisega keeles, on regilaulu struktuurne erinevus selles, et järgitakse suuremal määral süllaabilist printsiipi, s.t et silpe paigutatakse struktuursetele üksustele eelistatavalt ühekaupa. Et keeles sõnad ei ole ainult 2- ja 4-silbilised, siis jääb siin lahendamata vastuolu 2-osalise põhistruktuuri ja sõnade erineva silbiarvu vahel. Arvatavasti sellepärast regilaulus toimivad veel silpide pikkust arvestavad reeglid, mis reguleerivad 3-silbiliste sõnade ja silbirühmade paigutust regivärsis.

¹⁸ Erandjuhtudel võib 1-silbiline sõna rühmituda ka teisiti, kuid ühtluse mõttes järgiti antud juhul nimetatud põhimõtteid.

tüübiga 2+2+2+2) ja probleemseteks ridadeks (värsiehituse tüübiga 2+3+3, 3+2+3, 3+3+2 ja pikad värsid).

Harilikeks ridadeks nimetatakse värsse, kus silbid jagunevad kaheksale positsioonile nii, et mitmesilbilised sõnad algavad meetriliselt tugevatest positsioonidest, nt: *muile / anti / muuda / tööda, // sulas/telle / suurta / tööda*. Probleemseteks ridadeks nimetatakse värsse, mille jagamisel kaheksale positsioonile võib mitmesilbiliste sõnade esisilp sattuda meetrumirühma nõrka positsiooni või muutuda positsioonide ja meetriliste üksuste arv. Siia kuuluvad 8-kohalised read, kus mitme positsiooni vahel jagunev mitmesilbiline sõna algab nõrgast positsioonist, ehk *murtud värsid* (vrd Sarv, M. 2001), ning kaheksast erineva silbiarvuga read, mida Karksi traditsioonis ei saa paigutada kaheksale positsioonile; viimaste seas domineerivad *pikad värsid*, mida varem tavaliselt ei ole toodud välja eraldi värsiehituse tüübina.

Pikad värsid on küll suhteliselt harvad, kuid iseloomulikud Karksi regilaulutraditsioonis,¹⁹ neid on muude piirkondade lauludes veel suhteliselt vähe uuritud (vt Oras 2001: 167jj, 2004: 101jj). Tavaliselt viiakse regivärsis silbid vastavusse 8 positsiooniga ka siis, kui silpe on värsireas rohkem või vähem.²⁰ Kahe silbiga täidetud positsiooni, mis esitusel asub kõige sagedamini esimese meetrumirühma teises pooles, (aga ka mujal, eelistatavalt rea algupoolel) nimetatakse kaksikkohaks. Karksi laulude analüüsimisel on selgunud, et mõnikord suurendatakse kaheksast suurema silbiarvuga ridade laulmisel positsioonide ja meetriliste üksuste arvu reas (vt Särg 2004: 137 jj). Laulutraditsiooni lähem analüüs siinses töös näitab, et meetriliste üksuste arvu suurendamine reas kuulub värsimõõdu tasandile, sest pikendatakse ainult teatud kindla värsiehitusega ridu. Kaheksast erineva silbiarvuga ridade struktureerimiseks on töö autor Karksi regilaulude esituse põhjal tuletanud statistilised seaduspärasused, nimetades neid ühtlustamisreegliteks (vt lähemalt p 4.4.2 ja lisa 6).

Probleeme tekkis ridade struktureerimisel, kus esines mitu jaotusvõimalust, alates häälikute jagamisest silpideks ja lõpetades silbirühmade koostamisega (vt ka Särg 2001: 213–218). Sel juhul jääb värsistruktuur ambivalentseks ning laulikud ise valivad võimaluse nende esitamiseks. Karksi materjalis on aga väga harvad juhtumid, kus tekkib probleeme värsirea piiri määramisega (vrd Oras 2001: 178–182).

¹⁹ Karksi regilaulude põhjal tehtud statistika näitab, et kaheksast suurema meetrilise üksuse arvuga ridade (mis tavaliselt vastavad kaheksast suurema positsioonide arvuga värssidele) hulk oli kogu materjali lõikes siiski suhteliselt tühine: 2,2% värsidest lauldi 9 meetrilise üksuse pikkusena (Särg 2001: 222).

²⁰ Väiksema silbiarvuga ridades paigutatakse eelkõige pikki vokaale sisaldavad silbid kahele positsioonile; suurema silbiarvuga ridades aga eelkõige lühemaid silpe kahekaupa ühele positsioonile, nt *suu / juures / suisku/mise; midas said / minu / oida/mesta*. Erandlikult positsioonidele paigutatud silbid kriipsutatakse näidetes alla, meetrumirühma piirid märgitakse püstkriipsuga.

1.3.5. Regilaulu muusikalisest struktuurist

Regilauluviisil esineb mitmeid seoseid eesti keele prosoodiaga (Rüütel 1986b; Ross, Lehiste 2001 jm). Regiviisi ehituse põhiline vormiüksus on **viisirida**, mis vastab pikkuselt ühele värsireale. Kui kogu laulu jooksul kõik viisiread laulus on ühesugused või üksteisest erinevate ridade paiknemises ei ole korrapära, siis nimetatakse selle laulu viisi üherealiseks viisiks. Kaherealiseks viisiks nimetatakse kahe värsirea pikkust viisi, mis koosneb kahest korrapäraselt vahelduvast, teineteisest vähemalt ühe heliastme võrra erinevast viisireast. Karksi töö- ja tavandilauludes järgneb igale viisireale tavaliselt 1-sõnaline, harvem 2-sõnaline või pikem refrään.

Meloodia tähendab viisihelide helikõrguslikku ning **rütm** nende ajalist korrastatust. Viisi helikõrguslik jaotusühik on viisis kasutatud helirea **aste**. Meloodiast veidi üldisem tunnus on **viisikontuur**, mille all mõeldakse viisiliikumist sellele iseloomulikke tõusude ja langustega, sõltumata täpselt nende suurusest. Vanemate viiside meloodialiikumises ilmneb tavaliselt lineaarne, uuemate viiside omas harmooniline printsiip (vt Lippus 1995).

Analüüsimaterjalina kasutatud Karksi kihelkonna lauludes valitseb enamasti laulusilpide põhjal kujunenud, suhteliselt võrdse kestusega üksustest koosnev rütm, millest esineb kõrvalekaldeid eelkõige rea lõpuosas ja refräänides pikenduste ja pauside näol. Viisi ja laulurea abstraktne ajaline jaotusühik on **meetri-line üksus**: ajalõik, millele vastab tavaliselt üks laulusilp.

Tavaliselt on igas laulureas 8 meetrilist üksust (näide 1a), millest igaühele vastab üks värsipositsioon ja üks värsirea silbiga lauldud silpnoot. Tugevale ja nõrgale positsioonile vastavad viisis tugev ja nõrk meetri-line üksus. Siiski ei tarvitse alati kattuda viisi meetriliste üksuste ja teksti positsioonide arv, ega mitte ka nendele paigutatud tekstisilpide ja viisinootide arv – neid kõiki on keskmiselt 8. Kuid tegelikus reas võib olla näiteks 10 keelesilpi, millele laulmisel vastab 9 meetrilist üksust ja 11 nooti (näide 1b). Kui ühe silbi esitamiseks kasutatakse mitut heli, siis nimetatakse seda nähtust silbijaotuseks (s.t silp jaotub mitme helikõrguse vahel).

Kui regilaulu viisi kujunemist on mõjutanud keele prosoodia, siis peaks meetrumirühma meloodia meenutama prosoodilise jala tooni, viisirea meloodia aga fraasiintonatsiooni. Eesti keeles hääldatakse sõnarõhuline silp kõrgema hääletooniga kui sõnarõhutu silp, seega eksisteerib prosoodiline eeldus eelistada meetrumirühmale vastava viisikäigu piires laskuvat suunda. Fraasimeloodia eesti keeles on lõpetatud lausungi puhul laskuv, kuid lõpetamata ja küsiva lausungi puhul võib see olla tõusev; fraasi algul on tavaliselt väike hääletooni tõus. Üldjoontes regilauluviis vastab neile eeldustele, nagu näidatakse IV peatükis. (Keele prosoodilistele eeldustele vastava regiviisi modelleeritud skeemi vt IV ptk, näide 9, lk 187.)

Näide 1 a, b. 1-realise refräänilise regilaulurea struktuur. Viisitüübi 4R põhikuju harilikus 8-silbilises värsireas ning lauliku loodud viisivariatsioon 2+3+3-tüüpi värsiehitusega reas. Näited pärinevad Mari Sarve lauludest (ERA, Pl 93 B2 ja ERA, Pl 94 B1).

a) Viisitüübi 4R põhikuju, lauldud hariliku reaga

meetrilised üksused,
(silp)noodid,
keelesilbid
ja värsipositsioonid

	1	2	3	4	5	6	7	8	
									+ refrään
	li - na - ke - ne, lin - nu - ke - ne								

b) Viisitüübi 4R variatsioon, lauldud 2+3+3-tüüpi värsiehitusega reaga

meetrilised üksused

1 2 3 4 5 6 7 8 9

noodid

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

												+ refrään
	lū-si o-li pe - o - na laa - si - ne											

keelesilbid

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

värsipositsioonid

1 2 3 4 5 6 7 8

Regiviisi helide vahel eksisteerivad ka muusikale spetsiifilised prominentsuhted, mis ilmnevad kui **muusikalised rõhud**. Põhimõtteliselt võivad tekitada tajutava rõhu igasugused heli omadused, mis eristavad seda tema naabritest, rõhulisuse mulje tekitab üldiselt mingi kontekstis märgatava muutuse või erinevuse tagajärjel, mida William Benjamin (1984: 379) oma põhjalikus analüüsis nimetab üldise mõistega *kujundi muutumise rõhk*. Milliste tunnuste põhjal täpsemalt tekkivad muusikas rõhud ning kuidas neid liigitada ja nimetada, selles suhtes ei valitse teoreetilises kirjanduses üksmeelt.

Rõhkude liigitus toimub harilikult nende füüsikaliste tunnuste järgi, mis tõstavad muusikahetke oma kontekstist esile: valjuse tajutava muudatuse (tavaliselt suurenemise) tõttu tekitab dünaamiline rõhk; kestuse pikenduse²¹ või eelneva lühikese vaikusehetke tõttu agoogiline rõhk; viisihelile lisatud ornamendi

²¹ Benjamin (1984: 382) pöörab tähelepanu sellele, et kuigi pikema noodi alguspunkt ei tarvitse olla intensiivsem, tajutakse seda prominentsena. Ta oletab, et see võib tulla ebateadlikust analoogiast vabalt vibreerivate heliallikatega – need helisevad kauem, kui neid algul kõvemini käima panna.

või helikõrguse muudatuse tõttu meloodiline rõhk (Thiemel 2001: 48).²² Lisaks eelnimetatud tunnustele võivad tekitada rõhulisuse mulje ka muud nähtused: meloodia ja harmoonia muutumised, tämbri omadused, katkestused jm (Huron, Royal 1996: 489; Thomassen 1982: 1596; Benjamin 1984: 380).²³ Dünaamilise rõhuga kattub suuresti Benjamini (1984: 380) välja toodud haripunkti rõhk (*accent of climax*), mis esineb ühenduses helikõrguse tõusu ja valjusega. Valjuse ja helikõrguse puhul esineb sageli seos intensiivsusega: valjud ja kõrged noodid tunduvad intensiivsemad kui vaiksed ja madalad. Rääkides rõhust muusikas, mõeldaksegi tavaliselt eelkõige haripunkti rõhku (*ib*: 380).

Eraldi probleemiks on olnud teoorias meloodiline rõhk. Sageli ei nimetata seda rõhu eraldi liigina, vaid ta tuleb esile mõne teise rõhu aspektina.²⁴ Meloodilise rõhu probleeme käsitlevad põhjalikult Joseph M. Thomassen (1982) ning temast lähtuvalt David Huron ja Matthew Royal (1996). Artiklites on toodud ülevaade teoreetilistest ja eksperimentaalsetest töödest, mis käsitlevad otseselt helikõrgustega seotud rõhke. Ülevaate põhjal ühest muljet ei kujune; on arvatud ka, et eraldi meloodilist rõhku pole olemas, vaid kõrgema heli esiletõusmine tuleneb ainult hääle valjenemisest selle esitamisel. Peetakse tõenäoliseks, et kui meloodiline rõhk on siiski olemas, siis selle osatähtsus on suhteliselt väike ning jääb tavaliselt agoogilise ja dünaamilise rõhu varju (Huron, Royal 1996: 491).

Thomassen määratles meloodilise rõhu katsete abil kui rõhu, mis moodustub helide omavahelise järjestuse toimetel. Selleks uuris ta kuulamiskatsete abil meloodilise rõhu asukohta kolmest helist koosnevates viisikontuurides pikemate helilõikude kontekstis ning koostas meloodilise rõhu paiknemise mudelid, mille järgi on näha, et esile tõusevad eelkõige meloodiasuuna muutumise kohal asuvad helid (Thomassen 1982: 1601–1603). Huron–Royali tehtud katsed kinnitasid Thomasseni mudeli kehtivust. Nende hinnangul on meloodilise rõhu osatähtsus umbkaudu 10 korda nõrgem agoogilise rõhu omast, kuid meloodiline rõhk on märgatavam isokroonses ilma saateta muusikas, sest seal on muude

²² Ingliskeelses kirjanduses tähistatakse muusikalist rõhku mõistega *accent*. Ajalooliselt eristatakse muusikas meetrilist rõhku, mis assotsieerub tantsumuusikaga, ning motiivilist rõhku, mis seostub kõnega (Thiemel 2001: 47).

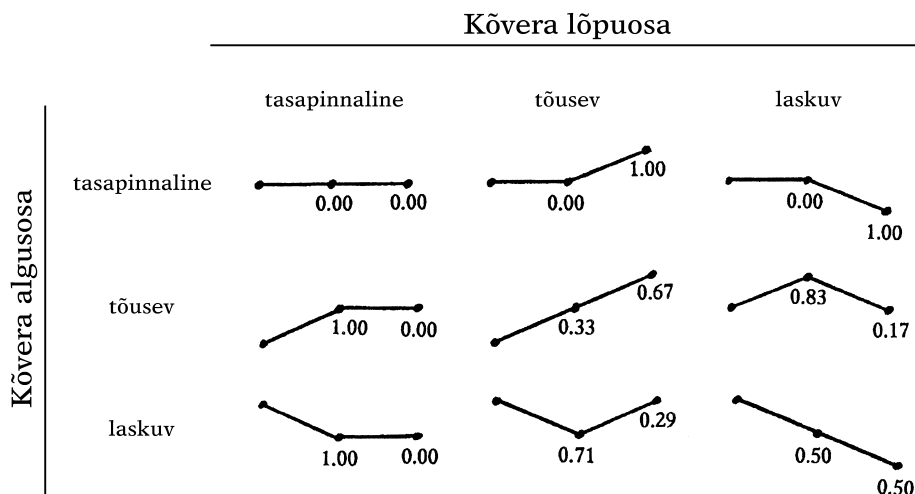
²³ Benjamin (1984: 380) eristab katkestuse rõhku (*accent of discontinuity*). See tekib kontekstuaalselt märgatava lünga tõttu mingis muusika põhidimensioonis, mis ei ole aeg, vaid nt helikõrgus, valjus, tämber. Näiteks kui viisis on suhteliselt suur hüpe, siis kostab maabumismoot rõhulisena. Lerdahl–Jackendoffil (1996: 17) on oma rõhkude kolmikliigitus: fenomenaalne rõhk (*phenomenal accent*) on mistahes nähtus muusika pindmisel tasandil, mis tõstab esile või rõhutab üht hetke helide voolus; struktuurset rõhku (*structural accent*) põhjustavad mingi fraasi või osa meloodilised või harmoonilised raskuspunktid (eriti kadentsis, mis on tonaalse muusika liikumise sihtpunkt); meetriline rõhk.

²⁴ Näiteks Benjamini (1984: 380) nimetatud haripunkti rõhk seostub kõrgete helidega, Lerdahl–Jackendoffi (1996: 16) nimetatud fenomenaalne rõhk esineb suurte intervallide puhul.

tegurite mõju väiksem (Huron, Royal 1996: 493, 494). Niisugune on olukord regilaulus ning sel juhul võiks seal olla meloodilisel rõhul oma osatähtsus.

Muusikalise informatsiooni vastuvõtul eristatakse selle ajalise segmenteerimise kaht erinevat tüüpi. Üks on reaalse kestusega muusikahelide rühmitamine nende kokku- ja lahkukuuluvuse järgi inimese tajus. Teine on (ilma kestuseta) ajapunktide segmenteerimine rõhkude põhjal (Benjamin 1984: 358, 359, Lerdahl, Jackendoff 1996: 18). Meetrum on aga sekundaarne konstruktsioon, mis on tekkinud rühmitamise ja rõhu koostoimel, vastavalt praktilistele ja esteetilistele vajadustele (Benjamin 1984: 358, 359). Meetriline rõhk on Lerdahl–Jackendoffi (1996: 17) põhjal oma meetrilises kontekstis suhteliselt tugev löök. Meetriline rõhk kujundab kuulajas ka ootuse enda järele; kuivõrd ta aga reaalselt eksisteerib nendel juhtudel, kui ta ootuspäraselt peaks esinema, aga selgesti kuuldava fenomenaalse rõhuna ei ilmne, see päriselt ei selgu.

Siinses regilauluviiside analüüsis arvestati muusikaliste rõhkude liike, mis regilaulus kuulaja taju kõige tõenäolisemalt mõjutavad. Selleks on helikõrguse rõhk ehk tooniline rõhk, mille all mõeldi kontekstis teistest kõrgemat heli. Teiseks, suhteliselt palju tähelepanu on pööratud meloodilisele rõhule, mille võimalikku mõju regilaulu rütmi kujunemisele ei ole varem uuritud; meloodilise rõhu väärtused arvutati Thomasseni mudeli põhjal (vt joonis 1). Agoogilise ja dünaamilise rõhu asukohta uuriti mõõtmiste teel (vt III ptk). Muusikaline meetriline rõhk võib regilaulureas kujuneda siis, kui mingi tasandi rõhud korrapäraselt paiknevad (vt III ptk).

Joonis 1. Meloodilise rõhu väärtuste arvutamise mudelid, mis on loodud J. Thomasseni katsetulemuste põhjal. (Skeemi eeskuju: Huron–Royal 1996: 494). Rõhu määramiseks mingil noodil tuleb leida kaks selle meloodilisele kontekstile vastava kujuga mudelit, käsitledes uuritavat nooti ükskord 3-osalise kontuuri viimase, teinekord keskmise punktina; ning noodile vastavad rõhkude väärtused liita.

1.3.6. Tüüp ja variant, viisi põhikuju

Suulise rahvalaulutraditsiooni tajutav kandja on esitus, mis on seetõttu võetud folkloristikas palade piiritlemise aluseks. **Lauluvariant** tähendab üht laulu esitust ja/või selle helisalvestust (ja noodistust) või üleskirjutust arhiivis (vrd Teder 1964b; Rüütel 1969), selle moodustavad viisi- ja tekstivariant. Eesti Rahvaluule Arhiivis leidub ka üksikuid ilma tekstita üles kirjutatud viisivariante ning rohkesti ilma viisita üles kirjutatud tekstivariante.

Mõistet **viisi põhikuju** kasutatakse regilaulu tervikliku meloodia (viisi-variandi) üldistatud kirjeldamiseks, sest viisiread võivad laulmisel varieeruda. Viisi põhikuju annab edasi laulmisel kõige sagedamini esineva viisirea meloodia või viisiridade variatsioonide põhjal üldistatava põhistruktuuri. Kui viisil ei ole selgelt välja kujunenud põhikuju (nt laulik esitab lühikeses laulus kõik viisiread erinevalt), võib rääkida igast viisireast kui ühest variatsioonist (vrd Oras 2002: xxi). Viisi põhikuju on abstraktsioon, mis leitakse transkriptsiooni põhjal statistiliselt nootide kaupa, arvestades välja igal meetrumiüksusel kõige sagedamini asuva heliastme. Viisi põhikuju struktuurne jaotusühik on abstraktne põhikuju noot. Viisi põhikuju võib koosneda ühest või mitmest viisireast; kui mitmerealises viisis viisiread varieeruvad teineteisest sõltumatult, siis saab rääkida esimese ja teise viisirea põhikujust eraldi.

Tüüp on sarnaste variantide kogum, mille jaoks sarnasuse kriteeriumi annab tüpoloogia koostaja, püüdes võimalust mööda järgida traditsioonikandjate poolt järgitavaid (enam või vähem hajusaid) piire. Tekstitüüpide määramisel on siinses töös rahutatud Ülo Tedre (1969–1974) koostatud antoloogiast.

Viisitüüp on teatud muusikaliste tunnuste poolest sarnaste viisivariantide kogum (vrd Rüütel 1987: 176). Viisitüübi kategooriat kasutatakse selleks, et käsitleda ülevaatlikult teatud laulutraditsioonis levinud meloodiaid, koondades analüüsi tarbeks omavahel sarnaseid viise. Siin kasutatakse Ingrid Rüütli (1977, 1987, 1990) välja töötatud meetodikast lähtuvalt tehtud Karksi regiviiside tüpoloogiat (vt Särg 1998, 2000). Meloodialiikumise poolest lähedased ja ühesuguse struktuuriga viisid koondatakse viisitüüpidesse, nii et nad eristuvad – uurija seisukohast vaadates – teistsugustest viisidest.²⁵ Viisitüüpi esindab viisitüübi põhikuju.²⁶

²⁵ Tavamõtlemisses võiks selliselt piiritletud viisitüübi mõistele vastata ka mõiste *viis*. Sõltub uurijast, kas ta soovib omavahel sarnaseid viisivariante pidada üheks varieeruvaks viisiks või ühe viisitüübi piires leiduvateks eri viisideks. Nimetan sarnaste viiside kogumit viisitüübiks, et eristada seda ühest ja samast viisist: üheks (ja samaks) viisiks nimetan ainult niisuguseid variante, mille põhikujud omavahel kattuvad meetriliste üksuste arvu ja heliastmete kõrguse poolest kõigi põhikuju nootide puhul, arvestades alumisest tugihelist. Siiski pole viisitüüp puht uurija loodud meelevaldne konstruktsioon, vaid ettekujutus erisugustest viisi(tüüpi)dest esineb ka pärimusekandjate seas (vt Särg 2000).

²⁶ Viisitüübi põhikuju leiti üksikute viiside põhikujude järgi nii, nagu viisi põhikuju viisiridade põhjal. Viisitüübi loomisel arvati ühte tüüpi 1-realised viisid, mille põhikuju

1.4. Uurimismaterjal

Uurimismaterjaliks on helisalvestatud ja üles kirjutatud regilaulud, vanimad eestikeelsed kirjalikud tekstid ning töö eesmärkide seisukohast olulised keele- ja regilaulualased kirjutised aastatest 1622–2004. Analüüsitud regilaulud on salvestatud aastatel 1908–1975 Karksi kihelkonna laulikutelt ja neid säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis; eesti prosoodia ja regilaulu alased kirjutised asuvad Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus, Eesti Kultuuriloolises Arhiivis ja Internetis.

Töö tekstis viidatakse Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) materjalidele traditsiooniliste lühendite abil. Erandiks on magnetofoniga helisalvestatud laulud, millele tekstides ja tabelites osutatakse lühendatud arhiiviviite abil, jättes ära tähise “RKM, Mgn II” (näiteks laul viitega RKM, Mgn II 550 d esineb lühendatud tähisega 550 d). Tähisega “RKM II” algav viide osutab käsikirjalisele kogule, tähisega “ERA, PI” algav viide heliplaadistustele, “ERA, Fon” fonografeeringutele. Kirjanduse nimestikus viidatakse Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) materjalidele seal kasutatavate lühendite abil.

Vastavalt töö spetsiifikale on autor eelistanud analüüsida eesti regilaulu traditsiooni headelt tundjatelt helisalvestatud laule. Sellepärast osutus sobivaks Karksi kihelkonnast kogutud materjal, mille hulgas leidub suhteliselt rohkesti helisalvestusi 19. saj. lõpul ja varem sündinud, regilaule veel elavast suulisest pärimusest õppinud inimestelt. Suhteliselt vähe on töös kasutatud välitööde käigus tehtud kuuldelisi noodistusi, sest need sisaldavad harilikult napilt teavet esituse kohta. (19. saj. lõpul ja 20. saj. algul elanud laulikutelt on viise üldse suhteliselt vähe ja lühidalt üles kirjutatud või fonografeeritud.) Töö materjalis on esindatud mõningad Karksis tehtud fonografeeringud (1922) ning heliplaadistused (1938), kuid põhimaterjal pärineb 1960.–1975. a. magnetofonilindistustest. Laulikuid on lähemalt iseloomustatud varasemates töödes (Särg 1996, 1998: 246–263.)

ei erinenud viisitüübi põhikujust rohkem kui kahe noodi poolest, ja 2-realist viisi, mis ei erinenud enam kui kaheksa noodi poolest. Hiljem lisati 1-realist viisitüüpide hulka üksikuid veidi erinevama ehitusega viise, mis ei erinenud põhikujust rohkem kui nelja noodi poolest ega sarnanenud teiste viisitüüpidega; eriti siis, kui viisi põhikuju nootide vahelised meloodialiikumised olid samasuunalised kui viisitüübi põhikujus, kuid helirea ulatusest või intoneerimisest tingituna olid heliastmete väärtused erinevad.

1.5. Karksi kihelkond

1.5.1. Ajalugu ja murrak

Ajalooline Karksi kihelkond asus Lõuna-Eestis Mulgimaal vastu Läti piiri, tema pindala oli 322 km² ja elanikkond 1881. a. 7500 inimest, tänapäeval sellele piirkonnale vastavas Karksi vallas oli 2002. a. 4500 elanikku. Järgnevalt antakse ajalooalaste allikate (Sepp jt 1937; Jaanits jt 1982) põhjal lühike ülevaade Karksi kihelkonna minevikust. Karksi kihelkond kuulus Alistegunde muinaskihelkonda ning seal on olnud püsiv asustus meie ajaarvamise algusest saadik (1.–5. saj.). Alates I aastatuhandest on olnud lõunaeestlastel püsivad keele- ja kultuurikontaktid Läti maa-alal elanud etniliste rühmadega. II aastatuhande algul asus Karksi suurte kaubateede ääres ning arenes kiiresti. 13. sajandil, pärast ordurüütlite kätte langemist, algas Karksile raske periood, ning alles 1621. a., seoses Rootsi võimu alla minekuga, toimus seal majanduslik tõus. Põhjasõja (1700–1721) ja sellega kaasnenud näljahädade tagajärjel kihelkond taas tühjenes ning jõudis sõjaeelse põllumajandusliku tasemeni 18. saj. lõpu-poole. Pärisorjuse kaotamine 1819. a. rajas Karksis püsiva aluse majanduse arenguks, maailmaturul valitsevate kõrgete linahindade tõttu kasvatati palju lina, mis tegi talumehed jõukaks. Ühiskond arenes kapitalistlikus suunas, muutus avatumaks ning muistne külakogukond oma kommetega hakkas taanduma. Nii kohalikule majandusele kui kultuuritraditsioonile mõjusid hävitavalt 1940. aastate sündmused: okupatsioon, sõda, küüditamine. Uurijad rõhutavad Karksi püsivat asustust ja elanike konservatiivset meelelaadi (nt Tampere 1941a: 7, 10), mis jätab võimaluse, et vanemaid jooni on säilinud ka lauludes.

Karksi murrak on lõunaeesti murderühma kuuluva mulgi murde alarühm. Karksi murde uurimisele pühendunud Karl Pajusalu (1996) on analüüsinud verbimuutmise põhjal mulgi murdealal toimunud keelekontakte. Ta toob esile lõunaeesti murdealale kuuluva, kuid põhjaeesti ja lõunaeesti murrete vahealal paikneva Mulgimaa kokkupuuted teiste murretega (Pajusalu 1996: 36–48) ning läti keele ja põhjaeesti kirjakeelega (*ib*: 8–12), mis ilmnevad ka verbi muutmisel (*ib*: 329–333). Mulgi murret ja Karksi murrakut on oma töödes käsitlenud Salme Tanning (1961, 2004). Mulgi murde prosoodiat ei ole kahjuks eraldi uuritud, kuid seda puudutab osalt Pajusalu (1996: 69–92) ülevaade Karksi murraku foneetikast ja fonoloogiast ning siinse töö autori väike katse sealse vältehäälduse kohta (vt Särg 1998: 132–138). Lõunaeesti murrete prosoodia uurimisest teeb ülevaate Merike Parve (2003: 17–20) oma väitekirjas lõunaeesti välde-test.

1.5.2. Karksi regilaulude kogumine, publitseerimine ja uurimine

Karksi regilaulude kogumislöö varasemast perioodist on teinud ülevaate Herbert Tampere (1941a: 13–29) ning hilisemast perioodist Urve Lippus (1975: 9–17). Kuni 19. saj. lõpuni on tookordse tekstikeskse kogumistöö tõttu Karksi, nagu mujaltki, kogutud vähe viisidega laule. Neist vanimad leiduvad Leena Kase koostatud rahvalaulukogus, mis on dateeritud aastaga 1868 ning üles kirjutatud Halliste ja Karksi kihelkonnast. Eesti rahvamuusika kesksed kogumisaktsioonid (EÜS-i retked, fonografeeringud 20. saj. esimesel poolel ja hiljemgi, 1930. aastate plaadistused, vt Tampere 1977, Sarv, V. 2002) jõudsid ka Karksi kihelkonna laulikuteni. Ulatuslik koos viisidega jäädvustatud laulumaterjal pärineb Eesti Kirjandusmuuseumi töötajate kogumisretkedelt Karksi kihelkonna laulikute juurde aastatel 1960–61 ja 1971–75. Ka siinse töö autor on käinud välitöödel Karksi kihelkonnas ajavahemikus 1995–2002.

Suurim Karksi laulude väljaanne on Herbert Tampere (1941a) koostatud Vana Kandle IV köide “Karksi vanad rahvalaulud. I”, mis sisaldab vähe viise, sest seal on ilmunud kuni 19. saj. lõpuni kogutud materjal. Tampere (1941b) alustatud piirkondliku “Eesti rahvaviiside antoloogia” I köide sisaldab Lõuna-Eesti, sealhulgas ka Karksi viise. Anu Vissel (1990) on avaldanud Mulgimaa karjaselaulude täieliku publikatsiooni.

Urve Lippuse töös “Karksi regivärsiviisid” (1975) iseloomustatakse Karksi laulutradsiooni ning määratletakse sealse kahe suurema lauliku viisitüübid ja esitusmaneer. Ka oma järgnevates uurimustes on Lippus (1977a, b, 1984, 1995) kasutanud teiste seas Karksi regilaule. Liina Kanemägi (1994) liigitab Karksi pulmalaulude viise ja kirjeldab nende esitust.

Siinse töö autor on varem korduvalt käsitlenud Karksi regilaule, käesolev uurimus jätkabki seniseid püüdlusi tuua esile ühe laulutradsiooni seaduspärasusi (vt Särg 1996, 1998, 2000, 2001, 2004a).

Karksi laulutekstidel põhinevad Ülo Tedre (1964b) töö stereotüüpsetest värssidest ning Ene Lukka (1996) uurimus taimedest rahvalaulus. Karksi ümbriku laulutradsiooni puudutavad Herbert Tampere “Tähelepanekuid rahvaviisidest ja rahvalaulude ettekandmisest lõunapoolses Lääne-Eestis” (1932) ning Udo Kolgi (1984) koostatud Paistu lauliku Liisu Mägi (Puru Liisu) laulude esituse üksikasjalik analüüs.

1.6. Tänu

Suur aitäh neile, kes mõistuse ja südamega on aidanud mind selle töö loomisel ja vormistamisel. Eelkõige tänan oma juhendajat, prof. Jaan Rossi – mitmekülgsete teadmistega head õpetajat, kellelt olen omandanud nii heli akustilise analüüsi oskuse kui püüdluse järjekindlalt arutleda. Tänuga tahaksin nimetada

kolleege, kes oma ametikohustuste kõrvalt jõudsid mu tööd või selle osi kriitiliselt lugeda, eriti meie parimate regilaulutundjate hulka kuuluvat Janika Orast Eesti Rahvaluule Arhiivist. Sisuliste ja keeleliste näpunäidetega aitas Triinu Ojamaa, meie ainuke lingvisti haridusega etnomusikoloog; mitmekülgset nõu ja abi andsid nii töö sisu kui vormistamise osas Edna Tuvi ja Anu Vissel etnomusikoloogia osakonnast. Tänan ka Mari Sarve ja Kadri Tamme Eesti Rahvaluule Arhiivist ning Pire Terast Tartu Ülikoolist. Keele viimistlemisel tegi ära suure töö Kanni Labi.

Eraldi tahaksin meelde tuletada oma esimest õpetajat rahvamuusika uurimisel, dr. Ingrid Rüütli, aga ka innustavat kritiseerijat, meie seast lahkunud dr. Vaike Sarve. Palju rõõmu ja tuge oli töö kirjutamise ajal sõpradest ja sugulastest, eriti lastest – tänu teile kõigile, aitäh Dage ja Ats!

2. EESTI PROSOODIA UURIMISE LUGU 17.–19. SAJANDIL

/---/ eesti rahvuslik poeesia on täiesti õigustatud olema aluseks kõigile arutlustele eesti keele prosoodia üle. (Faehlmann 1999c: 97)

2.1. Sissejuhatus

2.1.1. Peatüki eesmärgid ja nende saavutamise teed

Keele prosoodia mõjutab poeetiliste tekstide värsimõõtu, aga teatud määral ka rahvalauluviiside temporaalset struktuuri ja viisiliikumist (vt nt Devine, Stephens 1994; Lehiste 2000; Ross, Lehiste 2001). Alljärgnevalt vaadeldakse 17.–19. sajandil kirjutatud keele- ja luulealaste tööde põhjal, kuidas teadvustati eesti keeles sõnade tähendust eristavad ning keele ja rahvalauluvormi seisukohalt olulised prosoodilised tunnused. Materjal esitatakse ajaliselt järjestatuna autorite kaupa, jälgides järgmisi põhiprobleeme: 1) sõnarõhkude asukoht ja sõnarõhke moodustavad tegurid; 2) vāldete eristamine ja vālteid moodustavad tegurid; 3) prosoodiliste tunnuste seostamine keele ja (rahva)luule rütmilise kontekstiga. Peatüki lõpul arutletakse üldisemaid küsimusi: 4) kuidas mõjutas prosoodia käsitlemist uurijate erinev keeleline taust ja eesti keeleteaduse areng, mis keskendus pikka aega kirjakeele ja sealhulgas hāālduspārase ortograafia kujundamisele; 5) kuidas seostusid arusaamad eesti keele prosoodiast regilaulude teksti ja viisi struktuuri mõistmisega.²⁷

Uurimismeetodiks on filoloogiliste tekstide analüüs, seostatuna tänapäevaste teadmistega prosoodia ja keeleajaloo kohta, aga ka omaaegse teadusliku kontekstiga ning uurijate taustaga. Nimetatud tekstides ilmnevad prosoodialased seisukohad järgmistes vormides: 1) otsesed vāited; 2) vāidete teoreetilised ja meelelised põhjendused; 3) vaadeldud probleemid ja nende liigendus; 4) terminoloogia; 5) osaliselt ortograafia²⁸.

²⁷ Muuhulgas otsin prosoodiast lisapõhjust, miks püsis visalt kuni 19. saj. teise pooleni vana kirjaviis, mille vastuolu eesti keele prosoodiaga näib nii suur, et Arnold Kase suurepärase töödes (1958a; 1970) nimetatud keelelised, usu- ja kultuuripoliitilised jm põhjendused selle vastupidamiseks tunduvad küll paikapidavad, aga ebapiisavad. Eistasin ka küsimuse, miks avastati pearõhuliste silpide pikkuse osatāhtsus regilaulu vārsimõõdus suhteliselt hilja, 19. ja 20. saj. vahetusel soomlase poolt soome runolaulu eeskujul; kuid vormilt sarnastes soome runolauludes panid samasugust nāhtust tāhele 18. saj. lõpul soomlased ise laulutrāditionist endast lāhtuvalt (vt Sārg 2001: 200–208).

²⁸ Selle peatüki eesmärgiks on eelkõige analüüsida teoreetilisi vāiteid ja nende põhjendusi, kuigi tōekspidamised prosoodia kohta ilmnevad ka nende rakenduses, s.t

Vaadeldavat perioodi, mida edaspidi nimetatakse prosoodia uurimise vane-maks ajajärguks, piiritlevad esimese võõrkeelse ja esimese eestikeelse eesti keele grammatika ilmumine vastavalt 1637. ja 1884. aastal. Prosoodiaalaseid vaateid nimetatud ajavahemikul on kõige lähemalt puudutanud Arnold Kask (1957, 1958a, 1970) oma põhjalikes töödes eesti kirjakeele ajaloost, aga ka teised õpetlased seoses eesti keele foneetika (Ariste 1939, 1984), välde (Pikamäe 1959; Liiv 1962) ja värsiõpetuse (Põldmäe 1971, 1978; Olesk 1985) uurimise ajalooga.

2.1.2. Eesti keel ja selle uurimine 17.–19. sajandil

Huno Rätsepa (1989) arvates võib eesti keele tekkimiseks lugeda II aasta-tuhande esipoolel Eesti aladel kõneldavas keeles toimunud muutusi, mille sisuks olid eelkõige mitmesugused häälikukaod ning nendega seoses laadivahelduse ja hiljem vältevahelduse välja kujunemine. Nimetatud protsessid algasid arvatavasti Lõuna-Eesti murdealal, kus ternaarne vältesüsteem kujunes varem ja selgemini välja kui Põhja-Eestis, mille rannikualadel seda ei tekkinudki.

Eesti keeleteadus keskendus pikka aega häälduspärase kirjakeele kujundamisele, mille käigust annab põhjaliku ülevaate Arnold Kask (1958a, 1970). Eesti ortograafia tekkis võõraste keelte foneemika eeskujul, osutudes seetõttu puudulikuks just eesti keele omapäraste kestussuhete tähistamisel. Kuni 17. sajandini kasutati erinevaid mooduseid kahe vastanduva kestuse tähistamiseks vokaalides ja klusiilides, kusjuures tollal oli ladina keelele toetuv lõunaeeesti kirjakeel eestipärasem kui alamsaksa ortograafiale toetuv põhjaeeesti kirjakeel. 17. saj. lõpul tuli kasutusele korrastatud saksapärase ortograafia, nn. “vana kirjaviis”, kus rõhulises silbis tähistati vokaali kaht vastanduvat kestust sellele järgneva konsonandi abil²⁹ ning klusiilides kaht kestust eri tähtede abil. 19. saj. algupoolel lähendasid herderliku vaimuga baltisaksa estofiilid ning eesti keeleteadlased eesti kirjakeelt maarahva kõnekeelele. 19. saj. keskpaigast alates kujunes välja põhjaeeesti keskmurde baasil loodud kirjakeel ning hakati kasutama soomepärase nn. “uut kirjaviisi”³⁰, kus sai märkida kaht kestust vokaalides ja

ortograafias ja poeetiliste tekstide vormis. Eesti ortograafia arengut on uurinud Kask (1958a, 1970), siinses töös puudutatakse seda mõnevõrra ainult kirjakeele algperioodi puhul, mil teoreetilised väited prosoodia kohta olid suhteliselt napid. Keele prosoodia ilmumist regilaulus vaadeldakse töö järgnevates peatükkides. Ka ei analüüsita siin kirikulaulude tõlgete ja tekkiva kunstluule põhjal nende aluseks olnud prosoodilisi seisukohti, nagu seda on 19. saj. lõpuosa kohta teinud Sirje Olesk (1985).

²⁹ Alamsaksa ortograafia eeskujul märgiti lahtise silbi pikka vokaali ühe tähega, kuid lühikese vokaaliga rõhulist silpi peeti alati kinniseks ning tähistati ühe vokaali ja kaksikkonsonandiga, mida peeti reaalseks kahe silbi vahel jagunevaks geminaadiks.

³⁰ Kahe kirjaviisi eristamine adjektiividega “uus” ja “vana” tuli kasutusele samuti 19. sajandil (vt näit Jannsen 1869: 90; Wiedemann 1875: 42 jm).

konsonantides vastava tähe topeldamise abil; klusiilides aga kolme kestust kahe eri tähe ja neist ühe topeldamise abil.

Vastavalt uurija positsioonile kultuuri suhtes eristatakse eetilist (*etic*) ja eemilist (*emic*) vaatepunkti (Pike 1954: 41, 42; Sarv, V. 2000: 45–48). Eetiline vaatepunkt on iseloomulik inimesele, kes ei kuulu uuritava inimrühma hulka ning kasutab analüüsimiseks üldisi kategooriaid. Kui aga uurija kuulub vaadeldava rühma hulka ning kasutab sellele omaseid kategooriaid, asub ta eemilisel vaatepunktil. Eesti kirjakeele loomine ja sellega tihedalt seotud prosodia uurimislugu näitab liikumist eetiliselt käsituselt eemilisele. Võõra, ilma kirjakeelela keele uurimine areneb tavaliselt foneetilise külje tunnetamisest foneemide süsteemi loomise suunas; sealjuures mõjutavad teadlast varasemad kogemused, sest tema foneemiline tajumine kujuneb välja lapsepõlves (vt nt Vihman 1997), teoreetilised kategooriad aga hariduse käigus. Eesti prosodia uurimist mõjutasid eelkõige Euroopas kõneldavate indoeuroopa keelte põhjal välja kujunenud arusaamad, mille suur vastuolu eesti keelega seisnes selles, et kohati kuni 19. saj. lõpuni ei tehtud neis teoreetilist vahet rõhul ja kestusel (Preminger, Brogan 1993: 4).

Eesti prosodia vanema uurimislugu periodiseeritakse alljärgnevalt vastavalt vaatepunkti muutumisele: 1) 17.–18. saj. eetiline vaatepunkt, mil eesti keelt käsitlesid saksa ja ladina eeskujud järgivad muulastest uurijad; 2) 19. saj. algul vaatepunkti muutumine eesti maarahva keele ning lähedase sugulaskeele, soome keele uurimise mõjul; 3) 19. saj. teisel poolel eemiline vaatepunkt, mil eesti keelt emakeelena rääkivad inimesed avastasid enda seisukohalt kesksed prosoodilised kategooriad.

2.2. Eesti prosodia uurimise 1. periood. 17.–18. saj.

2.2.1. Üldist

Eesti keele uurimine algas katoliiklikus traditsioonis seoses eesti kirjakeele kujunemisega alates 13. sajandist, tingituna võõra päritoluga misjonäride vajadusest kuulutada maarahvale jumalasõna,³¹ ning 17. saj. ilmunud esimesed eesti keele grammatikad loetakse seetõttu “misjonilingvistika” hulka (Lepajõe 1998: 294 jj). Protestantluse ja hariduse levik tekitas vajaduse luua eestlastele lugemiseks emakeelseid tekste, sealhulgas kirjutada aabits ja tõlkida piibel. Vanaeesti keele grammatikad olid võõrapärase, sest nende autorite emakeel oli enamasti saksa keel ning teoreetilised kategooriad pärinesid saksa ja ladina

³¹ Iseloomulik on, et mitmed vanimad eestikeelsed tekstid on palvete tõlked. Eesti kirjakeel loodi teiste euroopa keelte eeskujul häälduspärasena, nii et sakslasest vaimulik sai tekste maarahvale arusaadavalt lugeda.

keelest (Haarmann 1976: 37). Olemasolevate eeskujude järgimist soodustas ajastule omane lähtumine traditsioonist, ka eesti keele grammatikate autorid kirjutasid hiljem ümber üksteise põhiväiteid.³² 17.–18. saj. ilmus 6 grammatikat, mida alljärgnevalt vaatlen. Jätan siinkohal kõrvale Clare (1730) käsikirjalise sõnaraamatu lühikese grammatikaosa, kus on siiski vähe teavet eesti prosoodia kohta.³³

2.2.2. Eellugu kuni 17. sajandini: vanimad kirjalikud allikad enne grammatikaid

13.–16. sajandist pärineb üksikuid eestikeelseid väljendeid, kohanimesid, käsi- kirju ja trükitud tekste. Esimene osaliselt säilinud eestikeelne trükitud teos on Wanradt-Koelli katekismus aastast 1535. Kuni 17. sajandini kirjutatud tekstide keel ja ortograafia on ebajärjekindel, kuid mitmel juhul on tolle ajastu lõuna- eesti kirjakeel hilisemate tekstide omast eestipärasem (Kask 1970: 32, 58 jj). Eesti keele prosoodilistest tunnustest tajuti ilmselt sõna algust tähistavat pea- rõhku, mis on tekstis kaudselt nähtav sõnavahede kaudu. Mitmesuguste tähis- tuste abil eristati kaht kontrastiivset kestust esimese silbi vokaalis³⁴ ja esimese silbi lühikesele vokaalile järgnevas klusiilis.³⁵

³² Kirjalikud arutlused compileeriti tavakohaselt teiste autorite töödest. Soome keele varasematest grammatikatest on igauhele juurde kirjutatud umbes kolmandik, põhiliselt näitematerjali (Lepajõe 1998: 296).

³³ Arvatavasti 1720. aastatel kirjutatud Clare käsikirjalisest lõunaestli–saksa sõnaraama- tust on alles neli ära kirja, millest kaks sisaldavad grammatikaosa (vt Kask 1958a: 74; 1958b: 54).

³⁴ Pikka vokaali tähistas sellele järgnev *h*-täht, tsirkumfleks, teine vokaal või üksik- konsonant (vastandatuna kaksikkonsonandile), näiteks: *tema*, *temma* ‘tema’, *kule* ‘kuule’, *kaes* ‘kaas’, *keelda*, *suhre* ‘suure’, *loõya* (Kask 1970: 23–38; Ehasalu jt 1997: 17–18). Taolist ebajärjekindlust esineb saksa keeleski, nt *die Seele*, *fehlen*. Tsirkumfleks leidub ainult lõunaestli kirjakeeles, esinedes esmakordselt Johannes Ambrosius Völ- ker (Veltheruse) kirjutatuna raamatu “Regulae Societatis Jesu” (“Jeesuse Ühingu reeg- lid”, ilmunud 1582 Vilniuses) lisalehtede tekstis (vt Ehasalu jt 1997: 38, 80–87). Lõuna- Eesti katoliiklik kirjavara oli seotud poola-leedu traditsiooniga (Kask 1970: 58), seetõttu tsirkumfleksi tarvitamise eeskujuks võis olla leedu keel.

³⁵ Kaht kestuse opositsiooni klusiilides kirjutati erisuguste tähtede ja tähekombinat- sioonide abil (Kask 1958a: 9; 1970: 23–38; Ehasalu jt 1997: 17–18). Klusiilide märki- misviisi kirevust võis osaliselt põhjustada helilise ja helitu klusiili erinevus eesti ja saksa keeles, aga võib-olla ka klusiilide nõrgenemine 17. saj. jooksul (Kask 1970: 55). Pikka vältust märgib ilmselt näiteks *yckepewyne* ~ ‘ikkäpäävine’ > ‘igapäevane’, lühi- kest *piddame* ‘pidame’, kuid üht ja sama sõnatüve tähistavad nt *körkemb*, *korgke*. (Näi- ted valitud *ib*: 24, 27, 35, 28).

1622. a. ilmunud raamatus “Agenda Parva” (“Väike käsiraamat”, joonised 2, 3) leidub heas lõunaeesti keeles katoliiklikke tekste,³⁶ kus märgitakse pearõhulise silbi vokaali pikkust mitmel viisil, kuid sageli üsna heas vastavuses kolme vältega, tähistades ülipikka vokaali enamasti tsirkumfleksiga (vt ka Saareste 1938).³⁷ Arvestades võõramaalaste raskusi eesti keele kestussuhete eristamisel, võiks oletada, et kirjutaja oli eestlane.³⁸ Konsonantide märkimine ei erine siin omaaegsest kirjakeelest, v.a velaarklusiili kirjutamine pika algussilbi järel ühesuguste tähtedega, näit *hengge*, sellal kui teised vanemad autorid kasutasid analoogilises positsioonis grafeeme *gk*, *ck*, nt *palgke* (Gen.) (*ib*: 198).³⁹

Arvatavasti 17. saj. algusest pärineb kellegi Fabriciuse värss eesti keele sõnarõhu kohta: *Mistahes rõhku kannab [alati] esimene silp*.⁴⁰ (Tsiteerib Guts-laff 1998: 44, 45; 1648: A3).

Kokkuvõttes on 17. saj. algupooleks avastatud pearõhulise silbi asukoht ja sõnapiirid, kaks kestuse opositsiooni rõhulise silbi vokaalis ning rõhulise silbi lühikesele vokaalile järgnevas klusiilis. Lõunaeesti keeles on tähistatud tsirkumfleksiga märgiga vokaali (üli)pikka kestust ja/või rõhulisust ning võib-olla sellega kaasnevat hääletooni muutust. Lõunaestikeelseid tekste sisaldava käsi-raamatu “Agenda Parva” (1622) autor(id) on arvatavasti mingil määral eris-tanud kolme veldet.

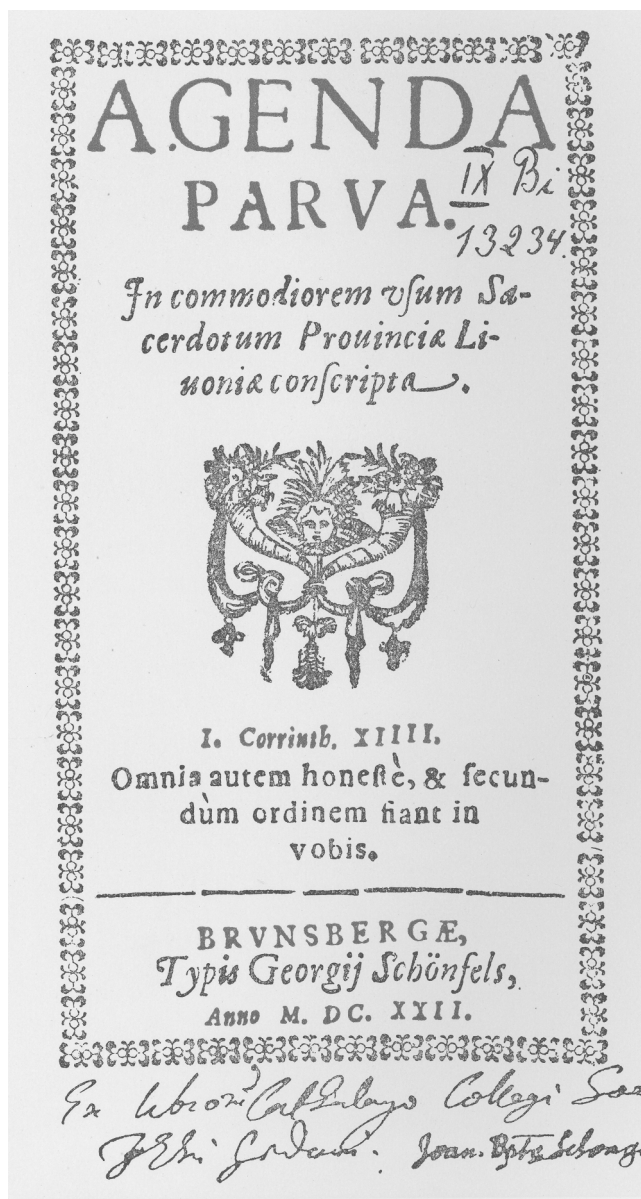
³⁶ “Agenda Parva” ilmus Braunsbergis, kus praegu säilitatakse selle ainukest eksemplari. Raamat sisaldab paralleeltekste eesti, läti, poola ja leedu keeles. Faksiimileväljaande koostaja Otto Freymuth (1938: 29 jj) oletab, et raamatu eeskujuks võis olla analoogiline varasem, 1616. a. ilmunud ladina-, poola-, leedu- ja saksakeelne “Agenda Parva”. August Saareste (1938: 213) arvates on “Agenda Parva” (1622) tekstid Sangaste, Urvaste, Kanepi või Hargla kihelkonna murrakus, kirjaviisi aga osaliselt mõjutatud poola kirjakeelest, nagu näiteks pika /e/ märkimine täheühendiga *ie*. (*ib*: 199)

³⁷ Näiteks kirjutatakse *nimi*, *wiide* ‘viie’, *koõlnu*. Siiski pole kolme välte eristamine kindel, sest üksikjuhtudel on ülipikk vokaal tsirkumfleksita (nt *heige* ‘õige’) ning ühel korral hääldub tsirkumfleksiga vokaal arvatavasti lühidalt: *kiêdä* ‘keda’ (vt ka Saareste 1938: 198 jj, 212). Tuleb ka arvestada kirjaviisi tollast ebajärjekindlust ja trükitehnilisi probleeme (vt ka Freymuth 1938: 20jj).

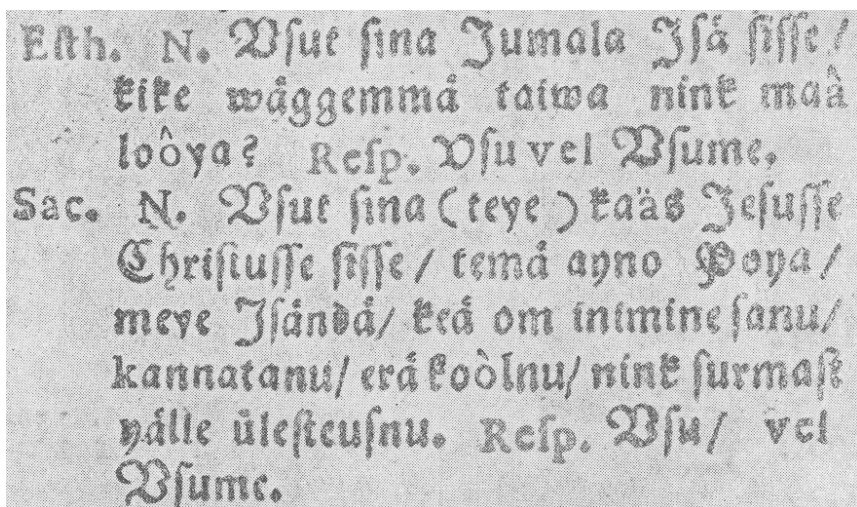
³⁸ Saareste (1938: 212) seostab teksti tõlkijat Tartus 1583–1629 tegutsenud jesuiitide seminariga, kus õppis ka eestlasi, nende seas Michael Sommer, kes on kiita saanud hea keeleoskuse eest ja on 1598. a. pidanud koostama eestikeelseid õpperaamatuid.

³⁹ Pika silbi järel asuva, tänapäeval nõrga velaarklusiili märkimisviisi *gk*, *ck* abil läbi mitme vanema allika lubab oletada, et see oli kuni 17. saj. tugevam. Teiseks võiks oletada, et osutatud konsonantühendi abil tähistati esisilbi pikemat kestust, omistades selle klusiilile, kuid “Agenda Parva” hea eesti keele oskusega autor seda võtet ei kasutanud, saades aru, et häälduse erinevus ei seisne klusiilis. Vt ka märkus 56.

⁴⁰ Värsi autor on oletatavasti keegi Guts-laffi kaasaegsetest, pastor Dionysius Fabricius Viljandist või Heinrich Fabricius Otepäält (Lepajõe 1998: 282). Pole teada, kas Fabricius lõi oma värsi Stahli (1637) eeskujul, kuid võib ju oletada, et Guts-laff tsiteeris Fabriciust just seetõttu, et tolle värss oli loodud enne Stahli grammatika ilmumist.

Joonis 2. "Agenda Parva" (1622) tiitelleht.

Joonis 3. Katkend “Agenda Parva” (1622: 73) tekstist.

2.2.3. Heinrich Stahl (1600–1657)

Esimese eesti keele grammatika, 1637. a. ilmunud “Anführung zu der Esthnischen Sprach” (“Sissejuhatus eesti keelde”) autor Heinrich Stahl fikseerib kirikukirjanduses kasutatud saksapärase kirjaviisi. Ta sündis Tallinnas baltisaksa perekonnas, õppis Saksamaal ja töötas vaimulikuna Põhja-Eestis. Stahl lähtub grammatika ülesehituses ladina keelest ja ortograafias mõningase eba-järjekindlusega saksapärasest suunast, tema eesti keelt peetakse viletsamaks isegi mitmete varasemate tekstide omast.⁴¹

Stahli grammatika esimene jutustav osa⁴² “Von der *pronunciation* und auss-rede” (“Hääldamisest ja väljaraäkimisest”) algab eesti keele prosoodia põhi-tõega, et hääletooni kõrgenduse kaudu ilmnev leksikaalne rõhk asub sõna esi-silbil: “Iga sõna esimest silpi alati kõrgendatakse (*wird erhöht*) ja teised las-takse alla (*niedergelassen*), nagu *armastama* ‘lieben’.” (Stahl 1637: 1, joonis 4). Liitsõnades aga “kõrgendatakse mõlema sõnaosa esisilpi”, nt *wastotullema*.⁴³ (*ib.*). Kaasrõhku Stahl ei maini, kuid selle tajumisele viitab topeltkonsonandi tarvitamine järgsilbis, nt sõnas *innimenne*⁴⁴ (*ib.*: 3). Stahl ei pea *-ne* liidet ennast

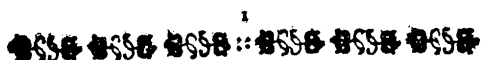
⁴¹ Stahli mitte kõige parema eesti keele võimalike põhjustena nimetatakse tema (1) tuginemist linnaeestlaste saksastunud keelepruugile, (2) taotlust luua loogilist, kuid võõrapärasest süsteemi (Kask 1970: 39 jj, Ahrens 2003: 27).

⁴² Grammatika algab häälikute loeteluga.

⁴³ Kuigi näitena esineb ühendverb, leidub raamatus ka tänapäeva mõistes liitsõnu (*sesammune*, *meeleperrast*), mille järelkomponendi rõhulisusele osutab topeltkonsonant.

⁴⁴ Vastuolu kaasrõhu teoreetilise ignoreerimise ja praktilise märkimise vahel kestab 19. saj. alguseni. (Vt allpool Masing, Steingrüber, Frey jt).

pikaks, sest kaasrõhuta 3. silbis kirjutatakse see lühidalt *tulline*. Analoogilise kirjaviisi järgi sõnas *halgkminne* 'algmine' võiksime järeldada, et Stahl peab kaasrõhuliseks III vältes sõna teist silpi.

Die Confonantes der Ehsien.

b/c/d/f/g/h/l/m/n/p/r/s/t/v/x/z.

Die Vocolles.

a. ä. e. ee. eh. i. ih. o. oh. ö. öh. u. uh. ü. üh.

Die Diphthongi.

ai/au/el/oi/ou/di.

Von der pronunciation vnd außrede.

Die erste Syllabe eines sechtlichen Wortes wird allezeit erhöhet. vnd die andern nider-gelassen/ als *armastania*/lieben.

Ein Wort/ das von zweyen Worten zusammen gesetzt ist/ muß an der ersten Syllaben eines sechtlichen einzelnen Wortes erhöhet werden/ als was *storullemia*/entsagen kommen.

Wo das *h* zwischen zweyen Vocalen steht/ da sol es zu dem folgenden/genommen/ vnd außgesprochen werden/ als *weeha zorn*.

Wo zwey *h* bey sammen stehen/ da sol das letzte außgesprochen/ vnd das förderste des fürgehenden Vocalis nota sein/als *leh-hatan* ich sende. *leh-bezret*/Wetter.

S R sollen außgesprochen werden als zwey R/ doch nicht so streng/ sondern gelind/ vnd mit lie-gen-

Joonis 4. Heinrich Stahl (1637: 1) grammatika algusleht.

Stahl eristab vokaalide loendis lühikesi ja pikki häälikuid, näit /a/ ja /aa/ (*ib*: 1), ning tähistab neid kirjas mitmel moel,⁴⁵ eelistades saksapärast kirjaviisi. Konsonantide kohta saab Stahlilt teada (*ib*: 1), et h-tähte kasutatakse ka määrgina eelneva vokaali jaoks ning et kahekordne /k/ hääldub suhteliselt pehmelt⁴⁶. Kirja

⁴⁵ Stahl kirjutab esimese silbi pikka vokaali kohati kolmel erineval moel: *Rohzi*, *Some*, *meeles*.

⁴⁶ Geminaati *gk* tuleb Stahlil (1637: 1, 2) õpetuse kohaselt hääldada nagu kaht /k/-d, aga mitte nii tugevasti, vaid "pehmelt ja lamava keelega", nagu nt saksa sõnas *leggen*. Stahl tähistab klusiilide vastanduvaid kestusi enamasti *dd – tt*, *bb – pp*, *gk – ck*, nagu oleks velaarklusiil teistest erinev. Paul Ariste (1939: 6, 7) nimetab erilise kirjaviisi ja õpetuste põhjusena velaarklusiili häälduse erinevusi eesti ja saksa keeles.

järgi otsustades on Stahlil vastandatud rõhulise silbi lühikese vokaali järel asuv kaksikkonsonant⁴⁷ ja pika vokaali järel asuv üksikkonsonant, klusiilides vastanduvad rõhulise silbi lühikese vokaali järel asuv nõrk ja tugev geminaat, nt *sigka* – *hackama*. Muudes positsioonides esineb klusiilide märkimises segadust.⁴⁸ Mõningates järgsilpides esinevad Stahli arvates nii pikk kui lühike heliline konsonant ja sibilant. Viimast näitab üsna järjekindel alaleütleva käände tugeva lõpu *-lle* ja teatud sõnade genitiivse tüve *-sse* kirjutamine ka kaasrõhuta silpides, nt sõnades *leiballe*, *hennesse*.⁴⁹ Saksa keele eeskujul ei lahuta Stahl (1637: 1) mõningaid konsonantühendeid eraldi häälikuteks ning seetõttu määrab silbitamisel terve ühendi silbi algusse, näit *leh-he-xet*.

Stahli saavutused. Stahli arvates asub hääletooni kõrgendamise abil tekitatud rõhk sõna esisilbil, liitsõnades aga mõlemal komponendil. Ta märgib kohati kaasrõhku 4-silbiliste sõnade 3. silbis ja 3-silbiliste III vältes sõnades 2. silbis. Vokaalides ja klusiilides eristab Stahl sarnaselt vanema kirjakeelega kaht kestust, vastavalt pearõhulises silbis või selle lühikese vokaali järel, arvatavasti mõnel juhul ka lühikest ja pikka helilist konsonanti ja /s/-i järgsilpides. Ilmselt eristab Stahl ühelt poolt lühikese vokaali järel asuvaid konsonante, mida peab alati geminaatideks, ja teiselt poolt pika vokaali järel asuvaid üksikkonsonante. Ta paneb tähele, et /h/ on alati lühike ja kuulub järgneva silbi vokaali juurde.

2.2.4. Johannes Gutsloff (?–1657)

1648. a. ilmus Johannes Gutsloffi lõunaeesti keele grammatika “Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” (“Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”, 1648, 1998), mida peetakse hoolimata autori saksa päritolust paremaks kui Eestis sündinud Stahli oma. Gutsloff sündis Pommeris, õppis Greifswaldi ja Leipzigi ülikoolides ning tuli misjonärina Eestimaale; õppis juba täiskasvanuna Tartus lõunaeesti keelt ja teoloogiat ning asus tööle Urvaste pastorina. Gutsloffi grammatika head taset võisid uurijate arvates põhjustada (1) hea foneetiline taju⁵⁰; (2) Leipzigi omandatud hiilgav haridus ja lai silmaring; (3) lõunaeesti maakohtades kuulnud puhas eesti keel ja tihe suhtlemine maarahvaga; (4) kaugelt tulija avatud suhtumine võõrasse keelde, (5) toetumine rahvalähedasele

⁴⁷ I vältes sõnas kirjutatud kaksikkonsonanti peetakse Stahli ajal ja veel 19. sajandi algupoolel peaaegu alati geminaadiks.

⁴⁸ Stahlil tähistab pika vokaali või diftongi järel asuvat klusiili sageli üks tugev täht: *kekit* ‘keegi’, *toitan*; aga vahel ka muud: *laidma*, *haigke*. Vt ka märkusi 39, 54.

⁴⁹ *-lle* lõpp esineb murede kaasrõhulise silbi järel (Kask 1970: 103).

⁵⁰ Hea murdekeele tundja Hella Keem (1998: 317) väidab, et Gutsloffil pidi olema “terav kuulmine” ja erilist “mõnu näikse talle valmistanuvat häälduslike küsimuste üle juurdlemine.” Gutsloff on esimesena kirjeldanud eesti keeles palatalisatsiooni ja vokaalharmooniat ning märganud, et saksa keeles /s/ kõlab vokaali ees lühemalt kui eesti keeles (*ib*: 318; Gutsloff 1998: 43; vt ka Lepajõe 1998: 313).

ja hästi arenenud katoliiklikule kirjakeele traditsioonile.⁵¹ Kõik need punktid sisaldavad ilmselt tõtt, kuid Gutsloffi prosoodiakäsitluse uurimine toetab viimast põhjendust.

Gutsloffi grammatikas leidub alajaotus “Prosodia”, kuid olulisi tähelepanekuid eesti keele prosodia kohta esineb ka seoses ortograafiaga. Keskseks prosoodiliseks kategooriaks on Gutsloffil aktsent, mida ta eesti keeles eristab kaht liiki: akuut ja tsirkumfleks. “Eesti aktsendid (*accentus*) on akuut ja tsirkumfleks. Tsirkumfleks märgitakse pikkade vokaalide kohale. Akuudist on meie seast lahkunud isand Fabriciusel värss: *Mistahes rõhku (accent) kannab [alati] esimene silp.*” (Gutsloff 1998: 44, 45; 1648: A3). Näib, et akuudi all on Gutsloff silmas pidanud sõnarõhku ning tsirkumfleksiga tähistanud kirjas pikki vokaale, vastandina lühikestele. Gutsloff peab sarnaselt Stahliga sõnarõhu (põhi)osaks hääletooni kõrgust, nagu näitab õpetus liitsõnade häälduse kohta: “Liitsõnades tuleb mõlemate osade esimest silpi kõrgendada (*est elevanda*)”, nt: *lubbirayane* (Gutsloff 1998: 45; 1648: A3); niisamuti ilmneb kaasarõhk Gutsloffil kirjaviisi kaudu.

Vokaalid jagab Gutsloff kolme liiki, kuid siin pole tänapäevases tähenduses tegemist samaliigiliste kategooriatega. “Vokaalide puhul eristatakse ja tähistatakse kolme väärtust (*Valor*): pikk, tavaline, peenendatud (*grande, commune, tenue*). Nimelt hääldavad eestlased mõningaid vokaale kas tugevasti venitades, mille märkimiseks on nad seniajani harjunud kasutama vokaali järel h-tähte; või hääldavad hariliku tooniga; või heli tugevasti peenendades /---/. Eristamise otstarbel märgitagu pikk vokaal tsirkumfleksiga; peenendatud kahe punktiga; ja tavaline jäägu ilma [tähistuseta].” (Gutsloff 1998: 36–39; 1648: A, A pöördel, joonis 5). Vokaalid *grande* ja *commune* vastavad ilmselt pikkadele ja lühikestele täishäälikutele, ent sõnaga *tenue* tähistab autor kvaliteedi erinevust (/o/ ja /ö/, /u/ ja /ü/, /a/ ja /ä/). Tekstides esineb tsirkumfleks nii pika kui ülipika vokaali kohal, vastandades neid lühikestele; tsirkumfleks ja täpid võivad paikneda korraga ühe tähe peal.⁵²

Hääletooni muutusele pikkades vokaalides (arvatavasti III välte puhul) viitab Gutsloff väljend, et “ülejäänud” (s.t lühikesi) vokaale hääldatakse “hariliku tooniga”. Ta seostab kestuse ja hääletooni tunnused, käsitledes vokaalide vältusi kokkuvõttes järgmiselt: eestlased hääldavad vokaale kas “tugevasti venitades [ja ebahariliku hääletooniga]” või “hariliku tooniga [ja lühemalt]”.

⁵¹ Mitmed keeleteadlased (Saareste 1938: 212, Kask 170: 61) osutavad Gutsloffi võimalikule seosele lõunaeesti kirjakeele traditsiooniga.

⁵² Kuigi vokaalide kvaliteedi muutus võib teatud juhtudel seostuda ka kestuse erinevusega, näiteks saksa keeles ja lõunaeesti murretes (Teras 2003), ei saa Gutsloffil puhul nimetatud kolme väärtust siiski lugeda kolme välte kirjelduseks (nagu kirjutavad Haarmann 1976: 27, Faehlmann 2002e: 250jj).

Sic est Esthonibus	A	Grande, ut <i>Ääru</i> / Corvus,
		Commune, ut <i>Ääru</i> / Pilus,
		Tenue, ut <i>Äässa</i> / Pollex
	E	Grande, ut <i>Gēmne</i> / Semen
		Commune, ut <i>Geng</i> / lectus, sponda,
	I	Grande, ut <i>Äist</i> / tessera,
		Commune, ut <i>Äist</i> / trabs,
	O	Grande, ut <i>Fōlma</i> mori,
		Commune, ut <i>Fōlm</i> / tria,
	U	Tenue ut <i>Fōllane</i> / vergastert/
		Grande, ut <i>pūssa</i> femur, (pecoris.
		Commune, ut <i>pūss</i> / morbus quidam
		Tenue, ut <i>pūssut</i> parum, &c.

Distinctionis causa signetur vocalis *Granda* circumflexo; *Tenuis*, duobus punctis; Et *Commune* sic nuda: Cum autem Vocalium tenuia aliz breviter sint enunciantur, ita ut si quens consonans ad eandem pertineat; vel longe, ita ut sequens consonans de eadem multum non participet; & isti Characteres distinguere queant, per defectum typorum: hoc tenuium vocalium longè effereendarum nota duo puncta cum acuto superne ascripta; breviter vero effereendarum duo saltem puncta, hoc modo: *Ääru* / Corvus; *Ääru* / Pilus; *pūssa* pollex; *Ääist* Sponda, & *Gēmne* teretis.

Voca-

Vocalium compositione sunt *Diphthongi*, quæ sunt Esthonibus: *ai* / *äi* / *au* / *ei* / *iu* / *öa* / *oi* / *öi* / *ui* / *üi* / ut: *Äist* / tempus, *eila* heri, *hüilmo* florimentum, *Äiumd* Patina, *Äoisse* Aula, *öinas* Aries, *Äiüa* aridus, *Äium* honor, *hüa* bonum.

Consonantium valor communis est, qui geminatione earundem fit acutior, ut ex aliis lingvis notum est.

Figura literarum & finalis differentiarum causa nota est ex Germanica lingua.

NOTÆ.

1. Literarum geminarum ab Esthonibus frequentissime Syncopantur, vocalibus utrinque manentibus, ut: *Äobbo* Equa *hüo*; *Äaggo* / aurora *hüo* / &c.

2. Syncopa afficit litteram præcedentem, mutando *Vocales*

e in *ä* ut: *Ääa* putris à *Äedda*.

i in *e* ut: *püddama* servare *peama* /

o in *ö* ut: *Äösi* afferebam *minna tösi* / per notam 7. ad Præteritum, imperfectum.

u in *o* ut, *Äuddoma* texere, *Äooma* /

ü in *ö* ut: *hüüa* bonum *hüa* / quod contractè dicitur *hüa*.

Consonantes geminando, ut: *Ästma* / credere, *Äinna ussu* / *Äuld* Ignis, R. *Äulle*.

A 2

1, Parä

Joonis 5. Leheküljed Johann Gutsloff grammatikast (1648: A pööre, A2).

Ilmneb selge vastavus ühelt poolt Gutsloff vokaalide kolmikjaotuse ja nende tähistamise ning teiselt poolt “Agenda Parva” (1622) kirjaviisi vahel – vokaalide väärtusteks (*grande*, *tenuis*, *commune*) on Gutsloff eristanud need tunnused, mis on “Agenda Parva” tekstis tähistatud erinevalt (kaks neist diakriitiliste märkidega ja üks ilma). Sel juhul lähtub Gutsloff prosoodia ka varasemast kirjakeelest, kirjeldades üldistavalt “Agenda Parva” (taolist) kirjaviisi.⁵³ Siin esineb siiski tähendusrikas erinevus: Gutsloff kasutab tsirkumfleksi nii pikkade kui ülipikkade vokaalide peal, vastandades neid lühikestele ja eristades seega kaht vältust – kuid “Agenda Parva” autor on tähistanud tsirkumfleksiga ainult

⁵³ Gutsloff mõjutatusele kirjakeele traditsioonist osutab kaudselt see, et “Agenda Parvas” (1622) märgitakse pikka vokaali järgsilbis ning vokaalharmooniat – just neid tunnuseid, mille väljakuulmist ja märkimist kirjas peab Hella Keem (1998) (lisaks palatalisatsiooni avastamisele) Gutsloff eriliseks saavutuseks. Kui 1622. a. ilmunud “Agenda Parva” autor, arvatavasti Sangaste (või Urvaste) kihelkonnast pärit suurepärane eesti keele tundja tähistab kirjas samu peensusi, mida 1648. a. kirjeldab (ja samasuguse märgiga tähistab) saksa päritolu Urvaste pastor – siis võib siin oletada üsna otsest traditsiooni. Lisaks, vokaalharmooniat märkis kohati (näit *pühaet*, *peiwaet*) juba Völcker 1582. a. (vt Ehasalu jt 1997: 80–87).

ülipikka vokaali, püüdes ehk eristada seda pikast. Võib-olla Pommerist tulnud sakslane, õppinud eesti keelt täiskasvanuna, ei mõistnud eelkäija reegleid tsirkumfleksi kasutamisel, sest tal puudusid vastavad tunnetuslikud kategooriad – ta ei tajunud kolme vältet.

Kui Gutsclaff ei eristanud pikki ja ülipikki vokaale, milleks oli tal vaja vokaalide kestuse märkimiseks nii topeltkonsonanti kui tsirkumfleksi? Viimane oli tarvilik Urvaste murrakus esinevate kinniste järgsilpide pikkade vokaalide tähistamiseks, nt *jummalist* (Keem 1998: 321). Gutsclaffi avarat mõtteviisi näitab see, et ta mõõnab pikkade järgsilpide võimalikkust, tehes vahet silbi kestusel ja rõhul. Topeltkonsonant esisilbi järel oli pigem vokaali kinnisuse ja geminaadi märk, mille olemasolu Gutsclaffi kujutluses kinnitab väljend: “/---/ nominatiivi mõlemad kahekordistatud konsonandid (*geminata*) genitiivis kaovad /---/”, nt *Meggi – Mäjest* ‘mägi – mäest’ (Gutsclaff 1998: 43; 1648: A2 pöördel).

Konsonantide puhul eristab Gutsclaff eelkõige hääletooni tunnuste põhjal lühikest ja pikka kestust (jääb arusaamatuks, kus ja millistes konsonantides): “Konsonantide väärtus on tavaline, mis aga geminatsioonil muutub teravamaks, nagu on teada ka teistest keeltest” (Gutsclaff 1998: 41; 1648: A2, joonis 5). Huvitav on, et Gutsclaff on märkinud illatiivi lühikeses vormis teise silbi vokaali “teravdamist”, nt *lina* ‘liina’ Gen. LE – *liná* ‘liina’ Illat. LE; *Darto* ‘Tartu’ Gen. – *Dartó* ‘Tartu’ Illat. (Gutsclaff 1998: 179, 203, 1648: Eiiii pöördel, F2 pöördel). Muus osas on Gutsclaffi konsonantide käsitus sarnane Stahliga, v.a see, et ta tähistab nõrka velaarklusiili erinevalt lühikese vokaali järel ning diftongi või helilist häälikut sisaldava pika silbi järel.

Gutsclaffi saavutused. Gutsclaff kirjeldas aktsendi mõiste abil vokaalide hääldust lõunaeesti murretes. Ta eristas kaht vastanduvat vältust pea- ja järgsilbi vokaalides kestuse- ja toonierinevuste põhjal, ning kaht vastanduvat vältust konsonantides toonierinevuse põhjal. Gutsclaffi tähelepanekud prosoodia kohta on järgmised: 1) tugeva pikendusega kaasneb ka hääletooni muutus, 2) hääletooni kõrgus osaleb rõhu moodustumisel, 3) (järgsilbi) vokaali kestus ei tarvitse seostuda rõhuga, 4) lühikese illatiivi hääldusel tõuseb esile teine silp. Gutsclaffi grammatika mõju eesti keele hilisematele uurijatele ei olnud nii suur, kui teos oma väärtuse tõttu oleks võinud pälvida, sest raamatu trükiarv oli väike ning järgnevate sajandite vältel nihkusid tähelepanu keskmesse põhjaeesti murded.

2.2.5. Heinrich Göseken (1612–1681)

Saksamaalt Hanoverist pärit, pikka aega Kullamaa kirikuõpetajana töötanud Heinrich Göseken (joonis 6) avaldas 1660. a. eesti keele käsiraamatu “Manu-ductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache”

(“Sissejuhatuse eesti keelde”).⁵⁴ Selles leidub peatükk “Von der Prosodia” (“Prosoodiast”), kuid vastavaid küsimusi puudutatakse ka mujal, näiteks hääldamisjuhistes.

Göseken (1660: 12) mõistab prosoodiliste tunnuste tähendust eristavat olemust, kirjutades: “*Aktsenti (Accentus)* ehk tooni/rõhku (*Ton*) tuleb selles keeles hoolega tähele panna: kui seda ei tehta, saadakse kõnest valesti aru.” Konteksti põhjal otsustades tähendavad aktsent ja toon siin rõhulise silbi omadusi. Vokaalide iseloomustamisel tähendab *Ton* kvaliteeti: “*Vokaalid* a, o, u saavad ühe punktiga märgituna erilise tooni; /---/” /ä/, /ö/, /ü/ (*ib*: 5). Teisal aga tähistab *Ton* rõhutamisega kaasnevat hääletooni tõusu (*ib*: 12). Rõhk, hääletooni tõus ja pikendus esinevad Gösekeni arvates koos: “Kui 2- ja 3-silbiline sõna mõne teisega kokku pannakse, tuleb iga sõna esimene *silp* hääldada kõrgemalt ja pikemalt.”, näit *wāsto tūllēmā* (*ib*: 12, 13). Ei Stahl ega Gutsclaff ei maininud kestuse osa eesti keele sõnarõhu moodustamisel⁵⁵, seetõttu saab alles Gösekenile omistada selle väära ja hiljem visalt püsiva seisukoha.

Göseken hoiab lahus häälikute kestust ja kvaliteeti, tuues selgesti esile kestuste vastanduse: “Eesti keele sõnu peab hääldama pikalt või lühidalt” (*ib*: 12). Ta kirjeldab esimesena ühesilbiliste sõnade kestuste erinevusi ning hääletooni osa pikkade ühesilbiliste sõnade hääldusel ladinakeelse mõistega *Emphatico* ‘(tunde)rõhuline’: “Ühesilbilised sõnad saab hääldada pikalt või lühidalt, nii et *tunderõhulised (Emphatico)*, eriliselt esiletõstetud sõnad hääldatakse kõrgemalt (*erhöhet werden*)” (*ib*: 12). Klusiilide välteid märgib Göseken senisest täpsemalt, eristades tugevat ja nõrka klusiili pika vokaali järel, näit *ōhtama* ‘võõtama’, *lohge wotma* ‘loogu võtma’.⁵⁶

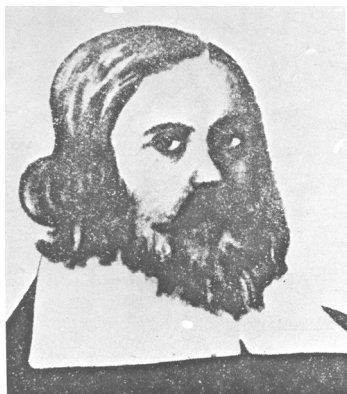
Lisaks Stahlilt lähtuvalle rõhukäsitlusele⁵⁷ näitab Göseken kaudselt keele prosoodilise rütmi toimet sõnarõhule oma märkustes liitsõnade ning võõrnimede hääldamise kohta. “Kui liidetakse mitu ühesilbilist sõna, siis annab üks oma kõrgema tooni (*Ton*) teisele üle, ning üks hääldatakse pikalt, teine lühidalt, kuigi nad mõlemad on ‘(tunde)rõhulised’ (*emphatica*)” (*ib*: 12), nt *lou-kōijr* ‘lõvi’. Laenatud nimedes võivat rõhk muutuda eestipäraseks, nii et *Maria* kõrval esineb vorm *Maarja* (*ib*: 12).

⁵⁴ Gösekeni grammatika toetub ilmselt mõlemale eelkäijale, olles neist kestus- ja rõhusuhete kirjeldamisel üksikasjalikum. Eduard Ahrens (1843: 6) kirjutab koguni, et 1660. a. ilmus uuesti Stahli grammatika, mida oli täiendanud Heinrich Göseken.

⁵⁵ Rõhu seotust suurema kestusega võidi pidada ka nii enesestmõistetavaks, et seda ei nimetatud.

⁵⁶ Göseken kirjeldab esimese ja viimasena I- ja III-vätelistes sõnades esinevat häälduserinevust, mida seni oli märgitud rõhulisele silbile järgneva *gk* (ka *ck*) ja *gg* abil. Ta rõhutab, et *gk* esineb ainult mõningates sõnades (nt *körgke*, *haigke*) ning tuleb hääldada erinevalt neist, kus asub *gg* (*haggan*), kuid pehmelt nagu *gg* saksa keeles – püüdes ehk kirjeldada välteerinevust, mille omistas konsonandile. Paul Ariste (1939: 7) arvates on siin tegemist klusiili hääldusnähtega, mis on tänapäevaks kadunud.

⁵⁷ Göseken (1660: 12) kordab Stahlil väiteid ja mitmeid näitesõnu, nt *armastama* jm.

Joonis 6. Heinrich Göseken. Pilt on pärit Kullamaa kirikust (Haarmann 1977: 14).

Gösekenil oli kandev osa – koos Georg Salemanni, Martin Gilläuse⁵⁸ ja Rainer Brocmanniga tehtud – 1656. a. ilmunud lauluraamatu tõlkes, mille eessõnas leiduvad esimesed märged eesti luulekeeke kohta. Lähtudes saksa silbilis-rõhulisest värsisüsteemist ja antiikluule terminoloogiast, kasutatakse seal termineid “pikk”–“lühike” tähenduses “rõhuline”–“rõhutu”; kinnitatakse, et eesti keel olevat riimimiseks kõlbulik ning värsijalgadest puudutatakse jambi ja trohheust (Salemann jt 1656: Bv–[viii]).

Gösekeni saavutused. Göseken sõnastab vältuste tähendust eristava funktsiooni eesti keeles, kirjeldab senisest selgemalt kestusopositsioone vokaalides ja klusiilides ning avastab kaks vastanduvat kestust ühesilbilistes sõnades. Kirjas eristab ta esimesena suhteliselt järjekindlalt tugevat ja nõrka klusiili pika vokaali järel. Göseken seob omavahel rõhu, kestuse ja hääletooni tõusu ning kirjeldab kaudselt rõhu seoseid keele prosoodilise rütmiga liitsõnade ja võõrsõnade häälduse muutumise näitel. Koos Salemanni ja Gilläusega kirjutab ta esimesed arutlused eestikeelse luule vormi kohta.

2.2.6. Bengt Gottfried Forselius (u. 1660–1688) ja Johann Hornung (u. 1660–1715)

Vana kirjaviisi rajaja Bengt Gottfried Forselius sündis soome päritolu Harju-Madise pastori pojana, õppis Tallinnas ja Wittgensteinis, kuid hukkus noorena, jõudmata kirjutada teoreetilisi töid.⁵⁹ Tema ideid olevat teostanud Johann

⁵⁸ Gilläuselt on säilinud käsikirjalisi märkusi kirikulaulude tõlgete kohta, muuhulgas arvamus, et ka I vältes 3-silbilist võiks kasutada trohheilise värsijalana, näiteks asendades vigase rea “Minno Südda Pochjast” reaga “Minno Süddame Pochjast” (vt Masing 1962).

⁵⁹ Forselius muutis eesti kirjakeele ühtlasemaks ja eestipärasemaks, kuid kinnistas saksa-pärase ortograafia ja sellega seostuva prosoodiakäsitluse. Lisaks asutas ta 1684. a. eest-

Hornung ning tema suunda jätkanud Anthon Thor Helle (Kask 1970: 68). Hea eesti keele oskaja Johann Hornung sündis arvatavasti Tallinnas ja töötas Karula pastorina ning avaldas käänamisele keskenduva keeleõpetuse “Grammatica Esthonica” (“Eesti keele grammatika”, 1693).

Hornungi suureks saavutuseks on II ja III välte vahelduse esmakordne kirjeldamine seoses käänamisega. Ta mainib, et teatud tüüpi ühesilbiliste sõnade (nt *nael*, *sepp*) genitiiv ja akusatiiv on ühesuguse kirja-pildiga, kuid neid eristab teineteisest esimese silbi “teravam rõhutamine” (*tono tamen acutiori*) (Hornung 1693: 19, 20, 30, 31, joonis 7). Hornungi töös on ka lühike alajaotus rõhust “De Tono” (*ib*: 3), kus korratakse lühidalt Stahli ja Gösekeni mõtteid. Hornung kirjeldab ja märgib täpselt klusiilide kaht vastanduvat kestust sõnade erinevates kohtades.⁶⁰ Ta näitab õigesti silbi-piiri konsonantühendites ja põhjendab seega võõrtähtede *x* ja *z* sobimatust eesti keelde: *kak-si-pid-di* (Kask 1970: 68).

IV. Reg.

Monosyllaborum alia augent Genitivum per
(a) alia per (e) alia per (i) alia per (o) Et
quidem quæ in (a) desinunt, in (i) atque in
(o) Accusativum singularem habent Genitivo
similem quoad literas, tonò tamen acutiori in
primâ Syllabâ differentem Accusativus verò plu-
ralis est varius.

Declina Nael Genit. Naela ein Nagel ein
Pfund.
Singularis. Pluralis.
N. Nael/ N. Naelad.
z z G. Naela/

10
G. Naela/ G. Naelade.
D. Naelale (i) D. Naeladelle contracte
Acc. Naela/ Acc. Naelo. (Naelule
Abl. Naelast. Abl. Naeladest contracte
Naelust.

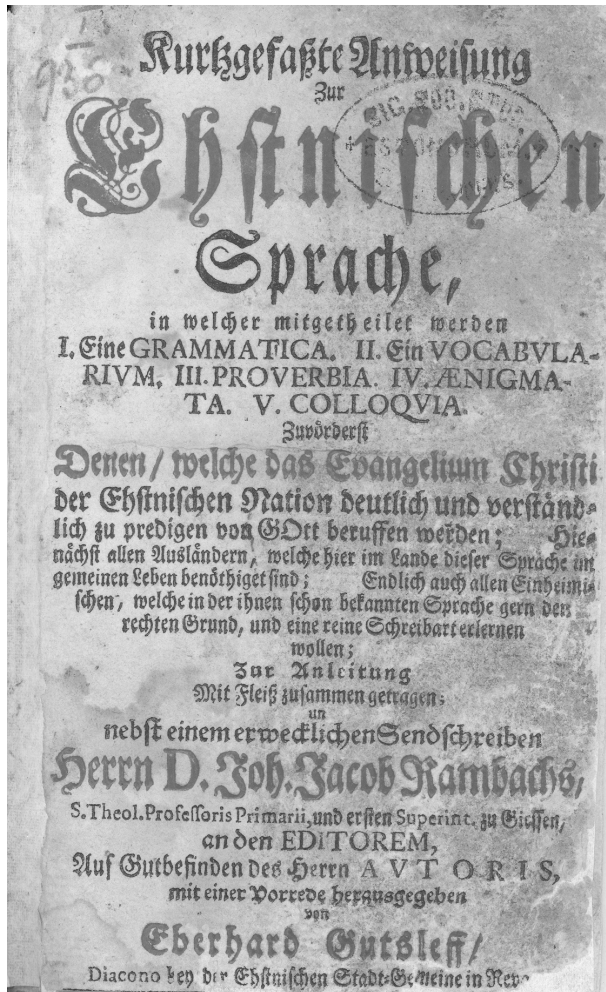
Joonis 7. Järjestikused katkendid Johann Hornungi (1693: 19, 20) grammatikast.

laste jaoks õpetajate seminari ning koostas 1684. a. ilmunud aabitsa, mille 2. ja 3. trükist (1694, 1698) on kummastki säilinud üks eksemplar, vastavalt Taanis ja Riias. Ainuke Forseliuselt pärinev kaudne tähelepanek prosoodia kohta on aabitsas kasutatud silbitamine, mis viitab geminaadi tunnistamisele I välte sõnades, nt *wer-ri* (Kask 1970: 65).

⁶⁰ Hornung kaotas ka eri tähtedest koosnevad ühendid I ja III vältes sõnades esinevate klusiilide (nt *sigga* ja *kõrgke*) kirjutamisel.

2.2.7. Anthon Thor Helle (1683–1748) ja Eberhard Gutsleff (u. 1700–1749)

Tallinnas sündinud saksa päritolu Anthon Thor Helle oli saanud hariduse Kieli ülikoolis ja töötas Jüri pastorina. Ta oli 18. saj. alguse silmapaistvaim keelemees, piibli (1739) tõlkimise juht ning eesti keele käsiraamatu “Kurtzgefasste Anweisung zur Estnischen Sprache” (“Lühike eesti keele õpetus” 1732, joonis 8) koostaja. Raamatut täiendas ja toimetas trükki Eestis vaimuliku ja kirjas-

Joonis 8. Helle–Gutsleffi (1732) grammatika tiitelleht.

tajana tegutsenud Eberhard Gutsleff, Johannes Gutsلاffi pojapoeg⁶¹. Mahukas teos toetub suurel määral eelkäijatele, ka peatükis “Nach dem Accent” (“Aktsendi kohta”, Helle, Gutsleff 1732: 4) korratakse juba senituntut.

Helle kirjutab esimesena rõhulise silbi lühikese vokaali järel asuvate heliliste konsonantide kahest vastanduvast vältusest (näit: *lina* – *linna*), mille erinevust iseloomustab ta sisuliselt aktsendi abil, nimetades pikka vältust “teravam hääldus” (*schärfere Aussprache*) ning lühikest “mahe ja nobe” hääldus (*sanft und hurtig*) (*ib*: 3, 4). Helle ettepanek neid vältusi kirjas märkida läks tookordsetes keeleoludes kasutusele ainult üksikute kriitiliste juhtude puhul nagu *miñna* (‘*mina*’) – *minna*, *linña* (‘*lina*’) – *linna* (Kask 1970: 91, 98).

2.2.8. August Wilhelm Hupel (1737–1819)

Saksamaalt pärit, Jena ülikoolis õppinud, Eestis mõnda aega Põltsamaa ja Äksi pastorina töötanud August Wilhelm Hupel kuulub oma herderlike vaadete tõttu kaudselt juba järgmisse perioodi. Tema keeleõpetus, esimene eesti mõlemat kirjakeelt puudutav mahukas teos “Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch” (“Eesti keele õpetus mõlema peamurde, tallinna ja tartu murde kohta; koos täieliku sõnaraamatuga” 1780, täiendatud kordustrükiid ilmusid 1806 ja 1818) on siiski traditsiooniline, toetudes Helle–Gutsleffi ja Clare grammatikatele.⁶² (Kask 1958b: 61; Hupel 1780: 2). Hupeli uuelaadne huvi maarahva vastu⁶³ kajastub grammatika lisas “Von der Dichtkunst oder den Volksliedern” (“Luulekunstist ja rahvalauludest”, *ib*: 145, 146; Hupel 1963) ja osalt ka rohketes märkustes.

Osas “Vom Lesen” (“Lugemisest”) kordab Hupel (1818: 3–14) Helle ja Gutsleffi juttu sõnarõhu kohta, kuid on lisatud (ka Gösekenil esinenud) väärarvamus, et kõigi sõnade esisilpe hääldatakse pikalt (*ib*: 11). Hupel märgib senisest järjekindlamalt 1-silbiliste sõnade erisugust kestust, näit *kas* – *kaas* –

⁶¹ Johannese ja Eberhardi ühine perekonnanimi esineb erinevates allikates kujul Gutslav, Gutslef, Gutsleff, Gutzlaff, Gutzschlaff, Gütslaff (Lepajõe 1998: 298).

⁶² Eri arvamusi on avaldatud selle kohta, kas Hupel tundis Johann Gutsلاffi grammatikat või mitte. Hupel (1780: 2; 1818: [5]) väidab oma grammatika eessõnas, et varem pole ühtki lõunaestli keele grammatikat trükitud, Vihma (1969: 223) arvates Hupel Gutsلاffi grammatikaga kokku ei puutunud, Lepajõe (1998: 308) pakub välja ka võimaluse, et Gutsلاffi ignoreerimine võis olla hoopis kaudne hinnang. Prosoodia osa ei kinnita, et Hupel tunneks Gutsلاffi.

⁶³ Hupeli mahukas teoses “Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland” (“Topograafilisi teateid Eesti- ja Liivimaalt” 1774–1782) leidub ka eesti rahvalaule ja kommete kirjeldusi. Tema saatis eesti rahvalaule Herderile, kes avaldas need 1778–1779 a. antoloogias “Volkslieder” (“Rahvalaulud”).

kass, *so* (Nom.) – *soo* (Gen.)⁶⁴ (*ib*: 7, 10). Ta avastab, et mõningatest sõnadest esineb kõnekeeles nii 1- kui 2-silbiline kuju⁶⁵, kusjuures hääldamisel säilib sõna kogukestus, mille suhet ühe silbi kestusesse hindab ta 2–2,5:1⁶⁶ (*ib*: 7).

Hupelil leidub täpseid empiirilisi tähelepanekuid I vältes sõnade häälikute kestuste kohta. Näiteks mõnel pool hääldatavat topeltkonsonandiga sõnu (*wer-rev*) nii, nagu oleks seal ainult üks konsonant (*ib*: 9). Mõnikord aga olevat teine silp esimesest pikem, nagu Pärnu kandis, kus üksikute sõnade lõpus paiknevat pikk *oo*, millele langevat rõhk⁶⁷, nt: *willoom* ‘vilum’, *sullood* ‘sulud, väiksed kalad’ (*ib*: 12).

Poeetika osas puudutab Hupel (1818: 144–146; 1963) eesti vanemaid ja uuemaid rahvalaule ning vaimulike laulude tõlkeid.⁶⁸ Viimaseid peab ta vormi poolest õnnestunuks, vanemaid rahvalaule aga suhteliselt ebakorrapärase ehitusega trohheusteks. Mitmesuguseid vanemate rahvalaulude vormilisi ja keelelisi iseärasusi (näiteks diftongiga sõnade kasutamist 1- või 2-silbilisena) loeb ta – mitte just kiiduväärsete – poeetiliste vabaduste hulka (Hupel 1818: 145).⁶⁹

Hupeli saavutused. Hupel toob tähelepanu alla silbitamise probleemi sõnades, kus vokaalide vahelt on hääldusel kadunud konsonant. Ta määrab ülipikkade ühesilbiliste sõnade ja ühe silbi vahelise kestussuhte 2–2,5:1. Hupel sõnastab esimesena õigeid empiirilisi tähelepanekuid häälikute kestussuhete kohta I-värtelistes sõnades, nimetades, et mõnikord kostab sõna keskel konsonant ühekordsena ning teise silbi vokaal esimesest pikemana. Ta käsitleb esimesena eestikeelsete laulutekstide keelt ja vormi.

⁶⁴ Samasugust nimetava ja omastava käände eristamist pooldavad hiljem ka Masing (1824: 6, 7) ja tundmatuks jäänud kirjutaja (Anonüüm 1821: 30); Hirschhausen (1827: 12) aga arvab vastupidi, et nimetav kõlab pikemalt. 1-silbiliste sõnade lõpus oleva hääliku kirjutamine jäi probleemiks kuni 19. saj. lõpuni ning kirjaviis ei sõltunud siin alati niivõrd sõna häälduse kestusest, kui ka loogikast ja kokkuleppest.

⁶⁵ Näiteks võib sõna *käes* esineda kujul *kä-es* või *kähs*, *sa'ab* ‘sajab’ võib häälduda kas 2-silbilisena või 1-silbilisena (Hupel 1818: 11).

⁶⁶ Lehiste (Ross, Lehiste 2001: 44) andmetel on pikka vokaali sisaldava ühekordse konsonandiga lõppeva 1-silbilise sõna kestus 713 ms.

⁶⁷ I vältes sõna poolpikka järgsilpi nimetab Hupel rõhuliseks arvatavasti rõhu ja kestuse seostamise tõttu.

⁶⁸ Raamatu esimeses trükis on sama lisa pisikeste keeleliste erinevustega (Hupel 1780: 98–99). Eesti rahvalaulude hulgas eristab Hupel (1818: 145) vanemat (lõpp)riimita ja uuemat saksamõjulist (lõpp)riimilist kihistust.

⁶⁹ Hupel kirjeldab eesti vanemaid rahvalaule: “/---/ nad eksivad keelereeglite vastu ja asetavad sõnu tihti valesse kohta või vahetavad ära lõpud (*Abfälle*) /---/, veel vähem hoolivad nad silpide tugevusest (*Sylbenmaass*). /---/ [nende] lauluviis (*Sangweise*) sobib ainult trohheilistele värssidele; siiski ei ole kõikides piirkondades ühesugune maitse” (Hupel 1818: 139; 1963). Etteheited värssimõõdu osas võivad osutada murtud värssidele, viisi kirjeldus viitab nelja rõhuala ja 8 silpnoodiga viisile.

2.2.9. I perioodi kokkuvõte

13.–17. saj. alguseni loodud vanimate kirjalike allikate põhjal otsustades tunti tollal eesti keele prosoodilistest nähtustest sõna pearõhku ning kaht vokaalide keetusopositsiooni pearõhulises silbis ja kaht klusiilide keetusopositsiooni pearõhulise silbi lühikese vokaali järel. “Agenda Parvas” (1622) on arvatavasti tähistatud kolme völdet vokaalides ja lõunaeeesti murretele omast pikka järgsilbi vokaali, kasutades selleks (kaudselt ehk hääletooni muutusele viitavat) tsirkumfleksi märki.

17.–18. saj. formeerus vana kirjaviis ning saksa päritolu autoritelt ilmus 6 oma ringkonnale suunatud eesti keele grammatikat: Stahl (1637), Gutsclaff (1648), Göseken (1660), Hornung (1693), mis sisaldas ehk ka Forseliuse ideid, Helle–Gutsleff (1732), Hupel (1780, täiendatud kordustrukid 1806, 1818); lisaks koostati 1720-ndatel käsikirjaline sõnaraamat, mille säilinud koopiatest ühes puudutatakse põgusalt prosoodiat (Clare 1730). Võtan järgnevalt kokku, mida teadvustati 17.–18. saj. kirjutatud grammatikates eesti prosoodia kohta.

1. Sõnarõhu asukoha esisilbil sõnastab Stahl (1637), kuid võib-olla enne teda keegi Fabricius (tsiteerib Gutsclaff 1648: A3). Rõhk ja keetus ning neid moodustavad tegurid seostuvad sageli uurijate käsitlustes. Rõhu tunnusena nimetab Stahl (1637) hääletooni kõrgust, sellele lisab kestuse Göseken (1660). Kaasrõhku ei nimetata, kuid märgitakse kirjas järgsilbis esineva topeltkonsonandi abil.
2. Pikjade ja lühikeste vokaalide olemasolu nimetab Stahl (1637), nende hääldust kirjeldab kestuse ja hääletooni tunnuste kaudu Gutsclaff (1648). Konsonantides eristatakse pikka ja lühikest kestust vastavalt sellele, kas konsonant järgneb lühikesele või pikale vokaalile. Pika ja lühikese konsonandi vastandust kirjeldab aktsendi abil Gutsclaff (1648). Kaht opositsioonilist kestust pearõhulise silbi pikale vokaalile järgnevas klusiilis hakkab tähistama kirjas Göseken (1660), pearõhulise silbi lühikesele vokaalile järgnevas helilises konsonandis ja silbilandis nimetavad Helle–Gutsleff (1732). Arvatavasti tähistatakse 17. saj. jooksul kirjas eri täheühendite abil mingit nõrga (?) velaarclusiili häälduse erinevust I- ja III-vältelistes sõnades, mida kirjeldab ainsana ja märgib viimasena Göseken (1660). Hornung (1693) avastab II ja III välte vahelduse käänamisel nii vokaalides kui klusiilides, kirjeldab klusiilide keetusopositsioone sõna eri positsioonides ning on nende märkimisel väga täpne vana kirjaviisi võimaluste piires.
3. Liitsõnade kohta ütleb Stahl (1637), et rõhk langeb mõlema komponendi alusosale. Göseken (1660) kirjeldab keele rütmi mõju võõr- ja liitsõnarõhkude asukohale, 3-osalise liitsõna rõhusuhteid demonstreerib näite abil Clare (1730). 1-silbiliste sõnade kaht vastanduvat kestust nimetab esimesena Göseken (1660). Hupel (1780) määrab ülipika 1-silbilise sõna ja ühe silbi kestussuhteks 2–2,5:1. I-vätelistes sõnades

määratakse silbipiir üldiselt kasutatava topeltkonsonandi vahele. Silbipiiri saksapäraselt kirjutatud (nt tähega *x*) konsonantühendis määrab õigesti Hornung (1693). Hupel (1780) toob tähelepanu alla silbitamise probleemi sõnades, kus vokaalide vahelt on hääldusel kadunud või mõnikord kaob konsonant, ning nimetab õigesti häälikute kestussuhteid üksikutes esma-vähtelistes sõnades. Eestikeelsete poeetiliste tekstide vormi puudutatakse seoses kirikulaulude (Salemman jt 1656) ja rahvalauludega (Hupel 1780).

2.3. Prosoodia uurimise 2. periood.

19. saj. esimene pool

2.3.1. Üldist

18.–19. saj. Euroopas kujunenud maalähedane ja rahvuslik ideoloogia mõjutas nii keeleteadust⁷⁰ kui seni perifeersete inimrühmade, sealhulgas eestlaste käekäiku. 19. saj. suurenes vajadus luua eestlastele lugemiseks emakeelseid tekste ning seega huvi kirjakeele parandamise vastu. Uued vaated kajastusid Pärnu kirikuõpetajana töötava Johann Heinrich Rosenplänteri (1782–1846) keelealases ajakirjas “Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” (“Lisandusi eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks”, edaspidi “Beiträge”, ilmus 1813–1832), kus tema kõrval kirjutasid teised baltisaksa päritolu estofiilid ja esimesed eesti soost haritlased (vt Kask 1970: 110 jj). Rosenplänter (1821: 48; 1813) formuleerib kirjakeele arendamise teoreetilised alused ja teadvustab vajaduse eestipärase foneemilise märkimisviisi järele.

19. saj. alguseks on empiiriliselt avastatud kolm völdet, mille tähistamine kujuneb ortograafia põhiprobleemiks,⁷¹ kuid rõhku ja völdet teoreetiliselt ei eristata ning puudub ettekujutus lühikese lahtise silbi võimalikkusest.⁷² Poeetika küsimusi puudutatakse seoses kirikulaulude tõlkimisega, eestikeelse kunstluule tekkimisega ja huvi kasvamisega eesti rahvalaulude vastu. Eesti keele omapära mõistmiseks, aga ka rahvusliku identiteedi välja kujundamiseks

⁷⁰ Saksamaa keeleteaduses tuli Herderi vaadete mõjul 18. saj. kolmandal veerandil tähelepanu alla elava rahvakeele uurimine, asendades normeeriva vaatepunkti, mis valitses 18. saj. teisel poolel ilmunud rohketes ortograafia-alastes töödes (Laanekask 1982).

⁷¹ “Beiträge” esimesest numbrist ilmneb (Rosenplänter 1813: 109), et kolme völdet, sealhulgas konsonantide “erilist hääldust [=III völdet]” on proovitud juba tähistada nii diakriitiliste märkide, (mida Rosenplänter isegi kasutab) kui kolme tähe abil. (Vt ka Steingrüber 1825: 21.)

⁷² Rosenplänter (1813: 113) kirjutab: “Kui mingi sõna esimene silp lõppeb vokaaliga, siis me ei saa teda hääldada teisiti kui pikalt /---/.”

hakatakse otsima keelesugulasi, vaadates esmajoones soomlaste poole.⁷³ Need otsingud viivad Eduard Ahrensi 19. saj. keskel soomepärase prosoodiakäsitluse ning kirjaviisi loomiseni (1853), mille abil on võimalik märkida vokaalides ja konsonantides kaht kestust, klusiilides aga kolme (Kask 1958a: 23 jj, 1970: 108 jj).

19. saj. algupoolel ei kirjutata enne Ahrensit (1843, 1853) ühtegi ulatuslikku keelealast teost,⁷⁴ seda arvatavasti teadmiste kiire muutumise tõttu, mida peegeldavad lühemad kirjutised ning mõningad eestlaste käsikirjad – valmimata jäänud tööde alged. Järgnevalt käsitletakse lähemalt 7 autori kirjutisi, jättes ülevaatlikkuse huvides kõrvale mõningad prosoodia küsimusi lühemalt puudutanud autorid, nende seas juba mainitud Rosenplänter⁷⁵, “Beiträges” kirjutanud tundmatu autor (Anonüüm 1821)⁷⁶, esimesi eesti soost keelemehi Dietrich Heinrich Jürgenson⁷⁷ ning Caarlo Akseli Gottlund⁷⁸.

⁷³ Ajakirjas “Beiträge” ilmub katkendeid Strahlmanni (1816b) soome keele grammatikast (Strahlmann 1816a), Arwidssoni (1822) ettepanek luua soome keele eeskujul uus ortograafia jm.

⁷⁴ Ilmuvad ainult Hupeli grammatika (1780) täiendatud ja parandatud kordustrukid 1806 ja 1818.

⁷⁵ Rosenplänter (1813: 116) puudutab vokaalijärjendite silbitamist, 1-silbiliste sõnade prosoodilist tugevust (*ib*: 114, vt ka Kask 1958a: 24); suulise kõne nähteid üldisemalt (Rosenplänter: 1832), sealhulgas kõnerütmi mõju liitsõnade kujunemisele (*ib*: 48).

⁷⁶ Artiklis “Anmerkungen zu Hupels ehstnische Sprachlehre” (“Märkusi Hupeli eesti keele õpetuse juurde”, Anonüüm 1821) on avaldatud Masinguga üheaegselt viimasele suhteliselt lähedasi seisukohti. Tundmatu kõrvutab eesti keele hääldust Hupeli (1780) teoreetilise käsitluse, saksa keele häälduse ja mõlema keele kirjaviisiga. Sarnaselt Masinguga (vt 2.3.3) nuriseb ta topeltkonsonandi asjatu tarvitamise üle, arutleb silbipiiri asukoha üle vokaalijärjendites, liigitab sõna algussilbid ehituse poolest kolmeks, peab 1-silbilistes sõnades vokaaliga lõppevat nimetavat käänet lühemaks kui omastavat. Ta läheneb esimesena kõigi häälikute veldete süsteemsele käsitlusele kestuse kaudu, kasutades lähedasi vastandmõisteid “lühike – pikk” vokaalide ning “kiire – viibiv/aeglane” (ka “köva”) konsonantide veldete kohta ning paneb tähele nõrkade klusiilide ühesugust hääldamist, võrreldes teiste konsonantidega (*ib*: 32, 33).

⁷⁷ Tartu Ülikoolis 1837–1841 eesti keele lektori kohuseid täitnud eesti soost Dietrich Heinrich Jürgensonilt (eluaastad 1804–1841, vt Põldmäe 1985; Kingisepp 2003) pärineb muuhulgas lõpetamata käsikiri “Zur ehstnischen Grammatik, reval-ehstnisches Dialects” (“Eesti keele grammatika, tallinna murde kohta” 1841, aastanumber tähistab Jürgensoni käsikirjade korrastamise aega), mis oli arvatavasti tema peetud eesti keele kursuse aluseks. Prosoodia alalt on Jürgenson sõnade silbitamise kohta (arvatavasti enne Ahrensit, vt 2.3.7) pannud kirja tänapäevani kehtiva reegli, et vokaalide vahel asuvast mitmest konsonandist jääb üks järgneva silbi algusse, ülejäänud aga eelmise silbi lõppu (*ib*: 21). Rõhu ja välte küsimusi käsitleb ta peatükis “Lautlehre” (“Häälikuõpetus”), kirjeldades pikka häälikut kui “rõhu peatumist” (*Ton ruht*) (*ib*: 20, vrdl Frey 2.3.2, Faehlmann 2.3.6). Ta eristab mõnevõrra rõhku ja veldet, nimetades II ja III veldet sõnarõhule lisanduvaks aktsendiks: “Esimese silbi vokaalil on väga paljudes sõnades /---/ lisaks tavalisele rõhule (*Ton*) veel väga raske aktsent (*Accent*)” (*ib*: 20).

2.3.2. Peter Heinrich Frey (1757–1833)

1813. a. algatab Saaremaa kodu- ja kirikuõpetaja Peter Heinrich Frey oma kirjutistega “Ueber die Ehstnische Poesie” (“Eesti poeetikast” 1813a) ja “Ueber die bisherigen Verständigungen wider die Regeln der Poesie in der ehstnischen Sprache” (“Senistest eksimustest poeetika reeglite vastu eesti keeles” 1813b) diskussiooni (Steingrüber 1816, Frey 1818 jt) ning eesti poeetika tõsisema uurimise. Esimeses artiklis tõestab ta, et eesti keel on rõhuliste silpide olemasolu tõttu luuletamiseks kõlbulik, ning teises analüüsib laulutekstides esinevaid rohkeid eksimusi keele prosoodia vastu (vt ka Põldmäe 1978: 9, 10).

Frey (1813b: 7, 20, 1818: 73, 74) arvates iseloomustab sõna pearõhulist silpi ilmselt suurem kestus ja “terav” (*scharf*) hääletoon, vastandatuna pearrõhutu silbi “tuhmile” (*gelind*) kõlale. Ta märkab empiiriliselt teistest pikemaid järgsilpe, (tavaliselt 3. ja 5. silp),⁷⁹ kuid peab neid rõhutuks, sest 3. silp kõlavat suhteliselt nõrgalt (vähemalt kiires kõnes), võrreldes esisilbiga eesti keeles või 3. silbiga mõningates saksakeelsetes sõnades (Frey 1818: 72, 85).

Frey arvates avaldub keele prosoodiline struktuur rahvalaulus, kuid lähenedes mõlemale ühesuguse prosoodiakäsitlusega, saab ta ka ühesugused (eksi)järelused: “Kui eestlaste rahvalauludes ei arvestata peaaegu üldse sõnade kvantiteeti, siis a m m u g i on see nõnda ju nende keeles; /---/” (*ib*: 81, 82). Frey järgi sobivad tugevasse positsiooni ainult kõik pearõhulised silbid ja mõningad 1-silbilised sõnad, mistõttu enam kui 3-silbilised sõnad kõlavat luules halvasti (Frey 1813b: 5jj, 8).⁸⁰ Ta lepib siiski harvade 4-silbiliste sõnadega poeetilises tekstis, kui need esinevad värsirea lõpus ning nende lõpusilbid kõlavad “selgelt ja avatult” (*ib*: 12). 1-silbiliste sõnade seas eristab ta häälikute hulga järgi värsimõõdu seisukohalt nõrgad ja tugevad sõnad, kus vastavalt “rõhk on kiirustav” (*eilend*) või “viibib, peatub” (*verweilet, ruhet*) (*ib*: 4 jj). Frey kirjeldab prosoodiliselt tugeva (“erilise venitatud tooniga”) 1-silbilise sõna nõrgenemist

Üks esimesi katseid kirjutada eestikeelset keeleteaduslikku teksti on Jürgensoni (Dateerimata käsikiri) lünklik mustand “Lühhikenne õppetud kuida lastele kirjutamist kolis peab õppetadama”. Autor kasutab seal termineid *kuuldaw täht* ‘häälik’, *nähtaw täht* ‘täht’ (*ib*: 7) ja *heal*, mille tähendus on ähmasevõitu: “Üks sõnna on pea üks üksik pea üks mitme üksiko healedest kokkopandud ja ühhejonega waljahüdaw heal, misga üht määratud asja ehk mõttet tähhendame.” (*ib*: 8, vt ka 7)

⁷⁸ Soome folklorist Caarlo Akseli Gottlund (eluaastad 1796–1875) kirjutab 1831. a. pärineva isikliku kogemuse põhjal, et eesti regilaulu reas on 8–10 silpi nelja värsijalga jagatuna, kusjuures rohkem silpe võib esineda esimeses värsijalas. Ta leiab selles sarnasust soome runodega (Gottlund 1963).

⁷⁹ Frey (1813b: 2–4, 14 jj) märgib proosateksti analüüsis ära pikad järgsilbid, pidamata neist ühtki rõhuliseks, nt *kanna~~a~~amissest*.

⁸⁰ Et Frey kaasrõhku eitab, siis ta peab ebasobivaks 3- ja 1-silbilisest sõnast või 4-silbilisest sõnast moodustatud “topelttröhheust” (Frey 1813b: 12, ka 7, 20 jj; 1818: 84 jm).

(“kiirenemist”) vastavalt kontekstile, nt liitsõnas või sõnas *nüüd* laulureas *Nüüd jään ma, Jesus, rahhule* (ib: 5 jj). Nagu Hupel, peab ta võimalikuks mõningaid vokaalijärjendeid kasutada luules nii ühe kui kahe silbina, kusjuures huvitav on, et algussilbis paiknev järjendi esiosa (näit sõnast *he/a*) sobib tema arvates nii tugevasse kui nõrka positsiooni (ib: 7, 8; vt ka Frey 1818: 76).

Frey saavutused. Frey paneb tähele pikemaid järgsilpe, kuid eitab nende rõhulisust ning seetõttu peab kaasrõhulise silbi kasutamist tugevas meetrumipositsioonis veaks. Ta analüüsib ühesilbiliste sõnade prosoodilist tugevust, näidates ka viimaste esiletõusmist prosoodilise jala algussilbina. Regilaulu värsimõõtu meenutavad Frey toodud reeglid, et (1) hilistekkelise diftongi esiosa võib asetada nõrka positsiooni ning (2) 4-silbiline sõna sobib rea lõppu.

2.3.3. Otto Wilhelm Masing (1763–1832)

Kui ma oleksin kulutanud araabia keele peale kogu selle vaeva, mis läks eesti keele kallal meelt heitmata rügedes, oleksin võib-olla kuulsaks saanud nagu de Saccy: kuid nüüd pean sellest ilmast lahkuma avameelse ülestunnistusega: olen küll mõndagi teinud maakeele heaks, seda ometi täielikult korda seadmata. (Masing 1824: 37)

Esimene eesti soost keeleteadlane Otto Wilhelm Masing (joonis 9) sündis Lohusuus, sai hariduse Halle ülikoolis ja töötas Ida-Eestis pastorina. Tema prosoodiaalsed seisukohad leiduvad raamatukestes⁸¹ “Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift” (“Ettepanekud eesti kirja parandamiseks”) 1820, “Beitrag zur Ehstnischen Orthographie” (“Lisandus eesti ortograafia”) 1824, “Beleuchtung der, über O. W. Masing’s Beitrag zur Ehstnischen Orthographie, erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur Ehstnischen Orthographie” (“O. W. Masingu kirjutise “Lisandus eesti ortograafia” kohta ilmunud märkuste läbivaatus kirjutise “Lisandus eesti ortograafia” autorilt”) 1827. Artiklis “Kirja ja õppetuse asjust” 1821 on esmakordselt kirjutatud prosoodiast eesti keeles.

⁸¹ Masing olevat alustanud 1816. a. eesti keele grammatika koostamist, kuid loobunud sellest teistele kirjutistele osaks saanud kriitika ja enesekriitika tõttu (Metste 2001: 662; Laanekask 1982: 128). 1819. a. planeeris ta keeleõpetust “Kleine populäre Ehstnische Sprachlehre für Geshcäftsänner und Nichtgelehrte, die dieser Sprache bedürffen, mit practischen Beilagen herausgegeben von O. W. M.” (“Väike populaarne eesti keele õpetus asjatundjatele ja mitteõpetlastele, kes seda keelt tarvitavad; koos praktiliste lisadega välja andnud O. W. M”, Masing 1996a: 60 jj). Mõned aastad hiljem Masing (1822: 71) kirjutab: “Kui Jummal muud töed kaela peält ärraitab, siis hakkab kõhhe omma weike Grámmatika peäle, sest et Tallina maalt kõigilt poolt sedda minno käest wägga pallutakse.”

Joonis 9. Otto Wilhelm Masingu siluett. (EKLA pildikogu.)

O. W. Masing

Masing tähistab terminitega *Ton* (harvem *Accent*) ja *rõhk* aktsenti, mõeldes selle all silbi “tugevust, teravust, mõjuvõimsust” mille moodustavad suurem kestus, intensiivsus ja eriline hääletoon. Masingu jaoks on I vältes sõna esisilp rõhuta/aktsendita, sest see on lühike; II ja III vältes sõnade esisilp aga rõhuga/aktsendiga, sest see on pikk. Masing selgitab eestlastele ühekorraga rõhku ning II ja III väldet, mida ta tähistab akuudimärgiga: “Kus üht pohkstawi nenda märgitud, seal antakse luggijale tähhendust, et heäl senna kõhta langeb, kus sedda kriipsu, nähtakse ollewad, mis rõhhuks nimmetakse, sest et heal õtse selle polesõnna peäle rõhhub, mis temmaga märgitud on” (Masing 1821: 59).

Oma suurt avastust, et I välte sõnades ei ole esimene silp pikem teisest, peab Masing muide enesestmõistetavaks, kirjutades 1819. a. Rosenplänterile: “/---/ kui vokaali järel kirjutatakse konsonant kahekordselt ja virgulad puuduvad⁸², siis näitab see ainult, et eel- ja järelsilp on sama prosoodilise pikkusega ning mõlemad on lühikesed, ja rõhk ei peatu kusil /---/”⁸³ (Masing 1996b: 158). I vältes sõnadest kirjutab Masing kui sõnadest, mille esisilp “ei ole pikk ega rõhuline” (Masing 1820: 10), näiteks sõnas *innimenne* puuduvat esimesel silbil (täpsemalt esimese silbi *i*-l) rõhk/aktsent (Masing 1824: 22; vt ka 21). Siinjuures on Masing veidi ebajärjekindel, sest teisel, kus on vaja esile tõsta järgsilpide rõhutust, nimetab ta esisilpi rõhuliseks: “/---/ rõhk asub ainult

⁸² Sel perioodil tahab Masing tähistada tegelikku kaksikkonsonanti virguleeritud (läbikriipustatud) tähtedega, vokaali lühidust märkivat kaksikkonsonanti aga harilikega.

⁸³ Siin tõlkisin tsitaadi veidi erinevalt kirjade väljaandest (Masing 1996a: 158, 159, 162). Kaudselt väidab Masing siin lühikese lahtise esisilbi olemasolu, sest kui I vältes sõna teine silp koosneb ühekordest konsonandist ja lühikesest lahtisest vokaalist ning esimene on temaga võrdne, peaksid mõlemad olema ühesuguse ehitusega.

esimesel silbil, ja teised on kõik täiesti võrdse väärtusega; /---/”, tuues näiteks sõna *innimese* (Masing 1820: 12 jj).⁸⁴

6

iu) iug, ius, iug, iut.

oe) poeg, foer, foe, loe.

oi) foib, pois, roisf.

ou) fous.

de) indek, mdek, fdel, ndel.

di) nõid, loim, mõit, õige, foit, tdine.

de) ded, mded, lded, tded.

di) fdiid, mdiid, tdiid.

ua) tua, tuad, suad

ui) kui, luisf, tuisf, uinus.

üi) püid, süid, rüid.

Jeder Selbst- und Umlaut hat eine dreifache Währung, eine gedehnte, eine mittlere u. eine kurze. Ist der Vokal gedehnt, so wird er verdoppelt

1. in allen einsilbigen Wörtern, die sich auf einen Consonanten enden, z. B. aar, feer, liim, moon, luud;
2. zu Anfange und in der Mitte des Wortes, vor zwei Consonanten, z. B. aasf, tuulma; ajawitmine, filmamuundamine, obgleich, wenn eine solche Dehnung in der Mitte vorkommt, das Wort in der Regel ein zusammengesetztes ist, und eben so gut gänzlich getrennt, oder durch die Verbindungsstrichelchen gesondert werden kann, z. B. aja: witmine, filma: muundamine.
3. In allen Biegungsfällen einsilbiger Wörter, die sich auf einen Selbstlaut enden, z. B. fo, gen. foo; fu, gen. fuu; fu, gen. fuu; ma,

Joonis 10. Lehekülj Masingu raamatust “Beitrag zur Ehstnischen Orthographie” (Masing 1824: 6).

Masing avastab vastuolud järgsilbi kirjutamises, kus topeltkonsonant mõnikord tähistab vokaali lühidust ehk kaudselt kaasrõhku, mõnikord aga konsonandi enda kestust. Masing peab vokaali lühidust märkivat topeltkonsonanti järgsilbis tarbetuks, sest avastab seal vokaalide kestusopositsioonide puudumise, kaas-

⁸⁴ Ka 1827. a. Masing mõnab, et sõnade esisilbil on rõhk, tuues teiste seas näiteid I vältes sõnadest; kuid teisel sellessamas raamatus märgib I vältes 2-silbiliste sõnade (nt *tänna* ‘täna’) esisilbid siiski rõhuks. Masingu ebajärjekindlus tuleb ilmselt *rõhu* mõiste kasutamisest nii kestuse kui rõhu kohta.

rõhku aga ei tema ega tollane keeleteadus ei tunnista (Masing 1820: 13).⁸⁵ Teisalt teadvustab ta vajaduse märkida järgsilbis konsonandi kestust, näit *innimese* (Gen.) – *innimesse* (Illat.) (Masing 1824: 21). Nimetatud arutluste abil tõmbab Masing tähelepanu kaasrõhule (vt ka Masing 1827: 33 jj).

Masing (1824: 6 jj) viis kolmeastmelisse süsteemi vokaalide vältes (nimetades neid “väärtused” *Währung*): venitatud/pikk (*gedehnte*), keskmine (*mittlere*, ka *medium*) ja lühike (*kurz*) (joonis 10, vt ka Kask 1957: 4, 5).⁸⁶ Nende esinemise reeglid sõnade ehituse põhjal on kahjuks esitatud veidi segaselt (*ib*: 7, 15 jm).⁸⁷ Sõnaes, kus välte kandjaks on teistsugused hääliku(ühendi)d, Masing eristab empiiriliselt kolme vältet ja püüab neid tähistada praktiliselt kõigil võimalikel juhtudel.⁸⁸ Pearõhulisele silbile järgnevate konsonantide tugevustastmed seostuvad Masingul omaaegse kujutlusega nende silpide ehitusest: ta peab I vältes sõna (arvatavat geminaat)konsonanti häälduse tugevuse poolest keskmiseks, sellest nõrgemaks pika vokaali järel asuvat üksikkonsonanti ja tugevamaks lühikese vokaali järel asuvat geminaati.⁸⁹

⁸⁵ Vt ka Masing 1824: 7, 21; 1827: 39. Masingu (ja ka Frey, vt 2.3.2) rõhukäsitluse põhjal näib, nagu oleksid nad rõhu all mõelnud mingit tugevamat absoluutväärtust kui eesti keele I-väلتeliste sõnade rõhud või kaasrõhud.

⁸⁶ Niisugune vokaalide käsitlus on mõneti sarnane Gutsloffi (1648) omaga, kes samuti eristas vokaalide kolme “väärtust”, mõeldes selle all kahel juhul kestust, millest pikemat tähistas erilise märgiga. Lühikeses ülevaates eelkäijate kohta mainib Masing (1824: 23) ise ainult Stahli, Rossihniust, Heinrich Gutsloffi ning Hupelit; kuid Johann Gutsloffi grammatika oli muutunud juba 18. sajandil harulduseks.

⁸⁷ Masing (1824: 7): “Harilik vokaal on *j*-i ees venitatud [=ülipikk], kui sellel on aktsent (*Accent*). Vokaal on vähem venitatud ja pikendatud ja lühikese vokaali vahepeal nagu *medium*, kui ta asub sõna algul helilise konsonandi ees, /---/ “, nt *tule* ‘tuule’.

⁸⁸ Masing katsetab vana kirjaviisi piires diakriitiliste märkide abil mitmeid eri süsteeme (vt Kask 1958a: 24 jj, 32 jm).

⁸⁹ Masing (1820: 12) kirjutab, et “rõhutu [=lühikese lahtise] esisilbiga sõnad,” asuvad konsonantide “häälduse poolest pika [lahtise] silbi ja raskesti rõhutatud [=pika kinnise] silbi vahepeal.” Ta liigitab esisilbid ja neile järgnevad konsonandid järgmiselt. (1) Pikk lahtine silp ja sellele järgnev üksikkonsonant. “Kui mingi eestikeelse sõna algussilp lõppeb vokaaliga, ja sellele vahetult järgneb konsonandiga algav silp, siis on ta pikk ja tal on ühtlasi rõhk; /---/” (*ib*: 9). (2) Lühike silp ja sellele järgnev üksikkonsonant. “/---/ kahekordsed konsonandid on tarvitusele võetud selleks, [et tähistada] algussilpe, mis pole ei pikad ega rõhulised, /---/. “ (*ib*: 10). Siin asub Masingu arvates keskmise tugevusega kaksikkonsonant, mille hääldamist ta kirjeldab järgmiselt: “/---/ esimene neist [=sõna *innimenne* esisilpidest] lõppeb *n*-ga ja teine algab *n*-ga, ja kuna *i* on rõhutu, libisetakse kõnelemisel mõlemast kiiresti üle /---/” (Masing 1824: 22, vt ka 13; 1827: 35) Samas Masing (1820: 9, 10) eriti ei poolda eelneva vokaali märgina topeltkonsonandi tarvitamist, sest ta nimetab seda õiget hääldamist ja arusaamist segavaks. (3) Pikk kinnine silp, millest algab geminaat. “Edasi: kõik algussilbid, kui nad lõppevad konsonandiga ning neile järgnev silp algab konsonandiga, on rõhulised” (*ib*: 9, 10). See on Masingu järgi konsonandi tugevaim aste, kus geminaadi mõlemad osi tuleb hääldada eraldi, nii et rõhk langeb pikale “raskesti rõhutatud” (*schwer betonte*)

II ja III välte erinevust konsonantides ei pea Masing eraldi tugevusastmeteks, vaid aktsendi vastanduseks pikkades silpides, ning näitab ka selle seoseid käänamisega, nt *keppi* (Gen.) : *képpi* (Akusat.) jm (Masing 1996b: 41).

Sõnade algussilbid pole Masingu meelest prosoodiliselt võrdsed, vaid aktsendiga ja aktsendita, kuid teadvustades konteksti mõju silpide tugevusele luules,⁹⁰ ei luba ta otseselt luule prosoodiasse üle kanda oma ortograafiaalase töö (Masing 1824) seisukohti: “/---/ nii sai seal silpide väärtusest olla juttu ainult sedavõrd, kuivõrd nad ei olnud meetriliselt paigutatud ega seotud kõnes kasutatud /---/. (Masing 1827: 34[!18], 35[!19] jj). Meetriliselt neutraalsete silpide (sõnade järgsilbid ja I vältes sõna esisilp) olemasolu tõttu peab Masing eesti keelt sobivaks igasuguste värsimõõtude, eriti heksameetri jaoks (*ib*: 35[!19]). Tema prosoodiakäsitus on üsna heas kooskõlas regilauluga, sest seal vastanduvad pikad ja lühikesed pearõhulised silbid, ning järgsilbid (ja kohati ka I vältes sõnade esisilbid) esinevad nii tugevas kui nõrgas positsioonis. Masing puudutab sarnaselt oma kaasaegsetega ka l-silbiliste sõnade tugevuse probleemi, silbitamise võimalusi häälikuühendites⁹¹ jm küsimusi.

Masing tajus hästi eesti keele prosoodiat, kuid selle väljendamiseks puudus tal teoreetiline raamistus, sest eesti keele rõhu- ja kestussuhted olid vastuolus mõningate tookordse keeleteaduse tõdedega (nt kestuse ja rõhulisuse seostamine). Küllap ka oma püüdlusi prosoodia uurimisel väljendab Masingu (1824: 37) lause: “/---/ kolmekümne kuue aasta pikkuse otsimise ja uurimise järel olen paljudel juhtudel ikka veel otsija, suutmata alati soovitud leida.”

Masingu saavutused on (1) kolme välte süsteemi loomine vokaalide kestuse põhjal; (2) kolme välte märkimine kõigis häälikutes; (3) avastus, et I-väلتelistes sõnades ei ole esimene silp teisest pikem; (4) sõnade algussilpide jagamine aktsendiga [=pikkadeks] ja aktsendita [=lühikesteks] silpideks; (5) vastuolude märkamine kaasarõhulise silbi õigekirjas, mis viib teised uurijad kaasarõhu avastamisele; (6) tähelepanek, et kaasarõhulises silbis ei esine kestusopositsioone; (7) konsonantide kestuste süstematiseerimine 18. sajandist pärinevate ettekujutuste põhjal; (8) kõne ja luule prosoodia teadlik eristamine. Masingu prosoodiakäsitus lõi eeldused silbipikkuste osatähtsuse mõistmiseks regivärsis.

esimesele silbile, kus ta “seisab ehk viibib” (*ruhet oder weilet*) (Masing 1820: 12; 1824: 13; 1996b: 78 jj).

⁹⁰ Masing (1827: 37[!21]–40[!24]) näitab, kuidas saab paigutada samu sõnu eri värsimõõttudesse, kasutades erisugust silbitamist (nt *mäed* või *mä-ed*) ja rõhutamist (nt sõnas *innimenne* võivat esisilp olla meetriliselt nii tugev kui nõrk).

⁹¹ Masing tähistab akuudiga silbipiiri vokaalijärjendis (nt *máu*); näitab, kuidas silbituvad tollal segadust põhjustavad /i/ ja /j/-iga sõnad (nt *ai-a*, *a-ja*); arutleb pikemate konsonantühendite silbitamist, mis on veel probleemiks. (Vt Masing 1827: 33[!17], 34[!18]; 1996b: 41.)

2.3.4. Friedrich Heller (1786–1849)

Saksamaalt pärit Rápina kirikuõpetajal Friedrich Helleril, kes on kirjutanud mõningad keelealased artiklid (Heller 1822a, b; 1830), leidub huvitav I vältes sõnade käsitus, kus esmakordselt selgesti öeldakse, et vokaali pikkuse märgina kasutatav topeltkonsonant on häälduses üksikkonsonant (Heller 1822b: 84). Ta põhjendab nimetatud topeltkonsonandi kirjutamist (nt sõnas *munna*) vajadusega näidata eelneva vokaali lühidust (mida ta nimetab “kõrgemaks häälduseks”, vt allpool) ja konsonandi seotust eelneva silbiga (et hääldataks *mun-a*, mitte aga *mu-na*) ning taju petlikkusega. Nende arutluste põhjal oletan, et Heller avastab topeltkonsonandi lõpuosa asemel vokaali, kuid tajub sõna kolme algushäälikut peaaegu tervikliku silbina, tehes piltlikult asenduse: *mun-na* > *mun-aa*.

Heller (1822b: 86) nimetab rõhu tunnuseks suuremat kestust ega tunnista kaasrõhku, kuna ühes ja samas sõnas polevat võimalik öelda mitut ühtviisi rõhulist silpi ega hääldada sõnade järgsilpe “pikemalt neil viibides, kui iga eestikeelse sõna teise silbi ja järgneva silbi absoluutne lühidus seda taluks.” Ta sõnastab senisest selgemini kestusopositsioonide puudumise järgsilbis: “/---/ kõik teised [v.a esimene silp] on lühikesed ja kõlavad nii, et hääliku [= vokaali] kõrgus ja madalus [= pikkus ja lühidus] ei ole tunda” (*ib.*).

Heller hoiab teatud määral lahus rõhku (*Ton*) ja välde, nimetades viimast “aktsent ehk teravdatud rõhk”, mis asub pikas silbis (1822b: 92, 93). Ta eristab ja märgib mingil määral kolme välde, nt kirjutades *Wötta Jummal kása* (Heller 1822a: 29). Vokaalide kaht vastanduvat pikkust seostab Heller (1822b: 84) kvaliteediga, pidades lühikesi vokaale kõrgemaks. Lühikest vokaali sisaldava eesilbiga sõnades paikneb Helli arvates “rõhu (*Ton*) teravus” kas vokaalil (I välde) või konsonandil (II ja III välde), nt sõnades *kana* ja *kanna* kannab “rõhu teravust” esimesel juhul *a*, teisel juhul *n* (*ib.*: 91). Konsonandid liigitab Heller üldiselt kolmeks tunnuste põhjal, millest üks on palatalisatsioon ning kaks on hääletooni kaudu sõnastatud pikkusopositsioonid (“pehme” ‘lühike’ – “kõva” ‘pikk’) (*ib.*: 90). Sonorandid jagab ta samas süsteemis nelja liiki, eristades ka III ja II välte mõistetega “kahesugune teravdamine ja rõhutamine, suurem ja väiksem”, nt *minna* (Inf.) ja *kanna* (Imper. 2. p.) (*ib.*: 93).⁹²

Helleri saavutused. Heller väidab esimesena, et I vältes sõnas asub tihedalt esimese silbi vokaali järel üksikkonsonant. Ta eristab empiiriliselt kolme välde erinevates sõnades ning viib kolmeastmelise süsteemi välde sonorantides, eristamata neid selgesti muudest hääldustunnustest (antud juhul palatalisatsioonist). Keele rütmi ja rõhkude seostamist näitab Helli väide, et ühes ja samas sõnas ei saa öelda mitut ühtviisi rõhulist silpi.

⁹² Klusiilid ja /s/ jäävad sellest jaotusest ilmselt seetõttu välja, et neid tähistatakse kahe erineva tähemärgiga. Heller (1822a: 35) teeb ka ettepanekuid, kuidas märkida pikki konsonante, näiteks *vette* või *vethe*, *taeyasse* või *taeyashe*.

2.3.5 Wilhelm Friedrich Steingrüber (1761–1834) ja Jacob Johann Anton Hirschhausen (1773–1837)

Wilhelm Friedrich Steingrüber oli Saksamaalt pärit Rannu pastor, kes õppis meheeas ära nii lõuna- kui põhjaeesti keele. Jacob Johann Anton Hirschhausen (joonis 11) aga oli Jõelähtmes sündinud filoloogiahuviline Põhja-Eesti pastor. Käsitlen neid koos seetõttu, et nad suhteliselt üheaegselt ja sarnaste arutluste kaudu, võrreldes 3- ja 4-silbiliste sõnade silpide hääldust eri keeltes, leidsid, et eesti keeles on 3. silp esile tõstetud⁹³ – ja avastasid seega kausrõhu (Steingrüber 1816, 1825, 1826; Hirschhausen 1821, 1827).

Steingrüber (1816: 20; vt ka 1826: 27) kirjeldab 3. silbi esiletõusmist hääldusel, nimetades seda naabersilpidest “pikemaks” ja “tugevamaks”, kuid siiski rõhutuks, sest tema arvates on rõhu tunnusteks hääletooni kõrgendus ja suurem kestus.⁹⁴ Hirschhausen (1827: 39, 40) aga kasutab esimesena järgsilpide puhul rõhu mõistet: “[Pikemates sõnades] on vajalik veel üht keskmistest silpidest rõhu abil mõnevõrra tõsta. /---/ kui see rõhk (*Nachdruck*) ei või olla ka esimesega võrdne, võib ta siiski teiste [järgsilpide] seast esile tõusta.” Ta põhjendab, et rõhu asumine esisilbist tagapool ei ole eesti keele loomusega vastuolus, sest sõnasisene rõhk esineb ka liitsõnades. Hirschhausen toob tähelepanu alla kausrõhuliste liidete ja lõppudega (*-te*, *-mata*, *-kene*, *-line*) sõnad, kus “eelviimane silp saab mõningase rõhu (*Nachdruck*), mis kõnes selgesti kostab” (*ib*: 38). Ta hoiatab samas, et sõna 3. silbile ei maksa hääldamisel panna aktsenti (*ib*: 33), mõeldes siinjuures arvatavasti võrdsustamist pearõhuga või silbi venitamist.⁹⁵

⁹³ Vt näit Steingrüber 1826: 27, Hirschhausen 1821: 5.

⁹⁴ Steingrüber (1816: 20) tsiteerib Adelungi (1795: 66) grammatikat: “/---/ rõhk, mida ei tohi ära segada silpide pikkuse ja lühidusega, on esiletõstev häälekõrgendus, mille abil lausutakse üks silp teistest märgatavamalt.” Freyle ja Masingule heidab Steingrüber (1816: 19) ette, et nood ei oska lahus hoida kestust ja rõhku (ja peavad sellepärast kõiki järgsilpe võrdseteks), kuid ta ei oska seda lühikeste silpide puhul isegi: “Sest kuigi võib olla ka ilma rõhuta pikki silpe, /---/ siis ometi ei saa olla rõhulisi silpe, mis on samal ajal lühikesed” (Steingrüber 1826: 15, 16).

⁹⁵ Et tõestada 1. ja 3. silbi dominantust, näitab Steingrüber (1826: 14), et need on ka (rahva)luules “pikad” [=tugevad]. Värsireas *Minno vanna wellekenne* olevat iga sõna 1. silp ja viimase sõna 3. silp oma “loomu poolest ja kõnelemisel iseenesest pikk” (*ib*: 18, 20); ning arvab erinevalt Freyst, et 4-silbilisest sõnast või 3- ja 1-silbilise sõna paarist võib moodustada kaks trohheust (Steingrüber 1816: 28, 31).

Joonis 11. Jacob Johann Anton Hirschhauseni siluett.
(EKLA pildikogu.)

Mõlemad keelemehed peavad rõhulist silpi alati pikaks⁹⁶ (vt eelmist lõiku) ega mõista seetõttu Masingu õpetust esisilpide prosoodilisest vastandusest. Steingrüber (1827: 16, 19) põhjendab rõhu olemasolu esisilbis viimase arvatava pikkusega⁹⁷, vajadusega keele rütmilise liigenduse järele⁹⁸ ning eesti luules kasutatud trohheilise värsimõõduga.⁹⁹ Hirschhausen (1827: 40) aga, vastupidi, tõestab sõnarõhkude olemasolu abil trohheuse sobivust eestikeelseks luuleks. Steingrüber kirjutab ka häälikute kestustest ja sõnade silbitamisest,¹⁰⁰ tuues uue

⁹⁶ Mõistet *pikk* kasutavad nad oma aja traditsiooni kohaselt kahes tähenduses: häälikuliselt koostiselt ja kestuselt pikk silp keeles ning prosoodiliselt pikk ehk meetriliselt rõhulisse positsiooni sobiv silp luules; vastavalt esineb kahes tähenduses ka *lühike*. Eesti keele sõnade esisilpe peetakse mõlemas mõttes pikaks (nt Steingrüber 1816: 31).

⁹⁷ Steingrüber (1826: 20) arvab, et I vältes sõna esimene silp on võrreldes teisega “alati prosoodiliselt pikk [= tugev], sellepärast ei saa seal ka rõhu olemasolu eitada”. Prosoodiline pikkus ei tähenda siin lauses ainult kestust, sest Steingrüber on väitnud, et pikad silbid võivad olla rõhuta (vt eelmisi märkusi).

⁹⁸ Sõna esisilbi lühidus oleks Steingrüberi (1826: 16, vt lk 18, 19) järgi vastuolus keele rütmiga, sest siis poleks “/---/ terves sõnas ühtki pikka silpi, ja meil oleks hulk puht lühikeste silpidega sõnu, mida ei saaks korralikult hääldada ega jambilises või trohheilises luuletuses kasutada”. See arutlus näitab veelkord, et ta peab keele rütmi moodustumise aluseks pikkade ja samal ajal rõhuliste silpide vaheldumist lühikeste rõhutute silpidega.

⁹⁹ Trohheuse all mõtleb Steingrüber pikkade (rõhuga või rõhuta) silpide ja lühikeste (alati rõhuta) silpide vaheldumist.

¹⁰⁰ Steingrüber (1826: 10, 27) eristab häälikutes kaht kestust ning peab vokaali keskmise kestuse tähistamist tarbetuks, sest hääldada saavat ainult pikalt ja lühidalt, olgu pikemaid vältusi pealegi kaks. Vokaalijärjendite silbitamise probleem vajab tema arvates veel uurimist, kuid ta ei pea võimalikuks tarvitada sõna algussilbiks jääva hilistekkelise diftongi esiosa nõrgas positsioonis nagu Frey (1813b; 7, 8), kuna esisilp peab olema alati pikk, sest seal asub rõhk (Steingrüber 1816: 24, 25; 1826: 6 jj).

probleemina prosoodia uurimisse sisseütleva käände lühikese kuju, mida ta peab sellega vormi poolest kattuvast osastavast käandest tugevamaks (*mit mehr Nachdruck*) (ib: 21).¹⁰¹

Steingrüberi ja Hirschhauseni saavutused. Steingrüber ja Hirschhausen teadvustasid eesti keeles kaasrõhu ja näitasid seega, et esineb kaks erisugust rõhulisuse astet, tuues ühtlasi tähelepanu alla kaasrõhulised liited ja lõpud. Steingrüber nimetas kaarõhulist silpi pikemaks ja tugevamaks, kuid rõhutuks; Hirschhausen aga esisilbist nõrgemaks rõhuliseks silbiks. Seega tõestasid mõlemad teoreetiliselt, et eesti keelega sobib trohheiline värsimõõt ja põhjendasid, mispärast on seni kasutatud järgsilbis topeltkonsonanti.

2.3.6. Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850)

Friedrich Robert Faehlmann kasvas üles Järvamaal arvatavasti eesti- ja saksa-keelses keskkonnas, õppis Tartu Ülikoolis arstiteadust, töötas Tartus arstina ja alates 1842. a. ka ülikooli eesti keele lektorina. Faehlmanni käsikirjade seas leidub 1840. a. ÕES-i aastakoosolekul peetud ettekande “Estonische Prosodie” (“Eesti prosoodia”, Faehlmann 1999a) alustekst, mis näib olevat ulatuslikuma eesti värsiõpetuse visand, ja mõned teised luule vormi puudutavad mõtteavaldused (Faehlmann 1999b, c; 2002d).¹⁰² Tema prosoodiaalased seisukohad leiduvad kompaktselt esitatuna 1844. a. ilmunud töös “Ueber die Declination der estnischen Nomina” (“Eesti noomenite deklinatsioonist”) (Faehlmann 2002b: 119, 120) ja käsikirjas “Ueber die estnische Orthographie” (“Eesti ortograafias”, Faehlmann 2002e: 262).

Faehlmanni prosoodiakäsitlus on rõhukeskne: “Nagu kõigis uutes euroopa keeltes, on ka eesti keeles prosoodilise mõju jaoks oluline ainult rõhk (*Ton*) ehk aktsent; pikkus on täiesti ebaoluline” (Faehlmann 2002b: 119).¹⁰³ Rõhu põhitunnuseid käsitleb ta sarnaselt Freyga,¹⁰⁴ kuid nagu ka Ahrens,¹⁰⁵ eristab selgesti pearõhu (*Hauptaccent*) esisilbil ning kaasrõhu (*secundäre Accent* ‘teisene

¹⁰¹ Sedasama arvasid hiljem ka Faehlmann (2002b: 135) ja mõned teised.

¹⁰² Ka 1842. a. on Faehlmann ÕES-is pidanud ettekanne eesti rahvalaulu keelest ja meetrikast (Faehlmann 1999c: 239).

¹⁰³ Vt ka Faehlmann 2002e: 262.

¹⁰⁴ Faehlmannil (2002b: 134, 2002e: 252) on rõhuline (*betonte*, ka “teravdatud”) silp alati pikk, sõltumata vokaali pikkusest, ja sellele vastandub lühike “tuhm” silp. Faehlmann (2002d: 217) kirjutab: “Vokaali vältusel (s.t. pikkusel ja lühidusel) ei ole mingit pistmist tema prosoodiliste omadustega (rõhu või aktsendiga), sest lühike vokaal võib samamoodi olla aktsentueeritud nagu pikk vokaal. *kella* ja *lilla* on täpselt sama head trohheused kui *kela* ja *sili* (*üben* ja *üppig*, *mahnen* ja *Mannen*).”

¹⁰⁵ Faehlmanni ja Ahrensi rõhukäsitluses on palju sarnast, kuid pole päris selge, kumb on oma seisukohtadeni jõudnud varem. Vt ka Kask 1958a: 48; 1970: 174.

rõhk') tavaliselt 3. ja 5. silbil.¹⁰⁶ Ta näitab, et kaasrõhu asukohta võivad mõjutada liited, häälikute poolest tugevad silbid ja sõna vältega seotud prosoodiline struktuur.¹⁰⁷ 3-silbilistes I- ja II-värtelistes sõnades peab Faehlmann kaasrõhu- liseks viimast silpi, III-värtelistes sõnades aga teist silpi.¹⁰⁸ Viimasel juhul muu- tuvat esimese kaasrõhu "nihkumise" toimet ka järgnevate rõhkude asukohad: "/---/ omapärase positsiooni tõttu omandab teine silp kolmanda omadused ja kolmas neljanda omad: /---/" (ib: 126–127).¹⁰⁹

Kestust peab Faehlmann eesti keeles ebaoluliseks, kirjutades sellest otseselt ainult ortograafiaalases kirjutises peatükis "Pikad ja lühikesed vokaalid", kus leiduvad järgnevad vastuolulised laused: "Kõik vokaalid hääldatakse alati täiesti võrdselt – pikendamine ja prosoodia mõju välja arvatud /---/. Vokaalidel on kahesugune vältus, nimelt pikk ja lühike" (Faehlmann 2002e: 250jj). Ta sõnas- tab selgesti, et vokaalide kestusopositsioonid esinevad ainult rõhulises silbis (ib: 252). Faehlmann ei erista kestuse põhjal II ja III vältet, kirjutades: "Diftongide vältus on alati ühesugune, s.t. pikk" (ib: 251). Kuid ta kirjeldab II ja III vältte osa (ning tugeva ja nõrga astme vaheldumist) käänamisel aktsendi mõiste kaudu (Faehlmann 2002a, 2002b).¹¹⁰

Faehlmann (1999b: 96) määrab III-värtelistes sõnades algussilpide kestus- suhte 2:1, kirjutades, et esimest silpi hääldatakse sellistes sõnades "teatud pingutusega ning kasutatakse selleks ära otsekui kahe silbi aja /---/."¹¹¹ Konso- nantide kolm kestust liigitab ta sarnaselt Masinguga, kuigi tunneb empiirilisel nelja kestust.¹¹² Faehlmann (2002e: 264) väidab, et I vältes sõnades märgitavad topeltkonsonandid "kuulduvad hääldamisel selgesti kahekordsena" ja see on üks põhjusi, miks ta ei pea võimalikuks tarvitada Ahrensi soovitatud uut

¹⁰⁶ Vt Faehlmann 1999b: 95; 2002b: 13, 119, 120; 2002e: 257, 262 jm. Faehlmanni (2002a jj) teoste väljaande eestikeelses tõlkes esineb veel mõiste *järeldrõhk* (*Nachdruck*) kaasrõhu tähenduses. Siiski minu arvates Faehlmann ise ei mõtle sellega eraldi terminit, vaid kasutab sõna saksakeelses tavatähenduses 'rõhutamine, toonitamine, esiletõstmine; (tunde)rõhk, energia' (Kibbermann jt 1978: 579), nagu näitab nii kontekst kui umb- määrase artikli kasutamine (*eine Nachdruck* 'mingi rõhutamine'), samas kui *rõhk* terminina esineb määrava artikliga (*der Ton*).

¹⁰⁷ Vt Faehlmann 2002b: 119; 2002e: 262.

¹⁰⁸ Faehlmanni sõnul on vokaal teise silbi lõpus "teravdatud", kui I ja II silbi piiril asub konsonantühend või tugev klusiilgeminaat, eriti kui algussilbis esineb ka pikk vokaal või diftong (Faehlmann 2002b: 119, 120, 126, 134; 2002e: 262).

¹⁰⁹ Vt ka Faehlmann 1999b: 95, 96; 2002e: 262.

¹¹⁰ Vt ka Faehlmann 2002b: 120, 134; 2002e: 257.

¹¹¹ Faehlmanni määratud kestussuhe on kooskõlas tänapäeva mõõtmistulemustega (Ross, Lehist 2001: 46). Vt ka Faehlmann 2002e: 262, 2002b: 119, 120.

¹¹² Vt Faehlmann 2002a: 52, 2002e: 254. Faehlmann (2002e: 256) eristab häälduses kuni 4-kordseid konsonante: *tup*, *tuppe*, *tupppe*, *tuppppe*, kuid ei arvesta klusiili nõrkadeks astmeteks häälikuid /g/, /b/, /d/.

kirjaviisi.¹¹³ Kuid Faehlmanni esineb ka järgmine tähelepanek: “Laulus ja aeglasel kõnes hääldab eestlane kokkusulavad kaksikkonsonandid ühekordselt ning lahutab silbid, nii et konsonant jääb teise silpi (*mi-no ke-na e-ma-ke-ne*), tõsi küll, teatud, (siin ebaolulise) eripäraga” (*ib*: 255).¹¹⁴

Faehlmanni arvates on eesti keeles sõnade esisilbid pikad ja prosoodiliselt võrdsed,¹¹⁵ sõnarõhuliste ja rõhutute silpide vaheldumise tõttu on keel tugevasti markeeritud trohheilise rütmiga ning selgema meetrumiga kui saksakeelne kõne või prantsuse luule.¹¹⁶ “Estonische Prosodie” esimeses peatükis “Silbiõpetus” soovib Faehlmann (1999a: 90) silbitamist uurida rahvalaulude põhjal.¹¹⁷ Luulerütm käsitleb ta järgmises peatükis “Keelerütmist ja värsijalgadest” (*ib*: 90, 91) ning kirjutises “Estonica” (Faehlmann 1999b). Eesti keele trohheiline rütm piiravat luulekeele võimalusi, kuid siiski saavat kasutada ka daktülit, korijambi, spondeust ja amfimakkerit.¹¹⁸ Oma rahvalauluteksti analüüsis asetab Faehlmann (Dateerimata käsikiri, joonis 12) värsirõhud sõnarõhkudele ja ka pärast tutvumist soome silbipikkusi arvestava prosoodiaga kirjutab ta: “/---/ eesti keeles ei ole sellest vältusest jälgegi /---/ eesti keeles prosoodilise mõju jaoks /---/ on pikkus on täiesti ebaoluline” (Faehlmann 2002d: 217). Siiski peab Faehlmann (1999a: 92) saksa värsiõpetuse reegleid eesti luulele ebasobivaks ja soovib katsetada antiikseid värsimõõte, selleks aga “lähemalt piiritleda silpide kvantiteeti, mille vastu veel nii palju patustatakse”. Ta näitab mitmeti, kuidas 1- ja 3-silbiliste sõnade ning liitsõnade silpide prosoodiliste omaduste realiseerumine sõltub kontekstist.¹¹⁹ 1840. a. paiku näib kaasrõhk Faehlmannile liiga nõrk, et moodustada meetrilist rõhku luules,¹²⁰ kuid 1844. a. ta kirjutab, et “valdav enamus mitmesilbilisi sõnu on puhttrohheilised, s.t nende rõhk asub paaritutel (1., 3., 5.) silpidel” (Faehlmann 2002b: 119).

Faehlmanni saavutused. Faehlmann eristab selgesti kolm rõhulisuse astet: pearõhuline, kaasrõhuline ja rõhuta silp. Ta näitab, et lisaks 3. ja 5. silbile võivad

¹¹³ Siiski on Faehlmann varem pakkunud välja kirjaviisi, kus ei esine (või esineb vähem) topeltkonsonante (Faehlmann, Kreutzwald 1936: 2–5; vt ka Kask 1958a: 44, 45; Faehlmann 2002e: 263, 264).

¹¹⁴ Kui meenutada, et Faehlmann soovitas keele prosoodiliste tunnuste uurimisel aluseks võtta rahvalaulu (vt peatüki moto), siis jääb vaid küsida, miks ta seda ei teinud. Ja kas “ebaoluline eripära” pole ehk teise silbi tibakene pikem hääldus – mille esiletõusmine laulus sõltub muidugi konkreetsest esitusest.

¹¹⁵ Vt märkus 104.

¹¹⁶ Vt Faehlmann 1999a: 90, 1999b: 95; 2002e: 262.

¹¹⁷ Oma rahvalaulude meetrilises analüüsis on Faehlmann (Dateerimata käsikiri) silbi- ja vokaalijärjendites määranud kord nii, kord teisiti. Vt ka Faehlmann 1999a: 90; 2002e: 251, 237.

¹¹⁸ Vt Faehlmann 1999a: 90, 91; 1999b: 95; 2002e: 262.

¹¹⁹ Vt Faehlmann 1999b: 95, 2002b: 119; 2002e: 262, Dateerimata käsikiri.

¹²⁰ “Seepärast on täiesti võimatu oletada, et ka kolmas ja viies *etc.* silp oleksid värsimõõdus rõhutatud /---/” (Faehlmann 1999b: 95).

sõnades on mõnikord esisilbi vokaal lahtine ja sellele järgnev konsonant ühekordne. II ja III välte vaheldumist kirjeldab Faehlmann käänamisel seoses astmevaheldusega kui rõhu muutust. Ta näitab, kuidas sõnade prosoodiliste omaduste realiseerumine keeles ja luules sõltub kontekstist. Faehlmann loeb rõhulisi silpe prosoodiliselt võrdseks, kuid arvab, et silpide kvantiteedi küsimused ei ole eesti keeles siiski veel selged.

2.3.7. Eduard Ahrens (1803–1863)

Tallinnast pärit, Tartu Ülikoolis hariduse saanud Kuusalu pastor Eduard Ahrens (joonis 13) loob põhijoontes tänini kasutusel oleva kirjaviisi ja sellega seonduva uue prosoodiakäsitluse oma teose “Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes” (“Eesti keele Tallinna murde grammatika”) teises täiendatud trükis (1853, 2003, esmatrükk 1843), lähtudes eestlasest lugeja vajadustest ja soome kirjaviisist.¹²¹ Ahrensi loodud uue kirjaviisi põhiline eelis on võimalus märkida esimese silbi vokaalis ja sellele järgnevas konsonandis kaht vastanduvat pikkust ning klusiilides kolme vädet; kuid need uuendused läksid käiku aegamööda (vt Kask 1958a, Ross, K. 2003: 10 jj).

Ahrens (1843: 17–18; 1853: 17–18), nagu ka Faehlmann, eristab peatükis “Rõhutamine” pearõhu (*Hauptton*) ning kaasarõhu (*Nebenton*), mis asub tavaliselt 3. ja 5. silbil. 1843. a. ta ilmselt eeldab, et rõhu moodustavad kõrgem hääletoon ja suurem kestus, kuid 1853. a. aastal nimetab, et pearõhuline silp

Joonis 13. Eduard Ahrens. (EKLA pildikogu.)

¹²¹ Juba grammatika esmatrükis nimetab Ahrens (1843: 22, 23) kasutatud eeskujudena soome keele grammatikaid (uusimad olid tookord Gustaf Renvalli omad, ilmunud 1826 ja 1840) ning arutleb soome kirjaviisi kohandamise võimaluste üle.

võib olla lühike ja lahtine: “Soom[e[sugu] keeltele on aga omane, et esimeses silbis (mis on alati rõhuline) on väga sageli lühike ja samal ajal lahtine vokaal. Siis ei kõla see vokaal siiski mitte nagu lahtine, vaid nagu kinnine /---/“, nt sõnades *abi*, *lumi* vm (Ahrens 1853: 10, 11; 2003: 93). Vokaali kinnisus tähendab sealjuures häälduse omadust, mitte suletust konsonandiga: “Eestlane hääldab selliseid [I vältes] sõnu väga omapärasel viisil, nii et ta hääldab ainult tagumist konsonanti, kuid annab vokaalile siiski suletud kõla, nii nagu järgneks tõepoolest topelttäht. /---/ Esimene konsonant on tumm, ja peab lihtsalt tähendama, et vokaal ei kõla avatult”¹²² (Ahrens 1843: 12, vt ka 17). Esmavältelise sõna kaksikkonsonant on Ahrensi sõnul “silmale topelt, aga kõrvale harilik” (*ib*: 12). Seega Ahrensi terminoloogias vastanduvad rõhulises silbis lühike häälduse poolest “kinnine” vokaal (*ib*: 12) ja pikk “lahtine” vokaal (*ib*: 17; vt ka Ahrens 1853: 17).¹²³

Paralleelselt Faehlmanniga kirjutab Ahrens (1843: 18, 21, 52 jm), et 3-silbilistes sõnades tõstab kastrõhk 3. silbi, pikemates sõnades aga 3. ja 5. silbi esile; mõningate liidete puhul aga sattub kastrõhk ka 2. 4. ja 6. silbile. Liitsõnu käsitledes näitab Ahrens kaudselt rõhulisuse sõltuvust tajust. Nimelt ei nõustu ta sellega, et liitsõnas võiks olla esimene rõhk tugevam teisest¹²⁴, kuid möönab, et see võib näida tugevam (*ib*: 17).

Konsonantides vastandab Ahrens kaht kestust, kuid märgib klusiilides kolme veldet. Ta käsitleb klusiilide II ja III veldet astmevahelduse nähtude seas, nimetades seda kui muutust, mis “on kuuldav ainult vilunud kõrvale” ning väljendatav soome kirjaviisi abil. Ta väidab, et eestlane ei tee nendel peentel erinevustel mitte ainult vahet, vaid on neist ka teadlik (Ahrens 1843: 33, 34). Ahrens heidab kõrvale kujutluse, et I vältes sõnades märgitav topeltkonsonant tähistab tegelikkuses geminaati.

1853. a. väljaandes leidub Ahrensil ka uudne pearõhuliste silpide prosoodiline liigitus vastavalt sellele, kas seal asub (1) pikk lahtine vokaal, (2) lühike lahtine vokaal või (3) lühike kinnine vokaal; näitematerjaliks eesti keeleteaduses juba traditsiooniliseks saanud häälikulise koostisega näitekolmik *Miina*, *miina*, *Minna* (Ahrens 1853: 20; 2003: 103). Sõnade silbitamise kohta annab Ahrens (1843: 19) tänapäevani kehtiva reegli (mis esines küll juba Jürgensoni (1841) käsikirjas), et silpi alustab üks konsonant. Ainult kordustrukis leiduvas peatükis “Rahvalaulud” analüüsib Ahrens (1853: 143–147; vt ka 1857)

¹²² Seega tunnistab Ahrens juba 1843. a. I vältes sõnade lühikese algussilbi sisuliselt lahtiseks, sest kui konsonanti ei hääldata (vt tsitaati ülal), siis vokaali tegelikult ei suleta.

¹²³ Ahrens (1843: 10) arvab ka, et teatud diftongides on esimene vokaal pikk, nt *käed*, *müüa*.

¹²⁴ Ahrensi (1843: 17) arvates ühesilbilise järelkomponendiga liitsõnas häälduvad mõlemad osad peaaegu ühesuguse tugevusega, nt *nuumhärj*, mingi sõnaosa võib aga tugevamate häälikute sisalduse tõttu tunduda rohkem rõhutatud. Mõnedes interjektsioonides on esimene silp rõhuta, nt *ennä!*, *tohho!*, *hurjo!*

regilaulude keelt ja vormi. Ta keskendub peamiselt laulude grammatikale vormidele, pidades pikemate sõnavormide säilimise ja taasloomise põhjuseks õigusega meetrumit.

Ahrensi saavutused. Ahrens lõi eesti keele uue prosoodiakäsitluse, mille osadeks on nii uus kirjaviis kui selle aluseks olev teooria eestikeelsete sõnade ehitusest ja hääldusest. Murrangulised on Ahrensi arusaamad, et (1) I vältes sõna esisilp on rõhuline, lühike ja lahtine, kuid seda iseloomustab “kinnine” ehk lühike hääldus; (2) I vältes sõna sees asub üks konsonant; (3) pearõhulised silbid liigituvad: pikk lahtine silp, pikk kinnine silp ning lühike lahtine silp. Ahrens kirjeldab paralleelselt Faehlmanniga kaasarõhku ja selle paiknemise reegleid ning mõistab kaudselt ka rõhulisuse sõltuvust sõna ehitusest ning kuulaja tajust. II ja III välte vaheldust kirjeldab Ahrens senisest põhjalikumalt astmevahelduse nähtude puhul ning märgib kolme vädet klusiilides.

2.3.8. II perioodi kokkuvõte

19. saj. algupoolest alates hakatakse eesti keelt uurima rohkem maarahva keele põhjal ning kirjutama tema jaoks, asuvad tegevusse esimesed eesti soost filoloogid (Masing, Jürgenson, Faehlmann) ja kirjutatakse esimesed eestikeelised keealased tööd. Kirjaviis areneb kestuste täpsema tähistamise suunas, mis näitab, et kuuldeliselt hakatakse välteopositsioone selgelt eristama ning sisuliselt mõistma nende tähtsust (vt Kask 1958a: 23 jj, 1970: 108 jj).¹²⁵ Prosoodia küsimustest kirjutatakse enamasti ajakirjaartiklites ja väiksemates trükistes, millest siinses töös analüüsiti lähemalt Frey, Masingu, Helleri, Steingrüberi, Hirschhauseni ja Faehlmanni omi. Alles perioodi lõpul ilmub selle ajavahemiku ainuke grammatika (Ahrens 1843), mille kordustrükk (1853) tähistab uue perioodi algust. Lühidalt kokku võttes kulges uurimine järgmiselt.

1. Rõhku käsitletakse 19. saj. algul üheskoos vältega kui silbi hääldustunnuste kompleksi, kuhu hulka kuuluvad hääletooni esiletõusmine (nt kõrguse, teravuse abil) ja kestus, mis pikema silbi puhul vältavad kauem, nagu näitavad väljendid “rõhk viibib” või “kiirustab”. Masing (1820) väidab erinevalt teistest, et I vältes sõnade algussilp on rõhuta, sest ta tajub seda lühikesena, ning iseloomustab rõhku eelkõige intensiivsuse abil. Ahrens (1853) avastab, et eesti keeles tuleb eraldada sõnarõhust kestus, sest esinevad ka lühikese

¹²⁵ Alates 19. saj. algusest tehti korduvalt katseid tähistada kõiki kolme vädet mitmete tähtede ja lisamärkide abil, mille tulemuseks oli eri kirjaviiside tekkimine. Mõned minevikku jäänud kirjaviisid, näiteks Masingu, Faehlmanni, (hilisemast perioodist ka Nolkeni ja Veske) omad tähistasid häälduse üksikasju täpsemini kui Ahrensi loodud ja tänini püsinud uus kirjaviis, kus ei ole võimalik hoida lahus II ja III vädet (v.a klusiilides) ega märkida palatalisatsiooni. Peamiselt kahe pikkuse tähistamise juurde jäämine oli tingitud ilmselt soome kirjaviisi eeskujust ning teksti kirjaipildi ja sisu selgusest.

rõhulise algussilbiga sõnad. Frey (1813a, b) tehtud luulevormi analüüs ja Masingu (1820, 1824) algatatud kastrõhulise silbi õigekirja probleemistik tõmbavad tähelepanu kastrõhule, mille olemasolu nad ise ei tunnista. 1820. aastatel väidab Steingrüber (1816, 1825), et 3. järgsilp on teistest pikem ja tugevam, ning Hirschhausen (1827) nimetab seda rõhuliseks, kuigi pearõhulisest silbist nõrgemaks silbiks. Faehlmann (2002b jm) ja Ahrens (1843) eristavad 1840. aastate algul selgesti kolm rõhulisuse astet: pearõhuline, kastrõhuline ja rõhuta silp, ning näitavad, et lisaks 3. ja 5. silbile võivad mõnikord ka 2. ja 4. järgsilp oma positsiooni, liite või häälikuliste omaduste tõttu omandada kastrõhu. Faehlmann kirjeldab III vältel sõnu eelkõige kui sõnu, kus kastrõhk asub teisel silbil.

2. Masing (1824) loob vokaalide kolme vältel süsteemse käsitluse kestuste põhjal ning näitab kestuse osatähtsust konsonantide vältetes. Ta püüab kõiki vältelid tähistada ja teadvustab kestusopositsioonide puudumise kastrõhulise silbi vokaalis. Heller (1822a, b) eristab teoreetilisel tasandil kolm vältet sonorantides, kuid pidamata ilmselt vältelid muudest hääldustunnustest oluliselt erinevaks, kirjeldab konsonantide neljanda tunnuseks palatalisatsiooni. Empiirilisel tasandil eristavad teisedki kohati kolme vältet. Prosoodiliselt pikkade ja lühikeste häälikute vastandus on üldtuntud, kuid mitte alati kestuse põhjal: vokaalides kirjeldatakse nimetatud vastandust kestuse ja hääletooni tunnuste põhjal, konsonantides aga mitmesuguste eri tasandi tunnuste (hääletooni, häälduse kiiruse, kestuse) põhjal, mille kohta võiks üldistavalt öelda *aktsent* (nt vastandatakse “nobe” – “terav”). II ja III vältel erinevust käsitletakse tavaliselt kui pika silbi aktsendi/rõhutamise erinevust. Vältelid käsitlust ühtlustavad veidi anonüümne autor (Anonüüm 1821), kasutades pikkuserinevuste kohta kestuse tasandi termineid “lühike – pikk” vokaalides ning “kiirustav – viibiv” konsonantides; ning Heller (1822a, b), eristades üldiselt II ja III vältel kui “aktsenti ehk rõhu teravdamist”. Senisest põhjalikumalt kirjeldavad II ja III vältel vaheldust ja mitmesuguseid muid astmevahelduse nähtusi sõnade muutmisel Faehlmann oma 1840. aastate töödes ja Ahrens (1843). III-vältelise sõna algussilpide kestussuhte määrab õigesti 2:1 Faehlmann (1840. aastate algul). Masing määrab I-vältelistes sõnades algussilpide kestussuhteks 1:1 (1819), mis pole tänapäeva mõistes ehk täpne, kuid on suur avastus ajal, mil esimest silpi peeti tingimata pikemaks. Heller (1822) väidab, et I vältel sõnade esisilbi vokaali järel on üksikkonsonant, võib-olla kahtlustab seda ka Masing.
3. 19. saj. algul peetakse kõigi eestikeelsete sõnade esisilpe prosoodiliselt võrdseteks ja tugevateks ning nende vältusi luule seisukohalt ebaoluliseks. Masing (1820) jagab esisilbid aktsendiga [=pikkadeks] ja aktsendita [=lühikesteks] silpideks, tehes vahet ka nende tugevusel kõnes ja luules. Ahrens (1853) loob tänapäevalgi aktsepteeritava esisilpide liigituse: pikk lahtine silp, pikk kinnine silp ning lühike lahtine silp. Uurijate üksmeelsel arvamusel moodustub rõhuliste ja rõhutute silpide vaheldumise tõttu eesti

keeles ja luules trohheiline rütm. Alates Freyst (1813a, b) ja Rosenplänerist (1813) vaadeldakse, missugused ühesilbilised sõnad on prosoodiliselt tugevad või nõrgad, ning kuidas silbitada vokaalijärgendeid (neid loetakse kõnes sageli üheks silbiks, luules aga kontekstist sõltuvalt üheks või kaheks).¹²⁶ I-värtelises sõnas asetatakse silbipiir veel üldiselt kasutatavas vanas kirjaviisis topeltkonsonandi vahele. Faehlmann mainib 1840. aastatel – küll ainult laulu ja aeglase kõne puhul – silbipiiri asumist I silbi vokaali järel, kuhu Ahrens (1853) selle lõpuks ka määrab. Jürgenson (1841) ja Ahrens (1843) annavad tänapäevani kehtiva silbitamisreegli, et vokaalide vahel asuvast mitmest konsonandist jääb silbi algusse üks. Frey (1813a, b) ja Masingu (1827) arvates võib lühikest pearõhulist silpi asetada ka värsimõõdu nõrka positsiooni; Frey (1813b) arvates sobivad 4-silbilised sõnad luules ainult värsirea lõppu. Arusaamist keelerütmi tähtsusest väljendavad mõtted, et ühes ja samas sõnas ei saa öelda mitut ühtviisi rõhulist silpi või palju rõhutuid silpe järgemööda, ning arutlused liitsõnarõhu asukoha üle. Silpide prosoodiliste omaduste vaatlemist kõne ja luule rütmilises kontekstis kasutatakse küllalt erilaadseteks tõestuskäikudeks.¹²⁷

2.4. Prosoodia uurimise 3. periood. 19. saj. teine pool

2.4.1. Üldist

Eestlaste seas edenes 1849–1865. a. talurahvaseaduste vastuvõtmise ja 1868. a. teoorjuse kaotamise tagajärjel ning rahvuslike mõttesuundade mõjul majanduslik ja kultuuriline iseseisvumine ning kokkukuuluvustunne. Alates 19. saj. teisest poolest hakkas kujunev eesti soost haritlaskond teiste Euroopa maade eeskujul looma rahvuslikku kõrgkultuuri, mille käigus kujunesid ka eesti keeleteadus ja ühtne kirjakeel, asusid tegevusse esimesed kõrgema filoloogilise haridusega eesti soost keeleteadlased. Sealjuures oli väga oluline eestlaste rahvuslikku ja “ühissoome” identiteeti toetav ideoloogia, mis võimaldas ennast eristada baltisaksa haritlaskonnast. Soomlased olid oma rahvuskultuuri arendamisel eestlastest kaugemale jõudnud ning tundsid võrdlev-ajaloolise meetodi leviku tõttu ka suurt huvi oma keelesugulaste, sealhulgas muidugi eestlaste vastu.

¹²⁶ Tundub, et 19. saj. algul on silbipiir kuuldav kohas, kust on kadunud täishäälikute vahelt nõrk spirant, sest seda vahet soovitatakse mõnikord kirjas märkida.

¹²⁷ Steingrüber (1827: 16, 19) tõestab trohheilise värsimõõdu abil sõnarõhkude olemasolu, Hirschhausen (1827: 40) aga tõestab sõnarõhkude abil trohheilise värsimõõdu sobivust eesti keelde. Heller (1822b: 86) põhjendab keelerütmi vajadustega kaasarõhu puudumist, Steingrüber (1826: 16) aga pearõhu olemasolu. Frey (1818: 81, 82) põhjendab silpide kvantiteedi võrdsust keeles nende oletatava võrdsusega rahvalaulus, Faehlmann (2002d: 217) aga vastupidi, põhjendab silpide prosoodilist võrdsust luules nende oletatava võrdsusega keeles.

Aegamööda kinnistus 19. sajandil uus kirjaviis (Kask 1958a) ning sellele vastav prosoodiakäsitlus. Kiiresti kasvas eestikeelse luule ning kogutud rahvalaulude hulk, kuid regivärsi praktiline kasutamine jõudis Kreutzwaldi “Kalevipoja” näol ette selle vormianalüüsist.¹²⁸ Sirje Oleski (1985) sõnul arutati palju eesti luule vormiküsimusi, puudutades siiski üsna vähe prosoodiat. Sel perioodil ilmus varasemast tunduvalt rohkem keelealast kirjandust, alljärgnevalt vaatlen eri žanrites kirjutatud töid 8 keelemehelt, kelle seas on 4 eestlast ja 4 baltisakslast. Jätan ülevaatlikkuse huvides kõrvale mitmeid huvitavaid, kuid prosoodilise mõtte arengu seisukohalt vähem tähtsaid töid. Viimaste seas on kesksamad Jakob Hurda “Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi” (1864)¹²⁹, vanal kirjaviisil ja prosoodiakäsitlusel põhinev Carl Körberi grammatika (1867), Julius Krohni “Wiron kielioppi Suomalaisille” (“Eesti keele grammatika soomlastele” 1872)¹³⁰ ja muid kirjutisi keelest ja poetikast (nt Kreutzwald 1963¹³¹).

¹²⁸ Üldisem huvi eesti regilaulu värsimõõdu vastu algas alles pärast “Kalevipoja” (Kreutzwald 1857–1861) ilmumist kui kalevipoja-värsi uurimine (nt Nolcken 1876b, Aavik 1914).

¹²⁹ Hurt olevat kavandanud ka pikemat keeleõpetust, mille käsikirja kohta pole andmeid (Kask 1958a: 178). Hurda (1864) õhuke raamat on kirjutatud uue kirjaviisi toetuseks ja huvitav eestikeelse terminoloogia tõttu (nt *jagu* ‘silp’). Mõistet *rõhk* kasutab Hurt ladinakeelse mõiste *accentus* vastena ja seletab seda Masingule toetudes eelkõige suurema hääldusenergia kaudu: “Need on niisugused sõnad, mis pea terawa, pea kerge rõhuga, s.o. hääle pealelangemisega väljaüteldakse” (Hurt 1864: 12). II ja III vältes sõnu iseloomustab Hurt kui “kerge ja terawa rõhuga sõnu”. Eraldi toob Hurt esile I vältes sõna esimese vokaali lühidat hääldamist: “Ühekordselt kirjutatud täishäälelist pookstawi ei tohi ilmaski wenitada, waid tema peab lühikeselt väljaüteldama” (*ib.*).

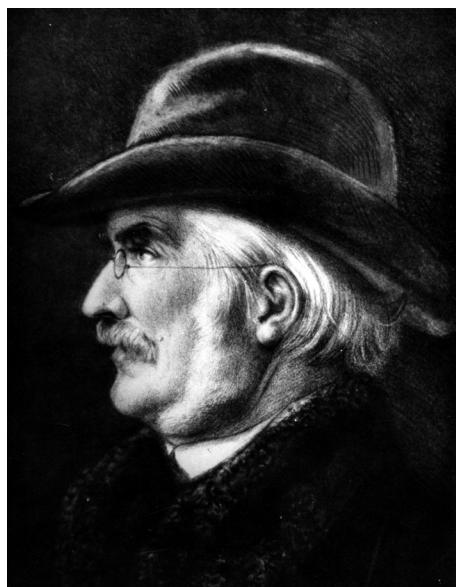
¹³⁰ Krohni (1872) eesti keeleõpetus on kirjutatud võrdleva keeleuurimise vaimus (vt ka Remes 1995). Autori eesti keele oskus põhineb peajoontes kirjakeelel ja Ahrensi (1853) grammatikal. Raamatu peatüki (“Ääntämistapa”) “Hääldamine” alguslause väljendab uurija eetilist (uuritava kultuuri välist) vaatepunkti: “Meie, soomlaste arvates, on eesti keele hääldus pehme ja ebaselge” (Krohn 1872: 9). Häälduse pehmus tuleneb Krohni seletuste põhjal otsustades osalt palatalisatsioonist, osalt aga eesti klusiilide kirjaipildi tõlgendamisest soome kirjakeele hääldusreeglite põhjal; häälduse ebaselgust aga põhjustavad mitmesugused häälikulised erinevused, võrreldes soome keelega (*ib.* 9 jj).

¹³¹ Kreutzwaldi 1861. a. ilmunud tähelepanekud rahvalaulude vormist on ilmselt kirjutatud Schultz-Bertrami (1860) eeskujul, kellele ta ka viitab sõnadega: “/---/ üks minu sõbradest eesti laulu loomise kombest ühe pika õpetuse saksa rahvale on kirjutanud /---/” (Kreutzwald 1963: 156, 164).

2.4.2. Georg Julius Schultz-Bertram (1808–1875)

Baltisaksa päritolu Tartu Ülikoolis hariduse saanud arst, eestlaste sõber, rahvaluulehuviline ja kirjanik Georg Julius Schultz-Bertram (joonis 14) kirjutab artiklis “Zur Geschichte und zum Verständnis der estnischen Volkspoesie” (“Eesti rahvaluule ajaloo ja rahvaluule mõistmise kohta”, 1860) esimesena põhjalikumalt regilaulu vormist. Ta käsitleb algriimi, parallelismi, värsimõõtu ning teksti seostamist viisiga, aga ka keele prosoodiat.

Schultz-Bertram eristab kolme “tempot” eri ehitusega sõnades. Tema arvates hääldatakse 1) *Liina* tempos *Adagio*; 2) *linna* tempos *Andante*, nii et mõlemad silbid on võrdsed ja paus nende vahel selgesti kuulda,¹³² ning 3) *lina* tempos *Presto* peaaegu rõhuta ja kärmelt ilma pausita silpide vahel, kusjuures häälduserinevus kaht viimast liiki sõnade konsonantides tuleneb nende kestusest Schultz-Bertram (1860: 438; vt ka Kask 1957: 6). Huvitav on Schultz-Bertrami märke oma taju ja kõnelejate tegevuse vastuolu kohta I välte sõnades: “Uus ortograafia nõuab, et kirjutataks nii, nagu rahvas räägib; mina tunnistan, et panen sinna vastumeelselt üksiku konsonandi, kus kaht kuulen” (Schultz-Bertram 1860: 438).

Joonis 14. Georg Julius Schultz-Bertram. (EKLA pildikogu.)

¹³² Näite puhul pole arusaadav, kas Schultz-Bertram mõtleb II vältes omastavat käännet või III vältes osastavat või sisseütlevat käännet. On ka võimalik, et ta ei teinud neil vahet; häälduse iseloomustuse järgi on see pigem II välde, kus silpide kestussuhe on keskmiselt 3:2 (Ross, Lehist 2001: 45). Schultz-Bertram (1860: 438) määrab näiteks toodud sõnade hääldustempo erinevusi ka sekundite abil, kuid sealjuures jääb natuke arusaamatuks, kas ta mõtleb sõna või selle esisilbi kestust – või eri sõnade puhul eri asju.

Schultz-Bertram kirjutab üsna täpselt eesti rahvalaulude kohta, et nende viis on 4/8 taktimõõdus ja tavaliselt 8 takti pikkune, vastates laulmisel kahele värsireale; värsimõõt aga sõnarõhkudel põhinev 4-jalgne trohheus, kuid mõnedes karjase- ja lastelauludes esineb ka 2-jalgset trohheust (Schultz-Bertram 1857: 33, 34; 1860: 443 jj). Regilaulude kindla meetrumi seob ta laulmisega: “Kuna eestlane oma laulud peaaegu alati ühe viisi peal laulab, siis peab neil olema ühesugune meetrum” (Schultz-Bertram 1860: 443). Oma värsimõõdu analüüsides (mis on väga sarnased Faehlmanni omadega, vt ülal) märkab ta sõnarõhkude kõrvalekaldumisi meetrumirühmade tugevatelt positsioonidelt trohheilise värsimõõdu puhul, kuid kinnitab, et laulmisel kõik read lauldakse ühesuguste isokroonsete taktidena ning demonstreerib näidetes sõnarõhuliste silpide viimist rõhuliste meetrumiüksustele erineva värsiehitusega ridades (*ib*: 444, 445). Schultz-Bertram üldistab õigesti värsimõõdu reegli, et rea viimane meetrumirühm ei sisalda kolme silpi ja üsna tõenäolise viisi varieerimise reegli, et rea algul olev 1-silbiline sõna lauldakse mõnikord tertsi võrra algusnoodist madalamalt (*ib*: 444).

Schultz-Bertrami saavutuseks on esimene põhjalikum regilaulu vormi-analüüs. Ta käsitleb algriimi, parallelismi ja värsimõõtu, mida peab sõnarõhkudel põhinevaks trohheuseks ja seostab meloodiaga. Schultz-Bertram üldistab värsimõõdu reegli, et rea viimane värsijalg ei sisalda kolme silpi. Ta märkab ka sõnarõhkude kõrvalekaldumisi trohheilisest meetrumist ning kirjeldab esimesena värsiehituse muutustega seotud viisi varieerimist.

2.4.3. Dimitri von Mewes (?-?)

Koolide inspektori ja õpetajana tegutsenud Dimitri von Mewes oli venestunud sakslane, kes lisaks nimetatud kahe rahvuse keelele oskas mõnevõrra eesti ja läti keelt, kõnes olevat ta kohati seganud mitut keelt (Peegel 1960: 113jj). Mewes kirjutab eesti foneetikast natukene vene keele õpikus (1870) ning põhjalikult raamatus “Zvukovyje osobennosti estskago jazyka” 1871 (“Eesti keele kõlalised/häälduslikud iseärasused”), kus esineb tagasihoidlikus vormis avastus, et eesti keeles on II (ja võib-olla ka I) vältes sõnades teise ja esimese silbi vokaali kestussuhe suhteliselt suurem kui vastav suhe III vältes sõnades (1871: 19)¹³³. Teise ja esimese silbi vokaali kestussuhe on kõige suurem I vältes

¹³³ Lehiste (1960) andmetel on esimese ja teise silbi vokaali pikkussuhe I, II ja III vältes sõnades vastavalt 2:3, 3:2 ja 1:2. Mewesi avastus ei pärvinud omal ajal ilmselt tähelepanu, selle on esile tõstnud Paul Ariste (1939: 13) liialdades ehk väitega, et Mewes olla teadlikult rõhutanud (pool)pika vokaali olemasolu teises silbis. Mewesi (1871: 19) kirjutises ilmneb teise silbi vokaali (pool)pikkus ainult kirillitsas kasutatud transkriptsioonimärgi kaudu: “Eesti õigekirjas tarvitatakse konsonantide topeldamist. Kuid topeltkonsonandi hääldus eesti keeles ei nõua kõnelevalt pingutust, mida me tavaliselt seostame topeltkonsonandi mõistega. Täishäälik, andes oma rõhu üle kaashäälikule,

sõnades, seetõttu oluks ootuspärane vastava nähtuse kirjeldamine just I vältes sõna näitel, kuid Mewes toob näiteks II vältes sõna *anna*. Mewesi töid analüüsinud Peegel (1960: 117) arvab selle põhjuseks Mewesi oskamatus vahet teha konsonandi kestusel I ja II välte sõnades, mistõttu ta segab ära nende häälduse tunnused.¹³⁴

2.4.4. Nikolai Nolcken (1830–1913)

Saaremaal Erastvere mõisas sündinud ning Põide kiriku- ja kooliõpetajana töötanud Nikolai Nolckeni tähtsamad keelealased tööd on saaremurdelises keeles kirjutatud eesti keele foneetika käsitus “Aabitsaraamatu sissejuhatus” (1873) ja ilmutata jäänud “Üks sõna eesti õigekirjutuse paranduse kohta” (1876a)¹³⁵; regivärssi puudutab kaudselt saksakeelne “Kalevipoja”-uurimus (1876b).¹³⁶ Nolckeni kirjutiste mõistmiseks on vajalik mõista tema termineid *sõnajägu* ‘silp’, *rõhu* ‘rõhk’, *rõhut* ‘rõhutamine’, *rõhutu* ‘rõhutatud’, *rõhumata* ‘rõhutamata’, *päärõhu(tus)* ‘pearõhk’, *kõrwarõhu* ‘kaasrõhk’, *wälde* ‘välde’, *kokkusulatu sõna* ‘liitsõna’, *hää* ‘täishäälik’, *umbheli* ‘kaashäälik’, *kokkusulatu hää* ‘difong’, *kõva umbheli* ‘geminaat’. Tema isikupärase emakeeleõpetuses on oluline koht kuulmisel (Nolcken 1873: 3, 6, 10).

Sõna pearõhk tõuseb Nolckeni arvates esile intensiivsuse kaudu: “Ja ikka tuleb iga [silbi]paari esimese hääle pääle wäljaütlemise rõhutuse pannna, aga ikka nõnda et igal sõnal – üksk päärõhut

kaotab üsna tühise osa oma kestusest: *anna mul sulg*, дай мне пепо! Mitte *анна* ega *ана*, vaid *ánā*” (Mewes 1871: 19). Siinkohal lisab Mewes veel, et topletkonsonanti tarvitatakse tingmargina, kuid nende kahesugusele hääldusele osutab ähmaselt alles peatükis “Õigekiri” (*ib*: 22 jj), täpsustamata siiski, milles seisneb häälduse erinevus sõnades *sõda* ja *sõdda*, *kala* ja *kalla* (*ib*: 24). Et Mewes peab teise silbi vokaali esimesest pikemaks, seda ei julgeks ma kindlalt kinnitada, teadmata, mida ta mõtleb täpselt oma vene transkriptsiooniga või väitega, et sõnas *anna* “on täishäälik andnud osa rõhust üle kaashäälikule”. Kui Mewesi jaoks tähistab rõhulisus ka suuremat kestust, nagu 19. sajandil tavaks (ja ta pole väitnud otseselt vastupidist), siis “rõhu üleandmine kaashäälikule” on võimalik ainult II, aga mitte I vältes.

¹³⁴ Raskusi I ja II vältes konsonandi eristamisel soodustab muidugi vana kirjaviis, mille põhjal Mewes ei ole võib-olla alati aru saanud, millal topletkonsonant tähistab üksik-konsonanti ja millal geminaati. Vt ka eelmist märkust.

¹³⁵ Juhan Peegel (1959: 51) kirjutab, et nimetatud käsikiri on saadetud 1877. a. “Eesti Postimehele”, vastuseks A. Piirikivi (Grenzsteini) artiklile “Eesti õigekirjutuse parandajatele” (1876). J. V. Jannsen on saatnud käsikirja läbivaatamiseks M. Veskele, kuid viimane ei ole käsikirja toimetusele tagastanud.

¹³⁶ Villem Altoa peab Nolckenit ka anonüümselt ilmunud kirjutise “Sõnake eesti laulu ja luule ajaloo” (Anonüüm 1885) autoriks (Olesk 1985: 666).

silbid esinevad harilikult kordamööda, kuid esineb ka kõrvalekaldeid¹³⁷. Eri-
nevalt mitmest eelkäijast eitab Nolcken kausrõhu esinemist kõigi III vältes
sõnade teisel silbil ning mõistab sealjuures prosoodilise taju subjektiivsust ja
sõltuvust teadmistest.¹³⁸

Nolcken loob umbes samal ajal Mihkel Veskega järjekindla kolme välte
märkimise süsteemi¹³⁹ (vt Peegel 1959, p 2.4.5, joonis 15) ja avastab vältedes
esinevad toonierinevused.¹⁴⁰ 1876. a. nimetab Nolcken kolme vältet sõltumata
hääliku iseloomust enamasti mõistetega “kerge-, kessk- ja raskevälde”, viimast
ka “raske sõnarõhu” ehk “3mas wälde”.¹⁴¹ Ta kuuleb teise silbi häälduse
erinevust ühelt poolt I- ja II-vältelistes sõnades (nimetades seda “selge”) ja
teiselt poolt III-vältelistes sõnades (“tume, madal, umbne”), kus saare murdes
toimub ka lõpuhääliku redutseerumine. Ta kirjutab teise silbi kohta: “Kõigepäält
ütelda on wahe see: et kesskwälltel järrgmise sõnajäo hää l tõstetakse et see
sellgemine kõlab, aga raskewällte taga see hää l langgeb ning sedakaudu
ummpsemine kõlab, nõnda et u i e pisut o e ä poole kõlawad; näituseks: “ussko”
(aga sellgesti “usu”); “hunnte” (aga sellgesti: “hundi”); hingg[ä]¹⁴², (aga

¹³⁷ Nolckeni (1873: 41) sõnul esineb ka sõnu, “kus mitte’p sünni paariwiisi jägusid üles-
wõtta, waid mis ühe liiajäoga peab lugema (näituseks: rõõmus-ta-mine), ning ka
muuid rasskemid ja kokkusulatuid sõnu.”

¹³⁸ Nolcken (1876a: 11): “Maa teean küll et Wiidemann ütleb: et ummbest raskewällte
järrgmine sõnajägu sõna- kõrwarõhuga olle (ningg sõnadel “ussk^lik” “warr^lane” n. n.
p. kaa moo kuuldes seda nõnda on) aga mool pole maad seda siin laiimine seletada
ningg üttlen aga seda: mina ei kuule niisugust kõrwarõhu mitte.” Nolcken toob näiteks
sõna *Mihkli*, kus teine silp ei tundu talle rõhuline: “Aga kas on tõesti kõrwarõhu jäänd
[peale vormi *Mihkeli* lühenemist]? Moo kõrw tunnistab et taa on kadund pää^rõhu sisse.
/---/ mool näⁱtab kud poleks Wiidemann seda [kausrõhku] mitte kuulⁿud waid mö^telⁿd,
ningg oleks mõte sedakaudu taa kõrrwa pettnud /---/.” Teisal kirjutab Nolcken (1876a:
3) taju subjektiivsusest seoses vältetega: “/---/ kaa seda wõib olla et üks eestikeele
armastaja seda kõla isienesest ei wõta märgata kui teda ei äratata tähelepanema (sest
seda nähhtakse mittmes muus asjas et tähhtsat assja ei kuul^ta ega nähhta nii kaua kud
waj^m weel selle kohhta naagu unes on).” (Joonis 15).

¹³⁹ Kumb neist enne selle peale tuli, ei ole selge, sest nad tegutsesid üheaegselt ja olid
kirjavahetuses (Peegel 1959: 52 jj). Nolcken märgib vältet 1–3 tähega, tähistades ka
vältet kandva hääliku konsonantühendis (vt tsitaate, vrd Eek, Meister 2003–2004).

¹⁴⁰ Pole ehk päris täpne Juhan Peegli väide (1959: 56), et Nolcken on pannud tähele
teise silbi poolpikkust I- ja II-vältelistes sõnades; pigem Nolcken on pannud tähele
mitmesuguseid teises silbis esinevaid hääldustunnuseid, eelkõige toonierinevust ühelt
poolt I- ja II-vältelistes ja teiselt poolt III-vältelistes sõnades.

¹⁴¹ Nolckeni 1873. a. terminoloogia kohaselt on I, II ja III välde vokaalides “lühike, pitk
ja wenitatu hää”, konsonantides aga “ühekorrdne, rõhumata kahekorrdne ja rõhutu
kahekorrdne umbheli”; II ja III vältet häälikuühendites (Nolcken 1876a: 5, 8),
tähistavad samuti täiendid “rõhutu ja rõhumata”.

¹⁴² Siinkohal on käsikirjast tüki ke puudu, kuid puuduvad tähed saab taastada teise
sarnase lõigu põhjal (Nolcken 1876a: 11).

Dainu kõla enese pärast, ning see on (jeda ei sinni salata) Põhja - Eestimaa, kelle murre on
amatuleon põhjaks pannud - väga vähe kuulda. Vähe saab neid oluma; kuigi peaks kedagi
ilma pääljuhutamata peaks sõnaseist, rasket sõnarahu kuuluma, ning suurem jagu ei võta
ata) füski mitte jeda kuulda. Maa, fgi/et, maa küll, maa sõnadest olen eestikeelt kuulma
ia hinde) ei ole enne jst. kõlast arusaanud kuid maa, vene mas eas Tartu murest olen kuulma
arens, kes kaa Põhja - eestimaal elas, ei näita jeda mitte, kuulnud olevat, kes omati mõnda on,
ed ning kirjatahhtidega tähenda nud, mida enne ei ole tähela pannud, jst taa ei räägi om
raamatist jst l kohal sellest mitte kus kord oleks olnud jellest rääkida.

Nõnda Wiidemann. - See on niisid tege: Kui poleks ~~see~~ rasket sõnarahu, ehk paremini ütlet
ilmet) Tallinna kühemangu keiskmuredes mitte, ehk nii vähegi kuulda kuid poleks teist päi
itte - jst küll läheks see ette võtta palja raskemaks, aga kas peaks see teisti nõnda oluma? See
raski Eestimaa keiskmuredes teisti raske sõnarahu, vähem kuulda oluma kuid (nästufski) Saare
ku pääle vähem kuid Tartumaal, mida maa küll arvvan tege olevat nii palja kuid, mool, uel ja
murede sõnakeela meedes on. Kui jeda aga peaks Eestimaa keiskmuredes niisammuti kuulda ma
maal - jst taa on ikka selge küll kuulda. Jeda võib küll olla et ikka kas jaksastatud eestikeelt räägi
mud juba vilunud on, aga suuremat hoolt uel eestikeelt ei ei kannu. - fimest korra jellest, ve
fjaa kui kaa temale jellest räägitakse, kaa jeda võib olla et ikka eestikeelt armastaja jeda kõla
it ei võta märgata kui teda ei aratata tähela panema (jst jeda nähtakse mitmes muus asja
htitaj asja ei kuulda ega nähtla nii kaua kuid, uel, uel jelle kohhta saagu unet on) - aga
maal krigi kes aga ärkab tähela panema, et pääle ei ikka Eestimast jst Saaremaa mitte koke
ivaga jeda kõla peaks tunnema kui teist aratata tähela panema - jeda ei, vöi olla. Kas niisid
ühemangu keiskmaal see lagu peaks teine oluma? Nohis väga fowida et uel, mõni kes jst
tunneb jelle kirjumuse pääle vastata. Aga et jell muudol raski sõnarahu täini on - jeda
e igamest Wiidemann keeleraamatust, kus taa jeda sõnad mitte sõnaligi kohhta ülesan
ning kaa taras on jst jeda kuulnud et küll mitte tähela pannud, jst kuidas tona jst muude
me ~~see~~ niisammuti peenhest kõlavahet, patu "ningg, patu", "kotti" ningg, "koti", "foppa" ne
lepa", "akka" ningg, "akka", "hakama" ningg, "hakata", "hiippama" ningg, "hiipata", "jattama
lata" "wahela tehe". Ehk kas see sahe peaks Eestimaa keiskmuurel, vähem oluma kuid, armui
mu", "illma" ningg, "elma", "istuma" ningg, "istutama", kaa, "waatama" ningg, "waadata" n.a.p.
kaa ei vöi aga jeda enne mitte uskuda kuid mitte ikka keiskmurede tunnaja jeda ei tunnistat,
ja Wiidemann ei ütle ja jeda mitte. - See egi aga on tähtjas. Jst kui meie k p t kohhta jeda
me jst meil ei ole enam õigut jeda teiste tähtkese kohhta salata, ningg jst pärast, näitab mool
uas kongressi ikka pääl ette lüja kirjumuse see olevat. Kas peame, "akka" ningg, "akka" (ei n
le wahet tegema ehk mitte? - Kui jah - jst peab kaa uut kirjutus uel täienäitama ningg ead
täini ülesvõetama. - Kui jeda ei taheta - jst paagu kaa see sahe kaotatud ningg ikka k k p p t
tutus, nii kuidas mõnes raamatist jeda fipab, jst jell wahel ikka pole õigut kirjutufes. Kui
e sahe, kui teist peetakse täienäitule kirjutufesle hihutab - jeda maa ei ole mitte ühisi päimis enge
D kui maa õfimefeks teerixi keeleraamatut hakkafe uuxima, ningg koke kui maa tona et k k
pp ningg p, t ning t wahel ärkasin, wahel tegema. kaa hakkafe mõttema. Miki taa jst t

Joonis 15. Näide Nikolai Nolckeni (1876a: 3) kirjast.

sellgesti: “hinge”)) (Nolcken 1876a: 10 lisaleht, vt ka 11). Teisal: “Kahejao-listel sõnadel on raske- ehk kerge (wõi kesskwälde) sedakaudu kuultaw: et kasskwällte taga järrgmises sõnajäos seisaw hää wäga sellgesti suurema jõuuga kuultakse kud raskewällte taga, /---/” (ib: 11). 1879. a. kirjutab ta Veskele hääldusenergia jagunemisest eri vältega sõnades: “Minu jaoks on reegel: esi-mese ja teise välte puhul kõlab järgnev vokaal selgemini kui kolmanda välte (*Stufe*) puhul; näit ilá, villa –, aga pillá; vilú, Villú – villu. Et u sõnas villu tume-damini kõlab, võidakse u kergemini igatahes willo kirjutada.¹⁴³ /---/. Reegel on minu arvates just see: et raske sõnavormi tõttu hääldusjõud (*die Kraft der Stimme*) juba nii ulatuslikult esimese silbi nõudeks on ära võetud, siis tuuakse järgmise silbi vokaal ainult veel vaevalt esile” (Nolcken 1879).

I vältes sõnade hääldust nimetab Nolcken “kiireks, järsuks” ja peab seal mõlemaid silpe lühikeseks: “Need sõnad on niisugused kahejao-lised sõnad, kus ühe umbheli waral ees ja taga kakks häält seisab, mis mõlemad lühikesed on”, nt *isa* (Nolcken 1873: 6, 20, 22 jm).

Nolcken (1876a: 10 lisaleht) leiab, et saksakeelsete sõnade hääldus sarnaneb eesti keele III-välteliste sõnadega, kuid II vältes sõnadega üldse mitte: “Saksakeele pittkhäälesõnad öeldakse ummbesti nõnda kud eestikeele raskewälde sõnu; aga eestikeele kesskwäldeütllemist ep pole päätaga saksa-keeles poolegi¹⁴⁴ kuulda.” Näiteks saksa keele *die Wette* kõlavat pigem nagu *mõtted* kui *mõte*, *hooned* nagu *lohn*, aga *hoone* kõlavat neist “kerrgemini” (ib.). Kuigi Nolcken ei ütle, mille poolest hääldus sarnaneb või erineb, võib ta siin silmas pidada kestust või hääletooni või mõlema seoseid. See kinnitab, et saksa keeleuuri-ajad võis eesti keele I- ja II-välteliste sõnade prosoodiliste omaduste määramisel segadusse viia saksa keeles puuduv hääletooni ja kestuse mudel.

Nolcken kirjeldab “Kalevipoja” värsivormi üsna tõepäraselt järgmises sõnastuses: “See on 4-taktiline trohheiline värss, kus mõnikord esineb ka daktül või jääb ära trohheuse langus, sageli rea lõpus, mõnikord ka üsna efektselt värsi keskel, viimasel juhul järgnevad kaks taktitõusu mõjuvõimsalt teineteisele. Teine ja neljas takt on peataktid, nagu see on ka kõrtsimuusikas; kuid kaalukad võivad olla ka esimene ja kolmas takt” (Nolcken 1876b: [nr 38]).

Nolckeni saavutused. Nolcken loob umbes samaaegselt Veskega eesti keele kolme välte tervikliku käsitluse ja avastab vältetes esinevad toonierinevused: teise silbi häälduse erinevuse ühelt poolt I- ja II-vältelistes sõnades (nimetades seda “selge”) ja teiselt poolt III-vältelistes sõnades (“tume, madal”). Nolcken leiab, et saksa keele hääldus sarnaneb eesti keele III-välteliste sõna-dega. Erinevalt mitmest eelkäijast eitab Nolcken kaasrõhu esinemist kõigis III-vältelistes sõnades. Ta arutleb nii rõhu kui vältete juures ka prosoodilise taju

¹⁴³ Vastandpaar *vilu–villu* osutab Hupelile (1818: 12), kes näite *willom* abil esma-kordselt kirjutas I vältes sõna teise silbi pikemast hääldusest.

¹⁴⁴ *poolegi* ‘hoopiski’.

subjektiivsust ja sõltuvust teadmistest. Nolcken kirjeldab üsna tõepäraselt “Kalevipoja” värsivormi kui mõningate kõrvalekalletega 4-jalgset trohheust.

2.4.5. Mihkel Veske (1843–1890)

Esimene kõrgema filoloogilise haridusega eesti soost keelemees Mihkel Veske on algatanud oma doktoriväitekirjaga (1873, 1875) völdete süsteemse teadusliku käsitluse ja võrdlev-ajaloolise uurimise Eestis. Holstrest pärit Veske õppis Leipzigi ülikoolis ja töötas 1874–1885 eesti keele lektorina Tartu Ülikoolis, aastast 1886 soome-ugri keelte alal Kaasani ülikoolis. Temalt pärineb esimene eestikeelne põhjalik töö eesti keele foneetikast ja õigekirjast “Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis” (Veske 1879a).

Veske (1879a: 14) eristab selgesti teineteisest “pitkuse” (=kestus) ja “rõhu” (mille vasteks toob mõiste *Accent*), kirjutades, et neid ei tohi omavahel ära segada. Veske (*ib*: 5–6) viib segmentaalsel tasandil järjekindlasse kolmeastmelisse süsteemi nii vokaalide, konsonantide kui häälikuühendite välted nimetusega häälikute kolm “pitkuse ja kõvaduse järku”: “/---/ panen ma alamal kõik Eesti keele healed ja healte ühendused üles ja sean nende pitkuse ja kõwanduse¹⁴⁵ järgud teine teise wasta” (*ib*: 6). III völdet nimetab ta “hääldusastme (*Lautstuf*) tugevdus”, “tavalisest pikem hääldus” (*ib*: 4). Välteid eristab Veske kestuse ehk “väljarääkimise aja” ja hääletooni tunnuste põhjal: vokaalid erinevad “rääkimise kindluse” ja konsonandid “healeriistade kindluse” poolest (*ib*: 3–4). Ta väidab esimeste seas, et II ja III völdet eristab üksteisest kestus, mitte niivõrd rõhk ega kvaliteedimuutus: “Ka pikk a, ä, i ja u saavad tavalisest pikkusest selgesti erineva häälduse, kui nende peale raske rõhk langeb; kuid nad ei muutu raske rõhu põhjustatud pikkusest mitte ebapuhtaks, nagu juhtus eelmainitud vokaalidega pikenduse kõrval” (*ib*: 14). Völdet kandva(te) hääliku(te) kestuste erinevused I ja II vältes ning II ja III vältes sõnade vahel tunduvad Veskele umbkaudu võrdsetena (*ib*: 4), mis on üsna heas kooskõlas Ilse Lehiste mõõtmistulemustega.¹⁴⁶ Astmevahelduse tugevat ja nõrka astet nimetab Veske (1879a: 57, 58, 82 jm) “sõnatüve sisemiste healte kõva ja pehme järk” ning kritiseerib Wiedemanni, sest see ei erista selgesti teineteisest välteid kui prosoodilist nähtust ja astmevaheldust kui sõnade muutmise nähtust (*ib*: 106 jj).

Veske saavutused. Veske lõi üheaegselt Nolckeniga kolme välte süsteemse käsitluse, kuid oma hariduse ja positsiooni tõttu tegi selle laiemalt tuntuks.

¹⁴⁵ Et Veske tavaliselt kasutab mõistet “kõwadus”, siis võib siin oletada trükiviga või ebajärjekindlust, nagu arvatavasti ka samas raamatus lk 107.

¹⁴⁶ Ilse Lehiste (Ross, Lehiste 2001: 39, 40) järgi I, II ja III vältes sõna esisilbi kestus on vastavalt 110 – 180 – 230 ms, kui völdet kannab vokaal, ning 70 – 150 – 340 ms, kui völdet kannab konsonant. Seega on välteid eristavad kestuste vahed vokaalides 70 ja 50 ms ning konsonantides 80 ja 190 ms. Suhteliselt lähedased üksteisele on kestuste vahed 50, 70 ja 80 ms, nii et Veske on tõele üsna lähedal.

Veske viib segmentaalsel tasandil järjekindlasse kolmeastmelisse süsteemi nii vokaalide, konsonantide kui häälikuühendite välted, nimetades neid häälikute kolmeks “pitkuse ja kõvaduse järguks”. Ta väidab esimeste seas, et II ja III vältet eristab üksteisest kestus ning määrab vältet kandva(te) hääliku(te) kestuste erinevused I ja II vältes ning II ja III vältes sõnade vahel enam-vähem võrdseks.

2.4.6. Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887)

19. saj. teise poole silmaspaistvamaid eesti keeleteadlasi on Haapsalus sündinud saksa-rootsi soost Ferdinand Johann Wiedemann, Vene Teaduste Akadeemia liige, sel perioodil ilmunud kõige ulatuslikuma eesti keeleõpetuse “Grammatik der Ehstnischen Sprache” (“Eesti keele grammatika”, 1875) ja võru murde käsitluse (1864) autor (vt ka Ariste 1973: 60).¹⁴⁷ Eesti keelt oli Wiedemann kuulnud ja kõnelnud noorpõlvest saadik (Wiedemann 1875: 143), ülikoolis õppis ta juurat ja lisaks sellele vanu keeli. Tema teoreetilisi seisukohti on mõjutanud eelkõige Faehlmann ja Ahrens.

Rõhu ja vältete küsimusi käsitleb Wiedemann (1875: 130–144) rõhukeskselt ühise terminiga *Accent* samanimelises peatükis, vaadeldes põhjalikult aktsendi seoseid sõna muutmise, ning puudutab ka luule rütmi.¹⁴⁸ Suhteliselt aegunud tundub ajastu mõtteviisi taustal Wiedemannil rõhu tunnuste käsitus,¹⁴⁹ sest ta peab rõhulist silpi (*betonte, accentuirte Sylbe*) ka kestuselt pikemaks: “/---/ rõhutatud silp öeldakse suurema väljendusjõuga (*mit grösserem Nachdrucke*), s.t. valjemini ja lastes häält veidi pikemalt viibida kui rõhuta [silbil]. Kuid see pikem viibimine ei ole siiski nii suur, et rõhk (*Accent*) ja kestus kokku langeksid nagu saksa keeles, vaid eesti keeles eristuvad väga selgesti lühikesed ja pikad rõhulised silbid” (*ib*: 130). Sõnas *mina* olevat esimene, rõhuline silp pikem teisest, vokaali aga “ei venitata” ja sõna eristuvat selgesti sõnadest *Miina* ja *minna*, “kuigi neis kõigis hääli peatub pikemalt esimesel silbil kui teisel” (*ib*: 130, 131). Wiedemann väidab, et eestikeelne kõne kulgeb rõhulise ja rõhutu silbi vaheldu-

¹⁴⁷ Wiedemann kirjutas ka aukartustäratava hulga uurimusi mitmesuguste soome-ugri keelte kohta, koostas 1869. a. ilmunud mahuka “Eesti – saksa sõnaraamatu” jpm.

¹⁴⁸ Wiedemann ei erista otseselt vältete ja rõhu käsitlust. Ta märgib, et võrreldes aktsendi [=vältete] tähtsusega eesti keeles on seda suhteliselt vähe püütud kirjas märkida (Wiedemann 1875: 141). Ta läheb mööda Masingust, väites, et alles Nolcken on 1872. ja 1873. a. hakanud “kerget ja rasket rõhku” (II ja III vältet) tähistama (*ib*: 141). Wiedemann (*ib*: 142–144) nõustub küll, et viimaste märkimine eesti keeles lugemist kergendab, kuid ei pea ise seda mitmel põhjusel tarvilikuks. Uurimuses võru murdest kasutab Wiedemann (1864) siiski nende jaoks diakriitilisi märke.

¹⁴⁹ Wiedemann (1875: 130 jj) arvab nagu Faehlmann 1840. aastatel, et eesti keele rõhk ei erine oluliselt germaani, romaani, slaavi ja leedu keele omast. Võib-olla oleneb Wiedemanni arvamus ka tema muredetaustast.

mise tõttu trohheilise rütmiga kolmeosalises (3/8) taktimõõdus, tähistades esimest ja teist silpi vastavalt neljandiknoodi ja kaheksandiknoodiga (*ib*: 131). Seega tema kujutluses on eestikeelse sõna esisilpide kestussuhe 2:1, mis vastab III vältes sõnadele. (vrd Ross, Lehist 2001: 46). Kui aga arvestada, et I-vätelistes sõnades ta esisilbi vokaali ei luba pikendada (vt ülal), siis lisakestus sõna algussilbile peaks tulema konsonandi arvelt, – see viitab taas geminaadi olemasolule, mida Wiedemann uue kirjaviisi järgijana ei märgi.

Wiedemann loob senise keeleteaduse tulemuste põhjal oma väldete süsteemi, kus eristab pearõhulises silbis kahte kestust: pikk [II, III välde] ja lühike [I välde] ning kaht rõhuastet: kerge [I ja II välde] ja raske [III välde]. Pikal silbil, mis moodustub pikast vokaalist, diftongist või mitmest konsonandist, saab olla “kerge rõhk” (*leichte Ton*) [II välde] või “raske rõhk” (*schwere Ton*) [III välde]; lühikesel silbil ainult “kerge rõhk” [I välde] (Wiedemann 1875: 135). Raske rõhk tähendab Wiedemannil hääle tugevamat väljendusjõudu (*Nachdruck*) ja pikemat viibimist vastaval silbil (*ib*: 135), lõunaeeesti keeles ka mõningate vokaalide kvaliteedi muutust (Wiedemann 1864: 4, 14). Ühelainsal korral esineb Wiedemannil (1875: 137) välte tähenduses ka kestusele viitav väljend *accentliche Quantität der Sylbe*. Ka tema eristab “eriti rasket rõhku” Lõuna-Eestis sisseütleva käände lühikestes vormides (*ib*: 136), pidades neid osastavast käändest tugevamaks. Astmevahelduse nähtusi käsitleb Wiedemann peatükis “Mutation”, kasutades mõisteid “kerge ja raske rõhk” seostatuna astmevahelduse nõrga ja tugeva astmega (*ib*: 135, 136, 144 jj).

Wiedemann peab väga oluliseks kõnerütmi mõju sõnarõhkude realiseerumisele. Ta analüüsib senisest põhjalikumalt kaasrõhkude (*Nebenton, Nebennaccent*) paiknemist (mille puhul olevat ebakorrapära rohkem Lõuna- ja Lääne-Eestis) üksikult hääldatud sõna piires ning kontekstis.¹⁵⁰ Ta näitab eesti keele rütmi mõju III vältes sõnade, liitsõnade, võõrsõnade ja -nimede, 1-silbiliste sõnade hääldusele ning kõnetaktide (“trohheiliste taktide”) moodustumist¹⁵¹ (*ib*: 140 jj). Kõnerütmi kirjeldamiseks kasutab ta muusikast ja poeetikast pärinevaid mõisteid (*takt, trohheus*) ja tähiseid (noodid, pausid) (vt joonist 16).

Wiedemann arvab, et keele trohheiline rütm annab eestikeelsele luulele ja rahvalaulule samasuguse rütmi, kus rõhulise silbiga täidetud tugeva meetrumiüksuse ja rõhutu silbiga täidetud nõrga meetrumiüksuse kestussuhe on 2:1. Ta

¹⁵⁰ Kaasrõhk olevat paremini märgatav, kui sellele järgneb rõhutu silp (nagu sõnas *inimesed*), ning vähem märgatav, kui see asub sõna lõpusilbil (nagu sõnas *hobused*) ja järgneb paus. III vältes sõnu kirjeldab Wiedemann (nagu Faehlmann) teise silbi kaasrõhu kaudu (vt joonist 16). (Wiedemann 1875: 134 jj, vt ka 140, 141).

¹⁵¹ Näiteks on Wiedemanni (1875: 137, 138) sõnul 1-silbiline sõna (v.a *on*, mõned asesõnad ja määrsõnad) raske rõhuga ja võib üksi täita 3-osalise takti / *ilm* /, aga kui talle järgneb teine 1-silbiline sõna, siis nad mõlemad nõrgenevad ja moodustavad koos ühe takti *kõik maa / ilm on / kära täis*. 2-silbiline sõna täidab täpselt takti, aga ka 3–4-silbiline sõna võib mahtuda ühte takti.

Joonis 16. Wiedemann kirjeldab eesti keele rütmi mõju sõnade prosoodiliste omaduste ilmnemisele. Joonisel on toodud Wiedemanni näide III vältes (“raske rõhuga”) sõna nõrgenemisest, kui talle järgneb rõhuline või häälikulise koostise poolest tugev silp: nõrgeneb teise silbi kaasrõhk, mistõttu ei ole vaja tugevamalt rõhutada ka esisilpi. Seetõttu hääldatakse tugevamalt esisilp sõnas *kõiki*, nõrgemalt väljendis *kõiki inimesi* (Wiedemann 1875: 134).

näitab, kuidas trohheiline rütm mõjutab ka luules sõnarõhkude tugevust ja silpide kestust ning mõnikord põhjustab aktsendi nõrgenemist, mida võiks nimetada vältelise neutraliseerumiseks¹⁵², nt võrdsustuvad erisuguse esisilbiga sõnad *täna* ja *minna*.¹⁵³ Wiedemann (1875: 138) seletab ära, et regilauludes esinevad pikemad sõnalõpud on luule rütmisundusest tingituna säilinud vanemad keelevormid. Pearõhu paiknemist sõnade algussilbil peab ta (*ib*: 131) õigusega alliteratsiooni aluseks.

Wiedemanni saavutused. Wiedemann loob eesti keele vältete süsteemi, kus üks tunnustest on häälduse kestus, teine aga eelkõige hääletooni liikumine. Nii vastanduvad pearõhulises silbis pikk [II, III välde] ja lühike [I välde] kestus ning kerge [I, II välde] ja raske rõhk [III välde]. Silbi kestuse ja rõhu tunnused on koondatud ühise nimetuse *aktsent* alla. Wiedemann arvestab rõhulise ja rõhutu silbi kestussuhteks eesti keeles ning trohheilises luules ja rahvalaulus 2:1. Ta analüüsib üksikasjalikult eesti keele ja luule rõhurütmi mõju sõnade prosoodiliste tunnuste ilmnemisele, näidates sealjuures aktsendi nõrgenemist, mida võiks käsitleda kui ühesuunaliselt toimiva rõhu ja vältelise neutralisatsiooni avastamist. Wiedemann seletab ära, et regilauludes esinevad pikemad sõnalõpud on luule rütmisundusest tingituna säilinud vanemad vormid.

¹⁵² Vältete neutraliseerumine toimub Wiedemanni käsitluses ühesuunaliselt kui pikkade silpide lühenemine ja häälduse nõrgenemine, sest lühikest esisilpi (mis võiks asuda tugevas meetrimpositsioonis) tema jaoks ei eksisteeri. (Vrd Ross, Lehist 2001.)

¹⁵³ Raske rõhuga 2-silbilised sõnad, mis peaksid moodustama kaks takti, nõrgenevad ja moodustavad ühe takti, näiteks väljendis “tahan taati rõõmustada” sõna *taati* nõrgeneb, nagu oleks hääldatud *taadi*. Raske rõhuga 3-silbiliste sõnade esisilp moodustab omaette takti (*vis/kasid*, *kae/bavad*) või nõrgenevad seal mõlemad rõhulised silbid, nii et need paigutuvad ühte takti (*astu/ma*). Kerge rõhuga 3-silbilised sõnad võivad ulatuda kahte takti (*keva/de*); kui aga järgneb raske rõhuga silp, koondatakse sõna ühte takti, nt: *tahan / tasuda / emme / vaeva*. Ühte trohheilisse (s.t Wiedemanni 3/8 mõõduga) takti mahutatakse mõnikord koguni neli silpi (Wiedemann 1875: 138, 139).

2.4.7. Jaan Bergmann (1856–1916)

Esimene eestikeelne eesti värsiõpetus on Tartu Ülikoolis vaimuliku hariduse saanud, pastori ja kirjanikuna tegutseva Kolga-Jaani kihelkonnas sündinud eestlase Jaan Bergmanni “Luuletuskunst” (1878a), samu küsimusi puudutab ka tema rahvapärasemalt kirjutatud “Sõnakene luuldest” (1878b). Keeles eristab Jaan Bergmann pikki ja lühikesi, rõhulisi ja rõhutuid silpe. Rõhulised silbid on “raske” või “kerge” rõhuga, kusjuures rõhu raskus ei sõltuvat silbi pikkusest (Bergmann 1878a: 37).¹⁵⁴ Bergmann käsitleb eesti keeles olemasolevaid värsimõõte, kasutades nende jaoks omaloodud eestikeelset terminoloogiat, kuid värsiõpetuse reeglid annab eelkõige rõhulise ja rõhulis-silbilise luule kohta, kasutades meetriliselt tugevate ja nõrkade positsioonide märkimiseks termineid *tõus* ja *mõõn*, rütmi kohta mõistet *veere*. “Rõhuga ja rõhuta silpisid vahetades sünnib veere ehk rhytmus ilmale. /---/ hääle tõus ja hääle mõõn peavad teine teisega korda mööda vahetama. /---/ Tõus ei tohi mitte loomulikust sõna-rõhust mööda minna, niisama vähe kui mõõn rõhuta ehk vähema rõhuga silbist, kui tõusul oli: /---/” (*ib*: 37).

Bergmann kirjeldab lühidalt ka regilaulu teksti ja viisi, kusjuures murtud ridade laulmisel asenduvat regilaulurea neli rõhurühma kolme rõhurühmaga: “Aga nii kui elustavad daktylused [3-silbilised sõnad või sõnarühmad] sekka asuvad, jääb üks tõus [=rõhurühm] vähemaks: viisiga ühendatud rahva-laul ei luba veeret [=värsirütmi] mitte viisist taganeda” (*ib*: 38, 39). Bergmann põhjendab siin sõnarõhkude domineerimist viisi vajadustega, toetudes ilmselt isiklikule kogemusele.¹⁵⁵

2.4.8. Ado Grenzstein (1849–1916)

Ado Grenzstein oli Tarvastust pärit, Valgas ja Viinis saanud pedagoogilise haridusega õpetaja ja ajakirjanik, üks rahvusliku liikumise juhte. Samal aastal esimese eestikeelse grammatikaga (Hermann 1884) ilmus tema “Eesti sõnaraamat. 1600 uut ja võerast sõna” (1884), kus seletatakse muuhulgas eestikeelseid prosoodiatermineid, lähtudes eelkõige Bergmanni (1873) ja Hermann (1884) kirjutistest. Rõhk (*Accent*, *Betonung*) on Grenzsteinil (1884: 128) määratletud (ka muusika kohta) kui “rõhumine, wautamine, litsumine, iseäranis

¹⁵⁴ Järelikult ka lühike silp saab olla raske ja Bergmann ei saa tähistada terminitega *raske* ja *kerge* rõhk pearõhulise silbi välteid nagu Wiedemann, kellel raske rõhk võis olla ainult pikas silbis. Kas Bergmann mõtleb kerge ja raske rõhu all ehk pearõhku ja kaarõhku? Bergmanni rõhukäsitlus toetub arvatavasti siiski Wiedemannile, sest seda ta soovib lugeda J. M. Eisenil tolle luulevormi parandamiseks (Bergmann 1877).

¹⁵⁵ Jaan Bergmann kogus hulgaliselt rahvalaule oma kodukohast Kolga-Jaani kihelkonnast 1876. ja 1878. a., kui elas veel suhteliselt palju vanema rahvalaulu oskajaid (Vana Kannel 1886: V jj).

sõnajärgu pääle, noodi pääle”, välde (*Währung, Dauer*) aga kui “Eesti keele häälte pikkus” (*ib.*: 172). Värsiõpetuse alalt esinevad terminid *värs*, *veere* ‘rütmi’, *värsijalg* ja *värsimõõt* (ehk *veerdekuju*), *hääletõus* (ehk *tõusujärk*) ning *häälemõõn* ehk (*mõõnusilp*). Grenzstein eristab värsimõõtu kui abstraktset skeemi (“veereline mõõt, mille järele värs kokku pandud”, *ib.*: 173) ning rütmi kui selle skeemi realiseerimist (“taktiline, ühesugune liikumine, ühise mõõdu pääle põhjendatud kõne ilukõla”, *ib.*: 174) (vt ka Olesk 1985: 629 jj).

Grenzstein (1876: 308) püüab selgitada, missugused prosoodilised tunnused osalevad välde moodustamisel. Ta arvab, et II ja III välte tunnusteks on üksteisega seotud kestus ja hääletooni “kõrgus, kõvadus või tublidus” ehk “rõhk”. Grenzstein liigub eksperimentaalse meetodi suunas, kuulatades, kas välteerinevuste tekitamiseks sõnades tuleb pigem muuta häälikute rõhku või kestust. Ta jõuab selgusele, et rõhutamise muutmise abil pole võimalik moodustada I vältest II ja III välde; kuid kõiki välteid saab moodustada häälduse kestuse muutmise abil: saadud erinevus “on veidi nõrk, aga sõna ja mõtte vahe on kuuldav” (*ib.*).

2.4.9. Karl August Hermann (1851–1909)

Uue-Põltsamaal sündinud Karl August Hermann on mitmes valdkonnas tegutsenud eesti soost teadlane, muusik ja rahvusliku liikumise tegelane (vt Vahter 1998; Hermann 2001), kes alates 1889. a. töötas ka Tartu Ülikooli eesti keele lektorina. Ta kaitses Leipzigi ülikoolis väitekirja (1880) keeleteaduse alal ning avaldas esimese eestikeelse eesti keeleõpetuse “Eesti keele grammatik” (1884, vt ka Kask 1959). Hermannini prosoodiakäsitlus on üldjoontes kooskõlas Veskega¹⁵⁶ ning ta püüdis oma sõnul kirjutada erinevalt Wiedemannist ja Ahrensist: “/---/ mina Eestlasena Eesti keele sees olen üles kasvanud ja ikka rahva seas elanud ja mul selle pärast keele kohta teised tundmused on kui nendel” (Hermann 1884: V). Ta loob muuhulgas palju eestikeelseid keeleteaduslikke termineid, nt *tähestik*.

Peatükis “Rõhust” määratleb Hermann (1884: 14) sõnarõhku intensiivsuse kaudu, piiritledes ka selle mõjuala: “Eesti keele suurema hulga sõnade esimese, kolmanda ja viienda silbi pääle, kus neid nii palju on, waotab hääli rääkimises hoopis rängemini kui teise, neljanda ja kuuenda pääle. Selle waotuse nimi on rõhk (*accentus*), /---/” (*ib.*). Hermannil esinevad juba tänapäevased terminid *päärõhk* ja *kaasrõhk* (*ib.*).¹⁵⁷

¹⁵⁶ Kuigi Mihkel Veske (1884) kritiseeris Hermannini grammatikat ja neil olid mitmetes üksikküsimustes eriavameesed, on nende üldisemad vaated eesti keelele, sealhulgas arusaamad rõhust ja väldest, põhimõtteliselt sarnased.

¹⁵⁷ Kaasrõhu ja võõrsõnarõhu asukohast ei kirjuta Hermann (1884: 15) midagi uut, kuid annab praktilist nõu hääldada võõrsõnades rõhk seal, kus see asus võõras keeles või esimesel silbil, “sest parem on Eesti keele õige kui võõras ebarõhk”.

Peatükis “Häälikute kolmest pikkuse järgust” lähtub Hermann (1884: 5–11) sisuliselt Veskest. Ta eristab vältelisi esisilbi vokaali või sellele järgneva konsonandi kestuse põhjal, nimetades “lühikest, pikka ja ülipikka” häälikut, (kasutades klusiilide puhul ka tunnust “kõwem”) “esimene, teine ja kolmas järk”. Ta peab vältelisi kandvat häälikut II vältelises sõnas 2 korda pikemaks ning III vältelises sõnas 4 korda pikemaks kui I vältelises sõnas (*ib*: 5, 6). Seega on vältelisi kandvat hääliku kestussuhted I-, II- ja III-vältelistes sõnades vastavalt 1:2:4, mis vastab Lehistele (Ross, Lehistele 2001: 40) mõõtmistulemustele põhjal väga hästi kolme eri vältelise oleva konsonandi pikkussuhtele 1:2:4 või 1:2:5.¹⁵⁸ Astmevaheldust käsitleb Hermann (1884: 21 jj) mõneti sarnaselt Ahrensile ja nimetab seda “painutamine” (*Mutation*), nõrka ja tugevat astet “esimene ja teine paine”.

Hermann defineerib eesti prosoodias silbi: “Silbiks ehk hüüuks nimetame ühte sõna ehk sõna jagu, mis suu ühe ainsa lahtiminekuuga ära ütleb” (*ib*: 12). Ta arvestab probleemset jagunevat täishäälikujärgendit (*auu*, *poeg*) alati üheks silbiks (*ib*: 13). Hermann määratleb ka värsimõõdu: “Kui üks sõna, rida ehk salm nende märkidega [tugeva ja nõrga positsiooni märgid värsiehituse analüüsis] pikkuse poolest üles on pandud, siis on see tema mõõt” (*ib*: 15). Ta nimetab värsirõhu paigutamist sõnarõhutule silbile “ebarõhuks” ning näitab, et tegelikult luulepraktikas käiakse kaasarõhkudega suhteliselt vabalt ringi (*ib*: 16).

Hermanni saavutused. Hermann avaldas 1884. a. esimese eestikeelse grammatika “Eesti keele grammatik”, milles lähtus peamiselt Veske välteliskesksest prosoodiakäsitlusest ning võttis kasutusele ja määratles eestikeelseid mõisteid, näiteks *silp* ja *mõõt* ‘värsimõõt’. Hermann määras üsna täpselt vältelisi kandvat häälikute kestussuhte I-, II- ja III-vältelistes sõnades vastavalt 1:2:4.

2.4.10. III perioodi kokkuvõte

19. saj. teisel poolel asusid tegevusse esimesed kõrgema filoloogilise haridusega eesti soost keeleteadlased ning sajandi lõpuks olid avastatud ja süsteemi viidud eesti keele sõnade rõhu ja vältelise tunnused. Kujunes välja ortograafia, mis arvestas teatud hulka eesti keeles olulisi foneemilisi tunnuseid (tähistades kohati kahte, kohati kolme kestust), ning laienes sõnavara, kuhu ilmus ka prosoodialast terminoloogiat. Keele ortograafiat parandati jätkuvalt, kuid see ei olnud sajandi lõpul enam keskne suund keele uurimisel, vaid valitsevaks muutus võrdlev-ajalooline lähenemine. Selles osas analüüsisin lähemalt, mida kirjutasid prosoodia kohta von Mewes, Nolcken, Bergmann, Schultz-Bertram, Grenzstein, Veske, Wiedemann ning esimese eestikeelse grammatika autor Hermann (1884).

¹⁵⁸ I-, II- ja III-vältelistes sõnades on esisilbi vokaalide kestussuhe vastavalt 2:3:4 (Ross, Lehistele 2001: 39).

1. Sõnarõhu tunnuseks peetakse intensiivsust, mitte aga kestust (v.a Wiedemann 1875). Samas ei nimetata rõhu tunnuseks enam hääletooni omadusi – justkui oleks need kuulunud suurema kestuse juurde –, vaid intensiivsust. Üksikasjalikult uuritakse rõhkude tegelikku realiseerumist kõnes.
2. 19. saj. lõpuks tekkis kaks vältete kirjeldamise süsteemi: 2-astmeline silpide ehitusel ja tooniopositsioonil põhinev ning 3-astmeline silpide kestustel põhinev süsteem. Esimest näikse eelistavat muulased nagu Ahrens, Wiedemann ja Nolcken, teist eestlased Veske ja Hermann ning eelmisest perioodist Masing. Eri välttega sõnade teise silbi olulisi toonierinevusi kirjeldab Nolcken, vältet kandvate häälikute omavahelised kestussuhted aga määravad kindlaks Veske (1879a) ja Hermann (1884). Von Mewesi (1871) tagasihoidlikule märkusele, et eesti keeles võib olla teise silbi vokaal (pool)pikk, ei pööranud kaasaegsed ilmselt eriti tähelepanu.
3. Wiedemann (1875) käsitleb üksikasjalikult kõnetaktide moodustumist ning aktsendi (ehk rõhu ja vält) ilmumist keele ja luule rütmi mõjul erinevates sõnades ja sõnaühendites. Regivärsimõõt arvatakse olevat sõnarõhkudel põhinev 4-jalgne trohheus, kuigi esimene põhjalik kirjutis regivärsi vormist (Schultz-Bertram 1860) näitab ka kõrvalekaldeid sellest.

2.5. Arutlusi prosoodia uurimisloo kohta

Alljärgnevalt vaatlen, kuidas seostus eesti keele prosoodilise struktuuri teadustamine uurijate keelelise taustaga ja keeleteaduse arenguga, mis pikka aega keskendus kirjakeele kujundamisele, ning regilaulude teksti ja viisi struktuuri mõistmisega.

2.5.1. Prosoodiakäsitluse ja kirjaviisi seostest; uurijate keelelise tausta mõjust nende prosoodiakäsitlusele

Prosoodiakäsitlus moodustab vaadete süsteemi, mille osadeks on ettekujutus sõnade ehitusest ja hääldusest, sellele vastav kirjaviis ja värsiõpetus. Kaks eesti kirjakeele ajaloos kasutusel olnud keskset kirjaviisi, mis 19. saj. lõpupoolel said nimetuseks vana ja uus kirjaviis, ei tähendanud üksnes välist kokkulepet kõne märkimiseks, vaid väljendasid kaht erinevat prosoodiliste vaadete süsteemi, mida nimetan vastavalt vanaks ja uueks prosoodiakäsitluseks. Need põhinevad arvatavasti erineva keelelise taustaga inimeste taju erinevusel. Nimetatud väidet põhjendab, esiteks, et vana prosoodiakäsitlus ja kirjaviis taandusid, kui eesti keeleteaduses vähenes saksa keele taustaga uurijate tegevus ja taandusid saksa keelest pärinevad teoreetilised vaated. Teiseks, saksa keele taustaga inimeste seisukohti kirjaviisi asjus ei saa seletada ainult sotsiaalsete, usuliste või lihtsalt konservatiivsete vaadetega, sest ka eestisõbralikud ja uuendusmeelsed

keeleteadlased, kes taotlesid kirjaviisi häälduspärasust ja püüdsid mõista eesti keele prosoodilist struktuuri (nt “Beiträge” ringkond, Faehlmann, Wiedemann, von Mewes, Schultz-Bertram jt), toetasid pigem vana kirjaviisi ja/või prosoodiakäsitlust. Kolmandaks, saksa keele taustaga teadlastel oli ilmseid probleeme eesti keele vältete ja eriti I vältetes sõnade ehituse mõistmisega.¹⁵⁹

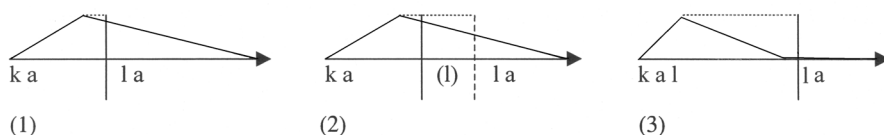
Urijate keelelise tausta erinevus ilmneb kõige enam häälikute ja silpide kestussuhete tunnetamisel, eriti II ja III vältete eristamisel ning I vältetes sõnade ehituse mõistmisel. 19. saj. jooksul kujunes välja kaks eesti keele vältete kirjeldamise traditsiooni, kus saksa keele taustaga uurijad pöörasid rohkem tähelepanu hääletooni tunnustele, eestlased aga kestustele. Erineva lähenemise aluseks võib olla see, et eesti keeles on vähemalt pikka ja lühikest vokaali eristavaks peamiseks tunnuseks kestus (Engstrand, Krull 1994, vt ka Teras 2003: 33 jj);¹⁶⁰ saksa keeles võivad osutuda suhteliselt olulisemaks muud tunnused. Vana prosoodiakäsitluse järgi arvati, et I vältetes sõna esisilp on teisest pikem ja kinnine, sest selles asuval lühikesele vokaalile järgneb geminaat. Just I vältetes sõnade õige häälduse edasiandmine oli üks peamisi argumente, millega õigustati vana kirjaviisi, seetõttu esitasin küsimuse, kas ei põhinenud vana ja uue kirjaviisi pooldajate seisukohad siiski I vältetes sõnade erinevas tajumises. Pakun välja hüpoteesi, (mida siinses töös küll ei kontrollita), et saksa keele taustaga keeleteadlased tajusid I vältetes sõnades nii esimese silbi lõppu kui järgneva konsonandi üleminekut vokaaliks tagapool, võrreldes tänapäevaste ettekujutustega. Sõna esisilbi kestusele lisandus tajumisel osa sellele järgneva konsonandi kestusest, mis omakorda pikenes järgneva vokaali arvelt: skeemi CVC(V)V asemel eksisteeris CV(C)CV. Nimetatud hüpoteesi tekitavad kohati kuni 19. saj. kolmanda veerandini korduvad väited, et I vältetes sõnade (1) esimene silp on rõhuline, pikk ja kinnine, (2) esimese ja teise silbi piiril kuulduv geminaat; (3) silbitatakse alati topeltkonsonandi keskelt; (4) esimese silbi vokaal on lühike ja seda ei tohi venitada; (5) mõningad üksikseigad: a) Helleri arvamus, et sõna hääldamisel asub silbipiiriga võrreldav vahe teise silbi konsonandi järel (mun-a); b) suur vastuseis, mida tekitas Masingu väide, et I vältetes sõna esisilp on lühike/rõhutu; c) Nolckeni tähelepanek, et saksa keele sõnu hääldatakse sarnaselt eesti keele III vältetes sõnadega, kuid puuduvad analoogid I ja II vältetes sõnade hääldusele; d) Schultz-Bertram ja Wiedemann, kes isegi uut

¹⁵⁹ Olemasoleva vähese materjali põhjal tundub, et I vältetes sõna teise silbi pikkus ja hääletooni liikumine olid selgemini kuulda läänemurdes, sest kõik kolm 19. sajandi lõpuni selle kohta tehtud tähelepanekut (Hupel 1870, Nolcken 1876a, Mewes 1871) on seotud sealse regiooniga.

¹⁶⁰ Eesti keele uurijate seas oli vähemalt kaks inimest, kellel minu arvates esines mingil määral nii eesti kui saksa keelele omane foneemiline taju. Need on Ahrens, kes esimesena püüdis saksa keele taustaga inimestele arusaadavates terminites seletada eestikeelse I vältetes sõna hääldust, ning Nolcken, kes esimesena kirjeldas eesti keele kolme vältet nii kestuste kui hääletooni erinevuste põhjal, võrreldes seda ka saksa-keelsete sõnade hääldusega.

kirjaviisi kasutades väljendavad otsesemalt või kaudsemalt arvamust, et eesti keeles on I vältes sõna algussilp teisest pikem ja sellele järgneb geminaat.

Silbipiiri tajumist I vältes sõnades võis mõjutada saksa keele prosoodia põhjal välja kujunenud ootus, et rõhuline silp on rõhutust silbist pikem; ning võib-olla ka ettekujutus hääletooni kõrgpunkti asukoha ja silbipiiri vahemaast. Eesti keele I vältes sõnades asub hääletooni kõrgpunkt esisilbi algusest kaugemal, võrreldes III vältes sõnadega. Kuivõrd sarnane on III vältes sõnade hääldus saksakeelsete sõnadega, ei oska öelda, kuid Nolckeni arvates häälduvad III vältes sõnad saksa keelega sarnaselt, eesti keele I vältes sõnadele aga ei leidu saksa keeles vastet. Kui III vältes sõnade (~saksa keele sõnade ?) hääletooni kõrgpunkti järgi määrata silbipiiri I vältes sõnades, asetub see viimastes tahapoole (vt joonist 17).

Joonis 17. Skemaatiliselt on näidatud püstkriipsuga silbipiiri tegelik (harilik joon) või oletatav (katkendjoon) asukoht, nooltega hääletooni liikumine ja ülemise rõhtjoonega vahemaa hääletooni kulminatsiooni ja silbipiiri vahel (1) I vältes sõnas; (2) I vältes sõnas nii, nagu seda oletatavasti tajusid kuni 19. sajandini saksa keele taustaga keeleteadlased; (3) III vältes sõnas.

2.5.2. Eesti keele prosoodia uurimine ja regivärsimõõdu seaduspärasuste avastamine

Regivärsimõõdu seaduspärasuste mõistmiseks tekkis eeldus 19. saj. algupoolel, kui Masing vastandas eesti keeles pikad ja lühikesed algussilbid ning Steingrüber ja Hirschhausen teadvustasid kaasrõhu. Siiski olid Masingu vaated omas ajas erandlikud ning üldiselt valitses vana prosoodiakäsitlus, mille järgi eesti keeles on sõnade algussilbid pikad ja rõhulised, seega prosoodiliselt võrdsed. Eesti kõnerütmi kirjeldati kui sõnarõhkudel põhinevat trohheust, sama rütmi nähti mõnevõrra vigasena ka rahvalaulutekstides ja peeti kõige sobivamaks uute poeetiliste tekstide loomiseks. Eesti keele pearõhuliste silpide ehitust kirjeldas esimesena õigesti Ahrens 1853. a., kuid ei tema ega järgnevad 19. saj. uurijad Schultz-Bertram (1860) ja Bergmann (1873) ei avastanud sõnade esisilpide pikkusopositsiooni regivärsis – kuigi 19. saj. keeleteadus ja folkloristika lähtusid mitmeti soome eeskujust.¹⁶¹ Vastavused soome runo-

¹⁶¹ Näiteks Faehlmann oli tuttav soome runovärsiõpetusega ja suhtles Lönrotiga; eesti keele uus kirjaviis ja prosoodiakäsitlus olid tekkinud soome keele eeskujul; rahvalauluvormi jäljendamise idee eeposes “Kalevipoeg” oli Kreutzwaldil tärnanud soome “Kalevala” eeskujul (Kreutzwald 1963b: 69).

värsiõpetuses tuntud kvantiteedireeglitele avastas eesti regivärssidest 19. saj. lõpul soome folklorist Julius Krohn (1902).

Silpide pikkust arvestava regivärsiõpetuse kujunemist aeglustasid arvata-vasti järgmised põhjused. (1) Eesti regivärsis on (sõltuvalt ka piirkonnast) kvantiteedireeglid täidetud suhteliselt halvasti, võrreldes soome runolauludega. (2) Meetriliselt oluline erinevus sõnarõhu ja silbipikkuse vahel tuleb selgemini esile murtud ridades, mida eesti regilaulus esineb suhteliselt vähem, võrreldes soome runolauluga. (3) Eesti regilaulutraditsioonis esitati murtud ridu nii sõnarõhke kui meetrilisi rõhke esile tõstes, seetõttu ei kujunenud valdavat mul-jet, et laulmisel asuvad rõhud sõnarõhkudest erinevas kohas. (4) Vanas kirja-viisis (aga mõningate klusiilide ja vokaaljärjendite puhul ka uues kirjaviisis) üles kirjutatud laulutekstides on visuaalselt keeruline eristada pikka ja lühikest esisilpi. (5) Eestis oli juba välja kujunenud traditsioon kirjeldada keelt, luulet ja rahvalaulu kui sõnarõhkudel põhinevat trohheust. (6) Eestis ei olnud 19./20. saj. vahetuseks folkloristi haridusega inimesi.¹⁶²

Et eesti regilaulus avastas kvantiteedireeglid soomlane, mitte eestlane, selle kõige olulisemateks põhjusteks pean eeltoodud punkti number 5. Ehk teisiti öeldes: lihtsam on leida seda, mida otsitakse, kui seda, mida ei otsita.

2.6. Peatüki kokkuvõte

Teatud ajastule omased vaated prosoodia kohta avalduvad mitmete üksteisega seotud tõekspidamiste kaudu keele prosoodilise struktuuri kirjelduses, orto-graafias ja värsiõpetuses. Neist on varem põhjalikult käsitletud vana ja uue kirjaviisi vahetumist (Kask 1958a, 1970), tuues esile seda protsessi mõjutanud keelelisi ja sotsiaalseid tegureid. Omalt poolt tahaksin rõhutada, et kumbki kirjaviis ei tähendanud üksnes välist kokkulepet kõne märkimiseks, vaid need väljendasid kaht erinevat prosoodiliste vaadete süsteemi, mida nimetan vastavalt vanaks ja uueks prosoodiakäsitluseks. Nende erinevuse aluseks pean uurijate erineval keelelisel taustal ja teadmistel põhinevat erinevat fonoloogilist taju. Vana prosoodiakäsitlus oli mõjutatud saksa keelest ja võimaldas hästi kirjeldada sellega sarnaseid prosoodilisi nähtusi, antud juhul leksikaalse rõhu asukohta ja kaht pikkusopositsiooni. Raskem oli võõra keele ja keeleteaduse taustaga uurijatel tajuda eesti keeles rõhu korrelaate, häälikute ja silpide täpsemaid kestussuhteid ning nendega tihedalt seostuvat kolme vältet. Eriti tekitas probleeme II ja III vältte erinevuse ajalise komponendi,¹⁶³ lühikese

¹⁶² Lisaks pean võimalikuks, et eesti keeles on pikkade ja lühikeste silpide kestusopositsioon nõrgemalt väljendunud ja sõnarõhu üldmulje kõnes tugevam kui soome keeles, mis omakorda avaldub ka regilaulus.

¹⁶³ II ja III vältte tajumine oli ilmselt raskem põhjaeesti keelealal, kus nende erinevus polnud selgelt või üldse mitte välja kujunenud.

vokaali järel asuva konsonandi kestuse ja I vältes sõnade häälikute kestuste ja silbistruktuuri mõistmine. Uus prosoodiakäsitlus tekkis eesti keele põhjal selle lähedase sugulaskeele soome keele eeskujul, selle esindajad olid eesti keelt väga hästi valdavad baltisakslased ja eestlased. Vaatlen vana ja uue prosoodiakäsitluse arengut kolme ajavahemiku jooksul: esimesel perioodil valitses vana prosoodiakäsitlus, teise jooksul hakkas välja kujunema uus, mis viidi terviklikku süsteemi kolmanda perioodi lõpuks.

2.6.1. Vana prosoodiakäsitlus

Eesti prosoodia uurimise esimene periood on 17.–18. saj., alates esimestest märgetest eesti prosoodia kohta kuni ajani, mil keeleteaduse huvipunkti seatakse eesti maarahva kõneldav keel. Leksikaalse rõhu asumine sõna algussilbil on ilmselt teada enne, kui seda kirjeldab esimeses eesti keele grammatikas Stahl (1637). Kaasrõhku teoreetiliselt tasandil ei teadvustada, kuigi selle märkamist võib oletada juba 17. saj. ortograafia põhjal. Sõnarõhu korrelaatide hulka loetakse tavaliselt hääletooni kõrgendus ning ekslikult ka kestus. I välte sõnades on võimalik esimest silpi teisest pikemaks lugeda seetõttu, et pearõhulise silbi lühikese vokaali järel asuvat konsonanti peetakse alati geminaadiks. Pearõhulise silbi vokaalides ja sellele järgnevates klusiilides eristatakse 17. saj. alguseks kaht kestusopositsiooni, muudes konsonantides aga olemasolevate andemete põhjal mitte ühtegi. Kuigi enne grammatikate kirjutamist on lõunaeesti kirjakeeles tähistatud mingil määral kolme välte tunnuseid esisilbi vokaalis (“Agenda Parva” 1622), eristatakse hiljem ilmunud grammatikates vaid häälikute kaht pikkust (Gutslaff 1648). II ja III välte vastandus vokaalides ning lühikese ja pika konsonandi vastandus pearõhulise silbi järel avastatakse 18. saj. esimeseks pooleks (Hornung 1693, Helle 1732), pidades neid kuni 19. sajandini peamiselt hääletooni ja rõhutamise, mitte kestuse tunnusteks. Sõnades, kus välteerinevust kannab konsonant, peetakse ühelt poolt I ja teiselt poolt II–III vältes sõnade prosoodilist erinevust (oletatava) geminaadi häälduse erinevuseks.

Vana prosoodiakäsitlust esindab ortograafia, kus esisilbi lühikese vokaali järele kirjutatakse sõltumata sõna vältest alati (tajutud) geminaadile vastav topeltkonsonant. See osutab ühtaegu, et vokaal on lühike, silp ise kinnine ja pikk ning silbipiir asub geminaadil. Kokkuvõttes eristatakse silpides kaht prosoodilist opositsiooni: pearõhuline silp on pikk ja rõhuline ning järgsilbid lühikesed ja rõhutud. Niisuguse prosoodilise struktuuri puhul on teoreetiliselt võimalik värsimõõt, kus rütm tekitab teistest pikema pearõhulise silbi ja lühikeste järgsilpide vaheldumisel, – ning seda kirjeldabki järgmisel perioodil kirjutatud esimene eesti värsiõpetus (Frey 1813a, b).

2.6.2. Vaatepunkti muutus prosoodia uurimises

Teiseks perioodiks eesti keele prosoodia uurimisel loen vahemiku 18. saj. lõpust kuni 19. saj. keskpaigani, mille kestel vana prosoodiakäsitlus hakkas asenduma uuega. Seoses ühiskondlike ja majanduslike protsessidega, sealhulgas looduslähedase ja rahvusliku ideoloogia kujunemisega 18.–19. saj., toimus keeleteaduses vaatepunkti muutus ning uurijate tähelepanu pöördus kirikukeelelt elavale rahvakeelele, mille omapära mõistmiseks võeti eeskujuks lähedane sugulaskeel soome keel. Eesti maarahva keelest kirjutavad kõige enam ajakirja “Beiträge” (valdavalt baltisaksa, kuid ka üksikud eesti ja soome päritolu) kaastöölised peamiselt sooviga kirjakeelt parandada, kusjuures üks põhiküsimusi on konsonantide kestussuhete märkimine. 19. saj. algupoolel Steingrüber (1816, 1825) ja Hirschhausen (1827) avastavad kaasrõhu ning Faehlmann (2002b) ja Ahrens (1853) kirjeldavad selle paiknemist sõltuvalt liidetest ja sõna ehitusest. Masing (1824) kirjeldab esimese silbi vokaalide kestuse põhjal esmakordselt kolme vältet ning kestuse osa konsonantide vältete moodustumisel ning eristab lühikese (I vältet) ja pika (II ja III vältet) pearõhulise silbi. Omaaegse keeleteaduse loogika kohaselt peab ta I vältet sõna esisilpi rõhutuks, sest see on lühike. Sisuliselt teise ja kolmanda perioodi piirile jääb Ahrens, kes oma grammatika esitrüki ajal (1843) asub veel vana prosoodiakäsitluse poolel, kuid grammatika teise trükiga (1853) loob uue prosoodiakäsitluse. Ta eristab soome keele eeskujul kestusest sõltumatu sõnarõhu, s.t avastab, et eestikeelsete sõnade pearõhulises silbis esineb lühike lahtine vokaal. Uue prosoodiakäsitluse tekkimisega kaasneb ka muutus kirjaviisis: Ahrens (1853) loobub topeltkonsonandist I vältet sõna esisilbi järel ning hakkab pikki häälikuid märkima nende endi topeldamisega.

Värsiõpetust mõjutab kõige enam kaasrõhu avastamine 1820. aastatel, mistõttu kaasrõhulise silbi asetamist tugevasse positsiooni ei peeta enam veaks, nagu tegi Frey (1813b). Hoolimata Masingu (1820, 1824) avastustest valitseb seisukoht, et eesti keeles on sõnade algussilbid pikad ja rõhulised, seega prosoodiliselt võrdsed. Eesti kõnerütmi kirjeldatakse kui sõnarõhkudel põhinevat trohheust, sama rütmi nähakse mõnevõrra vigasena ka rahvalaulutekstides ja peetakse kõige sobivamaks uute poeetiliste tekstide loomiseks. Huvitav on, et nii Masing kui Frey peavad teatud määral võimalikuks tarvitada lühikest pearõhulist silpi värsimõõdu nõrgas positsioonis ning (eesti keele silpide kvantiteedisuhteid mitte tundev) Faehlmann kaalub 1840. aastatel kvantiteeriva värsisüsteemi kasutamise võimalikkust eesti kunstluules.

2.6.3. Uus prosoodiakäsitus

19. saj. keskpaigast alanud kolmandat perioodi eesti prosoodia uurimises mõjutavad oluliselt esimesed filoloogilise kõrgharidusega eesti soost keeleteadlased. Perioodile on tunnuslikud avastused kestussuhete alal ja vältesüsteemi loomine, mis toetub Ahrensi (1853) loodud uuele prosoodiakäsitlusele ja peegeldub lõplikult kinnistunud uues kirjaviisis. Pikka aega oli käsitletud konsonantide ja vokaalide välteid erinevate nähtustena,¹⁶⁴ II ja III välte peamiseks erinevuseks oli peetud eelkõige pika silbi rõhutamise erinevust, kirjeldades seda harilikult seoses käänamisega. 19. saj. lõpuks veendutakse, et ajamõõde on oluline kõigi vältede moodustamisel ning formuleeritakse kahe senise vältede kirjeldamise suuna põhjal kaks terviklikku vältede süsteemi. Kolmel kestusel põhineva süsteemi loovad umbkaudu üheaegselt Saaremaa pastor Nikolai Nolcken (1876a) ja esimene eesti soost kõrgema filoloogilise haridusega keeleteadlane Mihkel Veske (1873, 1879a), keda järgib selles osas esimese eestikeelse grammatika autor Karl August Hermann (1884). Kahel kestuse- ja tooniopositsioonil põhineva vältede süsteemi loob selle perioodi kõige ulatuslikuma eesti keele grammatika autor Ferdinand Johann Wiedemann (1875), toetudes Faehlmanni ja Ahrensi töödele.

Wiedemann (1875) käsitleb väga üksikasjalikult kõnetaktide moodustumist ning aktsendi (ehk rõhu ja välte) ilmnemist keele ja luule rütmi mõjul erinevates sõnades ja sõnaühendites, kuid mitmete õigete tähelepanekute kõrval püsib ta vanale prosoodiakäsitluse omasel seisukohal, et eesti keeles on sõnarõhuline silp sõnarõhutust silbist umbes kaks korda pikem.

Uus prosoodiakäsitus ei mõjuta siiski arusaamu regivärsiehitusest. Regivärsimõõdt arvatakse olevat sõnarõhkudel põhinev 4-jalgne trohheus, kuigi esimene põhjalik kirjutis regivärsivormist (Schultz-Bertram 1860) näitab ka kõrvalekaldeid sellest. Silpide pikkuse ja lühiduse osa eesti regilaulus avastab alles soome folklorist Julius Krohn (1902) omamaise runovärsiuurimuse eeskujul.

¹⁶⁴ Mitte-eestlastel näib olevat raske tajuda välte moodustumises osalevaid kestuserinevusi konsonantides, kus enamasti vastandatakse “teravat” ja “mahedat” hääldust vm tunnuseid, kuid ka pikkade ja lühikeste vokaalide kirjeldamiseks kasutatakse lisaks kestusele mitmesuguseid vastanduvaid tunnuseid, näiteks “lahtine” ja “kinnine” (Ahrens 1843: 17) või “kõrge” ja “madal” (Heller 1822b: 24) hääldus vms.

3. SKANSIOONIPROBLEEM: AJALOOLINE JA LOODUSTEADUSLIK KÄSITLUS

/---/ on siiski tähelepanuväärne, et /---/ suuremale osale lugejatest ei tulnud mõttesse minna ise rahvalaulikute juurde ja lasta neil vanu laule ette laulda, et kindlaks teha, kas neid tõepoolest skandeeritakse või mitte, – või ka võtta arvukad viisisalvestused fonograafil, mida nüüd hoitakse Eesti Rahvaluule Arhiivis. Selline asjakäik meenutab väga tuntud anekdooti mingist humanitaarteadlasest, kes kirjutab oma raamatus, et olevat võimatu kindlaks teha, kas mingi teatud (täiesti tavaline) õli põleb või mitte, sest Plinius ei ole oma loodusloos selle kohta midagi öelnud. (Anderson 1935: 13–14)

3.1. Sissejuhatus

Skansiooniprobleemiks on hakatud nimetama eesti teaduses 1920. aastatel üles kerkinud küsimust, kas regilaulu murtud värsside esitusel valitsevad (või peaksid valitsema) pigem sõnarõhud või meetrilised rõhud. Nimetatud probleem saab tekkida juhul, kui murtud värsside esitusel säilitatakse laulurea 8-kohaline meetriline struktuur ja süllaabiline printsiip.¹⁶⁵ Tavaliselt on tähistatud mõistete *skandeerimine*, *skansioon* või *skandeeriv esitus* meetriliste rõhkude, mõistetega *mitteskandeeriv* või *sõnarõhuline esitus* aga sõnarõhkude esiletõusmist murtud reas. Skansiooniga seotud küsimustering on seni korralikult lahendamata, sest kuna rõhk kuulub subjektiivsete nähtuste hulka, siis on raske määrata rõhkude objektiivset asukohta olukorras, kus varasemate uurijate arvamused lähevad üksteisest lahku ja vastuolulisi muljeid tekitab ka regilaulude kuulamine.

Skansiooniprobleem on ulatuslik küsimustering teksti ja viisi rõhusuhetest regilaulus, paigutudes Euroopa teadustraditsioonis vokaalmuusika rütmi ja meetrumi uurimise laiemasse konteksti.¹⁶⁶ Eestis valitses 19. ja 20. saj algul

¹⁶⁵ Kui süllaabilisest printsiibist loobutakse (muudetakse värsi või viisirea struktuuri või silpide-nootide üksühest vastavust), siis võivad ka murtud värssis sõnarõhulised silbid nihkuda meetriliselt tugevatele positsioonidele (vt näiteid Särg 2001: 235–236). Murtud ridade skandeerimise puhul tõusevad esile 1., 3., 5. ja 7. meetrumiüksus, millel võivad asuda järgsilbid (v.a 1. üksus) või kõne kontekstis tavaliselt rõhuta 1-silbilised sõnad; suhteliselt nõrgaks jäävad aga 2., 4. või 6. üksus, millest vähemalt mõnel peaks paiknema sõna pearõhuline silp.

¹⁶⁶ Muusikaajaloos on olnud erinevaid rõhutamise traditsioone, millest annab ülevaate Thiemeli (2001: 49) artikkel „Rõhutamine”. Euroopalik rütmiteooria sai alguse Vana-

euroopalikus muusikateaduses välja kujunenud seisukoht, et muusika vältimatuks omaduseks on korrapärane meetrum (vt nt Hermann 1893).¹⁶⁷ Just seoses skansiooniprobleemiga algas Eestis 1930. aastatel regilaulu teksti ja viisi ehituse, eriti aga rütmi ja meetrumi üksikasjalik uurimine. Probleemi algataja Johannes Aavik (1913, 1914) väitis esmakordselt eesti teaduses,¹⁶⁸ et regilaulu värsimõdu moodustumisel on oluline pikkade ja lühikeste silpide paigutus värsireas.

Siinses peatükis (1) selgitatakse, mida on mõeldud poeetikas ja eesti regi-värsiuurimises sõnadega *skansioon*, *skandeerimine*; (2) selgitatakse, kuidas tekkis ja mida käsitles *skansiooniprobleem*; (3) piiritletakse skansiooni definitsioon, mis sobiks edaspidi loodusteadusliku uurimise aluseks. Seejärel tehakse katse objektiivselt kindlaks määrata skansiooni olemasolu või puudumist Karksi kihelkonna helisalvestatud regilauludes. Selleks (4) hinnatakse skansiooni esinemist tajukatse abil; (5) leitakse akustiliste mõõtmiste ja arvutuste abil rõhkude füüsikalised parameetrid tajukatses kasutatud värssides; (6) kõrvutatakse tajukatse tulemusi ja rõhkude parameetreid, et kindlaks määrata, missugused füüsikalised tunnused iseloomustavad skansiooni.

3.2. Skansiooni mõiste värsiõpetuses

Skandeerimine on poeetika termin, mis tuleb ladinakeelsest sõnast *scando* tähendustega: 1) '(üles) minema, kuhugi ronima, astuma'; 2) '~ *versus* värsse värsimõdu järgi lugema, skandeerima' (Kleis jt 2002: 986). Mitmesuguste eri aegadel välja antud leksikonide põhjal järeldub, et verb *skandeerima* tähistab saksa- ja venekeelses traditsioonis eelkõige meetrilisi rõhke esiletõstvat luule-

Kreekas, kus *rhythmos* põhialuseks olid mõisted 'pikk ja lühike kestus'; analoogiliselt arvestati muusikalist aega keskaegse *numeruse* abil. Neis rütmiteooriates ei võetud arvesse sõnarõhku, seetõttu oli neid keeruline kohandada keeltele, milles oli oluline pigem leksikaalne rõhk kui silbipikkus. Laulmisel esines kaua *stile recitative*, kus ei valitsenud ei meetriline ega perioodiline struktuur. Alates 16. sajandist tähendas nimetatud termin sageli muusika ja teksti väljendusrikast kokkusobitamist, arvestades kõneldud keele rõhke. Samas on aga juba 16. saj sõnarõhkude valitsemist muusikateoses ka hukka mõistetud kui "barbaarsust". Pöördepunkti muusikaliste rõhkude ja lauluteksti rõhkude suhtesse olevat toonud saksa keele eripära, kus erinevalt kreeka ja ladina keelest ning moodsatest romaani keeltest püsib sõnarõhk sõnatüvel. See ajendas eelklassikaliste ja klassikaliste stiilide arengu, kus kesksed meloodianoodid langevad tugevatele löökidele juba olemuselt regulaarse perioodilise struktuuri raames. Analoogilist arengut sõnarõhult meetrilise rõhu suunas on oletatud ka regilaulus (nt Zeiger 1926: 612, Tampere 1934: 6–8).

¹⁶⁷ Kirjutades seoses skansiooniprobleemiga *viisirõhk* või *muusikaline rõhk*, mõeldi alati korrapäraseid meetrilisi rõhke.

¹⁶⁸ Esmakordselt nimetas silpide pikkuse ja lühiduse osatähtsust regilaulus soome folklorist Julius Krohn (1902). Vt 2.5.2.

lugemist,¹⁶⁹ ingliskeelses traditsioonis aga pigem värsiehituse teoreetilist analüüsi;¹⁷⁰ kuid igal juhul on skandeerimise sisuks värsimõõdu esiletoomine. Skandeeriva esituse puhul alluvad värssi lingvistilised rõhud meetrilisele skeemile, nii et tugevale positsioonile sattuvad rõhud teevad vajaduse korral läbi nõrgenduse ja nõrgale positsioonile sattuvad rõhud tugevduse (Preminger, Brogan 1993: 554).¹⁷¹ Mõisted *kõhklev rõhk* (*hovering accent, distributed stress, schwebende Betonung*) ja *võrdne rõhk* (*level stress, even accent*) tähistavad olukordi, kus rõhu asukohta ei saa rütmi ja meetrumi vastuolude tõttu üheselt määrata: “Seda [terminit *kõhklev rõhk*] kasutatakse skansioonis nii-suguste juhtumite tähistamiseks, kus rõhk näib asuvat võrdselt kahel kõrvuti asuval silbil. Alguses võeti see kontseptsioon kasutusele, et lahendada probleemi, mis tekkib, kui sõnarõhk ei lange samale teljele meetrilise iktusega. /---/ rõhk näib kõhklevat kahe silbi kohal, taipamata, kummale joonduda (Stewart), s.t skansiooni puhul” (*ib*: 538, 539; vt ka Cuddon 1977: 305, 353).

Eesti filoloogias on mõistet *skansioon* kasutanud esmakordselt Peter Heinrich Frey (1813a, b) umbkaudu värsimõõdu tähenduses.¹⁷² Hendrik Visnapuu ja Jaan Ainelo (1932: 134) poeetikaõpikus nimetatakse skandeerimiseks sellist luulelugemist, kus sõnadele asetatakse värsimõõdu kohaselt lisarõhud.¹⁷³ Öeldakse ka, et rütmiline rõhk (s.t meetriline rõhk) võib langeda rõhutule silbile (*ib*: 145), kuid sealsamas toodud näites langeb nimetatud rütmiline rõhk kaasarõhulisele silbile – seega ei tehta selget vahet pearõhu ja kaasarõhu vahel. Eesti keskne värsiteoreetik Jaak Põldmäe (1978: 181) teeb vahet, et eesti regivärsiuurimises mõistetakse skansiooni all sõnarõhu nihutamist esisilbilt järgsilbile, kuid silbilis-rõhulise ja rõhulise värsisüsteemi teoorias (ka pearõhuta

¹⁶⁹ Näiteks 20. saj. algul selgitab Grimmide saksa keele sõnastik verbi *skandieren* järgmiselt: “/---/ värssi ette lugema, pööramata tähelepanu selle sõnadele või sisule, nii et selle meetriline ehitus kõigis üksikasjades selgeks saaks; teaduslik termin; /---/” (Grimm 1905). 20. saj. keskpaiga vene kirjandusentsüklopeedias lisatakse, et skandeerimist kasutatakse tavaliselt pedagoogilistel eemärkidel värsimõõdu teadvustamiseks (Gasparov 1968: 885, 886).

¹⁷⁰ Tänapäeva ingliskeelset traditsiooni esindavas Princeton'i poeetika leksikonis seletatakse mõistet *scan* järgmiselt: “Luuletuse meetrumi avastamise või interpreteerimise akt, mis on realiseeritud ühe tema rea kaudu; samuti ka selle graafiline esitus sümbolite, numbrite või tähtede abil kas rea kohal või omaette. Skansioon on meetrumi märkimissüsteem meetrilises luules, just nagu noodikirja abil märgitakse muusikat või kirja abil kõnet.” Leksikoni autorite arvates peaks analüüsi tulemust olema “võimalik realiseerida” tegelikul esitusel, mida sel juhul tähistatakse mõistega *skandeeriv esituslaad* (Preminger, Brogan 1993: 553).

¹⁷¹ Siin ei nimetata võimalust, et tugevduse teeb läbi lingvistiliselt rõhutu silp.

¹⁷² Frey (1813b: 2) väitel polnud 19. saj. alguseks loodud peaaegu ühtki eestikeelset laulu, kus “skansioon oleks vigadeta,” pidades silmas eksimusi värsimõõdu vastu.

¹⁷³ Visnapuu ja Ainelo kirjutavad: “Silprõhulise luuletise rõhkude süsteem on ette kavatsatud teksti jaoks, seega mõõduline. Lisarõhkude asetamisega sunnitakse tekst korduva mõõdu raamidesse, saavutatakse skandeerivus” (Visnapuu, Ainelo 1932: 136).

silpidega täidetud) iktuste tugevamat rõhutamist värsimõõdu paremaks esiletoomiseks. Need kaks skandeerimist olevat sootuks eri liiki nähtused. Põldmäe mõnab siiski, et eesti regivärsside skandeerimisel pole rõhunihutused vaieldamatud, vaid jääb võimalus, et teisele silbile paigutatakse tavalisest tugevam kaasarõhk¹⁷⁴ (ib: 58). Siinkirjutaja arvates on mõlema skansiooninähte puhul siiski ühine, et tugevas positsioonis asuvale pearõhuta silbile tuuakse (laulmisel, lugemisel või teoreetilisel analüüsil) rõhk, mis talle osaks ei saaks nõrgas positsioonis. Regilaulus esineva skansiooni iseloomustamiseks sobib Põldmäe poeetika terminoloogia järgi mõiste *rõhunihutus* või *-libistus*: rütmihälve, kus mingis positsioonis oodatav pearõhk nihutatakse muusse silbipositsiooni (ib: 96).

Seega skansioon poeetikas on määratletud eelkõige analüüsija või esitaja seisukohalt, kes toob ilmsiks värsimõõdu seaduspärasusi. Määratleda skansiooni regilaulu-uurimiseks täpselt samal kombel on võimatu, sest esiteks regilaule lauldakse, mistõttu tuleb arvestada ka muusikalisi rõhke; teiseks ei saa mineviku regilaulutraditsiooni analüüsiv uurija asetuda esitaja seisukohale. Arvestades rõhu subjektiivsust, on vajalik eristada esitaja ja kuulaja vaatepunkti. (1) Esitaja *skandeerib*, kui ta tõstab murtud ridades esile meetriliselt tugevaid positsioone, näiteks intensiivsuse lisamisega. (2) Kuulaja seisukohalt esineb *skansioon*, kui ta (kasvõi oma eelarvamuste tõttu) kuuleb, et meetrilised rõhud domineerivad murtud reas. Vaatepunktide segunemisel saab *skansiooni* või *skandeerimist* määratleda kui kuulaja veendumust, et laulja tõstab esile meetrilisi rõhke. Sel juhul ei pruugi ühe ja sama esituse puhul kuulaja ja esitaja arvamus ega eri kuulajate arvamus kokku langeda: on teoreetiliselt võimalik, et kuulaja arvates esitaja skandeerib, kuid esitaja enda arvates mitte, sest n-õ *skandeerivus* võib olla teatud meloodiate või/ja rütmide ehituse omadus.¹⁷⁵

3.3. Skansiooni mõiste regilaulu-uurimises. Skansiooniprobleem

Siinkohal vaadeldakse skansiooni käsitlemist regilaulu-uurimises aastatel 1914–2003 ilmunud kirjutistes, mis tuginevad esmajoones kuulmismuljetele ning värsi- ja viisiehituse analüüsile, aga ka varasemale teadustraditsioonile ja esteetilistele tõekspidamistele. Esialgu jäetakse kõrvale alates 1970. aastatest tehtud regilaulude akustilised uuringud, millest tuleb juttu edaspidi.

¹⁷⁴ Siin on raske mõista, kas kaasarõhk tähendab keelelist kaasarõhku, mis mõningatel (III vältes) sõnadel on tõesti teisel silbil, või mõtleb Põldmäe ükskõik millist sõna pearõhust nõrgemat lisarõhku, mida võib silbile anda teatud esituse kontekstis.

¹⁷⁵ Näiteks laulja hääle intensiivsus võib meetriliselt tugevatel positsioonidel tahtmatult suureneda seal asuvate (meloodiliselt, temporaalselt vm) rõhuliste nootide tõttu.

3.3.1. Skansiooniprobleemi ajalooline taust

Seoses 19. saj. teise poole eesti rahvusliku liikumisega algas ka oma kõrgkultuuri loomine, milles püüti ühendada euroopalikku esteetikat eelkõige rahvaluulest otsitava rahvusliku omapäraga. 19. saj. lõpul tabas Eestit venestuslaine, kuid juba 20. saj. algul korraldas Eesti Üliõpilaste Selts ulatusliku rahva viiside kogumise ning algas euroopalikule kõrgkultuurile orienteeritud “Noor-Eesti” liikumine; viimasesse kuulusid nii regilaulude skandeeriva lugemise soovitaja Johannes Aavik kui skandeerimise vastane Gustav Suits. Ajastule omane rahvuslik ideoloogia ja võrdlev-ajalooline uurimissuund tekitasid nii eestlastes kui soomlastes suurt huvi läänemeresoomse rahvalaulude vastu. 19. saj. teisel poolel tekkinud uus eesti prosoodiakäsitlus oli loonud eeldused ka eesti regilaulu värsimõõdu vältelise komponendi avastamiseks (vt 2.3–2.5).

1918. a. loodud Eesti Vabariigis väärtustati rahvuslikku kultuuripärandit. Huvi kasvamist eesti laulupärimuse vastu ja silbipikkuste osa teadvustamist regilaulu värsimõõdus näitab skansiooniprobleemi esilekerkimine 1920. aastatel.

3.3.2. Skansiooniprobleemi kerkimine. Johannes Aavik

Ka enne skansiooniprobleemi n-ö ametlikku algust on mõnes kirjutises juttu eesti regilaulu murtud ridade laulmisest, kusjuures ükski neist ei kirjelda skandeerimist.¹⁷⁶ Skansiooniküsimuse kujunemiseks tekkis eeldus 20. saj. algul, kui Soome folklorist Julius Krohn (1902) pööras tähelepanu soome-karjala runolaulu ja eesti regilaulu värsimõõdu sarnasusele. Krohni seisukohtade ja loetud põhjaeesti regilaulude põhjal formuleeris Johannes Aavik (1913, 1914) esimesena eesti teaduses regivärsimõõdureglid.¹⁷⁷ Aaviku regivärsiteemalistest

¹⁷⁶ Georg Julius Schultz-Bertram (1860: 444, 445) käsitles esmakordselt regilaulu teksti ja viisi vastastikuses seoses ning kirjeldas sealhulgas ka 3-silbiliste sõnade laulmisvõimalusi (vt 2.4.2). Jaan Bergmanni kirjelduse järgi on äratuntav regilaulurea tavalise nelja rõhurühma asendumine kolme rõhurühmaga (Bergmann 1878a: 38–39, vt 2.4.7). Bergmann toetub ilmselt isiklikele kogemustele, sest ta käis rahvalaule kogumas oma kodukohas Kolga-Jaani kihelkonnas 1876. ja 1878. a. (vt Vana Kannel 1886, Laugaste 1963: 383, 394). Ka esimese runoviisidest tehtud uurimuse (Launis 1910) põhjal otsustades võib olla eesti murtud värsside laulmine sõnarõhuline, kuigi autori sõnastus ja näide on mitmeti tõlgendatavad: “Kui värsis sõnarõhuline silp langeb kokku viisirea nõrgas taktiosas asuva tooniga, siis juhtub vahel, et laulja loobub viisi loomulikust rõhutamisest ---/. Seda nimetatakse siis sünkopeeritud reaks” (ib: XVII).

¹⁷⁷ Regivärsimõõdureglid ja soovitused skandeerimiseks ilmusid esmakordselt “Kalevala”-tõlke arvustuses (Aavik 1913) ning teaduslikumal kujul “Kalevipoja”-arvustuse “Eesti rahvusliku suurteose keel” lisas pealkirja all “Rahvalaulu salmimõõd” (Aavik 1914: 27–37). Aaviku koostatud “Rahvalaulude kogu koolidele. Põhja-Eesti laulud” ilmus analoogilise lisaga (Aavik 1919: 159–166).

kirjutistest (ilmunud 1912–1935), eelkõige aga skandeerimise teaduslikest, ideoloogilistest ja esteetilisest põhjendustest olen kirjutanud lähemalt artiklis “Regilaulu skandeeriv esitus kui vältelise meetrumi manifestatsioon” (Särg 2004b). Aavik (1914) oli veendunud, et runolaulu ja põhjaeesti regilaulu värsiehitus on ühesugune, ning seetõttu on ühesugune ka nende esitustava. Kuna runovärsside traditsioonilisel laulmisel tõusid esile meetrilised rõhud oli Aavik veendunud, et samuti kanti ette ka eesti regilaule.

Aavik käsitleb skansiooni kui regivärsside lugeja teadlikku rõhutamis-maneeeri, mille aluseks on arvatav traditsiooniline rõhutamine laulmisel. Ta mainib mõistet *skansioon* esmakordselt murtud ridade ehituse tutvustamisel: “Nagu eelmistest näidetest näha, ei lange värsirõhk sõnarõhuga mitte iga kord ühte:

Kús on /kúlla/llá ko/dúgi
Já hell/ál /elúaséke
Já mar/jál ma/gádu/-páika
Já tai/mél ta/lu-to/áke ? (lk 3)¹⁷⁸

Ja õigupoolest peakski rahvalaule nõnda viisi s k a n d e e r i d e s lugema; /---/” (Aavik 1914: 28).

Skansioonialase diskussiooni ajendas 1924. a. Aaviku ettekanne Eesti keele õpetajate teisel kongressil (vt Anonüüm 1924a, b), kus ta soovitas koolis lugeda regivärssse skandeerides. Juba kongressil toimus selle küsimuse üle elav vaidlus¹⁷⁹ ning resolutsioonis jäi peale Aaviku seisukoht, et koolilastele tuleb “rahvalaulu skandeeriv lugemine kindlasti kätte õpetada” (Suits 1924: 538). Aaviku ettekande tekst “Rahvaluule käsitus keskkoolis” (1924) ilmus trükis, oma põhiseisukohti kordas ta vastulauses Gustav Suitsule pealkirja all “Rahvalauluvärsi ja selle lugemise küsimus” (1925). Kuigi Aaviku vastus oli tema enda sõnul mõeldud “pikema poleemika äraahoidmiseks” (Aavik 1925: 92), pandi just nimetatud kirjutistega alus regilaulude värsiehituse, rütmi ja esituse põhjalikule uurimisele.

Aavik soovis, et murtud ridade lugemisel praktiliselt mittetajutav¹⁸⁰ trohheiline meetrum tingimata kostaks: “Ometi peab iga värss trohheiliseltsel kõlama, see

¹⁷⁸ Aaviku viide osutab Mihkel Veske (1879a) välja antud rahvalaulutekstide kogumikule. Siinsest tsitaadist on välja jäetud Aaviku joonealune märkus redigeerimise kohta: *toake* < *tuake*. Aavik on näitele akuudiga märkinud tugevad positsioonid; püstkriipsudega eraldanud meetrumirühmad. Teise püstkriipsu asukoht ja kolmanda püstkriipsu puudumine teises reas ning akuudi puudumine viimases reas sõnalt *tal*u on arvatavasti trükivead.

¹⁷⁹ Ajalehes “Postimees” kirjutati: “Eriti elavad mõttevahetused tekivad rahvalaulude skandeeriva lugemise kohta, mille vastu mitmed õpetajad kõnelevad ja millega vaieldused seltsivad värsitehnilistest küsimustest ja mag J. Aaviku poolt pakutud Eesti värsitehnika analüüsist, millele eriti M. Kampmann vastu vaidleb” (Anonüüm 1924a: 2).

¹⁸⁰ Seda kinnitavad näiteks raskused regivärssimõõdureeglite avastamisel (vt 2.5.2).

aga toob kaasa skandeerimise, s. o värsirõhkude paigutamise muidu rõhuta¹⁸¹ silpidele: /---/” (Aavik 1924: 260). „Värsirõhkude paigutamise” all mõtles Aavik ilmselt hääletooni ja intensiivsuse abil tekitatud rõhke, mis esinevad tavaliselt silbilis-rõhulises luules ja on prosoodilistelt tunnustelt sõnarõhkude analoogiks. Kuuldav regivärsirõhk ei saa Aaviku arvates olla vältelise süsteemi rõhk (s.t kestuse suurendamine), sest ta hoiatab, et skandeerimist ei või teha vokaalide venitamisega inetuks: “Mõnedel jälle on kangekaelne ja veider kalduvus skandeerides teise silbi [värsi?]rõhulist vokaali ilmaaegu pikaks venitada/---/. See just teeb skandeerimise inetumaks ja selle venitamise pahe vastu ei või õpetaja küllalt energiliselt võidelda” (Aavik 1925: 94).¹⁸²

Aavik nimetab vältelise värsisüsteemi tunnustega regilaulutekstide esitamist silbilis-rõhulise värsisüsteemi taoliste meetriliste rõhkudega *skandeerivaks lugemiseks*, mille sünonüümiks muutus edaspidi *skandeerimine*. See on omaaegne regilaulu “seade” silbilis-rõhulise luule keelde, mille puhul Aavik ise korduvalt tunnistab, et rõhkudega lugemine peab asendama puuduvat meloodiat (vt Särg 2004b: 104). Rõhuta silpide esiletõstmine sõnarõhule iseloomuliku häälduse abil tundus kuulajatele ilmselt võõrastav ning tekitas mulje sõnarõhu “nihkumisest”. Aavik kasutas mõnikord ka väljendit *skandeerimise rõhk* (nt Aavik 1924: 261), mis tähendab ‘~abstraktne, kuuldavaks tehtav värsirõhk’.¹⁸³

¹⁸¹ Väljend *muidu rõhuta* tähendab siin umbkaudu ‘sõnarõhuta ja seetõttu ka värsirõhuta’. *Värsirõhu paigutamine* tähendab meetrilise rõhu teadvustamist ja kuuldavale toomist.

¹⁸² Kui kvantiteedireeglid on täidetud, siis tugevate positsioonide pikendamisel murtud ridades pikeneks I vältes sõnade teise silbi vokaal, mis foneetika andmetel on poolpikk ega tohiks seetõttu venitamisel mõjuda väga ebaloomulikult.

Paul Ariste (1939: 9) põhjendab järgsilpide venitamise keeldu sellega, et regivärsi-uurijad ei tundnud eesti keele esmavälteliste sõnade järgsilbi poolpikkust. Ariste ei pea seda venitamist eksimuseks ja toob näiteid, kus regilaulikud tekstide ütlemlisel järgsilpe pikendavad. Põhja-Eestis olevat “regivärsse skandeeritud sõnade kvantiteeti muutes, mitte aga dünaamilist rõhku teisele kohale siirdes. On siis retsiteeritud: /---/” (Ariste 1946: 87). Hiljem teeb Ariste samasuguse tähelepaneku kuulsa vadjalauliku kohta: “Oudekki Figuroval tuli regivärside skandeerimine siis ilmsesti esile, kui regivärsid polnud lauldud, vaid olid dikteeritud. Siis võis lühike vokaal pikeneda, kui sellele langes rõhuline silp: /---/” (Ariste 1986: 101).

Ervin Roos lahendab (1938) küsimust, missuguseid eesti keele silpe võiks lugeda kvantiteeriva värsimõõdu jaoks pikkadeks ja lühikesteks, nii et skandeerimisel saaks värsirõhke tuua kestuse kaudu esile, ilma et sõnad kõlaksid ebaloomulikult. Roosi arvates on I ja II vältes sõna poolpikk 2. silp värsijala tõusu jaoks liiga nõrk. Juhul, kui lugemisel sattub värsirõhk vastuollu sõnarõhuga, siis soovib Roos (1938: 14) markeerida sõnarõhku muusikalise rõhuga, värsirõhku aga dünaamilise või meetrilise aktsendiga. Arvatavasti mõtleb Roos muusikalise rõhu all teatud hääletooni tunnuseid, meetrilise aktsendi all kestuse pikendust.

¹⁸³ Näiteks soovitas Aavik teha kirjalikke harjutusi: “/---/ üks vähemalt lehekylje suurune laul (või kaks-kolm väiksemat, aga kokku mitte vähem) raamatust ära kirjutada ja skandeerimise rõhul ära märkida (võimalikult punasega) /---/” (Aavik 1924: 261).

Erineva ehitusega värsside tähistamiseks¹⁸⁴ tõi ta kasutusele terminid *sõnarõhulised värssid*, “s.o. need, kus värsirõhud yhte satuvad sõnarõhkudega” ja *värsirõhulised värssid*, “s.o. skandeeritavad” (*ib.*: 260),¹⁸⁵ viimane mõiste läks murtud värsside tähenduses mõnevõrra kasutusele.¹⁸⁶

Aavikule oli skandeerimine vahend oma kultuuri väärtustamiseks. See andis loetud regivärssidele kindla tajutava meetrumi, mida Aavik pidas luule esteetika tingimata vajalikuks, ning tõstis esile vältelist värsisüsteemi¹⁸⁷, mis lähendas eesti rahvalaulu kõrgelt hinnatud soome ja vana-kreeka eepostele. Aavik kirjutab: “Järelikult ei ole sugugi ükskõik, mis silbile värsirõhk langeb. See reegel teeb soome-eesti rahvalaulu värsiehituse isemoodi peeneks ja keeruliseks ja annab sellele suure kunstilise väärtuse. Võib vist julgesti ytelda, et yhelgi Euroopa rahva rahvalaulul ei ole nii peent ja keerulist värsiehitust kui soomlasil ja meil (sest see on meil soomlastega üks). Selle värsiehituse tõttu, ja kui veel arvesse võtta stiililine ja sisuline külg, on soome ja eesti rahvalaul üks esimesist maailmas” (Aavik 1924: 262).

3.3.3. Diskussiooni algus. Aaviku oponendid Gustav Suits ja Juhan Zeiger

Edaspidisel arutelul seati skandeerimine regivärsside lugemisel otseselt sõltuvusse nende värsiehitusest: kui regilaulude värsiehitus oleks välteline, siis tuleks tekste skandeerida; kui aga mitte, siis võiks rõhutada sõnaalgusi. Mitmetele inimestele tundus skandeerimine intuiitiivselt vale (vt Särg 2004b: 109–110) ning soov seda vältida võis olla üks põhjusi, miks silbipikkuste osatähtsust regilaulu värsimõodus püüti pisendada.

¹⁸⁴ Aavik (1914) kasutas varem murtud värsside tähistamiseks terminit *sünkopeeritud värss* ilmselt Armas Launise (1910: XVII) eeskujul, kes oli tähistanud selle mõistega sõnarõhkudega esitatud murtud värssse.

¹⁸⁵ Siinse töö terminites on need vastavalt *harilikud värssid* ja *murtud värssid*.

¹⁸⁶ Näiteks kasutavad mõistet *skandeeritav värss* Walter Anderson (1935) ja Aleksandra Aavik (1939). Viimane tegi Walter Andersoni (1935, vt allpool) eeskujul “Kalevala” sõnasilbistatistilise uurimuse. Siin kasutab ta termineid *skandeeritav värss*, *skandeeruv värss* umbes samas tähenduses, mis soome runolaulu-uurimises *murrelmasäke* või saksakeelne *skandierte Verse*. Näiteks: “Skandeeritavate värsside puhul esineb üksikuid juhtumeid, kus värsijala languses (kaugemal esimest värsijalga) esineb pikk pearõhuline silp, mida pole aga veaks loetud /---/” (Aavik 1939: 4).

¹⁸⁷ Regivärsi meetrika uurimine oli alles algusjärgus (vt II pt) ja Aaviku juttu kvantiteedireeglitest peeti kahtlaseks (vt nt Zeiger 1926). Skandeerimise abil andis Aavik regivärssidele selge meetrilise rõhu, tõmmates ühtlasi tähelepanu asjaolule, et viimase asukoht sõltus ka silbipikkusest.

Skansiooniküsimuses asetus Johannes Aaviku vastaspoolele Gustav Suits oma kirjutisega “Meie rahvalaulu skandeerimine” (1924).¹⁸⁸ Verb *skandeerima* esineb Suitsul (1924: 538 jj, 621) iseseisvana, moodustades ka mitmeid sõnaühendeid (*skandeerimisküsimus*, *teadlik skandeerimine*, *värsivaldne skandeerimine* jm), selle sünonüümiks on väljendid *antikiseeriv lugemine*, *värsimurakuline lugemine* (*ib*: 539, 618). Skandeerimist kirjeldab Suits kui “sõna loomulikkude rõhkude ja lahkude [=sõnarõhuliste ja -rõhutute silpide] /---/ värsivaldset ülitamist, äärmisel juhusel nende täielikku niveleerimist” (*ib*: 540).

Suits peab enesestmõistetavaks, et eesti regilaulude traditsiooniline esitus on skandeeriv, kuid tema arvates selle aluseks olev värsimõõt *trokeiline neljalg* on kunagi tekkinud varasema, ainult sõnarõhke arvestava värsimõõdu põhjal laulmise ja sellega seotud liigutuste mõjul: “Meie kirjaoskamatu rahvalaulik ei ole mitte silbirühmiti¹⁸⁹, vaid sõnuti leelotanud. Aga pärimuskombe ja isikliku inspiratsiooni kantud sõnu kohandades laulumõõduliseks värsiks on ta oma öeldiste fraseerimises pidanud arvestama nende muusikalis-rütmilist liigendust. /---/ Lauluteksti leelotamine, leelotatud sõna loomuliku rõhu liialdamine või selle ümberhindamine tunderõhuliste kehaliigutuste taktis, sõna loomuliku lahu esiletõstmine ja ümbereristamine – see ep see ongi tekitanud skandeerimise” (Suits 1924: 620–621).

Silpide pikkuse osatähtsust regilauluteksti vormi kujunemisel Suits ei usu: “Silpide pikkusel ja lühidusel ei ole Eesti-Soome rahvalaulu sõnarütmi moodustumises, s.o. värsivaldse skandeerimise tekkimises, mingit põhjanevat tähendust. /---/ oleks siiski produktiivsem juba seda meie väheseadlustatud ürgvärsiehitust¹⁹⁰ käsitada rõhuliseks” (*ib*: 621–622). Kuna Suitsu arvates on regilaulu troheiline meetrum tingitud muusika mõjust, siis polevat vajalik lugemisel skandeerida. Üks loogilisi põhjendusi skandeerimise vastu on ka see, et soomlased, kellest nii Suits kui Aavik mitmeti eeskuju võtavad, ei loe skandeerides (Aavik 1925: 94).

Muusikateadlane Juhan Zeiger puudutab skansiooniprobleemi artiklis “Eesti prosoodiast” (1926), tema seisukohtadest saab põhjalikuma ülevaate monograafiatest “Eesti rahvaviisid” (1934) ja “Rahva muusikalise loomingu aluseid ja traditsioone” (1970). Zeiger oli tuttav 19. saj. lõpul tekkinud võrdleva muusikateaduse mõtteviisiga, kus rõhutatakse vajadust arvestada iga muusikakultuuri eripära, ning teadis ka seda, et kindel meetrum ei pruugi esineda iga suguses muusikas. Ta seab kahtluse alla väite, et eesti regilaulude traditsioonilisel esitusel tõsteti esile meetrilisi rõhke ning püüab kuulaja ja analüüsija

¹⁸⁸ Suits eeldab ilmselt, et probleemiga ollakse tuttav, sest tema artiklis leidub vaid paar vihjet õpetajate kongressil toimunule, näiteks: “Ühes ajalehes avaldati lausa imestust haruldase üksmeele kohta otsuste hääletamisel pärast kongressipäevade palavust” (Suits 1924: 539).

¹⁸⁹ Silbirühma all mõtleb Suits ilmselt meetrumirühma.

¹⁹⁰ Ürgvärsiehituse all mõtleb Suits arvatavasti regilaulule eelneva laulukihistuse värsiehitust.

seisukohalt otsustada laulikute rõhutamismaneeri üle. Värsirõhu all mõtleb Zeiger tajutavat rõhku värsireas – erinevalt Aavikust, kes käsitleb seda kui abstraktset meetrilist rõhku. Seetõttu Zeiger kirjutab Aaviku tekstist lähtuvas arusaamatuses: “Värsirõhud vahel satuvad sõnarõhkudega ühte, vahel ei satu ühte. (!) Vaevalt võib ühes reeglis öelda midagi ebakindlamat. Ja ebaõigemata” (Zeiger 1926: 613). Juhan Zeiger peab vanemaks ja õigemaks murtud ridade sõnarõhulist esitusviisi ja skandeerimist praktiliselt ei tunnista. Seetõttu ta kasutab mõistet *skansioon* sageli jutumärkides ning mainib ühes kohas, et see on “rahvalauliku vale rõhutamine” (*ib*: 614); mõistet *skandeeri* aga küllalt irooniliselt Aaviku kohta, nt: “Skandeerijad nõuavad visalt kõikjal /---/ neljarühmituse hegemooniat” (*ib*: 613).

Juhan Zeiger määratleb skansiooni antiik-kreeka muusika põhjal, kuid kohati on mõttekäiku tema terminoloogia omapära ja ebatäpse sõnastuse tõttu raske jälgida. Zeiger (1970: 23–24) väidab, et skansioon ilmnes, kui varem meetrilisel printsiihil esitatud laule hakati esitama süllaabilisel printsiihil. Meetriline rütmiprintsiip oli kvantiteeriv ning arvestas silpide pikkusega, lugesdes ajaüksuseks lühikese silbi; süllaabiline rütmiprintsiip luges aga ajaüksuseks igasuguse silbi.¹⁹¹

Zeiger (1926: 616) eristab teoreetiliselt teksti ja viisi rütmi ning on veendunud, et laulmisel valitseb teksti rütm. Tema terminoloogia järgi esinevad regilaulus “trohheilised” ja “daktülo-trohheilised” värsid, kusjuures daktül tähendab mingisugust 3-silbilist (näit *minulla, vennake, siia toon*), trohheus aga 2-silbilist (*lina, marja, õe*) sõna või sõnaderühma, mille algul on rõhk. Zeiger ei usu silpide pikkuse või lühiduse osatähtsust regilaulus: “Ei saa salata, et sel “maarahva-skandeerimisel” ei puudu oma peen väljatöötuski: kõneldakse silpide kvantiteedist, on püstitet isegi reeglid – kuigi igas neist on ilmtingimata erandeid terve rida. Ei eksita seegi, et mõningail reegleist puudub sootu reegli-pärasus” (*ib*: 613).

Rahvusromantilise mõtteviisi mõjul näeb Zeiger eesti regilaulutraditsiooni eripära kauges minevikus, vastavana tema muusika arenguteooriale ja esteetilisetele tõekspidamistele. Tema arvates on vanem sõnarõhkusid arvestav esitus, kus kõik 8 silpnooti on iseseisvad meetrilised üksused ega allu kõrgemale meetrilisele hierarhiale. Hierarhiline meetrum, mis jagab värsirea 8 silpnooti neljaks rõhurühmaks, olevat aga uuem nähtus. Skansioon tekkib, kui esitada vanemal printsiihil välja kujunenud rahvalauluteksti uuema paarisarvulise meetrumiga. Kuna Zeigeri arvates rahvalaul oma õigel, puhtal ja väärtuslikul

¹⁹¹ Zeiger kirjutab: “Üldse on skansioon meetrilisest rütmilisse ülemineku vormel (s.t. süllaabilisse), sest vanim rütmiprintsiip oli meetriline; meetrikas esinevad puhtal kujul põhirütmid – kahe- ja kolmeosaline /---/, ajaüksuseks /---/ on lühike silp. Meetrumi võlvus peitub põhirütmide vaheldumises, skansiooni oma – nende kordumises; meetrum on loonud takti summtüübi, skansioon aga korrutistüübi” (Zeiger 1970: 24).

kujul eksisteeris minevikus,¹⁹² siis peab ta õigemaks vanemat traditsiooni – esitust sõnarõhkudega. Nimetatud arutelu tõestuskäik lähtub empiirilise tõestusmaterjali kõrval mitte päriselt põhjendatud üldistustest ja rekonstruktsioonidest. Oma seisukohtade kinnituseks toob Zeiger muusikateoreetilisi, esteetilisi ja keelelisi seiku ning näiteid üleskirjutatud rahvalauludest.¹⁹³

Zeiger (1970: 26 jj; 1926: 613 jj) on veendunud, et regilaulutraditsioon on ühtne ning tema poolt välja valitud, Eesti eri paikadest ja eri inimeste poolt üles kirjutatud skandeerimata laulude näidete põhjal saab teha üldisi järeldusi. Ta kirjutab: “Skandeerimisprobleemi kohta olgu siinkohal märgit üksnes niipalju, et pean seda suurimaks arusaamatuseks ning eksimuseks meie rahvalaulu teaduslikus käsitelus üldse, kuna ligem tutvus rahvaviisidega ning nende põhjalikum analüüs eitab seda absoluutselt” (Zeiger 1926: 609). Teisalt: “Kasinad on meie muistse prosodia normid, üpris vähe on reegleid, kuid need normid – on kõikvõimsad, need reeglid – seadused, sest neist pole erandeid, päale mõninga üksiku, harva ning seejuures igakülgsest motiveeritud – loomulikkuse nimel! /---/ Sellest rütmidogmast ei ole ainsamatki erandit” (ib: 616–617). Neid näiteid, mis Zeigeri teooriat ei kinnita, peab ta noodistaja eelarvamuste või “ebaõige” uuema laulutraditsiooni süüks.¹⁹⁴ Seega jääb kahtlus, et kui valida teistsugused laulunäited, õnnestuks ehk tõestada ka skansiooniteooria.

¹⁹² Eesti vana, n-õ idealiseeritud minevikus käibinud rahvalaulu kohta kasutab Zeiger (1926: 608) väljendeid, mis rõhutavad nende (tõu)puhtust ja väärtust: *puhastverd (eesti rahvaviis), kuld, raudvara*.

¹⁹³ Üks põhjendusi sõnarõhulise esituse algupärasuse kasuks on Zeigeri usk (ja soov), et eesti vana laul pidi kaasaja muusikast erinema. See on kaudne vastuväide Aavikule, kes püüdis vanadest lauludest leida vastavusi oma selget (meetrilist) korrapära esindavale iluideaalile. Et Zeigeri järgi “trohheiline” värss on uuemates lauludes tavaline, pidid vanemad regilaulud olema teistsugused, suurema hulga “daktülo-trohheiliste” värssidega: “On kindel – seda tunnistavad üksmeelselt ka kõik sennised uurimused –, et meie rahvalaulu muistsed normid suuresti erinevad nüüdistest, on ka sama kindel, et neile moodsa mõõdupuuga võimatu on ligineda” (Zeiger 1926: 607). “Puht trohheiline põhi-värss on küll domineeriv hilisemas ajajärku dateeritavais rahvalaules, mitte aga vanemais, kus arvuliselt sageli ülekaalus daktülotrohheilised read” (ib: 612). Zeigeri arvates uuemad muutused eesti rahvamuusikas on aga põhjustatud moodsa muusika halvast mõjust ja seepärast “valed”.

Teoreetilise tõestuskäigu kõrval esineb kohati ka esteetilisi hinnanguid ja eelarvamusi: “Nagu daktülotrohheilise põhivärsi rütmi võlvus peitub põhirütmide (2 & 3 osalise) järjestuses, nii ka terve rahvalaulu “mõnu” seisneb selles, et vahelduvad trohheilised ning daktülotrohheilised põhivärsid. Just selle tõttu võisidki muistsed traditsioonid küündida põlvest põlve sajangute kestes, ilma et nad oleksid kuigipalju luitund. Ja tänapäevgi – kas ei tunne me selle rütmi vahelduvuse suurt mõtet sama selgesti, nagu kord meie esiisadki /---/” (Zeiger 1926: 617).

¹⁹⁴ Missugune laulutraditsioon on uuem või vanem, seda näitas Zeigeril rütmi arengu-teooria.

Zeigeri (1926, 1934) kirjutiste väärtus seisneb selles, et ta seostab skansiooniküsimust regilaulude viisi ja traditsioonilise esitusega ning avastab, et regilaulude esitamisel tõusevad vähemalt mõnikord esile sõnarõhud. Rahva-viiside uurimise suhtes hindamatu tähelepanek on see, et kogutud materjalisse tuleb suhtuda allikakriitiliselt, mõeldes viisikogujate oskuste ja eelarvamuste peale.

3.3.4. Teaduslik uurimine: Harald Paukson, Hendrik Visnapuu ja Jaan Ainelo, Walter Anderson, Herbert Tampere

Eesti regilauluvormi teaduslik uurimine algas Eestis 1920.–1930. aastatel ajendatuna eelkõige soovist lahendada skansiooniprobleem ning keskendus seetõttu rütmile ja meetrumile. Harald Paukson läks välitöödele uurima, kuidas regilaule esitatakse, ning kogumisretkel ja hiljem oma fonografeeritud helisalvestuste analüüsimisel pööras erilist tähelepanu lauljate rõhutamismaneerile. Temalt pärinevad üksikasjalikud, laulikute tähelepaneliku jälgimise põhjal tehtud esituse ja rõhutamismaneeri kirjeldused.¹⁹⁵

Paukson mõistis skansiooniprobleemi eelkõige kui küsimust, kuidas rõhutati murtud ridu traditsioonilises esituses. Mõistele *skansioon* lisab Paukson oma kirjutises algul täiendi “niinimetatud”, osutades selle spetsiifilisele tähendusele regilaulus: “/---/ teatavasti on olulisim n. n. s k a n s i o o n i küsimus: mittetrohheilise sõnastusrütmi laulmine trohheiliseks laulurütmiks – skansioon, resp. muutmata jätmine – mitteskansioon” (Paukson 1930: 433). Ta pooldab seisukohta, et regilaulurida on jagunenud neljaks meetrumirühmaks muusikalise arengu tagajärjel, kuid varem eksisteeris sõna ja muusikat ühendav *sõnastusrõhuline ürgvärss* (ib: 448).

Paukson avastas, et regilaulutraditsioonis ei rõhutata kõiki ridu ühtemoodi, vaid eksisteerib tõesti kaks võimalust, tingituna paikkondlikust, žanrilisest, soolisest jm eripärast. Üks võimalus laulmisel on *skansioon*, “sõna päräõhu ignoratsioon laulmisel viisirõhu kasuks”, mille tulemusel kujuneb *neljatrohheiline laulurida, trohheiline laulurütm*; teine võimalus on *mitteskansioon*, “rütmilt sõnavärssi jälgiv ettekanne” (ib: 434, 446 jm).

Paukson (1930: 433 jj) jätab oma sõnul skansiooniprobleemi lahendamisel kõrvale välteküsimused ja arvestab rütmitegureist ainult [sõna]rõhku – niisiis ei pea ta traditsiooniliselt lauldud ridades rõhkude kujunemisel silbipikkusi oluliseks. Pauksonil tähendavad arvatavasti laulu meetrilist rõhku mõisted *laulmisrõhk* ja *viisirõhk* ning *skansioonirõhk* – juhul, kui meetriline rõhk paikneb

¹⁹⁵ Paukson (1930: 442) väidab näiteks, et skansioon ilmneb kõige sagedamini 6. positsioonil. See on loogiline, sest kahes kõige sagedamini esinevas murtud värsside struktuuritüübis (2+3+3, 3+2+3), esineb vastuolu sõnarõhu ja meetrilise rõhu vahel rea viimase 3-silbilise sõna alguses.

sõnarõhust lahus. Murtud värse nimetab ta mõistetega *mittetrohheilise sõna-rõhkude seisuga värsirida, mittetrohheiline sõnastusrütm, skansioonivärss*.

Skansiooniprobleemi mõistelist külge puudutab Henrik Visnapuu ja Jaan Ainelo poeetikaõpik (1932). Selles määratletakse mõiste *skandeerimine* ainult silbilis-rõhulise luule jaoks, pidades seda ebaõigeaks regilaulu rõhunihete kirjeldamise puhul (Visnapuu, Ainelo 1932: 134). Kogu vältelise värsiõpetuse seovad autorid otseselt muusikaga. Eesti regilaulu värsimõõtu nimetatakse silbilis-rõhuliseks ja rõhuliseks, pidades vältelist elementi muusika mõjul kujunenud tunnuseks.¹⁹⁶ Autorid on veendunud, et regilaulu esitati neljaosalise meetrumi rõhkudega ning soovitavad skandeerimise asemele terminit *sünkoop, sünkopeeritud laulmine* (mida kasutas algul Aavik: 1914): “Kui nelja trohheuse rütmilise rõhu juures ja 8 silbi ulatuses esinevad kaks kolmesilbilist sõna, s. o. kaks daktülit, siis kolmesilbilisel sõnul päräõhk kandub esimeselt silbilt teisele silbile. /---/ Selline rõhu ülekandumine päräõhulisest silbist silbiorgu, ehk värsijala tõusust langusse, on puhtmuusikaline vajadus” (Visnapuu, Ainelo 1932: 150).

Autorid täpsustavad viisi ja teksti rõhusuhteid laulmisel, nimetamata oma allikaid. Kolmesilbiliste sõnade jagamine kaheosaliste taktide vahel ja rõhu ülekandumine pearõhuliselt silbilt olevat vaid osaline: “Meie ei vii lauldes rõhku ära esimeselt silbilt, vaid meie tasandame, jagame rõhu esimese ja teise silbi vahel, paneme lisarõhu teisele ning skandeerime värsiskeemi järgi kolme-rõhulist värssi neljarõhuliseks. See ei anna meile mingit õigust hüljata loomulikku sõnarõhku” (*ib.*: 152).¹⁹⁷ Mitmuse 1. isiku *meie* kasutamine rõhutamise kirjeldamisel viitab, et asetatakse esitajate poolele – samas on väga kaheldav, kas Visnapuu ja Ainelo harrastasid regilaulu; pigem toimub siin poeetiline samastumine esitajaga, kirjeldades uurija kujutlust tolle tegevusest.

Professor Walter Andersoni probleemiasetus töös “Studien zur Wortsilbenstatistik der Älteren Estnischen Volkslieder” (“Uurimusi eesti vanema rahvalaulu sõnasilbistatistikast”, 1935) toob selgelt esile tolleaegse mõtteviisi, et skandeerimine regivärsside lugemisel sõltub nende vastavusest kvantiteedi-

¹⁹⁶ “Laulmine tõi rütmilisse skeemi juurde ajaelemendi, välte ja takti, mille säadustele pidi alluma rahvalaul. Just see asjaolu, et eesti keel on välteline, toob rahvalaulu värssi vastuolu muusikalise noodi ja sõnasilbi vahel, mida peab arvestama laulmisel. /---/ Silprõhulise 4-jalgse trohheuse puhul mõjub ajaelement, mille toob juurde muusikaline takt, meetrikasse niipalju, et ta sunnib pika noodi alla valima pikavältelist silpi või kinnist lühivältelist silpi” (Visnapuu, Ainelo 1932: 148, 149). Arvatavasti mõisted *pikavälteline* ja *lühivälteline* ei tähenda siin mitte silbi, vaid silbis asuva vokaali pikkust, “kinnise lühivältelise silbi” all mõeldakse sel juhul pikka silpi.

¹⁹⁷ Henrik Visnapuu arvates Aavik liialdab oma nõudega meetrumit igal juhul tegelikus rütmis realiseerida ning arvab, et see tuleb Aaviku oskamatusest eristada rütmi ja meetrumit. Visnapuu on varem kirjutanud: “See, mille ta [Aavik] ütleb rütmi olevat, on abstraktne meetrum, nii nagu seda on muusikan takt. /---/ See rütm läheneb ning kaugeneb aegajalt alusmõõduks võet skeemist. /---/ Nüüd jääb küsimus, kas rütm peab arenema kindla meetrumite arvu piiriden või võib see sellest piirist välja astu. Nõnda oleks pidand Aavik küsima, kui ta oleks oskand” (Visnapuu 1923: 367–368).

reeglitele. Tema teaduslikult järjekindel töö uurib kvantiteedireeglite kehtimist regilaulus, kusjuures üheks eesmärgiks on “valgustada niinimetatud skansiooni-küsimust (*Skansionfrage*)” (Anderson 1935: 4).¹⁹⁸ Oma ülevaates vaidluse senisest käigust kasutab Anderson mõisteid *Skandieren – Nichtskandieren*. Mõistet *skandeerima* seletab Anderson (*ib*: 192) soome runolaulude esitustava kaudu, viidates selle teaduslikule käsitlusele kui *soome skansiooniteooriale*. Kirjutise kontekstis esineb viimati nimetatud väljend enamasti tähenduses ‘runolaulu kvantiteedireeglid’. Anderson tõestas esimesena ulatusliku, Kolga-Jaani kihelkonnast pärineva materjali peal, et regivärssides kehtivad kvantiteedireeglid. Sellest ta järeldas: “Kolga-Jaani laulutekstid, ükskõik kas neid tõepoolest skandeerivalt või skandeerimatult ette kanti, kõikjal eeldavad ja peegeldavad skandeerimist, ja et seega skandeeriv ettekanne on algupärasem” (*ib*: 193). Siinjuures ilmneb arvamus, et tekstide vorm suudab vastu pidada erisugustele esitustraditsioonidele.

Herbert Tampere pöörab esimesena tähelepanu kuulaja taju subjektiivsusele ja skandeerimise füüsilisele olemusele, analüüsides rõhu eri komponentide toimet kuulmismuljele. Tampere arvates ei tingi välteline meetrum veel iseenesest skandeerivat esitust, seetõttu suudab ta eraldi vaadelda värsimõõdu ja esituse probleeme: “/---/ nende [kvantiteedi]reeglite läbiviimine ei anna iseenesest veel mingit rütmi” (Tampere 1937: 3, ka 7). Ta kirjutab skandeerimisest, rahvalaulude rõhust ja rütmist artiklites “Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle uurimismeetodist” (1934) ja “Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist” (1937). Tampere (1937: 4) tutvustab skansiooni mõistet Soome teaduse eeskujul, kusjuures selle põhjusena nimetab ta värsimõõtu, mitte muusikat: “Soome teadlased on enamikus võtnud seisukoha, et nende rahvalaulu lauldes alati skandeeritakse, s.o kantakse ette vastavalt värsimõõdu nõuetele muudetud rõhkudega (näit. miele/ní mi/nún te/kévi), nõnda nagu koolis loetakse ladina ja kreeka värsse.”

Tampere käsitleb skandeerimist kui kuulaja otsustust esitaja rõhutamismaneeeri kohta, eeldades sealjuures, et kuulaja suudab olla objektiivne. Tema kirjutistes ilmneb kaudselt aga vähemalt neli kuulajat, kelle otsustuste õigsuse võrdlemiseks ei ole selget kriteeriumi: autor Tampere ise, Harald Paukson, n-õ subjektiivne kuulaja (kes Tampere arvates otsustab valesti) ja n-õ objektiivne kuulaja (kes otsustab õigesti). Tampere arvestab subjektiivseid tegureid eelkõige võimalike ekslike rõhuotsustuste puhul: “Kui nüüd /---/ kuulaja kuuleb küll korrapärast rütmi, kuid ei ole harjunud selle tegureid eraldama või läheneb asjale eelarvamusega /---/, siis on väga suur võimalus, et ta neid [lauluridu] peab [ekslikult] skandeeritaks” (*ib*: 8).¹⁹⁹

¹⁹⁸ Oletan, et sakslasest Walter Andersonile oli emotsionaalselt vähem oluline kui eestlastele, kuidas regivärsse deklameeriti, mistõttu oli tal kergem võtta küsimuses objektiivset seisukohta.

¹⁹⁹ Uurijate subjektiivsusele ja taju erinevusele viitab see, et Tampere (1937: 5) arvates Pauksoni fonogrammid ja noodistused ei ole kooskõlas.

Tampere püüab eristada ja seostada sõnarõhkudel põhinevaid ja meetrilistel rõhkudel põhinevaid rõhurühmi regivärsireas, arvestades ka lauserõhu mõju. Eesti rahvalaulu värsimõõtu nimetab Tampere (1937: 3) neljajalgseks trohheuseks, mille tõsus ei tohi olla lühikesi pearõhulisi ja languses²⁰⁰ pikki pearõhulisi silpe, kusjuures esimene värsijalg on vabalt täidetud. Samas teeb Tampere seisukohad veidi vastuoluliseks see, et ta defineerib värsirõhud taju põhjal: “Kui meie oma kõrva kaudu tunneme, et üks värsiüksus on teisest tõstetud rohkem esile, s. o. rohkem aktsentueeritud, siis nimetame seda arsiseks, teist, vähem väljatõstetut, teesiseks” (*ib*: 6).²⁰¹ Ta ei täpsusta ka, kas regilaulu rõhud (ja seega värsimõõt) määratakse lauldud või loetud ridade põhjal. Oma värsimõõdu analüüsi näite juures märgib Tampere värsirea rõhud, sealhulgas ka toonilised rõhud, kõne omaduste põhjal (*ib*: 8). Ka Tampere ise mõõnab arsisel määramise raskusi, väites, et laulikud püüavad tema arvates vältida arsisel ja teesisel vältuse suurt erinemist – mis omakorda näitab värsirõhkude ja värsimõõdu määramist siiski ka laulmise põhjal (*ib*: 8).

Lisaks trohheilistele värsijalgadele nimetab Tampere (1937: 7) samas artiklis ka sõnarõhuga algavaid rühmitusi ehk “värsijalgu”. Struktuuriüksus, mille piires Tampere arvates ilmneb silbi rõhulisus, on “üks sõna või sellele vastav sõnade kogum (=värsijalg)”. Iga niisugune sõnarõhuline värsijalg algab dünaamilist rõhku kandva silbiga (= pearõhulise silbiga), mis ei tarvitse olla reas kõige enam välja tõstetud. Sõnarõhulised värsijalad järjestatakse nii, et sünniks korrapärane kvantitatiivsete arsisel-teesisel ahel.

Rütmi võimalike moodustajatena toob Tampere (1934: 5, 1937: 6) esile erinevad rõhkude liigid: “toonilise, dünaamilise ja kvantitatiivse ehk temporaalse aktsendi” ning sõna- ja lauserõhu. Eesti keele sõnarõhku peab Tampere dünaamiliseks, kuid suhteliselt nõrgaks rõhuks, millel polevat erilist grammatilist funktsiooni ja mis võivad lause kontekstis muutuda. Kvantiteet eesti keeles olevat väga oluline, kuid mitte otseselt dünaamilise rõhuga seotud; helikõrguse ja rõhu suhted aga lähemalt uurimata.²⁰² Lauserõhu all mõtleb Tampere (1937: 9) üht või mitut domineerivat silbipositsiooni, kuhu on koondunud mitu olulist rõhku: meetriline rõhk, sõnarõhk ja kõrge meloodianoot (ehk tooniline rõhk).

Regilaulus tajutava värsimõõdu moodustavadki Tampere (1937: 7) arvates mitu komponenti: värsimõõdu aluseks on kvantiteet, kuid helikõrgus ja

²⁰⁰ Regivärsirea vastanduvate positsioonide kohta kasutab Tampere mõisteid *arsis* ja *teesis* (1934), *värsijala tõus* ja *langus* (1937).

²⁰¹ Meenutagem et Tampere (1937: 3) sõnul kvantiteedireeglite läbiviimine ei anna veel rütmi. Seega neis ridades, kus kvantiteedireeglid on täidetud, aga meetrilised rõhu pole tajutavad, ei tohiks olla Tampere arvates trohheust ega seega ka mitte regivärsimõõtu, – mis on tal ometi määratletud trohheusena.

²⁰² Tampere nimetab, et eesti regilaulu vormi uurijad pole seni arvestanud esimese ja teise silbi pikkussuhteid ega helikõrguse liikumist eri vältega sõna- ja lauserõhudes. Tema enda kuuldeliste tähelepanekute põhjal asub helikõrguse haripunkt esimesel silbil, kuid lühikesel algussilbil puhul pikemal teisel silbil (Tampere 1937: 10).

intensiivsus aitavad vajaduse korral silpe esile tõsta. I vältes sõna 2. silp kandvat alati kvantitatiivset ja toonilist rõhku, 1. silp aga dünaamilist rõhku. Kui välja arvata laulmisel lisanduvad muusikalised rõhud,²⁰³ siis murtud värsside laulmisel langevat sageli kaks rõhku (kvantitatiivne ja tooniline rõhk 2. silbil) koos meetriliselt tugevatele positsioonidele, üks rõhk (dünaamiline rõhk 1. silbil) aga nõrkadele positsioonidele. Seetõttu domineerivad Tampere arvates murtud ridade rütmi moodustumisel meetriliselt tugevad positsioonid, kuid see ometi pole päriselt skansioon, sest siin ei ole määrav laulja tegevus.

Siit ilmneb, et on olemas tegureid, mis võivad tekitada eksliku mulje skansioonist, aga ka tegelik skansioon. Viimase tunnuseks on värsirõhu esiletõstmine intensiivsuse suurendamise abil, kusjuures samas vähendatakse intensiivsust sõnarõhulises silbis: “Kuid ma ei taha eitada skansiooni, s. t. dünaamilise rõhu teisalenihkumist, üldse, /---/” (*ib*: 8). Seega peaks kuulaja skansiooni olemasolu üle otsustamiseks aru saama, kuivõrd sõltumatult viisis ja tekstis peituvatest eeldustest esitaja muudab teatud positsioonides laulmisel intensiivsust.

Tampere (1937: 9) eristabki mõiste *skandeerimine*, *skansioon* puhul kolme liiki nähtusi. (1) Trohheiline skansioon on lauserõhkude eriline esiletoomine dünaamiliste rõhkude abil (s.t tooniliselt ja meetriliselt rõhuliste positsioonide dünaamiline rõhutamine harilikus reas). (2) *Quasi*-skansioon on olukord laulmisel, kus suhteliselt suurte intervallidega viisis sattuvad kõrgete viisinootide kohale sõnarõhutud silbid. Viimased saavad seega tavalisest tugevama toonilise rõhu, millega võib seostuda dünaamiline rõhk, sest “sõna keskele sattuvad suured hüpped nõuavad rohkem jõudu” (*ib*: 4). (3) Päris skansioon tähendab kõigi tugevate (või kõigi nõrkade) positsioonide järjekindlat dünaamilist rõhutamist, mida soodustab liikumisirütm. Päris skansiooni seletab Tampere (*ib*: 9–10) Kihnu näitel ning ilmselt mõtleb selle all eelkõige laulmist rütmitüübiga, kus korrapäraselt vahelduvad lühike ja pikk kestus.

Skandeerimise vastand on Tampere (1937: 10) kirjutiste põhjal ettekanne “segarütmis, s. t. daktülid vahelduvad trohheustega”. Selle puhul lauldakse murtud ridu suhteliselt tugevate sõnarõhkudega, mida tõstetakse esile viisivariatsioonide ning võib-olla ka temporaalsete ja dünaamiliste rõhkude abil. Tampere arvates päris skandeerivat ettekannet tuleb ette harva, statistilise reegli järgi “/---/ eesti rahvalaulu ei skandeerita ei lauldes ega lugedes /---/” (*ib*: 5). Nimetatud väite tõestuseks Tampere konkreetseid arve siiski ei too.

Tampere hinnatav panus regilaulu uurimisse on seletus, et vastuolud rütmi määramisel ja rõhulisuse hindamisel võivad tekkida sellest, et rõhulisuse mulje tekitavad mitu komponenti. Sõnarõhulist ja skandeerivat esitust eristab teineteisest Tampere arvates eelkõige dünaamilise rõhu asukoht.

²⁰³ Tampere mõtleb siin laulmist kõnelähedase viisiga, mis ei lisa omalt poolt arvestatavaid muusikalisi rõhke. Niisugune olukord on siiski tegelikul laulmisel ebareaalne.

3.3.5. Pärast 1940. aastaid

1940. aastate järel jäi skansiooniprobleem suhteliselt soiku, kuid skandeerimise mõistet hakati kasutama, hoolimata lõpliku selguse puudumisest. Tavaliselt määratletakse skansiooni kui sõnarõhkude allutamist meetrilistele rõhkudele murtud ridades, pidades silmas esitaja tegevust, lähtuvalt kuulaja muljest. Sealjuures tekstiuurijad peavad meetriliste rõhkude tekitajaks pigem värssi, viisiuurijad viisi meetrumit.²⁰⁴ Üldiselt mõndakse nii skandeeriva kui sõnarõhulise esituse olemasolu regilaulutradsioonis.²⁰⁵

Skansiooni terminit kasutatakse aga mõnevõrra erinevalt.²⁰⁶ Udo Kolk mõtleb *skandeerimise* all skandeerimise eeldust ehk rõhusuhete vastuolusid murtud reas, *skandeerimise* efekti all aga meetrilise rõhu esiletõusmist kuulmis- muljes. Ta pöörab tähelepanu ka sellele, et sõnarõhu esiletõstjaks ei tarvitse murtud reas olla tingimata dünaamiline rõhk. Olles tähelepanelikult kuulanud Paistu kihelkonna lauliku Liisu Mägi viisivariatsioone, kirjeldab ta oma vastuolulisi muljeid järgmiselt: “See muudatus [=viisivariatsioon] on ilmselt prosoodilist laadi, kuna ta lähtub skandeerimisest [=rõhusuhete vastuolust murtud reas]. Kui värssis on 3 sõna silbisuhetega 3+2+3 /---/, markeeritakse teise sõna algus retsitatiivsema heliga, eri tämbriga ning samas viisi varieerimisega. See võte on küll tingitud skandeerimisest [=sõna algussilbi paiknemisest nõrgal positsioonil], mõjub aga skandeerimise efektile vastukäivalt ja tasakaalustavalt – rõhutusse asendisse jääv sõna-alkus saab seeläbi oma erilaadse väljendusliku rõhu, skandeerimisrõhkude vahele kujunevad uued rõhud mitte dünaamilisel, vaid muul (meloodilisel, tämbrilisel) tasapinnal, muudavad värssi rütmiliselt sujuvaks ja võivad – kui neile erilist tähelepanu pöörata või kui need omalaadsed rõhud on väga tugevad – jätta koguni mulje, nagu oleks tegemist mittedskandeeriva esitusviisiga”²⁰⁷ (Kolk 1984: 43–44).

²⁰⁴ Eesti üks keskseid folkloriste, Eduard Laugaste (1975: 150), defineerib: “Skandeerimine on sisuliselt sõnarõhu allutamine värsirõhule.” Rahvamuusikauuriija Ingrid Rüütel (1997b: 8) seletab aga skandeerimist kui “sõnarõhkude allutamist kindlale muusikalisele meetrumile”.

²⁰⁵ Ajastu kontekstis on suhteliselt haruldane Eduard Visnapuu (1963) püüe tõestada skansiooni valitsemist regilaulu traditsioonilises esituses, põhjenduseks aegunud veendumus, et muusika vältimatu omadus on korrapärane meetrum. 20. saj. algupoole vaimu meenutavad ka hinnangulised laused, nt: “Eeskujulikul rahvalaulikul on kindel viisimõõt, /---/” (Visnapuu 1963: 618). Ilmus vastupidist seisukohta pooldav Juhan Zeigeri (1970) monograafia, millest oli eespool juttu (3.3.3).

²⁰⁶ Näiteks Jaan Sarv (1977: 68) märgib setu laulude transkriptsioonis allakriipsutustega ära “skandeeritud silbid”. Teksti põhjal otsustades on need noodistaja poolt rõhutatuna kuulnud 2. või 3. sõnasilp erineva (sealhulgas ka trohheilise) värsiehitusega ridades, mõnikord aga ka pearõhuline silp, nagu näitavad allakriipsutused reas *mingu'i randa mehele* (ib: 98).

²⁰⁷ Skandeerimine 3+2+3-tüüpi värsiehitusega reas peaks nõrgendama 2-silbilise ja viimase 3-silbilise sõna algussilpi. Kolk kirjeldab nimetatud 2-silbilise sõna algussilbi

Urijate erinevat arusaamist skandeerimisest näitab see, et Herbert Tampere (1937: 9–10) leidis skandeerimist eelkõige Kihnu viisidest, kuid Kihnu viiside parim tundja Ingrid Rüütel kirjutab vastupidi, et neis skansioon enamasti puuduvat: “Mis puutub meetrumisse, siis on märkimisväärne, et järjekindlatest pikkussuhetest ja esitusega kaasnevast liikumisest hoolimata ei ole Kihnu regilauludes enamasti skansiooni, s.t. 3-silbilisi sõnu sisaldavais värssides sõnarõhkude ülekandmist vastavalt kindlale viisimeetrumile. /---/ 3-silbilisi sõnu sisaldavais värssides püütakse ikka pigem **markeerida sõnarõhke**, kuigi need ei tarvitse kanda väga tugevat dünaamilist rõhku, nagu seda pole ka eesti keeles” (Rüütel 1997a: 55). Rüütel seob meetrumi kuuldavate rõhkudega, väites, et mitteskandeerival esitusel muutub ka meetrum: “Nn. mitteskandeerival esitusel kohandatakse liikumisrütm vähehaaval muutunud laulumeeetrumiga, /---/” (ib: 55). Sarnaselt Herbert Tamperega arvestab Rüütel skansiooni hinnangu sõltuvust kuulaja tajust, püüdes lahus hoida juhtmeid, mil laulja skandeerib tegelikult ja mil ainult kuulaja arvates. Nii ei tähenda Rüütli arvates kuulumismuljes rõhuta jäänud sõnaalgused skandeerivat esitust juhul, kui kuuldavad rõhud (näiteks tooniline rõhk ja sageli sellega seotud dünaamiline rõhk) asetuvad sõnarõhututele silpidele laulja tahtest sõltumata: “/---/ “skansiooni usku” uurija kuuleb skandeerimist sealgi, kus seda tegelikult ei ole, eriti kui rõhutu silp satub kõrgemale noodile” (ib: 55–56).

3.4. Skansiooni definitsioon

Senises regilaulu-uurimises on skansiooni määratletud kuulaja kaheastmelise otsustusena: esiteks, kas laulureas valitsevad pigem meetrilised rõhud või sõnarõhud; teiseks, kui valitsevad meetrilised rõhud, kas selle põhjuseks on laulja tahtlik tegevus *skandeerimine* või muud tegurid (Tampere 1937; Rüütel 1997a: 55–56). Seega skansiooni olemasolu määramine põhineb küllalt keerukal tajude ja otsuste kompleksil. Subjektiivsuse tugev osakaal skansiooni määramisel on ilmselt aidanud püsida eri seisukohtadel probleemi arutamise kestel.

Edaspidise uurimistöö jaoks defineeritakse skansioon esmase tajuotsuse tasemel. Arvestades keele- ja kultuurikontekstist tulenevaid võimalikke erinevusi rõhusuhete hindamisel, saab skansiooni sellisel kombel määrata suhteliselt sarnase kultuuritaustaga inimeste rühma piires. Skansioon ehk skandeerimine regilaulus on eestlase tajuotsus, et murtud värsside teatud konkreetset esitusel valitsevad meetrilised rõhud; sealjuures mõningad sõnarõhulised silbid nõrgenevad ja/või sõnarõhutud silbid tõusevad esile. Samas pole oluline, missugustest teguritest rõhud ja rõhutused on (objektiivselt või subjekti arvates) tingitud.

laulmisel toimuvaid muutusi, jõudes vastuolulise tõdemuseni, et neid võib tõlgendada nii silbi nõrgenemise kui esiletõusuna. Siinkohal meenutaksin, et üks muusikalistest rõhkudest on kujundi muutmise rõhk (Benjamin 1984: 379).

3.5. Skansiooni loodusteaduslik uurimine: probleem ja selle lahendamise tee

Skansiooni regilaulus määratleti eespool taju tasandil (p 3.4). Järgnevalt tehakse katse välja selgitada, esiteks, kas skansioon eksisteerib regilaulu traditsioonilises esituses objektiivsemal tasandil kui üksiku inimese tajuotsus; ja kui see on nii, siis teiseks, kuidas seda kirjeldada füüsikaliste näitajate abil. Skansioon või mitteskansioon, määratletuna füüsikalisel tasandil, on teatud rõhu moodustajate (või ühe määrava moodustaja) domineerimine laulurea teatud punktides. Lahenduse leidmiseks järjestatakse küsimused ja töö etapid järgmiselt.

1. Kas sarnase kultuuritaustaga eestlased hindavad skansiooni olemasolu traditsiooniliselt esitatud regilauludes ühtemoodi? Selle uurimiseks tehakse kuulamiskatse Karksi kihelkonna regilaulude põhjal.²⁰⁸
2. Juhul, kui inimeste tajuotsustused langevad skansiooni hindamisel kokku, peaksid kuuldavatel helidel olema teatud füüsikalised tunnused, mis kutsuvad esile sarnase rõhulisuse mulje laulurea teatud punktides. Rõhulisuse muljet esile kutsuvad füüsikalised tunnused saavad olla rõhu moodustajad. Skansioon oleks sel juhul kuulumismulje jaoks olulis(t)e rõhu moodustaja(te) domineerimine tugevatel meetrumiüksustel, võrreldes nõrkade üksustega; sõnarõhuline esitus aga olulis(t)e rõhu moodustaja(te) domineerimine nõrkadele üksustele langevatel sõnaalgustel.
3. Järgnevalt uuritakse, missugused rõhu moodustajad võiksid olla määravad skansiooni-mitteskansiooni mulje kujunemisel. Selleks võetakse varasemate kirjutiste põhjal kokku, mida teatakse regilaulureas toimivate rõhu moodustajate kohta. Neid küsimusi on osalt puudutatud töö I peatükis ja käesoleva peatüki algusosas (3.1–3.4), kuid lisatakse veel teavet regilaulude akustilistest uurimustest.
4. Kui on selgunud, missuguseid rõhu moodustajaid tasuks regilaulureas tajutava rõhu kujundajana kõige enam arvesse võtta, tehakse füüsikaline katse tajukatses hinnatud ridade uurimiseks. Mõõdetakse ja arvutatakse rõhu moodustajate väärtused kõigepealt harilikes ridades kõigi meetrumiüksuste kohta, eeldades senise regilaulu-uurimise (vt 3.1–3.4) ja oma kogemuste põhjal, et viimaseid tajutakse rõhulisena. Juhul, kui valitud rõhu moodustajad domineerivad harilikes ridades meetriliselt tugevatel üksustel, võib neid oluliseks pidada rõhulisuse mulje kujunemisel regilaulus ning kasutada rõhulisuse uurimiseks murtud ridades.

²⁰⁸ Katsemetoodika otsimisel kaalusin ka võimalust lasta kuulajatel igas laulureas eraldi määrata, millistel silpidel asuvad tugevamad rõhud. Loobusin sellest esialgu seetõttu, et skansiooni mõiste ei tähenda tavaliselt mitte otsust üksikute rõhkude asukoha kohta, vaid rea (ridade) kuulamise tagajärjel kujunenud terviklikku tajuotsust. Paukson (1930: 442) on ainuke, kes on kasutanud skandeerimise mõistet ka laulurea üksikute silpide rõhutamismaneeeri iseloomustamiseks.

5. Seejärel mõõdetakse ja arvutatakse väljavalitud rõhu moodustajate väärtused murtud ridades kõigi meetrumiüksuste kohta, et teada saada, missugused rõhu moodustajad domineerivad kuulajate poolt valdavalt rõhulisena tajutud üksustel. Eeldatakse, et skandeerituna hinnatud ridades tajuti rõhulisena meetriliselt tugevaid üksusi ja sõnarõhulistes ridades sõnarõhulisi üksusi. Meeles pidades skansiooniprobleemi senist vastuolulist käiku, ei saa siiski eeldada, et iga kord on skansiooni mulje puhul tegemist ühesuguse rõhu moodustajate kombinatsiooniga meetriliselt tugevatel üksustel.

Käesolevat uurimust võiks pidada eelkõige skansiooni puudutava uurimismetoodika otsimiseks ja katsetamiseks, mis ei tarvitse anda veel lõplikke vastuseid. Konkreetsest metoodikast ja katse korraldusest lähemalt kirjutatakse kumagi katse juures eraldi.

3.6. Uurimismaterjal ja selle valiku põhimõtted

Skansiooni uurimiseks traditsiooniliselt esitatud regilaulude põhjal valiti materjal Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvatest helisalvestustest. Suurema hulga omavahel hästi võrreldavate (s.t mitme sarnase tunnusega) helisalvestatud murtud värsside leidmine ei ole kerge ülesanne, sest nende osakaal eesti lauludes pole suur. Seetõttu ei saa ka analüüsitud murtud värsside koguhulk olla väga ulatuslik. Karksi kihelkonnast on helisalvestatud suhteliselt palju regilaule, neis on murtud värsside osakaal keskmiselt 12–16% (Sarv, M. 2001: 240). Vastavalt eesmärgile uurida tajutavate rõhkude ja rõhu füüsikaliste moodustajate seoseid harilike ja murtud ridade laulmisel, järgiti ridade valimisel võimalust mööda järgmisi põhimõtteid.

1. Koostati uurimismaterjal mitmest viisitüübist ja mitmelt lauljalt, sest ei olnud täpselt ette teada, milliseid lauljaid, viise või laulužanre tajutakse skandeerituna ja milliseid mitte. Töö autor püüdis oma kuulumismulje põhjal leida nii skandeeritud kui sõnarõhulise esitusega ridu: katse oleks ebaõnnestunud, kui kõik laulud osutunuks kuulamiskatse põhjal olevat ilma skansioonita. Et muuta tulemusi paremini võrreldavaks, otsiti võimalust mööda sarnaseid laule, tekste ja viise eri lauljatelt ning eri laule ühelt ja samalt lauljalt.²⁰⁹
2. Valiti laulud, mis vastasid järgmistele tingimustele: tekstis esineb nii murtud ridu kui harilikke ridu; viisi põhikujus on 8 isokroonset meetrilist ühikut; esitatud Karksi regilaulutraditsiooni paremate tundjate poolt.

²⁰⁹ Kui peaksin alustama sedasama katset uuesti, valiksin pisut teistsuguse materjali, kuid see on juba uurimuse üks tulemusi.

3. Mõnest laulust (või mitmest sarnasest lauluvariandist) valiti suurem hulk ridu, et kindlaks teha, kas laulja esitusmaneer on kuulajate arvates laulu kestel püsiv või muutuv.
4. Arvestati, et katse koos selgituste ja etteaimamatute viivitustega ei kehtaks üle ühe akadeemilise tunni (45 min).

Uurimiseks valiti välja 12 Karksi regilauluvarianti, mida olid esitanud 5 laulik, sündinud vahemikus 1874–1893. Need laulikud kuulusid oma kaasajal Karksi regilaulutraditsiooni parimate tundjate hulka: Greete Jents, Kadri Kukk, Mai Mölder, Ann Toompalu ja Mari Sarv. Enamiku lauludest on helisalvestanud Eesti Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna töötajad magnetofoniga aastatel 1960–1971, üks on heliplaadistatud 1938. a. Riigi Ringhäälingus.

3.7. KATSE 1. Tajukatse

3.7.1. Katse eesmärk ja eeldatavad tulemused

Katse eesmärk on kindlaks teha, kuidas sarnase keele- ja kultuuritaustaga inimesed hindavad kuulumismulje põhjal skansiooni olemasolu regilaulu murtud ridades. Tulemuste põhjal saab kõigepealt teada, kas inimesed tajuvad regilaulureas rõhkude asukohti valdavalt ühtemoodi. Kui see on nii, siis saab kasutatud katsematerjalist eristada ühelt poolt need murtud read, milles valitsevad meetrilised rõhud (skandeeritud read), ja teiselt poolt need murtud read, kus valitsevad sõnarõhud.

1. Kui kuulajate hinnangud rõhkude paiknemise kohta murtud ridades jagunevad umbes pooleks, siis võib arvamuste kokkulangevust pidada juhuslikuks ning termineid *skansioon*, *skandeerimine* (ja nende vastandsõnu) ei saa kasutada lauluridade ega nende esituse iseloomustamiseks.
2. Kui kuulajate enamiku arvamuse põhjal domineerib mõningates lauluridades meetriline rõhk, siis eksisteerib skansioon kui objektiivne nähtus, mis suudab tekitada ühesuguse taustaga kuulajatel ühesuguseid tajuotsustusi.
3. Kui kuulajate enamiku arvamuse põhjal domineerib mõningates lauluridades sõnarõhk, siis vähemalt mõnede värsiridade esituse puhul skansiooni ei esine.

3.7.2. Tajukatse materjal

Tajukatse jaoks valisin 12-st Karksi regilaulust välja 67 suhteliselt sarnase värsiehitusega laulurida (materjali kohta ka p 3.6). Neist lauluridadest 66 on murtud värsid, milles silbid jagunevad reeglipäraselt 8 positsioonile, kusjuures 9-silbilistes ridades paikneb kaksikkoht 2. positsioonil; ning lisaks üks erandlik rida, mis sisaldab 7 meetrilist üksust.²¹⁰ Neist 58 rida on 8-silbilised, 8 rida 9-silbilised ja eelmainitud erandlik rida on 7-silbiline. Nimetan seda materjali-kogumit edaspidi, hoolimata ühest erandist, *murtud ridadeks*.

Katseks valitud ridade värsiehituse tüübid (vt 1.3.4) on ära toodud tabelis 1, laulude üldandmed (arhiiviviide, esitaja, žanr jm) tabelis 2; kasutatud read ise on lisas 3 ja laulude näiteid leidub lisas 2 (näited 10–15). Kõik kasutatud värsid lõppevad I vältes 3-silbilise sõnaga, värsirea ülejäänud osas paikneb mõnikord ka 1- ja 2-silbilisi sõnu – lisaks kõige enam levinud struktuurile 2+3+3 esinevad näiteks read 1+1+3+3, 2+1+1+1+3, 2+1+2+3 jms.

Tabel 1. Skandeerimise uurimiseks korraldatud tajukatses kasutatud murtud ridade värsiehituse tüübid.

Värsiehituse tüüp	Mitu korda katsematerjalis esineb
2+3+3	57
3+2+3 (alati kujul 2+1+2+3)	9
2+2+3	1

Teksti sisu ja funktsiooni järgi liigitatuna oli katses kasutatud 12 lauluvariandi seas 3 jutustavat laulu tüübinimetusega “Mehetapja”²¹¹, 5 mängu- (või tantsu)laulu “Telu tegemine” ja 4 karjaselaulu.

Laulu “Mehetapja” valisin sellepärast, et see oli ainus suhteliselt paljude murtud ridadega regilaul, mille helisalvestuse leidsin mitmelt (kolmelt) Karksi kihelkonna laulikult: Greete Jents²¹², Ann Toompalu, Kadri Kukk. Valisin nimetatud lauluvariantidest kuulamiskatsesse võimalikult sarnase tekstiga read. Teiseks võtsin ridu mängulaulust “Telu tegemine”, millest leidsin kuus

²¹⁰ Võtsin nimetatud rea uurimismaterjali hulka sellepärast, et soovisin võrrelda võimalikult ühesuguse teksti ja viisiga murtud ridu eri lauljate esituses. Suulise laulutraditsiooni varieeruvuse tõttu polnud identsete ridade leidmine kerge. Kuna leidsin mitu sobivat varianti laulumängu “Telu tegemine” algusreast, siis lisasin erandlikult ka 7-silbilise rea, mis kattus teistega põhimõtteliselt nii viisitüübi kui teksti poolest, välja arvatud üks puuduv silp ja noot.

²¹¹ Laulude nimetamisel kasutan folkloristikas välja kujunenud tekstitüüpide nimetusi üldiselt nii, nagu need esinevad eesti rahvalaulude antoloogias (Tedre 1969–1974). Katses analüüsitud laul on tuntud ka tüübinimetuste all “Mehetapja Maie”, “Maie laul”. Antud juhul eelistan varianti “Mehetapja” nagu Herbert Tampere (1941a).

²¹² Greete Jentsilt on laul salvestatud kolmes variandis, kuid katsesse võtsin neist ainult ühe, kronoloogiliselt esimese.

helisalvestust neljalt erinevalt lauljalt: Mari Sarv, Kadri Kukk, Ann Toompalu, Mai Mölder. Kuna tegemist on suhteliselt lühikese lauluga, siis esines siin vaid üksikuid, kuid üpris ühesuguse tekstiga murtud ridu. Viimaks valisin ridu neljast karjaselaulude variandist kahe laulja esituses: Kadri Kukk ja Greete Jents.²¹³

Tabel 2. Skansiooni uurimisel kuulamiskatses kasutatud materjal, esitatuna lauljate kaupa. Ridade arv osutab sellele, mitu rida laulust katses kasutati.

Laulja	Kohaviit Eesti Rahvaluule Arhiivis	Ridade arv	Teksti-tüüp	Laulu-žanr	Viisi-tüüp	Kogumis-aasta
Greete Jents	RKM, Mgn II 550 c	18	Mehetapja	jutustav	7(2)	1961
	RKM, Mgn II 2050 d	2	Ajage kari siia	töö	7(2)	1971
	RKM, Mgn II 2069 b	2	Karjaste sõim	töö	7(2)	1971
Kadri Kukk	RKM, Mgn II 385 e	1	Telu tegemine	mängu	5(2)	1960
	RKM, Mgn II 381 j	4	Ajage kari siia	töö	3R	1960
	RKM, Mgn II 541 c	5	Ajage kari siia	töö	3(2)	1961
	RKM, Mgn II 2021 d	8	Mehetapja	jutustav	5(2)	1971
Ann Toompalu	RKM, Mgn II 365 e	2	Telu tegemine	mängu	7(2)	1960
	RKM, Mgn II 553 c	18	Mehetapja	jutustav	7(2)	1961
Mari Sarv	ERA, Pl 93A 3	2	Telu tegemine	mängu	7R	1938
Mai Mölder	RKM, Mgn II 587 f	2	Telu tegemine	mängu	7R	1961
	RKM, Mgn II 587 j	3	Telu tegemine	mängu	7R	1961
Kokku		67				

Viiside seas esineb kolm põhimõtteliselt erinevat meloodiakontuuri, mida olen varem tehtud viisitüpoloogia põhjal (Särg 1998, 2000) tähistanud numbritega 3, 5 ja 7. Vastavalt viisi täpsemale liikumisele ja vormile jagunevad need omakorda viide viisitüüpi, millest üks esineb kahe erineva versiooni kujul. Nimeetatud viiest viisitüübist kolm on 2-realiseid, mille kummaski viisireas uuritaks

²¹³ Kadri Kukelt on suhteliselt sarnaseid karjaselauluvariante lindistatud veel üks ja Greete Jentsilt kolm.

skansiooni eraldi. Seega uurimismaterjalis esineb kokku kaheksa erinevat (8 noodist koosnevat) viisirea põhikuju.

Katses kasutatud viisitüübid- ja versioonid on ära toodud näites 2. Kõiki meloodiaid iseloomustab astmeline liikumine, s.t suhteliselt väikesed intervallid helide vahel ja sama helikõrgusega helide harv kordamine. Viisi põhikuju kõrgemad noodid langevad sageli kokku värsi tugevate positsioonidega.

Näide 2. Skansiooni uurimisel kasutatud Karksi regilaulude viisitüüpide ja -versioonide põhikujud.

7 (2) - Greete Jents

7 (2) - Ann Toompalu

5 (2) - Kadri Kukk

7 R viisirida - Kadri Kukk, Mai Mölder, Mari Sarv

+ refrään

3 (2) ja 3 R (esimene) viisirida - Kadri Kukk

+ refrään või 2. viisirida

Greete Jents ja Ann Toompalu laulsid jutustava laulu “Mehetapja” viisitüübiga 7(2), kasutades kumbki oma versiooni (lisa 2, näited 10, 12). See viisitüüp on Karksi kihelkonna jutustavate ja lüüriliste laulude esitamisel üks tavalisemaid, kuid piisavalt analüüsimaterjali leidub vaid nimetatud kahelt lauljalt.²¹⁴ Number 7 tähistab esimese viisirea tõusev-laskuva üldkontuuriga meloodiat, (2) näitab, et tegemist on 2-realise viisiga. Viis on kvindi–seksti ulatusega, varieerub vähe ja selle kulminatsioon asub 5. noodil (näide 2). Oma vormi, heliulatuse, meloodiakujunduse ja funktsionaalsete seoste poolest Karksi laulutraditsioonis (vt ka Särg 2000: 291, 293jj) ei kuulu viis vanimate regiviiside hulka.

²¹⁴ Mõlemalt lauljalt on aga lisaks katses kasutatud lauludele sellesama viisitüübiga laule arhiveeritud veel üsna rohkesti.

Sealjuures on Greete Jentsi kvindi ulatusega versioon arhailisema ilmega, sest sellel on väiksem ambitus ja pole selgesti välja kujunenud tugiheli ega harmoonilist mõõdet (vt Lippus 1995: 15). Greete Jents laulab minu arvates selge tugeva häälega ja ühtlase meetrumiga. Ann Toompalu viisiversiooni juures ilmneb uuema muusika tunnuseid: seksti ulatus, üheselt määratav tugiheli ja harmoonilist dimensiooni arvestav kõrgendatud juhttooniga viisiliikumine. Samas ähmastab neid tunnuseid laulja ebamäärane ja kõnelähedane intonatsioon, mida süvendab suhteliselt kiire tempo, võrreldes teiste Karksi laulikutega. Mõlemad laulikud kordavad laulmisel iga värsirida. Greete Jentsil esineb sama viisitüüp ka katsetes kasutatud karjaselaulude puhul.

Kadri Kukk esitab jutustava laulu “Mehetapja” erinevalt teistest lauljatest viisitüübiga 5(2) (lisa 2, näide 14). Viisikujus number 5 algab meloodia väikese tõusuga, keskel 5. noodil on madalseisus, ning tõuseb seejärel uuesti tugihelisse. 1. ja 2. viisirida selles viisitüübis praktiliselt kattuvad, välja arvatud lõpuosa, kus 1. viisireas toimub tõus, kuid 2. viisirea lõpunoodid jäävad tugihelile. Tavaliselt esineb viisikuju 5 Karksi lauljatel kvardi ulatusega 1-realise refräänilise viisina, millega lauldakse tavandilaule, kuid Kadri Kukul on sellest välja kujunenud 2-realine variatsioonides kuni sekstini ulatuv viisitüüp, mida ta kasutab sageli ka lüüriliste ja jutustavate laulude juures.

Kadri Kukk laulab karjaselaulud viisitüüpidega 3R ja 3(2), mis erinevad teineteisest (esimesele) viisireale järgneva osa poolest (lisa 2: näites 13 on 3R-viisitüübiga laul; näites 16 on 3(2)-viisitüübiga laul, mida kasutati variatsioonide uurimiseks peatükis 4). Tähisele 3 vastab tertsi ulatusega viisikuju, millele järgneb tüübis 3R laulu sisust ja meloodiakujundusest mõnevõrra erinev kvindi ulatusega pikk refrään, tüübis 3(2) aga teine kvardi ulatusega viisirida. Nii kirjeldatud refrään kui teine viisrida on mitmete tunnuste poolest uuemad, kui (esimene) viisirida. Viisitüübid 3R ja 3(2) esinevad Karksis enamasti koos karjateemaliste tekstidega ja töölauludega.

Neljast lauljast, kes esitasid tantsulaulu “Telu tegemine”, kasutasid kolm tavaliselt Karksi kihelkonnas sellega seostuvat viisitüüpi 7R (lisa 2, näide 15). Number 7 tähistab eelpool kirjeldatud viisikontuuri, R igale värsireale järgnevat refrääni. Erandina esitas Ann Toompalu “Telu tegemist” samuti viisitüübiga 7(2), mida ta kasutas jutustavas laulus.

3.7.3. Katse korraldus

Katse korraldamiseks salvestati Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest helikassetile 67 eelnevalt välja valitud ja regilauludest eraldatud murtud rida (2-realist viisid jagati kaheks eraldi viisireaks) järgemööda 3 sekundi pikkuste pausidega. Seega asetati read enam-vähem võrdsetesse tingimustesse, kuid kõrvaldati (kahjuks) traditsioonilise meetrilise konteksti mõju ja tekitati uus kontekst lauljate

ja viiside järgnevusest.²¹⁵ Naabruses asuvate näidete mõju vähendasid omakorda pausid ridade vahel, mida katse käigus kuulajate soovil pikendasin.

Iga tajukatses osaleja pidi murtud regilauluridade põhjal otsustama, kas talle tunduvad kogu rea ulatuses tugevamad meetrilised rõhud või sõnarõhud, ja märkima vastused tabelisse. Kirjalikus tööjuhendis ega hiljem ülesande tutvustamisel ei nimetanud mina kui katse korraldaja sõnu *skansioon* ega *skandeerima*, et vältida võimalikust erinevast tõlgendamisest tingitud erinevat ülesande mõistmist. Katseisikuteks valiti suhteliselt sarnase keele- ja kultuuri-taustaga haritud eestlased, 13 eesti rahvusest üliõpilast, kes olid äsja töö autori juures läbi teinud eesti rahvamuusika loengukursuse. Suurem osa neist õppis põhiainena folkloristikat.

Kuulamiskatse toimus aastal 2000 Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis korraldise loengu ajal. Rühmale tutvustati ülesannet suuliselt ning anti kirjalik tööjuhend ja tabel, kuhu märkida vastused. Üliõpilased kuulasid järgemööda kõiki katse jaoks salvestatud murtud ridu ja märkisid iga rea järel ristikesega vastuse tabelisse. Kahe valikvastuse kõrval polnud välja pakutud vahepealset varianti (et ajendada vastajaid pigem otsustama kui mitte otsustama).

3.7.4. Tulemused

Katsest võttis osa 13 üliõpilast ja tulemuste üle otsustamisel lugesin tähelepanu väärivaks (kui ka mitte päris otsustavaks) häälteenamuseks vähemalt 75%.²¹⁶ Katse tagajärjel saadud hindamistulemused on toodud tabelites 3 ja 4 ning lisa 3. Edaspidises tekstis nimetatakse ridu vastavalt kuulajate seas valitsenud hinnangule. Kui kuulajate hinnangutes valitsesid (1) meetrilised rõhud – siis kasutatakse nimetust *skandeeritud read*; (2) sõnarõhud – *sõnarõhulised read*; (3) lahkarmused – *rõhutamata read* (ei domineeri mingit liiki rõhud).

Tabelis 3 ära toodud tajukatse tulemuste põhjal oli rõhutamise iseloom terve laulu vältel praktiliselt ühesugune, näiteks üleni skandeeritud (vt ka lisa 3). Kuulajate kõhklustele viitavad mõningad hinnangute taha või asemele kirjutatud küsimärgid ja puuduvad vastused. Hindamistulemuste põhjal esitatakse Karksis regilaule erinevalt: 12 laulust 2 olid kuulajate enamiku hinnangul skandeeritud, 3 sõnarõhulised ja 7 rõhutamata.

²¹⁵ Et uurida, kas lauluridade eraldamine meetrilisest kontekstist avaldab mõju skansiooni hindamistulemusele, korraldasin 2004. a. uue katse, kus lasin Tartu Ülikooli muusikapedagoogika eriala üliõpilastel hinnata skansiooni olemasolu kolmes täispikas regilaulus nende 12 laulu hulgast, millest valitud read osalesid eelmises katses. Murtud ridade esitust kahes laulus (550 c, 553 c) hinnati praktiliselt samuti kui siinses töös kirjeldatud katses, kolmanda (381 j) puhul esines väike erinevus.

²¹⁶ Kui mõne vastuse puhul esines (katseisikute kõhkluste tõttu või muudel põhjustel) vähem hinnanguid, arvestati protsent tegelikult antud hinnangute hulgast.

Tabel 3. Skansiooni tajukatse tulemused laulude kaupa. Katses pidid 13 isikut helisalvestatud 67 murtud rea põhjal määrama, kas seal valitseb sõnarõhk või meetriline rõhk. Read, mille puhul kumbki arvamus ei domineerinud, on arvatud rõhutamata ridade hulka.

Laulja	Laulu tähis	Viisi- tüüp	Ridade arv	Sõnarõhuliste ridade arv	Rõhuta- mata ridade arv	Meetrilise rõhuga ridade arv
Greete Jents	550 c	7(2)	18		2	16
	2050 d	7(2)	2		2	
	2069 b	7(2)	2		2	
Kadri Kukk	385 e	7R	1		1	
	381 j	3R	4		4	
	541 c	3(2)	5	1	4	
	2021 d	5(2)	8	8		
Ann Toompalu	365 e	7(2)	2		2	
	553 c	7(2)	18			18
Mari Sarv	ERA, Pl 93A 3	7R	2		2	
Mai Möldri	587 f	7R	2	2		
	587 j	7R	3	2	1	
Kokku			67	13	20	34

Tabelis nr 4 toodud tulemuste järgi on näha kuulajate arvamuste jagunemine kogu materjalis. Kokku oli võimalik teha 871 (= 13 kuulajat x 67 rida) tajutsust, millest tunduvalt rohkem kui pool osutus olevat meetriliste rõhkude ehk skandeerimise kasuks. Küsimärk vastuse asemel või selle järel tähistas vastajate kõhklus, mida esines mõlema otsuse puhul üsna võrdselt (21 korda sõnarõhu tähise ja 23 korda meetrilise rõhu tähise järel). Mõningad puuduvad vastused võisid anda märku kõhklusest või hajameelsusest. Küsimärgiga vastused arvestati statistika tegemisel võrdseks harilike vastustega, kuid tulemuste interpreteerimisel võeti neid arvesse.

Olgu veel lisatud, et suurem osa katseisikutest kirjutasid ise mõisted *skandeeritud* ja *skandeerimata* juurde tabeli hindamisveergudesse, mida olin tähistanud vastavalt pealkirjadega *valitsevad meetrilised rõhud* ja *valitsevad sõnarõhud*. See tähendab, et kuulajad tundsid oma varasemast haridusest skandeerimise mõistet (mida olin kogu kursuse jooksul hoolega vältinud) ning see tundus neile selgem kui jutt eri sorti rõhkudest.

Tabelist 3 ja lisast 3 näeme, et murtud read nii Greete Jentsi kui Ann Toompalu esitatud “Mehetapjas” määrati skandeerituks; Kadri Kuke “Mehetapjas” ja Mai Möldri “Telu tegemises” sõnarõhulisteks. Ühesugust muljet ei tekkinud kuulajatel ülejäänud 7 laulust pärinevate ridade määramisel:

Tabel 4. Skansiooni tajukatse tulemused. Katses pidid 13 isikut helisalvestatud 67 murtud rea põhjal määrama, kas seal valitseb meetriline rõhk (skandeeritud) või sõnarõhk (skandeerimata). Katseisikute tajutsuste jagunemise kogu materjalis.

Vastajate hinnangud	Hinnangute esinemise arv
Skandeeritud	554
Sõnarõhulised	301
Jäeti määramata	16
Kokku	871
Vastuse järele oli lisatud ka küsimärk	44

3 varianti “Telu tegemist” 3 esitajalt (kuna tegemist on suhteliselt lühikese mängulauluga, siis on jutt vaid üksikutest ridadest) ja 4 varianti karjaselaule kahelt esitajalt.

Tehtud tajukatse suhteliselt väheste tulemuste põhjal ei saa otseselt järeldada, kas skansiooni olemasolu on tingitud pigem laulja esitamise iseärasustest või viisi ülesehitusest. Jutustavas laulus “Mehetapja” ühesugust viisitüüpi kasutanud kahe laulja (Grete Jents ja Ann Toompalu) puhul kuulajate arvates esines skansioon; üheainsa teistsuguse viisitüübi kasutaja Kadri Kuke puhul aga mitte. “Telu tegemise” laulus ei tekkinud kuulajatel kolme laulja (Ann Toompalu, Mari Sarv, Kadri Kukk) puhul ühesugust muljet ja ühe puhul (Mai Mölder) tajuti tugevamatenä sõnarõhke. Erinevate viisidega esitatud (Grete Jents ja Kadri Kukk) karjaselaulude hindamisel ei olnud samuti üksmeelt.

Neli laulikut olid katses esindatud rohkem kui ühe lauluga. Ei juhtunud kordagi, et ühe ja sama lauliku esitatud laulud oleks saanud kardinaalselt vastupidiseid hinnanguid, s.t üks skandeeritud ja teine (teised) mitte. Kolme laulja (Kadri Kukk, Grete Jents, Ann Toompalu) esitatud eri lauluvariantide puhul hinnati üks laul üksmeelselt ja teis(t)e puhul kuulajate arvamused jagunesid. Ainult ühe laulja (Mai Mölder) puhul hinnati mõlemad (küllalt napid ja teksti poolest peaaegu kattuvad) lauluvariandid ühtemoodi. Ka nendele katses vaadeldud viisitüüpidele, mida esitati mitmel korral, anti erinevaid, kuid mitte otse vastupidiseid hinnanguid. Näiteks viisitüüp 7(2) hinnati Grete Jentsi 1961. a. esituses skandeerituks, 1971. a. esitustes aga rõhutamata.

3.7.5. Järeldused

Skansiooni uurimiseks tehtud tajukatse tulemustest järeldub, et mõningates murtud ridadades tajuvad sarnase keele- ja kultuuritaustaga kuulajad rõhkude asukohti valdavalt ühtemoodi, kuid eksisteerivad ka lauluread, mis põhjustavad erinevaid kuulumismuljeid – viimaseid oli katsematerjalis peaaegu kolmandik (30%). Suhteliselt palju (64%) oli katsematerjalis skandeerituna hinnatud ridu, –

see oli ootuspärane, arvestades, et lauluread olid valitud eesmärgiga leida skansiooni. Enamasti oli terve laulu esitus kuulajate hinnangul ühesugune, (näiteks tervikuna skandeeritud,) mis näitab, et laulja esitusmaneer ühe laulu piires on ühtlane. Seega võib uurimismaterjali piires rääkida peale skandeeritud/skandeerimata ridade ka skandeeritud/skandeerimata lauludest. Skandeerimine võib olla mõnevõrra seotud laulja esitusmaneeriga, tulles eri laulude puhul kas rohkem või vähem esile.

Tajukatse tulemuste põhjal otsustades on skansiooniprobleemi senine arutelu peegeldanud üsna adekvaatselt tõsiasja, et regilaulutraditsioon ja selle tunnetamine on mitmekesine.

3.8. KATSE 2. Füüsikaline katse

3.8.1. Regilaulurea rõhkude füüsikaliste näitajate varasem uurimine

Esimese katse regilaulu akustiliselt uurida tegi Herbert Tampere (1934). Ta mõõtis kümograafi abil kaht lauldud ja kõneldud värsirida, võrreldes seal meloodilisi ja temporaalseid suhteid, ning leidis, et laulmise tempo on kõnest aeglasem tänu vokaalide kestuste pikenemisele ja võrdsustumisele (Tampere 1934: 9–10). Neid muutusi võib tõlgendada kui väldete neutralisatsiooni isokroonsust taotleva muusika mõjul, aga ka kui lühikese esisilbi esiletõstmist.

Regilaulureas on rõhulisuse tunnustest akustiliselt mõõdetud intensiivsust (Lippus 1977a, Rüütel 1986a), põhitooni kõvera kuju (Lippus 1977a) ja kestust (Ross, Lehist 2001). Rõhulisust on mõõdetud regilaulu eeskujul loodud kunstlikus analüüsimaterjalis (Lippus 1977a); rõhutamisega seotud hääletooni sageduse muutusi on uuritud vadjal runolaulus (Rüütel, Ross 1985; Ross 1987).

Herbert Tampere (1937: 8; vt 3.3.4) väitis, et sõnarõhulise ja skandeeriva esituse vahel on peamine eristaja dünaamiline rõhk, hiljem tehtud mõõtmised (Lippus 1977a, Rüütel 1986a) on andnud intensiivsuse osatähtsuse kohta tajutava rõhu moodustumisel erinevaid tulemusi. Karksi regilaulu harilike ridade analüüsimisel jõudis Urve Lippus järeldusele, et laulja kohati vähendas intensiivsust meetriliselt tugevatel (eeldatavalt fenomenaalse rõhuga) üksustel, mistõttu dünaamilist rõhku ei saa alati pidada tajutava rõhu ja/või meetrilise rõhu moodustajaks regilaulus (Lippus 1977a: 44). Lippuse ja Rummeli (1977: 60–66) tehtud akustiline analüüs ja tajukatse näitasid, et nii intensiivsus kui rõhulisus esinevad regilaulus korrelatsioonis helikõrgusega ning on mõnevõrra seotud kestusega. Ingrid Rüütli (1986a) poolt eesti regivärsilistes pulmalauludes tehtud mõõtmiste põhjal esineb suurem intensiivsus sageli värsirea tugevatel positsioonidel ja/või kõrgematel meloodianootidel; erandi moodustavad aga Kihnu pulmalaulud, kus suurem intensiivsus langeb sageli kokku värsirea nõrga positsiooniga, millele vastab viisis pikk noot (*ib*: 247).

Rõhke regilaulus on seostatud ka põhitoonikõvera kujuga, kuid mõõtmistulemused on selles osas vähesed ja erinevad. Urve Lippus (1977a: 46) tegi Karksi regilaulude mõõtmisel kindlaks, et kahe haripunktiga kõverad esinevad ainult tugevatel ja nõgusad kõverad ainult nõrkadel meetrumiüksustel. Ingrid Rüütel ja Jaan Ross (Rüütel, Ross 1985) analüüsisid akustiliselt kolme vadjarunolaulu, mis on värsiehituse ja meloodia poolest väga sarnased eesti regilauludega. Mõõtmistulemused näitasid, et mõningate silpnootide peal moodustab hää ülespoole kumera kõverjoone (*convex*), mille kulminatsiooniheli asub umbes 1/3 kaugusel silbialgusest. Niisugused hääletooni liikumised tekkisid ilmselt rõhutamisel, sest nad langesid laulureas enamasti kokku meetrilise rõhu, sõnarõhu ja kõrgema meloodianoodiga. Samas ei tekkinud analoogilist kumerust neil silpidel, kus asus üksnes sõnarõhk ilma kõrgema meloodianoodita. Jaan Ross (1987) uuris hiljem katseliselt nimetatud kõverjoonte helikõrguse tajumist.

Jaan Ross ja Ilse Lehiste on akustiliste mõõtmiste abil uurinud regilaulu prosoodiliste ja muusikaliste tunnuste seoseid ajalises mõõtmes, nende pikaajaline töö on kokku võetud raamatus "The Temporal Structure of Runo Song" (Ross, Lehiste 2001). Autorid toovad objektiivselt esile kvantiteedil põhinevad meetrilised rõhud regilaulus, näidates mõõtmistulemuste kaudu, et tugev meetrumiüksus lauldakse pikemalt kui nõrk (*ib*: 84, 89, 99 jm). Ka murtud ridades, kus kvantiteedireeglid on täidetud, säilib tugeva ja nõrga meetrumiüksuse erinev kestus, kuigi väiksemana kui harilikes ridades: harilikus ridades on see 50 ms, murtud ridades 22 ms (*ib*: 102). Tugeva meetrumiüksuse suurema kestuse põhjuseks võivad autorite arvates olla silpide kestussuhted keeles või/ja ka muusikas levinud tava peatuda rõhulisel üksusel kauem kui rõhutul (*ib*: 85).²¹⁷ Seega ilmneb meetriline rõhk laulus temporaalse rõhu kujul, mis realiseerub ka murtud ridades.

Kuna eesti keeles kestus ei ole sõnarõhu korrelaadiks, siis võib tekkida küsimus, kuivõrd oluline on üldse eestlaste tajus kestus rõhulisuse mulje moodustumisel. Katsete abil on näidatud, et üldiselt tajuvad siiski ka eestlased kuuldava heli suuremat kestust prominentsuse tunnuseks (Lehiste, Fox 1992).

3.8.2. Füüsikalise katse eesmärk ja selle saavutamise tee. Eeldatavad tulemused

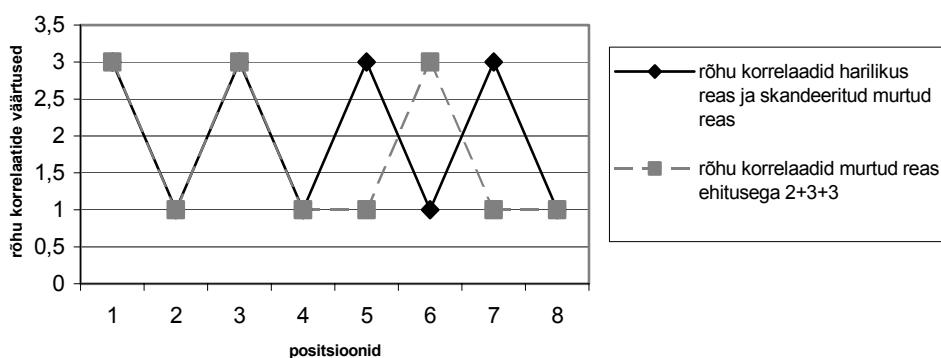
Katse eesmärk on määratleda skansioon rõhu füüsikaliste näitajate kaudu. Rõhu mõjualaks regilaulurea kontekstis on üks meetriline ühik, millele vastab üldjuhul üks silp ja üks noot. Rõhkudel laulureas on mitu füüsikalist moodustajat, seetõttu peaks rõhulisuse tervikmulje kujunema nende koostoimel. Eeldan,

²¹⁷ Vastavalt erinevatele tõlgendusvõimalustele võib meetrilist rõhku regilaulus pidada nii värsirõhuks kui laulurõhuks/viisirõhuks.

et tajutava rõhu seisukohalt olulis(t)e rõhu moodustaja(te) väärtus(ed) peaksid olema suurem(ad) nendel meetrilistel üksustel, kus kostab rõhk: seega meetriliselt tugevatel üksustel harilikes ridades ja skandeeritud murtud ridades ning sõnarõhulistel üksustel sõnarõhulistes ridades. Rõhutamata ridades peaksid rõhkude moodustajate väärtused olema nõrgalt väljendunud või millegi poolest tasakaalus. Missugused read on kuulmismuljes skandeeritud, sõnarõhulised ja (eriliselt) rõhutamata, otsustan eelnenud tajukatse tulemuste põhjal.

Tajukatse tulemuste põhjal on kuulajate mulje ridade rõhulisuse iseloomust ühe laulu kestel praktiliselt püsiv (skandeeritud, sõnarõhuline või rõhutamata), mis viitab ka laulikute esitusmaneeeri püsivusele laulu kestel. Sellest lähtuvalt otsustati ülevaatlikkuse mõttes edaspidi uurida skansiooni laulude kaupa, määrates iga laulu kohta selle ridade rõhulisuse iseloomu füüsikaliste näitajate kaudu. Selleks leitakse laulu piires iga meetrilise ühiku kohta selle rõhkude moodustajate keskmised väärtused eraldi harilikes ja murtud ridades.

Eelduste kohaselt peaksid ideaalselt selgete rõhkude korral harilikes ridades kõigi rõhu moodustajate graafikud olema ühtlaselt langev-tõusva kujuga siksakid, kus kõrgem väärtus ("tipp") asub tugeval meetrumiüksusel ja madalam väärtus ("lohk") nõrgal. Niisugune "ideaalne" rõhulisuse graafik on kujutatud joonisel 18.

Joonis 18. Eeldatavad rõhkude asukohad harilikus reas ja skandeeritud murtud reas ning sõnarõhulises murtud reas värsiehitusega 2+3+3.

Kui rõhu moodustajate graafik murtud ridade laulmisel jääb endiseks, siis teoreetiliselt peaks kuuluma skansioon.²¹⁸ Kui aga rõhu moodustajate suhteliselt suuremad väärtused paiknevad ümber sõnaalgustesse, siis peaksid kuuluma sõnarõhud.

Harilikes ridades ei tarvitse kõik meetrilised rõhud olla võrdse väärtusega, vaid neid mõjutavad sõnade algused, rea süntaktiline ülesehitus jm. Meetrilised rõhud asuvad kõigil paaritutel üksustel, kuid tavaliselt nad realiseeruvad kõige tugevamatenä 3. ja 5. üksusel. Rea 1. üksus on sageli veidi nõrgem, sest seal asub mitmetes viisitüüpides suhteliselt madal noot ning regilaulu poeetiliste vabaduste tõttu lühike silp või 1-silbiline sõna. 7. üksus on sageli seetõttu nõrgem, et sinna langeb raskenemisseaduse tõttu 4-silbilise sõna kaasarõhuline silp, aga mitte pearõhuline silp. Enamasti tõuseb laulureas kesksena esile just 5. üksus, sest sinna langevad tihti üheskoos 4-silbilise sõna pikk esisilp, mis asub teise reapoole alguses, viisikulminatsioon ja suurim melodiline rõhk.

Sõnarõhkude mõju tajutavate rõhkude asukohale murtud ridades sõltub värsiehitusest. Võrreldes harilike ridadega kõlab 2+3+3-tüüpi värsiehitusega ridades 5. üksus nõrgemalt, sest seal ei asu sõna pearõhku; kuid eriti tugev ei tarvitse olla ka 6. üksus, kui seal asub ainult sõnarõhk ning viisirõhud paiknevad endiselt 5. ja 7. üksusel. Seetõttu omandab murtud reas ehitusega 2+3+3 suhteliselt suure kaalukuse 3. üksus, kuhu langevad sõnarõhk, meetriline rõhk ja tavaliselt ka tugev viisirõhk. 3+2+3-tüüpi värsiehitusega ridade laulmisel ilma viisi varieerimata lähevad aga sõnarõhud ja viisirõhud (kui need on põhikujus meetriliselt tugevatel üksustel) praktiliselt kogu reas teineteisest lahku.

Analüüsitud ridades värsiehituse tüübiga 2+3+3 ja 3+2+3 (enamasti 2+1+2+3) on vastuolusid sõnarõhu ja meetrilise rõhu vahel oodata 5.–7. üksusel, mis on skansiooni seisukohalt kriitilised üksused.²¹⁹ Võib oletada, et kui murtud reas 5. üksusel on kõrge ja intensiivne heli, sellele järgneval 6. üksusel (millel asub sõna lühike algussilp) madal ja väikse intensiivsusega heli, siis võib viimane tunduda rõhust ilma jäetuna – eriti kui ka järgneval 7. üksusel asub jälle kõrgem ja intensiivsem heli. Seega harilikes ridades ja skandeeritud murtud ridades peaksid rõhu moodustajate väärtused olema suuremad 5. ja 7. üksusel, ning väiksemad 6. ja 8. üksusel. Skandeerimata ridades, vastupidi, peaks 6. meetrumiüksus olema rõhulisuse näitajate poolest tugevam ning 5. ja 7.

²¹⁸ Kui aga tulemused ei vasta eeldustele – näiteks rõhu moodustajate seisukord jääb endiseks, kuulajad aga on määranud laulu sõnarõhuliseks, – siis tähendab see, et hoolimata rõhkude füüsikalistest näitajatest tajutakse sõnaalgust traditsiooni tõttu rõhulisena; või et mõni oluline rõhu moodustaja on jäänud vaateväljast kõrvale.

²¹⁹ Tugevale 5. positsioonile langeb silbirühma lõpusilp (see on kas 1-silbiline sõna või 2–3-silbilise sõna lõpusilp), nõrgale 6. positsioonile 3-silbilise sõna pearõhuline silp ning tugevale 7. positsioonile sama sõna rõhutu teine silp.

nõrgemad.²²⁰ Ridades värsiehitusega $2+1+2+3$ võib esineda analoogilisi vastuolusid ka nõrgal 4. positsioonil paikneva sõna algussilbi puhul. Katsematerjalis arvukuselt domineerivad murtud read ehitusega $2+3+3$ peaksid sõnarõhulise esituse puhul andma umbes niisuguse graafiku, nagu on kujutatud joonisel 18.

3.8.3. Rõhu moodustajate määramise metoodika

Rõhkude asukohtade määramiseks arvestati välja rõhu moodustajate keskmised väärtused iga laulu jaoks harilike ridade ja murtud ridade kohta meetrumiüksuste kaupa. Rõhu moodustajate võimalikke väärtusi nimetatakse vastavat liiki rõhkudeks, sõltumata sellest, kas see väärtus ka tajus tekitab rõhulisuse mulje, s.t rõhu väärtus saab olla ka 0 [null]. Kui ühele meetrumiüksusele vastab uurimismaterjalis mõnikord kaks silpi või nooti, siis leitakse mõlema kohta uuritav väärtus eraldi ja arvutatakse nende keskmine.²²¹ Rõhkude moodustajate väärtused arvutatakse kuuldelise noodistuse põhjal või mõõdetakse akustiliselt, vastavalt nende iseloomule.

Kõigepealt otsustati vaadelda 6 erinevat rõhu moodustajat, mille toimet võib seniste uurimuste põhjal pidada regilaulus muusikalise rõhu, värsirõhu ja keelelise rõhu tajumisel kõige olulisemateks. Iga moodustajat nimetatakse selle järgi, missugust liiki rõhku ta põhjustab: 1) silbi prosoodilisest pikkusest sõltuv välterõhk; 2) viisi kontekstis kõrgetest helidest tulenev helikõrguse rõhk ehk tooniline rõhk; 3) viisihelide omavaheliste järgnevussuhete iseloomust tulenev meloodiline rõhk; 4) hääle intensiivsusest tulenev dünaamiline rõhk; 5) meetriliste üksuste kestusest tulenev temporaalne rõhk; 6) hääle põhitooni liikumisest meetrilise üksuse kestel tulenev kontuurirõhk. Meloodilist ja toonilist rõhku üheskoos nimetatakse viisirõhkudeks. Kõrvale jäeti need rõhke moodustavad tegurid, mille osa Karksi regilauludes on viiside muusikalise iseloomu tõttu arvatavasti väike.²²²

Lähema uurimise alla jäi edaspidi 4 rõhku: tooniline, meloodiline, dünaamiline ja temporaalne rõhk (vt ka 1.3). Mõningase esialgse analüüsi järel

²²⁰ Kas skandeerimata ridades peaksid olema ka 8. meetrumiüksusel rõhulisuse näitajad suured, ei oska eeldada, sest 6. üksusel asuv pearõhuline silp tõuseb esile eelkõige 5. ja 7. üksuse kontekstis. Muidugi selleks, et 7. üksus mõjuks nõrgemana, tuleks tugevdada mõlemat naabrit, seega nii 6. kui 8. üksust.

²²¹ Teine võimalus oleks olnud võtta ühe meetrumiüksuse piires esinev maksimaalne näitaja; kuid tegelikult teadmata, mis täpselt rõhulisuse tajule mõju avaldab, peeti n-ö neutraalsemaks võtta keskmine näitaja. Kuna juhtumid ise olid küllalt harvad ja esinesid skansiooni seisukohast ebaolulises kohas rea algul, siis arvan, et sellest toimimisest tingitud võimalik viga ei saanud olla väga suur.

²²² Väikeste intervallide kasutamise tõttu ei arvesta ma intervallirõhku, ühehäälsuse tõttu harmooniaga seotud rõhku jm.

otsustati loobuda välterõhu ja kontuurirõhu arvestamisest. Välterõhu arvutamises loobusin seetõttu, et keeruline on täpselt hinnata silpide fonoloogilisest kvantiteedist tulenevat väärtust, eriti järgsilpide ja 1-silbiliste sõnade puhul. Kuigi silbikontuuri kuju on peetud rõhu oluliseks moodustajaks, loobusin esimeste laulude akustilise mõõtmise järel ka seda arvestamast, sest hääle põhi-kontuur moodustas uuritud silpidel küllalt erinevaid kõveraid, mida ei olnud võimalik väärtuse järgi võrrelda, seda enam, et Lippus (1977) ning Rüütel ja Ross (1985) on seostanud runolaulusilbi rõhulisust erineva kujuga kõveratega. Hääle põhisageduse kontuuri kõveruste ja rõhu omavaheliste seoste uurimine jääb seetõttu tulevaseks ülesandeks.

Toonilise rõhu all mõeldakse viisinoodi suhtelist kõrgust viisi alumise tugiheli suhtes, arvestatuna pooltoonides. Tooniline rõhk määrati kuuldelise noodistuse abil.

Meloodiline rõhk asub meloodiakontuuri muutepunktides. See arvutati kuuldelise noodistuse põhjal Thomasseni (1982) mudeli järgi (vt 1.3.5).

Dünaamiline rõhk määrati iga laulurea piires kui silbi suhteline intensiivsus, võrreldes selles reas kõige suurema intensiivsusega lauldud silbiga. Tulemust väljendatakse detsibellides. Intensiivsused mõõdeti akustiliselt ja protseduur ise oli järgmine. Kui silbipiirid olid määratud, mõõdeti iga silbi piires maksimaalne intensiivsus.²²³ Kõige väiksema intensiivsusega silpi ei võetud aluseks sellepärast, et intensiivsuse näitaja alumine väärtus on võrreldes ülemisega väga ebastabiilne.²²⁴ Järgnevalt, silbi suhtelise intensiivsuse arvutamiseks leiti kõigepealt iga rea piires kõige suurema intensiivsuse väärtus ning lahutati sellest kõigi sama rea silpide intensiivsuste väärtused. Seega tähistas nüüd kõige tugevamat dünaamilist rõhku 0 ja nõrgemaid rõhke vastavalt suurenevad väärtused. Laulurea dünaamiliste rõhkude graafiliseks kujutamiseks kooskõlas ülejäänud näitajatega, – kus arvuliselt suuremad väärtused tähistavad tugevamaid rõhke –, võeti saadud tulemuste pöördarvud: suurimat rõhku tähistas endiselt 0, kuid nõrgemaid rõhke vastavalt vähenevad negatiivsed väärtused. Graafiku lõplikuks vormistamiseks liideti kõigile suhtelise intensiivsuse väärtustele arv kaks, et dünaamilise rõhu liikumise kujutis ei jääks teistest, positiivse väärtusega kõveratest visuaalselt liialt eemale (x-teljest allapoole). Seega on suhteline dünaamiline rõhk graafikutel esitatud detsibellides, kujutades intensiivsuse väärtuse muutumisi selle maksimaalse ja minimaalse²²⁵ vää-

²²³ Siin oli võimalik valida, kas mõõta ühiku keskmine või maksimaalne intensiivsus, kuid otsustasin viimase kasuks. Lähtusin Urve Lippuse (1977a: 44) tulemustest, kes mõõtis ühes laulus nii silpide keskmist kui maksimaalset intensiivsust ega saanud kokkuvõttes oluliselt erinevaid tulemusi.

²²⁴ Esines rea lõpusilpe, mille intensiivsus oli nii väike, et nende väärtuste mahutamine hiljem koos teiste väärtustega ühisele graafikule osutus raskeks. Sellepärast andsin hilisema graafilise kujutamise jaoks kõigile viimase meetrumiüksuse intensiivsuse väärtustele, mis olid rohkem kui 10 dB alla rea maksimumi, tinglikult väärtuse –8 dB.

²²⁵ Minimaalne väärtus on mõningates ridades määratud tinglikult, vt eelmist märkust.

tuse vahel laulurea piires, kusjuures suhteline 0-punkt on asetatud 2 detsibelli võrra madalamale maksimaalsest intensiivsusest. Dünaamilise rõhu arvutamine graafilise kujutamise jaoks toimus kokkuvõttes järgmise valemi kohaselt, kus Int_{max} tähistab rea kontekstis maksimaalset intensiivsust ja Int_n konkreetse silbi intensiivsust.

$$\text{Dünaamiline rõhk} = (Int_{max} - Int_n) * (-1) + 2$$

Temporaalse rõhu all mõistetakse iga laulurea piires ilmnevat meetrumiüksuse (ehk sellele vastava silbi) suhtelist kestust. Silbi kestus sõltub vastavalt regi-värsimõõdu reeglitele selle asukohast reas: rõhulistel üksustel on pikad silbid, rõhututel üksustel lühikesed silbid, mõlemasse üksusesse sobivad meetriliselt neutraalsed silbid. Jaan Rossi ja Ilse Lehiste mõõtmistulemused kinnitavad, et rõhulistel üksustel asuvad silbid on teistest tõepoolest keskmiselt suurema kestusega (Ross, Lehiste 1998). Meetrilise ühiku kestus mõõdeti millisekundites, kuid koos teiste tunnustega ühisel graafikul kujutamiseks jagati saadud tulemused sajaga, seega on temporaalne rõhk graafikutel esitatud detsisekundites (ds).

Dünaamiline rõhk ja temporaalne rõhk määrati akustiliste mõõtmiste põhjal. Selleks kasutati helianalüsaatoreid C(omputerised) S(peech) L(aboratory) 4300 ja Multi-Speech Model 3700, Version 2.2. Viisid sisestati kvantimissagedusega 10 kHz. Rõhu korrelaadi väärtused määrati meetrumiüksuse piires, mis tavaliselt kattus silbipiiriga. Otsitavad silbipiirid määrati kõigepealt kindlaks teksti põhjal (vt I pt), seejärel otsiti need piirid üles kitsa ribaga spektrogrammilt, kasutades probleemide korral ka intensiivsuse ja helikõrguse graafiku abi. Silbipiir määrati sinna, kus oli näha ja kuulda ühe silbi häälikute kvaliteedi muutumine teiseks ja/või intensiivsuse madalseis. Silbipiiride määramise probleemidest on kirjutanud põhjalikult Ross ja Lehiste (2001: 65jj). Kuulmismulje ja akustilise analüüsi ühise tulemusena ilmnes üksikuid erinevusi, võrreldes tavalise silbitamisega regilaulukeele reeglite järgi –, eelkõige sõnaühendites, kus klusiiliga lõppevale sõnale järgnes vokaaliga algav sõna, nt sõnapaarid *sõlg om*, *miist oo* silbitusid laulmisel pigem *sõl/gom*, *miis/too*; tegusõnalõpp *-mai/e* silbitus täpsemalt *mai/je* jm. Helitute geminaatide puhul, kus ei ilmnenu otse-seid silbipiiri tunnuseid (muutused intensiivsuses, formantides), mõõdeti geminaadi kogukestus, arvestati lõpuosa kestuseks selle keskmine väärtus silbi algul (Lehiste 1966), ning lahutades kogukestusest lõpuosa, saadi esiosa kestus.

Rõhkude moodustajate väärtusi kujutatakse graafikutel, kus x-teljel paiknevad laulurea meetrilised üksused nummerdatuna 1–8. 2-realise viisi puhul kantakse graafikule teineteise järel mõlemad viisiread. Kõigi rõhu moodustajate keskmised väärtused kujutatakse ühisel graafikul vastavalt igäühe enda mõõtühikutele, millest räägiti eespool täpsemalt iga moodustaja juures eraldi. Et rõhkude puhul on tegemist suhteliste väärtustega, siis mõõtühikute suurusjärg valiti arvestusega, et kõik graafikud liiguksid enam-vähem ühesugustes piirides ning oleksid koos jälgitavad. Eeldatakse, et kui mitme moodustaja tipud lange-

vad üheskoos ühele meetrumiüksusele, (näiteks tavaliselt on helikõrgus ja intensiivsus teineteisest sõltuvad tunnused), kostab seal tõenäoliselt ka tajutav rõhk.

2-realiste viiside puhul arvutati suhteline dünaamiline rõhk mõlema viisirea kohta nii ühiselt kui eraldi. Graafikutele joonistati mõlema viisirea kohta ühiselt arvestatud dünaamiline rõhk, sest muidu ei oleks kahe viisirea näitajad teineteisega visuaalselt hästi kõrvutatavad. Kuid kogu materjalis esinevate viisiridade üldisel võrdlemisel arvestati suhtelisi dünaamilisi rõhke ühe laulurea kontekstis.

Nii dünaamiliste kui temporaalsete rõhkude väärtusi mõjutab häälikutele endile omane, nende moodustamisega kaasnev omaintensiivsus ja -kestus. Mitmete erisuguse häälikulise koostisega ridade mõõtmistulemuste keskmiste puhul need erinevused eeldatavasti tasanduvad.²²⁶

Katse edasine käik sõltus mõnevõrra juba mõõtmistulemustest, kuid veidi etteruttavalt kirjeldatakse ka seda. Rõhu moodustajate väärtuste, nende omavaheliste suhete ja tajukatse tulemuste kõrvutamine näitas (vt allpool), et erineva värsiehitusega ridade laulumisel esines mitmesuguseid muutusi kõigis rõhu korrelaatides, kuid silmnähtavalt ei domineerinud neist ükski. Seetõttu kujunes välja otsus võrrelda vaatluse all olnud rõhu moodustajate suhtelist tugevust ühesugusel väärtusskaalal, mis annaks võimaluse kõrvutada erinevaid rõhke, sõltumata mõõtühikutest. Iga rõhu moodustaja väärtused jagati 3-osalisele suhtelisele skaalale ning skaala ülemise kolmandiku piiresse jäävad näitajad loeti rõhuks, alumise kolmandiku piiresse jäävad näitajad rõhu puudumiseks ja ülejäänud keskmiseks ehk neutraalseks. Igas laulus määrati kõigi nelja rõhu moodustaja keskmiste väärtuste suhtelised tugevused meetrumiüksuste kaupa. Seejärel kõrvutati saadud tulemusi skandeeritud, rõhutamata ja sõna-rõhulistes lauludes.

3.8.4. Füüsikalise katse materjal

Rõhkude asukoha füüsikalise määramise katseks võeti needsamad laulud, mis tajukatse põhjal olid jagunenud kolme ossa: skandeeritud, rõhutamata ja sõna-rõhulised laulud. Iga osa valiti esindama kaks laulikut. Nendelt kahelt laulikult, kes esindasid rõhutamata ridu, valiti võrdluseks ka vähemalt ühe skandeeritud või sõnarõhulise laulu ridu (vt tabel 5).

²²⁶ Urve Lippus (1977a: 44) arvutas intensiivsuse keskmised väärtused kaks korda ühtede ja samade mõõtmistulemuste kohta, arvestades ühel korral häälikute sisemise intensiivsuse koefitsienti ja teisel korral mitte. Ta leidis, et tulemuste erinevus pole kokkuvõttes kuigi suur.

Tabel 5. Rõhkude füüsikaliste näitajate määramiseks valitud uurimismaterjali esitajad. Nii skandeeritud, skandeerimata kui rõhutamata laulud valiti nii, et neist iga rühma esindaks kaks laulikut, ning võimaluse korral üks ja sama inimene laulaks kahe rühma laule. Seeläbi jagunes uurimismaterjal kuude ossa järgmiselt:

Rõhutamise iseloom	Skandeeritud	Rõhutamata	Sõnarõhulised
Laulikud	Greete Jents	Greete Jents	Mai Mölder
	Ann Toompalu	Kadri Kukk	Kadri Kukk

Kõigist lauludest võeti analüüsimiseks ka harilikke ridu, et saada täiendavaid andmeid rõhkude moodustumise kohta. Et paarist laulust oli tajukatses vaid üksikuid murtud ridu ja katsetulemuste põhjal osutus lauljate esitusmaneer ühe laulu piires üldiselt püsivaks, siis lisati katses osalenud murtud ridadele mõningaid ridu juurde. Kokkuvõttes valiti analüüsimiseks 2 skandeeritud, 3 sõnarõhulist ja 4 rõhutamata laulu; seega 161 rida 9 laulust²²⁷ (vt tabel 6).

Tabel 6. Rõhkude füüsikalise määramise katses kasutatud materjal. Ridade arv näitab, mitu rida igast laulust analüüsiti, rõhutamise iseloom laulus näitab tajukatses lauluridade esitusele antud hinnangut.

Laulja	Laul tähis	Viisitüüp	Harilike ridade arv	Murtud ridade arv	Analüüsitud ridu kokku	Rõhutamise iseloom laulus
Jents	550 c	7(2)	14	22	36	skandeeritud
Toompalu	553 c	7(2)	14	18	32	skandeeritud
Jents	2050 d	7(2)	14	2	16	rõhutamata
Jents	2069 a	7(2)	10	2	12	rõhutamata
Jents	2069 b	7(2)	4	4	8	rõhutamata
Kukk	381 j	3R	8	5	13	rõhutamata
Kukk	2021 d	5(2)	14	14	28	sõnarõhuline
Mölder	387 f	7R	5	2	7	sõnarõhuline
Mölder	387 j	7R	3	6	9	sõnarõhuline
Kokku			86	75	161	

3.8.5. Skandeeritud laulude analüüs

Ühest Greete Jentsi ja ühest Ann Toompalu esitatud laulust (tähistega 550 c, 553 c) välja valitud murtud ridades olid katseisikute hinnangul tugevas

²²⁷ Sealjuures mõningaid lühemaid laule analüüsiti tervikuna, pikemate laulude ridadest aga tehti valik. Tavaliselt võeti harilike ridade mõõtmiseks üks terviklik lauluosa umbes sellest kohast, kust olid valitud tajukatses kasutatud murtud read. Murtud read esinesid lauludes sageli üksteisest kaugel.

ülekaalus meetrilised rõhud (vt tabel lisas 3).²²⁸ Mõlemad laulud on tüübist “Mehetapja” ning esitatud ühe ja sama viisitüübi 7(2) sarnaste versioonidega ja suhteliselt sarnase tekstiga. Viis on kaherealine ja lauljad kordavad värssi laulmisel, seetõttu on eri tekstiridu uurimismaterjalis poole vähem kui viisiridu. Mõlemalt lauljalt kokku on mõõdetud 68 laulurida, s.t 34 värssi, mida lauldes korratakse.

3.8.5.1 Rõhu moodustajad Greete Jentsi laulus 550 c

Greete Jentsi laulust 550 c on analüüsitud 7 harilikku värssi ja 11 murtud värssi, mis koos kordustega moodustavad kokku 36 laulurida. Seega esinevad viisitüübi 7(2) esimene ja teine viisirida kumbki 18 korda. Ridade värsiehitus on ära toodud tabelis 7. 2+3+3- ja 3+2+3-tüüpi read erinevad peamiselt 3. ja 4. positsiooni tugevuse poolest, 5. positsioon kaldub mõlemas olema pigem nõrk, sest sinna jääb tavaliselt sõna lõpp või 1-silbiline sõna. Rõhkude moodustajate väärtused Greete Jentsi laulu 550 c harilikes ridades ja murtud ridades on ära toodud joonistel 19, 20 ja 21.

Tabel 7. Greete Jentsi laulust 550 c analüüsitud ridade värsiehitus.

Värsiehituse tüüp	Värsiehitus	Ridade arv
2+2+4	2+2+4	1
	1+1+2+4	2
	1+(2)+2+4	3
	1+(2)+2+2+2	1
2+3+3	1+(2)+3+3	1
	1+1+2+1+3	4
	1+1+3+3	2
3+2+3	3+2+3	1
	2+1+2+3	3

Toonilise ja meloodilise rõhu väärtused on ühesugused nii harilikes kui murtud ridades, sest viisi laulmisel ei varieerita. Rõhud on suuremad tavaliselt tugevatel meetrumiüksustel, kusjuures nende haripunktid asuvad esimese ja teise viisirea 5. noodil.

Dünaamiline rõhk ei muutu alati kooskõlas meetriliste rõhkudega, seetõttu ei saaks vähemalt selle viisi põhjal väita, et rõhulisuse mulje regilaulus tekitab tingimata suurem intensiivsus. Urve Lippus (1977a: 43jj) on teinud sama viisi

²²⁸ Lisan siinkohal, et kuulamiskatses olid nii Greete Jents kui Ann Toompalu sellesama viisitüübiga esindatud veel mõningate värsiridadega teistest lauludest, kuid need kõik liigitusid katsetulemuste põhjal rõhutamata ridadega laulude hulka.

harilike ridade põhjal järelduse, et laulja kasutab dünaamikat rõhulisuse vähendamiseks meetriliselt tugevatel üksustel. Greete Jentsil on tõepoolest kalduvus vähendada harilikes ridades 5. ja 7. üksuse, murtud ridades ehitusega 2+3+3 aga 3. ja 6. üksuse intensiivsust. Et need on mõlemat tüüpi ridades kohad, kus paiknevad sõnaalgused, siis näib, nagu laulaks Greete Jents sõnad valjenevalt. Piltlikult laulab Greete Jents 2+3+3 ridu järgmise näite kohaselt, kus suuremad tähed märgivad tugevamat intensiivsust.

Mai läits mõtsada pageme

3+2+3-tüüpi (enamasti 2+1+2+3 ehitusega) ridades on rõhutamismaneer omakorda veidi erinev, seal on intensiivsem ka 6. positsioonilt algav sõna.

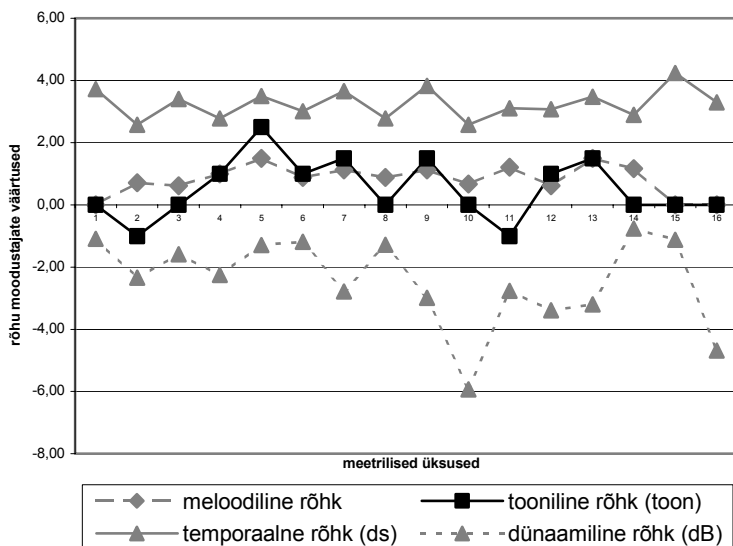
ku^{das} või mi^{na} avite

Suhteliselt tugevasti laulab Greete Jents kõigis murtud ridades 2. üksuse, mis võib olla ette nähtud naabruses asuvate tugevate 1. ja 3. üksuse tasakaalustamiseks.²²⁹ Kõigi värsiehitusega ridade kokkuvõttes näib, et laulja ei ei pane dünaamilisi rõhke sõna algussilpidele ega tugevatele meetrumiüksustele, vaid kasutab dünaamikat, et vähendada rõhulisust sõna algustel, v.a 3+2+3-tüüpi rea 6. üksusel.

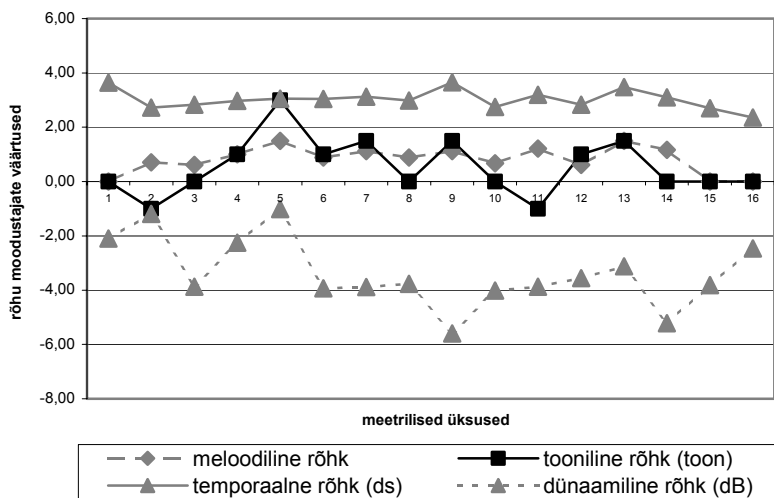
Kui me nimetaksime skandeerimiseks tugevate meetrumiüksuste dünaamilist rõhutamist igasuguse värsiehitusega ridades, siis ei oleks Greete Jentsi esitus skandeeriv, sest on näha meetriliste rõhkude nõrgendamine harilikes ridades ja kohati murtud ridades. Kui aga nimetaksime skandeerimiseks sõnarõhkude taandamist murtud ridades, siis on Greete Jentsi esitus 2+3+3-ridades skandeeriv ja (analüüsimaterjalis küll ainult ühesuguse tekstiga esindatud) 3+2+3-ridades vähemalt osaliselt sõnarõhuline. Siiski ei avaldanud intensiivsuse mõõtmeline erinevus kasutamise erisuguse värsiehitusega ridades kuulajatele mõju, vaid nad pidasid kõiki Greete Jentsi ridu skandeerituks. Järelikult tugevamat mõju 3+2+3-ridadest saadavale kuulmismuljele pidi avaldama muu(d) tegur(id).

Temporaalne rõhk. Harilikes ridades on Greete Jentsil meetriliselt tugev positsioon pikem kui nõrk, kuid murtud ridades laulik vähendab kestussuhete muutmise abil meetrilisi rõhke, võrdsustades tugeva ja nõrga meetrumiüksuse kestust. Ta laulab mõnikord nõrgal meetrumiüksusel paikneva I vältes 3-silbilise sõna algussilbi pikemalt, võrreldes järgsilpidega. Temporaalsest mõõtmest lähtuvalt võib öelda, et Greete Jents laulab osalt sõnarõhke, osalt meetrilisi rõhke nõrgalt esile tõstes.

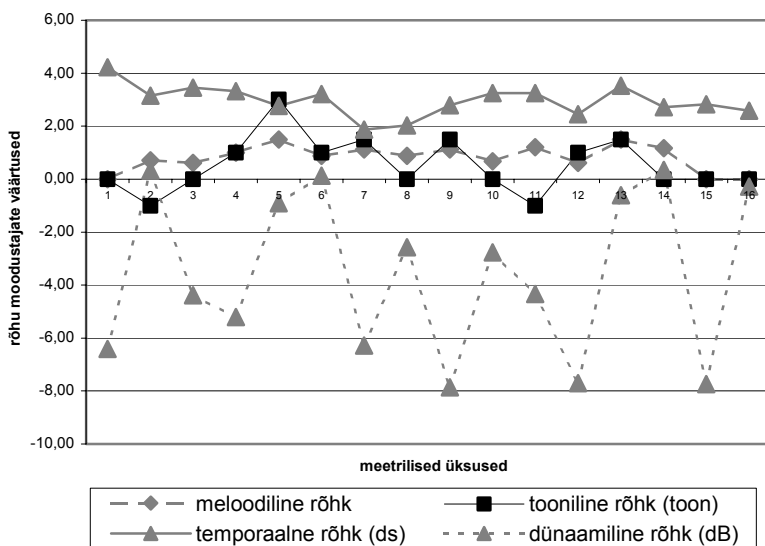
²²⁹ 3. üksus on suhteliselt tugevam murtud ridades kui harilikes ridades, sest murtud ridades langevad ainult 3. üksusel kokku meetriliselt ja meloodiliselt tugev noot ning sõnaalgus.

Joonis 19. Rõhu moodustajad skandeeritud laulu 550 c harilikes ridades, esitaja Greete Jents. Meloodilise rõhu väärtused on arvutatud Thomasseni (1982) mudeli järgi; dünaamilise rõhu väärtused näitavad intensiivsuse muutumist rea maksimaalse intensiivsuse suhtes detsibellides, kusjuures 0-punktiks on määratud maksimaalsest intensiivsusest 2 dB võrra madalam väärtus; toonilise rõhu väärtused näitavad heliastmete liikumist toonides, 0-punktiks on määratud alumine tugiheli; temporaalse rõhu väärtused näitavad meetriliste ühikute kestusi detsisekundites. Rõhkude väärtuste määramisest vt lähemalt p 3.8.3.

Joonis 20. Rõhu moodustajad skandeeritud laulu 550 c murtud ridades, mille värsiehitus on 2+3+3, esitaja Greete Jents. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

Joonis 21. Rõhu moodustajad skandeeritud laulu 550 c murtud ridades, mille värsiehitus on 3+2+3, esitaja Greete Jents. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

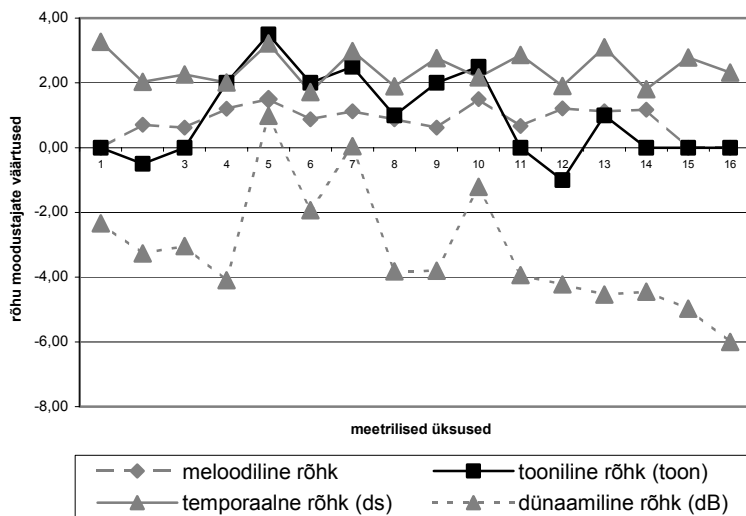
3.8.5.2. Rõhu moodustajad Ann Toompalu laulus 553 c

Ann Toompalu esitatud jutustavast laulust 553 c analüüsisin 7 harilikku värssi ja 9 murtud värssi, mis koos kordustega moodustavad kokku 32 laulurida; kasutatud viisitüübi 7(2) kumbki viisirida esineb 16 korda. Kõigi nimetatud murtud ridade värsiehitus on taandatav tüübiks 2+3+3 (kuigi põhimõtteliselt saaks 2+1+1+1+3 koostisega ridu vaadelda ka tüübina 3+2+3) (tabel 8). Uuritud lauluridades Toompalu tekst peaaegu kattub Greete Jentsi omaga, välja arvatud väiksed erinevused murtud ridades.

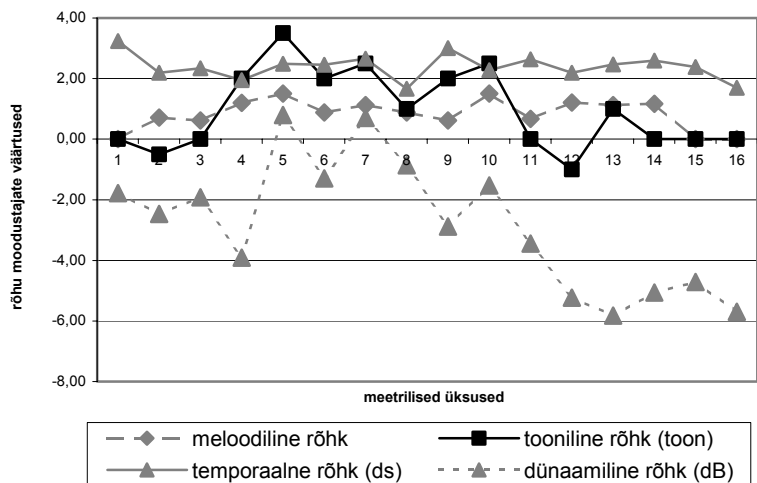
Tabel 8. Ann Toompalu laulust 553 c analüüsitud ridade värsiehitus.

Värsiehituse tüüp	Värsiehitus	Ridade arv
2+2+4	2+2+2+2	1
	1+1+2+4	2
	1+(2)+2+2+2	1
	1+(2)+2+4	3
2+3+3	1+(2)+3+3	1
	1+(2)+2+1+3	2
	1+1+3+3	2
	2+1+1+1+3	4

Rõhkude moodustajate väärtused Ann Toompalu laulu 553 c harilikes ridades ja murtud ridades on kujutatud joonistel 22 ja 23.

Joonis 22. Rõhu moodustajad skandeeritud laulu 553 c harilikes ridades, esitaja Ann Toompalu. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

Joonis 23. Rõhu moodustajad skandeeritud laulu 553 c murtud ridades, esitaja Ann Toompalu. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

Tabel 9. Skansiooni hindamistulemused Greete Jentsi ja Ann Toompalu esitatud jutustavate laulude 550 c ja 553 c murtud ridades. Kõige rohkem eriarvamusi tekitas Ann Toompalu laulu 553 c teine viisirida, kus 6. meetrumiüksusel langesid sõnarõhk ja meloodiline rõhk kokku.

Laulja	Viisi- rea nr.	skan- deeritud	sõnarõhuga	hindamata	kokku	? vastuse järel
Greete Jents 550 c	1.	110	6	1	117	
	2.	112	5		117	5
Ann Toompalu 553 c	1.	104	12	1	117	
	2.	95	19	3	117	9

Tooniline ja meloodiline rõhk. Ann Toompalu 2-realine viisiversioon 7(2) erineb Greete Jentsi omast (näide 2) helirea koostise, tonaalsete suhete ja viisirea teise poole liikumise poolest. Ann Toompalu viisiversioonis asuvad esimeses viisireas toonilised ja meloodilised rõhud 5. ja 7. üksusel nagu ka Greete Jentsil, kuid teises viisireas langeb Ann Toompalu versioonis kõrge viisinoot ja meloodiline rõhk erandlikult kokku 2. (10.), s.t nõrga meetrumiüksusega. Meloodiline rõhk läheb teises viisireas mõnevõrra lahku teistest näitajatest ja on suhteliselt tugev ka 4. ja 6. üksusel. Selle viisiversiooni funktsionaal-harmonilise iseloomu tõttu võib 2. ja 4. üksusel paiknevate viisinootide rõhku tugevdada ka nende suhe laulu tugiheliga. Nimelt kuuluvad teises viisireas 2., 4. ja 5. üksusel asuvad noodid tugihelile laadiliselt vastanduvasse rühma, samal ajal kui 1., 3., 6., 7. ja 8. üksusel asuvad helid kuuluvad tugiheli rühma. Seega kulgeb teise viisirea algupoolel meetrumist lahknev laadirütm, kus paarisarvulisi üksusi võib pidada rõhuliseks. Sellest hoolimata hinnati laul kuulajate enamiku arvamusel skandeerituks.²³⁰

Dünaamiline rõhk. Ann Toompalul langevad 1. viisireas enam-vähem kokku meetrilised, meloodilised ja dünaamilised rõhud nii harilikkes kui murtud ridades. 2. viisireas on murtud ridades väga nõrgalt lauldud kriitiline 5. meetrumiüksus ja sellevõrra tugevamalt järgnev kriitiline 6. üksus, kuid need umbkaudu 1 dB piires kõikuvad dünaamilised erinevused jäävad arvatavasti

²³⁰ Et teada saada, kas kuulajate arvates meloodiline rõhk kasvõi natukenegi tõstis esile 6. positsioonil asuvat sõna esisilpi ja nõrgendas meetriliste rõhkude domineerimise muljet, uurisin hindamise üksmeelsust selles reas; tulemused on toodud tabelis 9. Ilmneb, et just Ann Toompalu laulu 553 c teine viisirida (kus meloodilised rõhud ei lange kokku meetriliste rõhkudega) on kõigi teiste skandeeritud laulude seas saanud teistest veidi rohkem vastukäivaid hinnanguid: kokku 117-st hinnangust on 19 juhul märgitud, et lauldakse sõnarõhkudega, 9 juhul on lisatud arvamusele küsimärk ja 3 juhul jäetud otsustamata. Võrdluseks olgu öeldud, et sama laulu 1. viisirea puhul märgiti 12 korda sõnarõhkude domineerimist ja üks kord jäeti hindamata. Greete Jentsi lauluvariandis aga arvati mõlema reapoole kohta antud 234 hinnangu seas ainult 6 korda, et valitsevad sõnarõhud, 6 korda lisati küsimärk ja 2 korda jäeti hindamata.

tähelepanuta. Seega dünaamilise rõhu kasutamise abil Ann Toompalu 1. viisireas skandeerib, 2. viisireas aga otseselt mitte. Suurema osa hinnangute põhjal valitseb Ann Toompalu laulus siiski skansioon, kuid enam kõhklusi tekitas hindamisel just 2. viisirida. Kui suure ja väikese kirja abil veidi liialdada nõrku erinevusi, siis piltlikult laulab Ann Toompalu murtud read intensiivsuse poolest umbes järgmiselt.

Mai läits aitada magame, Mai läits aitada magame

Temporaalne rõhk. Nagu ka Greete Jentsil, on Ann Toompalul harilike ridade laulmisel tugev meetrumiüksus pikem kui nõrk. Ann Toompalu tõstab murtud ridade kriitilises piirkonnas (5.–7. üksusel) sõnarõhke esile 3-silbilise sõna lühikese algussilbi pikendamisega ja sellele eelneva silbi lühendamisega, seega temporaaalse mõõtme põhjal otsustades laulab ta mitteskandeerivalt.

3.8.5.3. Kokkuvõte skandeeritud laulude kohta

Skandeeritud lauludes langevad mitme rõhu moodustaja – kuid alati mitte kõigi – kõrgemad väärtused meetriliselt tugevatele üksustele. Greete Jentsi laulu põhjal ei saa väita, et rõhulisuse mulje regilaulus tekitaks alati suurem intensiivsus. Greete Jentsi viisiversioonis asuvad meetriliselt tugevatel ja rõhulisena tajutud üksustel tavaliselt meloodilised ja toonilised rõhud, kuid dünaamiline rõhk on harilike ridade 5.–7. üksusel nõrgem kui 4., 6. ja 8. üksusel. Laulja esitusmaneeeri kohaselt on sageli dünaamiliselt nõrgemalt rõhutatud sõnade algused, esile tõuseb aga viimase sõna algus 3+2+3-tüüpi ridades. Greete Jentsi esitust võib pidada harilikes ridades ja 2+3+3-tüüpi ridades pigem skandeerivaks, kuid 3+2+3-tüüpi ridades otseselt mitte. Kõikides murtud ridades vähendab Greete Jents temporaaalse mõõtme abil meetrilisi rõhke, lähendades laulmisel tugeva ja nõrga meetrumiüksuse kestuste väärtusi. Sellest hoolimata määrati kõik Greete Jentsi read – sõltumata värsiehituse ja laulmise erinevustest – üsna üksmeelselt skandeerituks.

Ann Toompalu viisiversiooni viisirõhkude asukoht ning dünaamiline ja temporaalne rõhutamine soodustasid 1. viisireas pigem meetriliselt tugevate üksuste esiletõusmist, kuid 2. viisireas otseselt mitte. Sellest hoolimata domineerib tajukatse põhjal kogu laulus skandeerimise mulje, kuid kõige rohkem kõhklusi esineb 2. viisirea hindamisel, kus katseisikud tajusid küll sõnarõhkude ja meetriliste rõhkude vastuolusid, kuid arvatavasti ei pannud kuigivõrd tähele väikse amplituudiga (u 1 dB) intensiivsuse erinevusi.

3.8.6. Rõhutamata laulude analüüs

Skandeerimise hindamiseks korraldatud kuulamiskatses ei tekkinud üksmeelset arvamust 7 laulust pärinevate murtud ridade kohta (vt tabel 3). Nende seast valisin lähemaks uurimiseks 3 laulu, millest kaks on laulnud Greete Jents ja ühe Kadri Kukk. Kokku analüüsisin 49 rida rõhutamata lauludest, sealhulgas 36 harilikku ja 13 murtud rida.

3.8.6.1. Rõhu moodustajad Greete Jentsi karjaselauludes 2050 d, 2069 a, 2069 b.

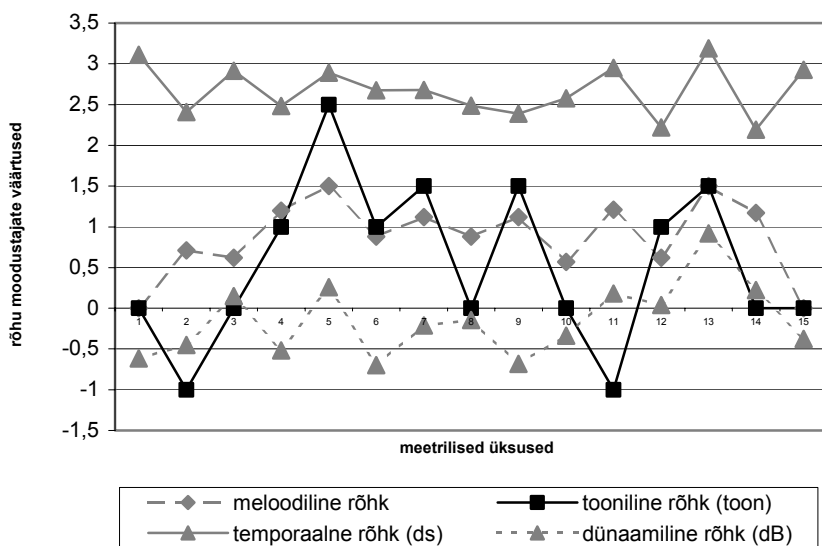
Kuulamiskatses anti vastukäivaid hinnanguid 4 murtud reale, mis olid valitud Greete Jentsi esitatud kahest karjaselaulust, hoolimata sellest, et need olid esitatud sama viisiga, millega skandeerituna kuuldud jutustav laul 550 c (vt p 3.8.5.1). Et tegemist oli küllalt väikese ridade arvuga lühikestest lauludest, võtsin lisaks tajukatses kasutatud lauludele vaatluse alla veel ühe samasuguse viisi ja tekstiga karjaselaulu, mille Greete Jents oli lindile laulnud vahetult enne katses kasutatud karjaselaulu.²³¹ Seega on Greete Jentsilt analüüsitud kolm karjaselauluvarianti (2050 d, 2069 a, 2069 b), lindistatud 10 a. hiljem kui eel-pool analüüsitud laul (550 c), nimelt 1971. a.

Greete Jentsilt valitud rõhutamata laulude uurimismaterjalis on kokkuvõttes 14 harilikku värssi ja 4 murtud värssi, mis laulmisel koos kordustega teeb 36 laulurida (vt tabel 10). Seega kordub kumbki viisipool 18 korda, laulude omavahelise sarnasuse tõttu on palju sõnateksti poolest ühesuguseid ridu, kõigi murtud ridade värsiehitus on tüübist 2+3+3. Greete Jentsi esitatud karjaselauludes mõõdetud rõhulisuse näitajad harilikes ja murtud ridades on graafiliselt kujutatud joonistel 24 ja 25.

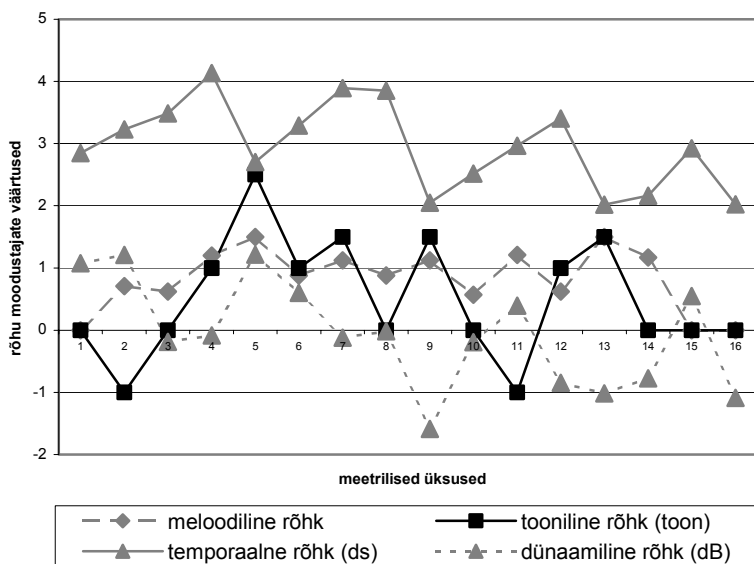
Tabel 10. Greete Jentsi lauludest 2050 d, 2069 a, 2069 b analüüsitud ridade värsiehitus.

Värsiehituse tüüp	Värsiehitus	Ridade arv
2+2+4	2+2+4	2
	2+2+2+2	8
	1+1+2+4	4
2+3+3	2+3+3	3
	1+1+3+3	1

²³¹ Kuna tajukatse andmetel Greete Jentsi esitusmaneer ühe laulu jooksul ei muutunud, siis tõenäoliselt ei muutunud see ka siis, kui ta esitas järgemööda kaht täpselt sama viisiga ja lähedase teemaga karjaselaulu.

Joonis 24. Rõhu moodustajad rõhutamata laulude 2050 d, 2069 a, 2069 b harilikes ridades, esitaja Greete Jents. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

Joonis 25. Rõhu moodustajad rõhutamata laulude 2050 d, 2069 a, 2069 b murtud ridades, esitaja Greete Jents. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

Tooniline ja meloodiline rõhk. Greete Jentsi karjaselaulud on lauldud sama viisiga, mis skandeerituna hinnatud jutustav laul, seetõttu asuvad ka toonilised ja meloodilised rõhud täpselt samades kohtades (vrd 3.8.5.1) ning kuulajate hinnangute erinevus ei saa tulla siin viisirõhkude erinevusest.

Dünaamiline rõhk. Dünaamilised rõhud on 1971. a. esitatud karjaselauludes erinevad, võrreldes 1961. a. helisalvestatud jutustava lauluga, kus laulja üldse rõhutas tugevamini ja energilisemalt (vrd 3.8.5.1). Karjaselauludes järgib intensiivsuse graafik laulu struktuuri, olles nõrgem ridade algul ja tõustes nende keskosas, kus laulja tugevdab 3. ja 5. meetrumiüksust. Jutustavas laulus vaadeldud vastuolu dünaamilise rõhu ja teiste rõhkude liikumises ning 6. meetrumiüksuse esiletõusu ei ole karjaselaulude puhul näha.²³² Murtud ridades ei järgi intensiivsuse näitaja järjekindlalt mingeid rõhke ning kuulajate vastused jagunevad peaaegu täiesti võrdselt skansiooni ja mitteskansiooni vahel.

Temporaalne rõhk. Nagu sama viisitüübiga esitatud jutustava laulu puhul, on harilikes ridades meetriliselt tugev üksus pikem kui nõrk. Murtud ridades aga laulab Greete Jents rõhulise meetrumiüksuse lühemana kui pikema, taastades regilaulule omased kestussuhted alles viimases meetrumirühmas. Seega on kuulajad rõhutamata ridade hulka määratud niisugused 2+3+3-tüüpi read, kus 5. ja 6. meetrumiüksus ei vastandu teineteisele rõhu poolest (nagu skandeeritud 2+3+3-tüüpi reas) ning on säilitatud I vältes sõna algussilpide keeleomased kestussuhted.

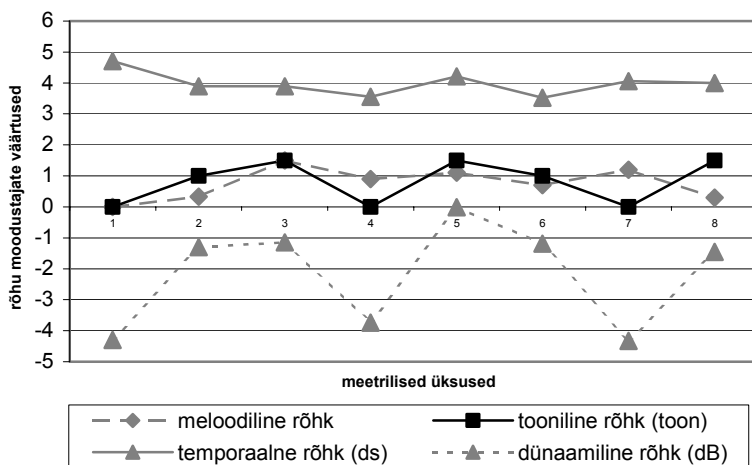
3.8.6.2. Rõhu moodustajad Kadri Kuke laulus 381 j

Kadri Kukel polnud katses ühtegi laulu, milles suurem osa ridu oleks tajutud skandeerituna. Üks laul määrati sõnarõhuliseks ja ülejäänud neljast laulust pärinevate ridade (kokku 10) puhul jagunevad kuulajate arvamused umbes pooleks.

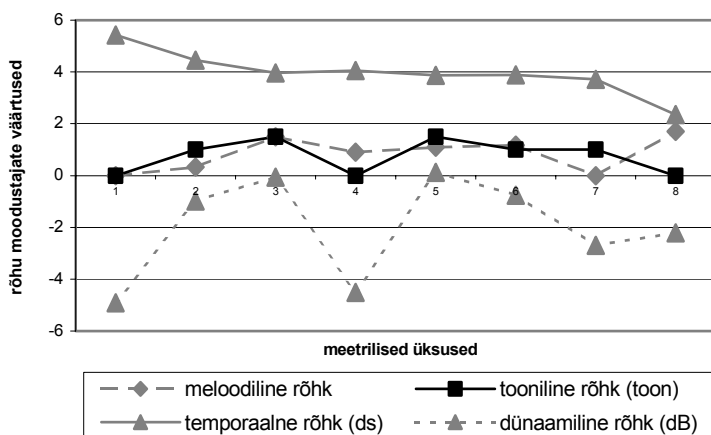
Nimetatud lauludest valisin lähemaks uurimiseks 1960. a. salvestatud karjaselaulu 381 j viisitüübiga 3R, milles on 13 värssi, sealhulgas 5 murtud rida. Viis on 1-realine, s.t igale lauldud värsireale järgneb refrään (näide 2), teksti ei korrata. Harilikes ridades esineb paar viga kvantiteedireeglite vastu, murtud ridades on need alati täidetud. Andmed ridade värsiehituse kohta on toodud tabelis 11. Rõhkude moodustajad Kadri Kuke laulu 381 j harilikes ja murtud ridades on kujutatud joonistel 26 ja 27.

Tooniline ja meloodiline rõhk. Viisitüübi 3R põhikujus, mida Kadri Kukk kasutab kõigis harilikes ridades, langevad meloodilised rõhud (ja osalt ka toonilised rõhud) kokku kesksete meetriliste rõhkudega. Murtud ridade lõpus viis varieerub, nii et 6. ja 7. üksus omandavad meloodilise rõhu poolest vastupidised rõhusuhted, võrreldes harilike ridadega: 6. üksus muutub järgnevast tugevamaks ja viisikäigus tõuseb esile 3-silbilise sõna algussilp.

²³² Intensiivsuse langus 2. viisireas pärast 6. meetrumiüksust on tingitud arvatavasti pigem struktuuriühiku lõpust kui laulja taotlusest nõrgendada 7. üksust.

Joonis 26. Rõhu moodustajad rõhutamata laulu 381 j harilikes ridades, esitaja Kadri Kukk. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3. (Erandlikult on dünaamilise rõhu näitajatele liidetud 3.)

Joonis 27. Rõhu moodustajad rõhutamata laulu 381 j murtud ridades, esitaja Kadri Kukk. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3. (Erandlikult on dünaamilise rõhu näitajatele liidetud 3.)

Tabel 11. Kadri Kuke laulust 381 j analüüsiutd ridade värsiehitus.

Värsiehituse tüüp	Värsiehitus	Ridade arv
Harilikud read	$2+2+4$	1
	$2+2+2+2$	3
	$(1)+(1)+2+2$	1
	$(1)+(1)+4$	1
	$(1)+2+1+1+2$	2
Murtud read $2+3+3$	$2+3+3$	3
	$(1)+3+3$	2

Dünaamiline rõhk. Intensiivsuskõver järgib üldjoontes helikõrgust ning tõstab seega esile meetrilisi rõhke, kui need langevad kõrgematele nootidele. Murtud ridades on intensiivsuskõver veidi vähem sõltuv helikõrgusest: intensiivsus ei tõuse 7. meetrumiüksusel, kuigi laulja kõrgendab varieerimisel 7. nooti, võrreldes viisi põhikujuga.

Temporaalne rõhk. Harilikes ridades on meetriliselt tugev positsioon lauldud nõrgast veidi pikemana, kuid murtud ridades on kestused peaaegu võrdsed, lühenedes üldiselt rea lõpu suunas. Temporaalsete suhete võrdsustumine peaks kaasa tooma meetriliste rõhkude nõrgenemise.

3.8.6.3. Kokkuvõtte rõhutamata laulude kohta

Otsustades Greete Jentsi ja Kadri Kuke laulude põhjal, kus keskne tooniline ja meloodiline rõhk asuvad 5. positsioonil, vähendas skansiooni muljet see, kui laulja $2+3+3$ -ehitusega ridades säilitas silpide keeleomased kestussuhted ning nõrgendas 5. meetrumiüksust või tõstis 5. üksuse kõrval ka 6. üksust esile – dünaamilise rõhu või meloodilise rõhu abil.

3.8.7. Sõnarõhuliste laulude analüüs

Tajukatses hinnati kolmest laulust pärinevad read sõnarõhuliseks: 8 rida Kadri Kukelt salvestatud jutustavast laulust “Mehetapja” ja 5 rida Mai Mölderit esitatud mängulaulu “Telu tegemine” kahest variandist. Rõhkude asukohti analüüsiti lähemalt 44 laulureas, mille hulgas oli 22 harilikku ja 22 murtud rida.

3.8.7.1. Rõhkude moodustajad Kadri Kuke laulus 2021 d

Kadri Kuke 1971. a. salvestatud jutustavast laulust võeti akustilise analüüsi jaoks 7 harilikku värssi ja 7 murtud värssi, mis laulmisel koos kordustega teevad kokku 28 rida (vt tabel 12). Kadri Kukk laulab neid 2-realise viisitüübiga 5(2), seega kumbki viisirida esineb 14 korda. Viisitüübis 5(2) esimene ja teine viisirida on peaaegu sarnased, laulmist iseloomustavad viisi varieerimisel

tekkivad silbijaotused ja laskumised põhitoonist allapoole kuni neljanda astmeni 4. ja 5. meetrumiüksusel²³³ (vt näide 2).

Tabel 12. Kadri Kuke laulust 2021 d analüüsitud ridade värsiehitus.

Värsiehituse tüüp	Värsiehitus	Ridade arv
2+2+4	$1+1+2+4$	3
	$2+2+2+2$	1
	$1+(2)+2+4$	2
	$1+1+2+2+2$	1
2+3+3	$2+2+1+3$	2
	$2+1+1+1+3$	2
	$1+(2)+2+1+3$	2
	$1+1+2+1+3$	1

Akustiliselt analüüsitud ridade värsiehitus on ära toodud tabelis 12. Kõigi murtud värside ehituse tüüp on 2+3+3, kuid esimene 3-kohaline struktuur moodustub neis alati 1- ja 2-silbilistest sõnadest, nii et viisirea kesksele 5. meetrumiüksusele langeb alati 1-silbiline sõna.²³⁴ Rõhu moodustajate kõverad Kadri Kuke laulus 2021 d on kujutatud joonistel 28 ja 29.

Tooniline rõhk. Viisitüübis 5(2) on keskne tooniline rõhk 3. (11.) noodil, kuid puudub 5. (13.) noodil – mis on erinevalt eelpool vaadeldud viisidest madal. Muljet 5. noodi rõhutust staatusest suurendab talle eelnev, 3. noodilt algav laskumiskäik ning noodi enda libisev, langev intoneerimine, mis mõlemad seostuvad keeles kõneüksuse lõpuga ja rõhutu silbiga. Harilikes ridades jääb 5. noodi laskumiskäik pikale pearõhulisele silbile ning asub keskmiselt²³⁵ poole tooni võrra kõrgemal, võrreldes murtud ridadega. Murtud ridades paikneb 5. positsioonil 3-kohalist silbirühma lõpetav ühesilbiline sõna, mille laulmisel laskutakse kasutatava helirea madalaimale, neljandale astmele tugihelist allapool. Seega markeerib nii viisiehitus kui varieerimine murtud ridades teatud struktuuriosa lõppu 5. üksusel, andes kaudselt märku järgneva uue osa algusest 6. üksusel.

Meloodiline rõhk esimeses ja teises viisireas, murtud ridades ja harilikes ridades praktiliselt ei erine, suhteliselt rõhulised on 3. ja 5. üksus.

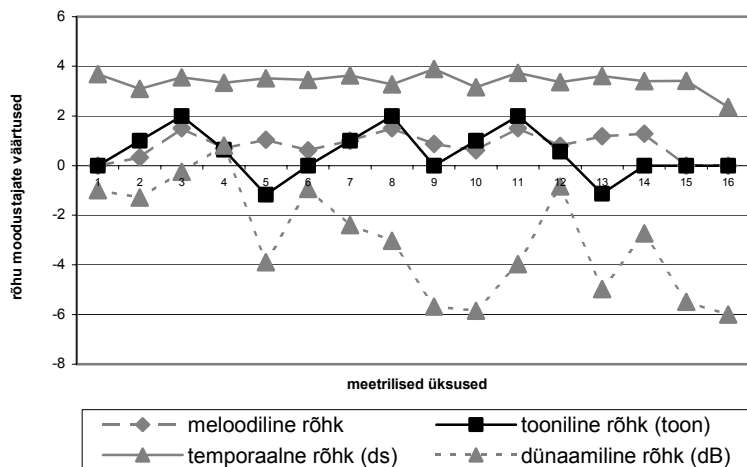
Dünaamiline rõhk. Kadri Kuke esitatud jutustavas laulus on nii harilikes kui murtud ridades 5. meetrumiüksus lauldud väga nõrgalt ja sellele järgnev 6. tugevalt, mistõttu võib esile tõusta rea viimase, 3-silbilise sõna algus.

²³³ Kadri Kuke laskumiskäigud 4. ja 5. meetrumiüksusel on sageli sujuvad libistused ühelt noodilt teisele, mida on raske täpselt välja kuulda ja noodistada.

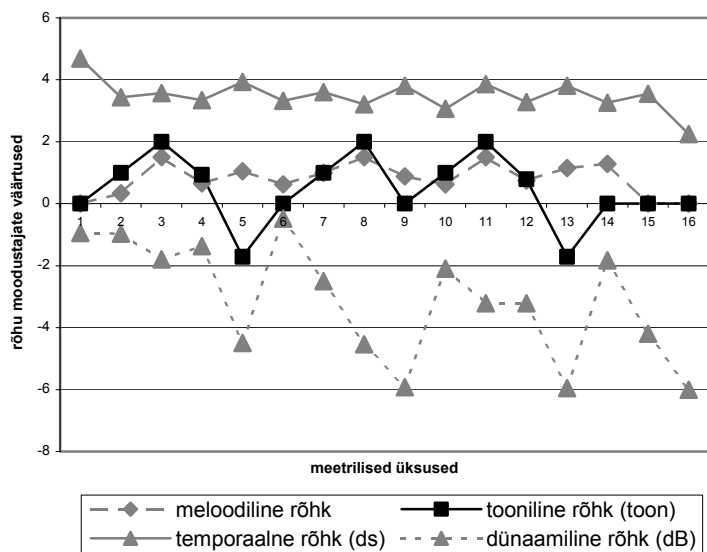
²³⁴ Laulus oli ehitusega 2+3+3 ainult algusrida, mis jäi katsest ja mõõtmistest esialgu kõrvale, sest see oli lõpupoole nõrgalt ja ebamääraselt intoneeritud.

²³⁵ Keskmisi väärtusi kasutatakse, sest viis on veidi varieeruv.

Temporaalne rõhk. Uuritava laulu harilikes ja murtud ridades vahelduvad korrapäraselt pikemad rõhulised ja lühemad rõhutud meetrumiüksused, seega ajalisele mõõtmele ei ole sõnarõhkude nihkumine silmnähtavalt mõjunud. Esimese noodi pikendus kuulub Kadri Kukul laulmisstiili juurde ja esineb eriti parallelismirühmade algul.

Joonis 28. Rõhu moodustajad kuulamiskatses sõnarõhuliseks hinnatud laulu 2021 d harilikes ridades, esitaja Kadri Kukk. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

Joonis 29. Rõhu moodustajad kuulamiskatses sõnarõhuliseks hinnatud laulu 2021 d murtud ridades, esitaja Kadri Kukk. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

3.8.7.2. Rõhu moodustajad Mai Mölderilauludes 587 f ja 587 j

Teine laulik, kelle laulus kuulajate hinnangul tõusid esile sõnarõhud, oli Mai Mölder. Temalt 1960. a. salvestatud mõlemast “Telu tegemise” laulu variandist analüüsiti kokku 16 rida, nende seas 8 harilikku ja 8 murtud rida. Laulu esitati 1-realise refräänilise viisiga ilma ridu kordamata. Üks lauluvariantidest sisaldas 7 rida, millest analüüsiti kõiki, teises variandis oli “Telu tegemisega” liitunud jutustav laul “Venna sõjalugu”,²³⁶ millest valiti juurde mõningaid murtud ridu.

Tabel 13. Värsiehitus Mai Möldri lauludes 587 j ja 587 f.

Värsiehituse tüüp	Värsiehitus	Ridade arv
2+2+4	2+2+4	2
	2+2+2+2	3
	4+2+2	1
	2+2+1+1+2	2
2+3+3	2+2+1+3	3
3+2+3	2+1+2+3	4
	1+1+1+2+3	1

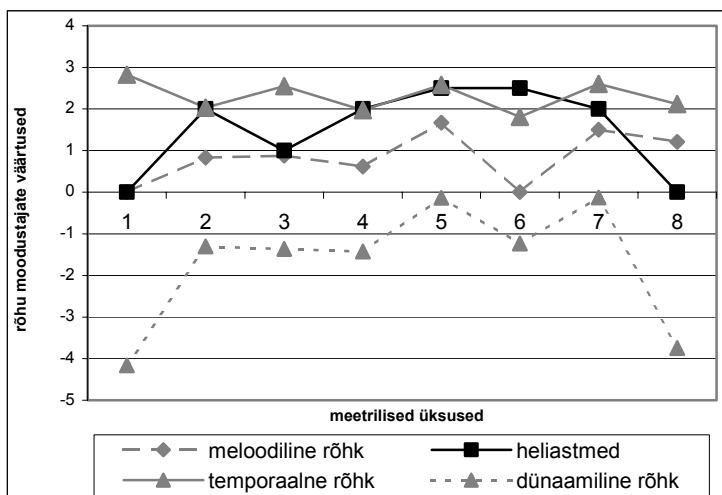
Ridade värsiehitus on ära toodud tabelis 13. Mai Mölderil murtud read liigituvad värsiehituse tüüpideks 3+2+3 ja 2+3+3 ning nende seas ei ole ainsatki, mis sisaldaks kaht 3-silbilist sõna. Rõhu moodustajate kõverad Mai Mölderilauludes 587 f ja 587 j on kujutatud joonistel 30, 31 ja 32.

Tooniline rõhk. Harilikke ridu lauldakse viisi põhikujuga, kus suuremad toonilised rõhud asuvad 3., 5. ja 6. meetrumiüksusel. Murtud ridade laulmisel Mai Mölder varieerib viisi, kasutades iga värsiehituse tüübi juures sellele vastavat viisivariatsiooni. Nii 2+3+3- kui 3+2+3-tüüpi värsiehitusega ridades laulja madaldab 6. üksusel asuvat nooti (3-silbilise sõna esisilpi), 3+2+3-tüüpi ridades aga lisaks tõstab ka 4. üksusel asuvat nooti (2-silbilise sõna esisilpi). Viisi varieerimine rea lõpus toimub analoogiliselt ka Kadri Kuke karjaselaulus 381 j (p 3.8.6.2).

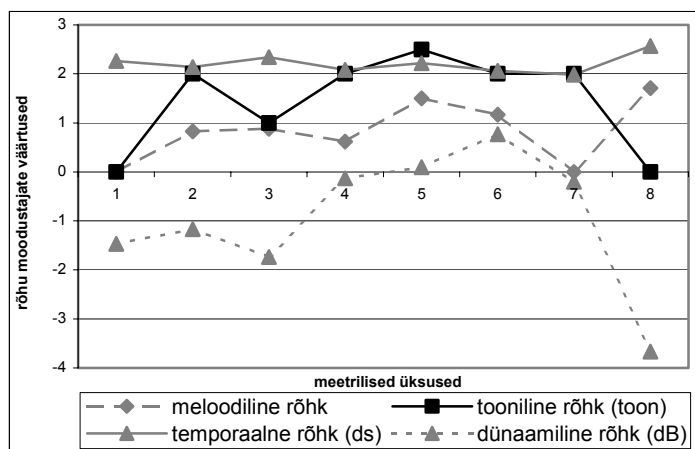
Meloodiline rõhk. Harilikes ridades vastavad suuremad meloodilised rõhud kõigile tugevatele meetrumiüksustele, olles viisi meetrilise struktuuriga selge-
mas kooskõlas kui toonilised rõhud. 2+3+3-tüüpi murtud ridades on viisi varieerimise tagajärjel suurenenud meloodiline rõhk 6. üksusel ning vähenenud 5. ja 7. üksusel (vrd Kadri Kuke laulmisega p 3.8.6.2). 3+2+3 tüüpi ridades on varieerimise tagajärjel tunduvalt suurenenud meloodilised rõhud 4. ja 6. meetrumiüksusel ning vähenenud 5. ja 7. üksusel. Viisivariatsioonid suurendavad otseselt sõnarõhuliste silpidele vastavate nootide meloodilisi rõhke. Seal-

²³⁶ Pikemate jutustavate laulude liitumine lühikesele lihtsa liikumisega tantsulaulule “Telu tegemine” on regilaulutraditsioonis tüüpiline (Tedre 1974: 138).

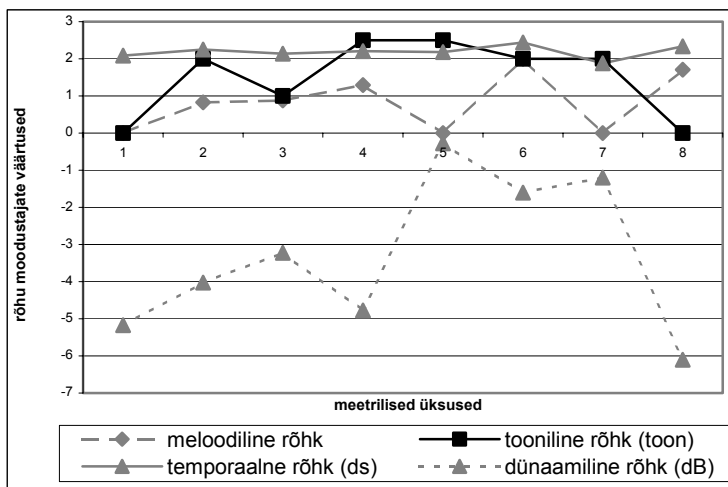
juures tundub loogiline, et 3+2+3-tüüpi reas oli vaja teha suuremaid muudatusi rõhkude struktuuris, võrreldes viisi põhikujuga, sest seal leidub kaks silbirühma, mis algavad meetriliselt ja meloodiliselt rõhutust kohast.

Joonis 30. Rõhu moodustajad kuulamiskatses sõnarõhuliseks hinnatud laulude 587 f, 587 j harilikes ridades, esitaja Mai Mölder. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

Joonis 31. Rõhu moodustajad kuulamiskatses sõnarõhuliseks hinnatud laulude 587 f, 587 j murtud ridades värsiehituse tüübiga 2+3+3, esitaja Mai Mölder. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

Joonis 32. Rõhu moodustajad kuulamiskatses sõnarõhuliseks hinnatud laulude 587 f, 587 j murtud ridades värsiehituse tüübiga 3+2+3, esitaja Mai Mölder. Graafiku koostamise kohta vt lähemalt joonis 19 ja p 3.8.3.

Dünaamiline rõhk. Harilikes ridades langevad Mai Mölderil kokku dünaamilised ja meloodilised rõhud (vrd Kadri Kuke laulmisega 3.8.6.2), intensiivsuse tõusud 5. ja 7. üksusel vastavad meetriliste rõhkude ja sõnarõhkude asukohale. Murtud ridades ehitusega 2+3+3 on 6. üksusel paiknev sõna algussilp lauldud reas suurima intensiivsusega, 3+2+3-tüüpi ridades aga intensiivsuse näitaja hoopis nivelleerib meloodiliselt rõhutatud sõnarõhke.

Temporaalne rõhk. Harilikes ridades vastavad pikemad ja lühemad üksused meetriliselt tugevate ja nõrkadele üksustele. Murtud ridades on kestuste erinevused peaaegu kadunud, seega ka temporaalsed rõhud taandunud.

3.8.7.3. Kokkuvõte sõnarõhuliste laulude kohta

Kadri Kuke laulus 2021 d on 5. meetrumiüksus mitmeti nõrk ning selle intoneerimisel esineb eriti 2+3+3-tüüpi ridades struktuuriühiku lõpu tunnuseid; järgneb aga ühtlasemalt ja intensiivsemalt intoneeritud 6. üksus, mis 2+3+3-ridades alustab viimast sõna. Seega sõnarõhke tõstab esile viisi ehitus, millega liitub laulja isikupärane stiil.

Mai Mölderil esitatud lauludes 587 f ja j avaldavad murtud ridade kuulmismuljele arvatavasti mõju neis sõna algussilpidele viisi varieerimise abil paigutatud meloodilised rõhud: 2+3+3-tüüpi ridades 6. üksusel ning 3+2+3-tüüpi ridades 4. ja 6. üksusel. Oluline on ilmselt ka tugev dünaamiline rõhk, mille Mai Mölder asetab 2+3+3-tüüpi ridade laulmisel 6. üksusele.

3.9. Mõlema katse tulemuste analüüs

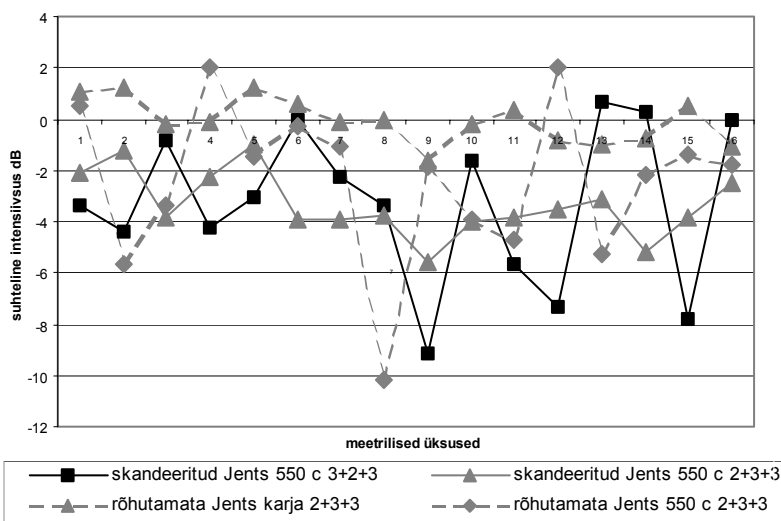
3.9.1. Missugused tunnused määravad rõhulisuse mulje harilikes ridades?

Siinkohal eeldatakse, et harilikes ridades paiknevad 1., 3., 5. ja 7. meetrumiüksusel tajutavad rõhud. Analüüsi tulemused näitavadki, et tavaliselt asub keskne rõhk 5. meetrumiüksusel, kus langevad sageli kokku kolme-nelja rõhu moodustaja tipud. Kahe-kolme rõhu moodustaja tipud langevad mitmes laulus kokku ka 1., 3. ja 7. meetrumiüksusel. Ühel juhul langeb kolme rõhu moodustaja haripunkt nõrgale meetrumiüksusele – Ann Toompalu laulu 553 c teise viisirea kõrgeima noodi kohal, kuid ka selle naaberüksused pole nõrgad.

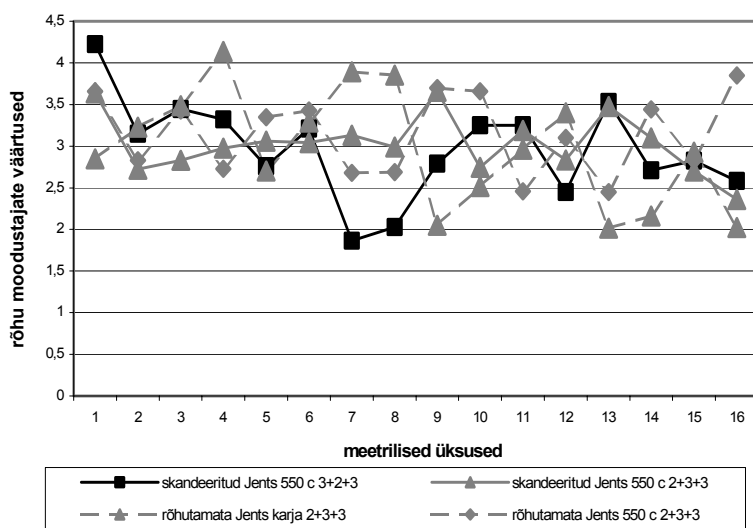
Temporaalse rõhu tipud asuvad harilikes ridades tugevatel üksustel, nagu on näidanud varasemgi uurimine (vrd Ross, Lehist 2001: 84, 89 jm). Tugevamad toonilised ja meloodilised rõhud on sageli samuti tugevatel üksustel. Kui suhteliselt suured viisirõhud asuvad nõrkadel üksustel, siis on nad tavaliselt viisirõhu tippude naabrid tõusu- või laskumiskäigus. Ka tugev dünaamiline rõhk langeb sageli tugevatele meetrumiüksustele, kuid esineb suhteliselt palju nende naabruses asuvatel nõrkadel üksustel (vrd Lippus 1977a: 44). Seega stabiilne tajutava rõhu komponent on kestus, millega sageli liituvad teised rõhu tunnused, kuid intensiivsus ei tarvitse osa võtta meetrilise rõhu moodustamisest.

3.9.2. Mille poolest erineb skandeeritud ridade ja rõhutamata ridade laulmine?

Skandeeritud ridades on enamiku rõhu moodustajate väärtused 5. meetrumiüksusel kõrged. Samas aga on kolm rõhu moodustajat 5. üksusel kõrged ka Greete Jentsi rõhutamata ja Mai Mölderi sõnarõhulistest lauludes – miks ei kosta siis seal skansiooni (joonised 25, 31, 32)? Selle mõistmiseks võrreldakse kuulajate poolt erinevalt hinnatud Greete Jentsi lauluridu, mis olid esitatud ühesuguse viisiga – järelikult rõhulisuse mulje erinevus sai neis tulla intensiivsusest või kestusest. Joonistel 33 ja 34 on näidatud dünaamilise ja temporaalse rõhu liikumine: 1) 2+3+3-tüüpi skandeeritud ridades laulust 550 c; 2) 3+2+3-tüüpi skandeeritud ridades laulust 550 c; 3) 2+3+3-tüüpi kõige nõrgemalt skandeeritud reas laulust 550 c; 4) 2+3+3-tüüpi rõhutamata ridades karjase-lauludest. Joonise 33 põhjal osutub 2+3+3-tüüpi ridades oluliseks 5. (13.) meetrumiüksuse laulmine: skandeerituks on määratud jutustava laulu 2+3+3-tüüpi värsiehitusega read, milles 5. meetrumiüksus on lauldud suurema intensiivsusega ja kestusega kui naabruses asuvad üksused. Rõhutamata ridade hulgas asuvad aga niisugused 2+3+3-tüüpi read, kus 5. meetrumiüksus on lauldud naaberhelidest väiksema intensiivsusega või ei ole 5. ja 6. meetrumiüksuse intensiivsuse vahe kuigi suur; viimasel juhul (karjaselaulude murtud ridades) on I vältes sõnades esisilpidel keeleomased kestussuhted.

Joonis 33. Suhtelise intensiivsuse väärtuse näitajad Greete Jentsi lauldud neljas murtud ridade rühmas. “Rõhutamata” tähistab ridu, kus kuulajate arvamused läksid skansiooni olemasolu suhtes lahku, “skandeeritud” tähistab ridu, kus arvati domineerivat meetrilisi rõhke. Skandeeritud ridade puhul on eraldi kujutatud intensiivsuse liikumine 2+3+3- ja 3+2+3-tüüpi värsiehutusega ridades.

Joonis 34. Temporaalse rõhu väärtuse näitaja ehk silpide keskmine kestus Greete Jentsi lauldud neljas murtud ridade rühmas. “Rõhutamata” tähistab ridu, kus kuulajate hinnangud läksid skansiooni hindamisel lahku, “skandeeritud” tähistab ridu, kus kuulajad kuulsid domineerivat meetrilisi rõhke. Skandeeritud ridade puhul on eraldi kujutatud temporaalse rõhu liikumine 2+3+3- ja 3+2+3-tüüpi värsiehutusega ridades.

Nimetatud reegel ei kehti aga 3+2+3-tüüpi ridade *ku(i)das või mina avite* laulmisel ja tajumisel, sest kuigi seal on samuti 1. viisireas 5. meetrumiüksus suhteliselt nõrgem 6. üksusega võrreldes, kuuldakse reas ikkagi üksmeelselt skansiooni. Seetõttu jäi üle oletada, et kuulmismulje erinevust võib siin põhjustada teistsugune värsiehitus, kus sõnarõhkude ja meetriliste rõhkude suhted on teineteisega halvemast vastavuses kui 2+3+3-tüüpi ridades.²³⁷

Kas 5. meetrumiüksuse iseloomu kaudu saaks iseloomustada ka teise, Kadri Kuke rõhutamata laulu erinevust skandeeritud lauludest? Kadri Kuke viisi põhikujus paiknevad samuti kesksed viisirõhud 5. meetrumiüksusel ning ta laulab selle ja järgneva noodi teistest intensiivsemalt. Silpide kestussuhteid ta ei muuda keelepärasemaks, kuid varieerib viisi, nii et veidi suureneb tooniline rõhk 7. meetrumiüksusel, kuid väheneb meloodiline rõhk 5. ja 7. meetrumiüksusel ning suureneb 6. ja 8. üksusel. Sealjuures rea viimane sõna saab laskuva meloodialiikumise, mis on kooskõlas kõnemeloodiaga fraasi lõpul ning annab laulureale kõnelähedasema ilme.²³⁸

Seega võib teha esialgse järelduse, et skansiooni kuulmist vähendab 5. ja 6. meetrumiüksuse intensiivsuse omavaheline tasakaalustamine ning lisaks muutused temporaalses või meloodilises rõhus. Erandlik on selles suhtes Ann Toompalu laulu teine viisirida, kus keskne tooniline ja meloodiline rõhk ei paikne 5. meetrumiüksusel, aga siiski kuuldakse skansiooni.

3.9.3. Mille poolest erineb sõnarõhuliste ja rõhutamata ridade laulmine?

Kadri Kuke sõnarõhuliseks hinnatud laulu 2021 d kõrvutati kõigepealt rõhutamata lauludega, milleks olid tema enda ja Greete Jentsi esitatud karjaselaulud. Rõhutamata lauludes asub 5. meetrumiüksusel viisi kõrgeim heli, mis lauldakse tugevamini, sõnarõhulises laulus 2021 d asub aga 5. üksusel madalaim, inten-

²³⁷ Keele prosoodiaga võib sel juhul olla kõige enam vastuolus 2-silbilise sõna *mina* laulmine, kus rõhutu teine silp asub viisirea suurima toonilise ja meloodilise rõhuga 5. meetrumiüksusel ning lauldakse esisilbiga võrreldes suurema intensiivsusega. Võrdluseks olgu öeldud, et 2+3+3-tüüpi ridades asub sellel keskse rõhuga meetrumiüksusel 1-silbiline sõna või 3-silbilise sõna lõpusilp, mida on prosoodia ajaloos peetud ka nõrgalt kaasarõhuliseks. Niisiis, laulja ehk püüdis 3+2+3-tüüpi ridades sõnarõhkude suurema häirituse tõttu neid rohkem esile tõsta kui 2+3+3-tüüpi ridades, kuid kuulajad tajusid rea silpide rõhusuhteid umbes samuti kui 2+3+3-tüüpi ridades. Kui meenutada, siis ka Mai Mölder muutis viisirea meloodilisi rõhke tunduvalt rohkem 3+2+3-tüüpi rea laulmiseks, kus paigast on nihkunud kahe sõna algused.

²³⁸ Ann Toompalul ja Greete Jentsil ei ole kusagil rea viimases 3-silbilises sõnas laskuvat viisikäiku, vaid on tõusev-laskuv (skemaatiliselt 0-1-0) või püsiv (0-0-0) viisikäik.

siivsuse poolest üks nõrgemalt lauldud helisid reas. Seega võib sõnarõhulise esituse mulje olla tingitud viisiehitusest, millega liitub laulja esitusmaneer.²³⁹

Mai Möldri mängulaul 587 j hinnati sõnarõhuliseks, kuid laulmise ja viisi ehituse tunnuste poolest on see kõige lähedasem Kadri Kuke karjaselaulule, mis oli katsetulemuste järgi rõhutamata. Mõlemad lauljad varieerivad murtud ridades viisi ning ridades ehitusega 2+3+3 asub neil 6. üksusel meloodiline rõhk, millest nõrgem pole eelneval 5. üksusel asuv meloodiline rõhk – Mai Möldri laulus on see isegi veidi tugevam. Erinevuse loob dünaamiline rõhk, mis Kadri Kuke (rõhutamata) laulus asub 5. meetrumiüksusel, kuid Mai Möldri (sõnarõhulises) laulus 6. üksusel. Kadri Kuke laulule antud hinnangute seas valitses nõrk ülekaal skansiooni kasuks, mis tähendab, et rõhulise-rõhutu suhe 5. ja 6. meetrumiüksuse vahel on olnud väga oluline Mai Möldri ja Kadri Kuke lauludele erineva hinnangu andmisel ja seega skansiooni mulje tekkimisel.

3.9.4. Mille poolest erineb skandeeritud ja sõnarõhuliste ridade laulmine?

Katsetulemused viitavad sellele, et ridades ehitusega 2+3+3 on skansiooni mulje kujunemise seisukohalt määrava tähtsusega rõhu moodustajate liikumine 5.–7. meetrumiüksusel, nagu ka katse alguses eeldati. Seetõttu vaadeldi lähemalt 5.–7. üksusel paiknevate rõhkude suhtelist tugevust, oletades, et kuulmis- muljele mõjuvad kõige enam need korrelaadid, mille väärtus on oma muutumiskaala äärmuses. Iga rõhu korrelaadi suhtelist tugevust hinnati kolme palli süsteemis (vt tabel 14). Kõrvale jäeti read ehitusega 3+2+3, mis hoolimata 2+3+3-tüüpi ridadega sarnasest lõpuosast osutuvad lähemal uurimisel erinevaks ja alluvad nähtavasti teistsugustele seaduspärasustele. Kõrvale jäeti ka Ann Toompalu laulus 553 c mitmeti erandlikuks osutunud 2. viisirida, kus dünaamilise rõhu liikumise amplituud 5. ja 7. meetrumiüksuse vahel oli u 1 dB ja seetõttu vaevu tajutav.

Koostatud tabeli nr 14 põhjal vastati küsimusele, missugused rõhu moodustajad määravad murtud ridades selle, kas laulus kostab skandeerimine või mitte. Vastus ei pruugi olla ammendav, sest uurimismaterjal ei olnud kuigi suur ja järeldused põhinevad ainult ühe katseisikute rühma otsustel. Siiski ilmnevad lauludes mõned lihtsad seaduspärasused.

Skandeerituna on kuulnud 2+3+3-tüüpi murtud ridu, milles keskmiste mõõtmistulemuste põhjal otsustades asub 5. meetrumiüksusel rea kontekstis suhteliselt tugev, 6. meetrumiüksusel aga nõrk dünaamiline rõhk. **Sõnarõhu-**

²³⁹ Siin vaadeldud Kadri Kuke viisiversiooni analüüsimisel tekkis arvamus, et selle aluseks olnud pulmalauluviis oli välja kujunenud heas kooskõlas keele prosoodiaga, pakkudes alternatiivi sõna loomulike rõhkude esiletoomiseks nii harilikes ridades kui 2+3+3-ehitusega murtud ridades. Kahesugust tõlgendust võimaldab 5. meetrilisel ühikul paiknev madal meloodiliselt rõhuline, kuid tooniliselt rõhutu noot.

lisena on hinnatud laule, mille 6. meetrumiüksusel asub rea kontekstis suhteliselt tugev, 5. meetrumiüksusel (ja ka 7. üksusel) aga sellest nõrgem dünaamiline rõhk. **Rõhutamata lauludes**, (mille puhul kuulajate hinnangud lahku läksid,) ei ole 5. ja 6. meetrumiüksuse vahel kumbagi nimetatud rõhusuhet.

Harilikes ridades dünaamiline rõhk ei pruugi langeda sinna, kus kostab tajutav rõhk. 2+3+3-tüüpi skandeeritud ja sõnarõhulistes ridades on aga tajutavate rõhkude asukoht otseselt sõltuv dünaamilisest rõhust.

Tabel 14. Rõhkude moodustajate suhtelised väärtused 2+3+3-tüüpi murtud värsside 5.–7. meetrumiüksusel, määratuna üheksa regilaulu viisiridade põhjal. Viisid on tähistatud lihtsustatud arhiiviviite ja 2-realiste viiside puhul ka viisirea numbriga. Kõigi rõhu moodustajate väärtused on jagatud 3-pallisele skaalale ja märgitud meetrumiüksuste kaupa iga laulu kohta eraldi. Rõhu moodustajad on tähistatud järgmiselt: tooniline – T, meloodiline – M, dünaamiline – D ja temporaalne – A (sõnast *aeg*). Rõhu moodustaja suhteliselt kõrget väärtust rea kontekstis näitab rasvases kirjas täht, rõhu suhteliselt kõrget väärtust oma naabrite kontekstis näitab väike täht, suhteliselt madalat väärtust rea kontekstis tühik, rõhu keskmist väärtust “nool” < . Rõhu moodustajate määramisest vt lähemalt p 3.8.3.

	Skandeeritud read								
Laulu number	550 c-1			550 c-2			553 c-1		
Positsioonid	5	6	7	5	6	7	5	6	7
Tooniline	T	<	T	T			T	<	T
Meloodiline	M	<	M	M	M	<	M	<	M
Dünaamiline	D			D		D	D		D
Temporaalne	<	<	<	A	<	<	<	A	A
	Rõhutamata read								
Laulu number	2050 d-1, 2069 a-1, b-1			2050 d-2, 2069 a-2, b-2			381 j		
Positsioonid	5	6	7	5	6	7	5	6	7
Tooniline	T	<	t	T			T	<	<
Meloodiline	M	<	M	M	M	<	<	<	
Dünaamiline	D	d				D	D	d	
Temporaalne		<	A			A	<	<	
	Sõnarõhulised read								
Laulu number	2021 d-1			2021 d-2			587 f, 587 j		
Positsioonid	5	6	7	5	6	7	5	6	7
Tooniline		<	T		<	<	T	<	<
Meloodiline	M	<	M	M	M	<	M	M	
Dünaamiline		D			D	<	<	D	<
Temporaalne	A	<	a	A	<	a	a	<	<

Dünaamilise rõhu asukoha määrajaks murtud ridades saab osaliselt pidada viisi ehitust, sest dünaamiline rõhk ei esine skandeeritud ridades 5. meetrumiüksusel üksi, vaid temaga koos on tooniline ja meloodiline rõhk,²⁴⁰ samal ajal rõhutamata ja sõnarõhulistest ridades asuvad need kolm rõhku harva üheskoos 5. meetrumiüksusel. Samas aga kehtib siinses väikeses uurimismaterjalis ka vastupidine seaduspärasus: kuulajate arvates ei kostnud skandeerituna kordagi need laulud, kus tooniline ja meloodiline rõhk ei asunud koos 5. meetrumiüksusel. Seega võib luua järgmise hüpoteesi: skandeerimise eelduseks on (ainult) niisugune viis, kus 5. meetrumiüksusel asuvad oma ümbruse kontekstis tugev tooniline ja meloodiline rõhk. Siiski ei tingi need üksi veel skandeerimist, vaid lõplik tulemus oleneb laulja antud dünaamilistest rõhkudest.

3.10. Füüsilise katse kokkuvõte

Analüüsi tulemusel selgus, et harilikes ridades tekkivad meetrilised rõhud mitme moodustaja koondumisel. Enamasti on laulurea 5. meetrumiüksusel kõigi siinses katses määratud rõhu moodustajate (tooniline, meloodiline, temporaalne ja dünaamiline) haripunkt, väga sageli on mitu rõhku koos ka teistel tugevatel meetrumiüksustel. Harilikes ridades tugevatel meetrumiüksustel paiknevate rõhkude kõige stabiilsem komponent on temporaalne rõhk, mille haripunktid ei lange kunagi nõrkadele meetrumiüksustele. Enamasti langevad tugevatele meetrumiüksustele ka toonilised ja meloodilised rõhud, sellest esines kõrvalekalle ühe (meloodiliselt kõige uuema ehitusega) laulu teises viisireas. Kuigi ka dünaamilise rõhu haripunktid on sagedamini meetriliselt tugevatel kui nõrkadel üksustel, asuvad need teatud järjekindlusega ka tugevate üksuste naabruses, eriti 6. meetrumiüksusel, mistõttu võib arvata, et mõned lauljad tasakaalustavad selle abil rõhulisuse nivood laulus.

Murtud read ehitusega 2+3+3 ja 3+2+3 erinevad teineteisest oma reasisest rõhusuhete poolest sedavõrd, et kuigi nende lõpus asub analoogiline 3-silbiline I vältes sõna, liiguvad rea lõpus rõhu moodustajad mitmeti erinevalt. Sellepärast jäetakse suhteliselt väheste näidetega esindatud 3+2+3-tüüpi read lõppjäreldest tegemisest välja. Lõpptulemuste võrdlemiseks erineva rõhutamise iseloomuga (skandeeritud, rõhutamata, sõnarõhulistest) murtud ridades jagati kõik rõhkude moodustajate näitajad ühisel skaalal kolmeks suhteliseks suuruseks (rõhuline, rõhutu ja keskmine) ning määrati graafikute põhjal nende väärtused skansiooni seisukohalt kriitilises piirkonnas, 5.–7. meetrumiüksusel.

Murtud ridades ehitusega 2+3+3 on skansiooni tajumise jaoks otsustav dünaamilise rõhu suhe 5. ja 6. meetrumiüksuse vahel. Kui 5. üksus on dünaa-

²⁴⁰ Ka selles viisireas (550 c2), kus tabeli 14 järgi otsustades esinevad skandeeritud ridades kõrvuti tugev meloodiline rõhk 5. ja 6. meetrumiüksusel, on viimane tegelikult veidi nõrgem.

milise rõhu poolest tugevam kui 6., siis kuulajate arvates valitsevad meetrilised rõhud, kui aga 5. üksus on dünaamilise rõhu poolest nõrgem kui 6., siis valitsevad sõnarõhud. Kui 5. ja 6. üksuse rõhusuhted ei ole nii selged, siis lähevad kuulajate arvamused lahku. Tajutava rõhu asukoha oluliseks määrajaks murtud ridades saab seega pidada dünaamilist rõhku, kuid viimane sõltub osaliselt viisi ehitusest. Skandeeritud ridades paikneb 5. meetrumiüksusel alati tooniline ja meloodiline rõhk; rõhutamata ja sõnarõhulistes ridades asuvad need ainult mõnikord üheskoos 5. meetrumiüksusel. Skandeerituna ei hinnatud ühtki laulu, kus tooniline ja meloodiline rõhk ei asunud koos 5. noodil. Seega viisi ehituse ja skansiooni tekkimise omavahelise seose kohta võib luua järgmise hüpoteesi: skansiooni võib eeldada (ainult) neis viisides, kus 5. noodil asuvad üheskoos oma ümbruse kontekstis tugev tooniline ja meloodiline rõhk. Siiski ei tingi need ükski veel skandeerimist, vaid lõplik tulemus oleneb dünaamilise rõhu asukohast.

Enamasti murtud ridades, kaasa arvatud skandeeritud read, neutraliseeruvad silpide kestussuhted ja väheneb temporaalsest mõõtmest tingitud meetriline rõhk (vrd Ross, Lehiste 2001: 102). Seega temporaalne rõhk, mis langeb tugevate meetrumiüksustega järjekindlalt kokku harilikes ridades, muutub neist suhteliselt sõltumatuks murtud ridades.

Skandeerimiseks 2+3+3-tüüpi värsiehitusega murtud ridades nimetan katsetulemuste põhjal 5. noodi tugevamat dünaamilist rõhutamist, võrreldes 6. noodiga; selle eelduseks on toonilise ja meloodilise rõhu paiknemine 5. noodil. Võib öelda ka üldisemalt: skandeerimiseks 2+3+3-tüüpi värsiehitusega murtud ridades nimetan (katsetulemuste põhjal) nõrgalt positsioonilt algava 3-silbilise sõna algussilbi nõrgemat dünaamilist rõhutamist, võrreldes eelneva silbiga; sõnarõhuliseks esituseks aga nõrgalt positsioonilt algava 3-silbilise sõna algussilbi tugevamat dünaamilist rõhutamist, võrreldes eelneva ja järgneva silbiga. Esineb ka ridu, kus nii kuulajate arvamuse põhjal kui intensiivsuse väärtuste mõõtmise põhjal ei ole rõhusuhted nii ilmsed.

Kui nimetaksime skandeerimiseks meetriliste rõhkude dünaamilist rõhutamist ükskõik missuguse värsiehitusega ridades, siis ei langeks tajukatse ja füüsilise katse tulemused omavahel kokku. Greete Jents, kelle esitatud laule peeti skandeerituks, nõrgendas meetriliselt tugevatel üksustel dünaamilisi rõhke harilikes ridades ja kohati murtud ridades. Kui aga nimetaksime skandeerimiseks sõnarõhkude dünaamilist nõrgendamist murtud ridades, siis oleks Greete Jentsi esitus 2+3+3-ridades skandeeriv ja (analüüsimaterjalis küll ainult ühesuguse tekstiga esindatud) 3+2+3-ridades sõnarõhuline.

3.11. Peatüki kokkuvõte

3.11.1. Mis on skansiooniprobleem? Ajalooline käsitlus

Skansiooniprobleem oli eesti teadustraditsioonis küsimus, kas regilaulu murtud värsside esitusel valitsevad (või peaksid valitsema) sõnarõhud või meetrilised rõhud. Küsimus kerkis üles 1920. aastatel seoses huvi kasvamisega eesti rahvuskultuuri ja sealhulgas vana rahvalaulu vastu. Diskussiooni ajendas Johannes Aavik, kes soovis tuntuks teha nii regilaule kui selle omapärasest värsimõtu, millele oli tähelepanu pööranud Julius Krohn (1902). Aavik (1914) avaldas esimesena eesti keeles regivärsimõõdu vältelist komponenti arvestavad reeglid ning püüdis kohandada silbilis-rõhulisele luulele omast rõhutamismaneeeri värsirõhkude esiletõstmiseks regilaulutekstides, propageerides oma vaateid ka 1924. a. toimunud Eesti keele õpetajate kongressil. Sellest algas diskussioon, mis pani aluse eesti regilaulu värsiehituse ja keele seoste intensiivsele uurimisele. Skansiooniprobleemi arutelu silmapaistvaks tulemuseks olid Juhan Zeigeri (1926, 1934), Harald Pauksoni (1930), Walter Andersoni (1935), ja Herbert Tampere (1934, 1937) artiklid regilaulude ehitusest ja esitusest. Varasemate uurimuste kokkuvõtteks määratleti skansioon regilaulus kui murtud värsside esitusviis, mille puhul eestlasest esitaja või kuulaja arvates domineerivad meetrilised rõhud.

3.11.2. Füüsikaline katse skansiooni määramiseks. Loodusteaduslik käsitlus

Siinses töös tehti katseid, eesmärgiga eristada regilaulus skandeeritud ja sõnarõhulisi ridu kuulajate taju ja rõhu moodustajate väärtuste põhjal. Kõigepealt korraldati skansiooni olemasolu määramiseks tajukatse, kus mängiti helisalvestustest eraldatud murtud ridu üliõpilastest koosnevale katseisikute rühmale ning lasti neil otsustada, kas ridades valitsevad pigem sõnarõhud või meetrilised rõhud. Saadud tulemuste põhjal selgus, et mõningate laulude puhul langesid kuulajate arvamused kokku, mõningate laulude puhul mitte, ning uurimismaterjal jagati kolme ossa: skandeeritud, sõnarõhulised ja rõhutamata (s.t erinevalt hinnatud) laulud. Kuulajate arvamuste põhjal oli laulikute rõhutamismaneer (vähemalt kasutatud katsematerjali osas) laulu vältel püsiv.

Igast osast valiti edasise analüüsi jaoks murtud lauluridu kahelt laulikult, lisades võrdlemiseks harilikke ridu samadest lauludest. Rõhkude moodustumist uuriti nii harilikes kui murtud ridades (ehitusega 2+3+3 ja 3+2+3) rõhu nelja korreelaadi ehk moodustaja põhjal: meloodiline, tooniline, dünaamiline ja temporaalne rõhk. Meloodilise ja toonilise rõhu näitajad arvestati välja töö autori tehtud kuuldeliste noodistuste põhjal, võttes esimese puhul aluseks Thomasseni (1982) meloodilise rõhu arvutamise mudeli ja teise puhul heli-

kõrguse, lugedes pooltoonide kaupa alumisest tugihelist. Dünaamiline ja temporaalne rõhk määrati akustilise mõõtmise abil helianalüüsiprogrammidega, kasutades algul vanemat versiooni C(omputerized) S(peech) L(aboratory) 4300 ja hiljem uuemat versiooni Multi-Speech 3700. Dünaamilise rõhu näitaja määrati detsibellides, arvestades iga viisirea piires suhtelise intensiivsuse kõige tugevama heli suhtes, temporaalse rõhu näitajaks aga võeti akustiliselt mõõdetud silbipikkused detsisekundites.

Kokku analüüsiiti 161 harilikku ja murtud laulurida ning kujutati rõhu moodustajate väärtused graafiliselt eraldi harilike ja murtud ridade kohta joonistel 19–32. Rõhu moodustajate väärtusi ja omavahelisi suhteid kõrvutati sõnarõhkude ja meetriliste rõhkude asukohtade ning kuulajate tajutsustustega.

Harilikes ridades paiknevate meetriliste rõhkude kõige stabiilsemaks komponendiks osutus temporaalne rõhk (vrd Ross, Lehist 2001). Enamasti langevad tugevatele meetrumiüksustele ka toonilised ja meloodilised rõhud. Kuigi dünaamilise rõhu haripunktid on harilikes ridades sagedamini meetriliselt tugevatel kui nõrkadel üksustel, asub tugev dünaamiline rõhk küllalt tihti hoopis tugevate üksuste naabruses, mistõttu võib arvata, et mõningad lauljad selle abil tasakaalustavad rõhulisuse nivood laulus.

Murtud ridades kuuldavate rõhkude tajumine on seotud nii viisi ehitusega kui lauliku esituslaadiga. Kolm regilaulu tajukatses ilmnenu dühutamislaadi (skandeeritud, sõnarõhuline ja rõhutamata) kajastuvad rõhkude füüsikaliste näitajate iseloomus. Murtud ridades ehitusega 2+3+3 osutus skansiooni tajumise poolest otsustavaks dünaamilise rõhu suhe 5. ja 6. meetrumiüksuse vahel. Kui dünaamilise rõhu poolest tugevam oli 5. üksus, siis kuuldi reas meetrilist rõhku, kui aga 6. üksus, siis tajuti tugevamana sealt algava 3-silbilise sõna rõhku. Kui 5. ja 6. üksuse rõhusuhted ei olnud selged, siis läksid kuulajate arvamused lahku. 2+3+3-tüüpi värsiehitusega ridade kohta ei õnnestunud uurimismaterjali vähesuse tõttu järeldusi teha.

Näilisest vastuolust hoolimata olid dünaamilise komponendi osa regilaulus tajutava rõhu kujunemisel õigesti määranud nii Tampere (1937) kui Lippus (1977a). Harilikes ridades ei tarvitse tõesti dünaamilised rõhud langeda meetriliselt tugevatele üksustele, nagu tegi mõõtmistega kindlaks Lippus (1977a), kuid teised rõhu korrelaadid moodustavad neis punktides siiski tajutavad meetrilised rõhud. Murtud ridades aga sõltuvad tajutavate rõhkude asukohad tõepoolest sellest, kus paikneb dünaamiline rõhk – nagu väitis Tampere (1937). Antud uurimistulemuste kitsastes piires ilmneb ka see, et skansioon laulus sõltub vähemalt osaliselt viisi ehitusest: skansioon esineb viisides, mille põhikuju 5. noodil asuvad rea kontekstis tugev meloodiline ja tooniline rõhk, kuid selle tegelik esiletõus sõltub laulja häälekasutuse maneerist. Katses kasutatud teistsuguse ehitusega viisides skansiooni ei tekkinud.

Skandeerimine aga ei tähenda kunagi seda, et laulja rõhutamismaneer jääks murtud ridades samasuguseks kui harilikes ridades. Kõigi vaadeldud lauljate puhul muutus murtud ridade laulmisel rõhkude moodustajate iseloom, võrreldes

harilike ridadega, ning eri laulikute skansioon oli oma täpsemate üksikasjade poolest erinev. Näiteks peaaegu kõigis murtud ridades neutraliseerusid silpide kestussuhted ja seega vähenes temporaalse mõõtme osa meetrilise rõhu kujundamisel.

Võttes kokku katsete tulemused, on skansioon 2+3+3-tüüpi murtud värsi puhul viisirea kontekstis tooniliselt ja meloodiliselt rõhulise 5. meetrumiüksuse suurem dünaamiline rõhutamine, võrreldes 6. üksusega.

4. VÄRSIEHITUSE JA MELOODIA SEOSD REGILAILUS

4.1. Probleem ja selle lahendamise tee

Eesti keele struktuuris on oluline üksus rõhulisest ja rõhutust silbist koosnev kõnetakt, mis on avaldanud mõju regilaulude rütmi kujunemisele (Ross, Lehist 2001). Arvatavasti on teksti omadused mõjutanud ka regiviiside kujunemist, sest sageli paiknevad meloodiliselt rõhulised noodid lauluteksti rõhulistel silpidel nii viisi põhikujus kui varieerival laulmisel (vt Särq 2004a). Toonikeeli kõnelevate rahvaste lauludes on kindlaks tehtud seoseid sõnade tooni ja viisiliikumise vahel (nt Welch 1973; Schimmelpenninck 1997: 304–308), eesti rahvalaulus on see probleem seni uurimata.

Kui regilaulu viisi kujunemist tõepoolest mõjutas keele prosoodia, siis eeldatavasti kujundas meetrumirühma meloodiat sellele vastava kõnetakti toon, viisirea meloodiat aga fraasiintonatsioon. Eesti keeles hääldatakse sõnarõhuline silp kõrgema hääletooniga kui sõnarõhutu silp, seega eksisteerib prosoodiline eeldus eelistada meetrumirühmale vastava viisikäigu piires laskuvat suunda. Fraasimeloodia eesti keeles on lõpetatud lausungi puhul laskuv, kuid lõpetamata ja küsiva lausungi puhul võib see olla tõusev; fraasi algul on tavaliselt väike hääletooni tõus. Keele prosoodilistele eeldustele vastava regiviisi modelleeritud skeem on ära toodud allpool näites 9 (lk 175). Viisivariatsioon regilaulus on samadele positsioonidele vastavate heliastmete struktuursete helide erine mine või viisirea meetriliste üksuste arvu muutumine viisikordustes (vrd Oras 2002:xx; Särq 2004a: 136). Kuna uuritavates Karksi regiviisides on olemas suhteliselt selgesti eristuv põhikuju, siis võib viisivariatsiooni määratlada ka võrreldes viisi põhikujuga:²⁴¹ kui värsi laulmisel silbipositsioonidele vastavad helid kattuvad viisi põhikuju nootidega, siis võib öelda, et varieerumist ei toimu; kui aga mõnele positsioonile vastav viisi põhikuju noot on laulmisel muutunud vähemalt helirea struktuurse ühiku võrra või on muutunud meetriliste üksuste arv reas, siis viisirida varieeritakse.

Ühesugune värsiehitus võib ka ühe viisi piires anda viisivariatsioonide loomiseks mitmeid võimalusi. Viisivariatsioonid saavad oma konkreetse kuju vastavalt kohalikule traditsioonile ja laulja isikupärasele esituslaadile, kusjuures üks võimalusi on laulmisel ka mitte varieerida (vt ka Lippus 1977b, Särq 2004a, Pärtlas 2004b, Oras 2004). Otsese vastuseta on jäänud küsimus, miks ühesuguse värsiehitusega ridade puhul regilauludes üht viisi varieeritakse, teist aga mitte. kusjuures see võib üsna järjekindlalt toimuda ka ühe ja sama lauliku esitatud lauludes. Eelnevad uurimistulemused osutavad sellele, et varieerimist mõjutab

²⁴¹ Analooqiliselt määratletakse poeetikas meetrilisi variatsioone valitseva meetrumi suhtes.

viisikäikude sobivus või sobimatus 3-kohaliste tekstistruktuuride laulmiseks (Särg 1998: 127–138, 2004a, vt ka 3.8.6.2, 3.8.7.2).

Alljärgnevalt püütakse Karksi kihelkonna viiside varieerimise võrdluse kaudu selgusele jõuda, 1) kas regiviisi varieerimist või varieerimata jätmist mõjutab eri värsiehitusega ridade laulmisel viisi põhikuju kontuur ehk teisiti öeldes, kas viisiread võivad varieeruda erinevalt oma erineva struktuuri tõttu teksti meetriliste variatsioonide puhul. Kui vastus on jaatav, siis järgnevalt uuritakse, 2) missugused viisikontuuri ja sellele vastava tekstiosa omadused oma vastastikkuses mõjus tingivad viisi varieerimist (või varieerimata jätmist) ja mispärast.

Varieerimist võrreldakse kahes viisitüübis, võttes osalt aluseks eelneva uurimuse (Särg 2004a), kus piirduti üheainsa Karksis hästi tuntud 1-realise viisitüübiga. Sealjuures eeldatakse, et kui laulik varieerib ühesuguse värsiehitusega ridu eri viisides põhimõtteliselt erinevalt, siis tõenäoliselt on selle üheks põhjuseks viisi enda ehitus, kuigi arvesse tulevad ka muud tegurid, nt laulu esitustava, funktsioon jm. Kui aga laulik kasutab ühesuguse värsiehitusega ridade varieerimisel isegi eri viisides põhimõtteliselt sarnaseid võtteid, siis viisi ehitus varieerimist oluliselt ei mõjuta. Kui teatud liiki värsiehitusega ridade laulmise puhul ühe viisi (või viisitüübi) piires laulik kasutab järjekindlalt ühesuguseid viisivariatsioone, siis tema arvates sobivad nende struktuurid millegi poolest kokku. Viiside meloodilise varieerumise uurimine arhiivimaterjali põhjal toimub seega eelkõige kui meloodia, lauluteksti tunnuste ja lauliku isikupärase väljendusviisi vastastikuste seoste otsimine.²⁴²

Esimesele küsimusele – kas regiviisi varieerimist või varieerimata jätmist mõjutab eri värsiehitusega ridade laulmisel viisi põhikuju kontuur – vastamiseks püütakse kindlaks määrata, a) kas ja millised viisivariatsioonid kujunevad mitmesuguse ehitusega värsside laulmisel; b) kas eri viisitüüpides esineb sarnasusi teatud värsiehituse tüüpide ja teatud viisiridade varieerimise vahel ja c) mis on nende sarnastuste esinemise (või puudumise) põhjuseks.

Teisele küsimusele – missugused viisikontuuri ja sellele vastava tekstiosa omadused tingivad varieerimist – vastamiseks uuritakse, kuidas mõjutab viisi varieerumist a) 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikäikude kuju (vt ka Särg 1998: 127–138) ja b) 3-silbilistele sõnadele vastavate helide meloodiliste rõhkude väärtused.

Kui uurimise alla võetud kahe viisitüübi hulka kuuluvate viiside varieerimises ilmneb üldisemaid seaduspärasusi, siis kontrollitakse ülejäänud Karksi laulumaterjali põhjal, kas need kehtivad ka teiste laulikute ja viiside puhul, ning

²⁴² Viiside varieerumist võivad mõjutada esitusel ka konteksti tegurid. Traditsioonilise konteksti ja funktsiooni mõju esitusele saaks ehk uurida kaudselt väljendusviisi tunnuste põhjal, mis eristavad ühe funktsiooniga laule teisest. Rahvaluulekogujate mõju viiside varieerimisele helisalvestusel ei ole tähelepanu äratanud. Lõplikku tõde laulutraditsiooni kohta tagantjärei välja ei selgita, sest nagu kirjutab Lauri Honko (2000: 15) varieerumise kohta, on iga esitus kompromiss, reaktsioon mitmetele teguritele.

püütakse määrata nende esinemise põhjusi. Enne analüüsi osa juurde asumist tutvustatakse lühidalt varieerimise senist uurimist, vaadeldavaid viisitüpe ja nende esitajaid.

4.2. Regiviiside varieerimise varasemast uurimisest

Varasemate uurijate teadmised regiviiside varieerimise kohta on jõudnud meieni laulmise kirjelduste, teoreetiliste uurimuste ja rahvalaulude jäädvustustena. Värsiehitusest tingitud varieerumisele regiviisis on Eestis rohkem tähelepanu pööratud alates 20. saj. teisest poolest, vaadeldes seda kui üht regiviiside variaabluse liiki teiste seas. Viiside variaabluse põhitasandid eristuvad uurimisobjekti hõlmavuse poolest: 1) varieerumine lauluvariantide lõikes (nt teatud piirkonna või isiku laulurepertuaaris), mis seostub sageli viiside tüpoloogiaga (Rüütel 1977); 2) varieerumine laulu (või viisi)ridade või reaosade (motiivide) lõikes; mõnikord ühendatakse ka mitu vaatepunkti (Kolk 1984, Oras 2004, Lippus 1977b). Viiside variaabluse liigid on Urve Lippus (1984: 114) jaganud varieerumise põhjuste poolest sõnateksti muutustega kaasnevateks ja vabadeks (värsiehitusest sõltumatuteks) muutusteks (viimaseid on käsitlenud Oras 1996, Pärtlas 2004b). Ka Soomes on töid rahvaviiside varieerumisest, näiteks viisivariatsioone on käsitletud teatud laulutraditsiooni piires, seostades neid kognitiivsete protsessidega (Louhivuori 1988); kuid suhteliselt vähe on pööratud tähelepanu teksti ja viisi omavahelistele seostele (Laitinen 2004). Alljärgnevalt tutvustatakse lühidalt nende viiside varieerimise alaste tööde tulemusi, mis toovad esile värsiehituse ja viisi seoseid regilaulus.

Esimestena kirjeldasid eesti regilaulus murtud värsside kohandamist viisiga Georg Julius Schultz-Bertram (1860: 444–445) ja Jaan Bergmann (1878a: 38–39) (vt 2.4.2, 2.4.7). 19. sajandil alanud ulatuslikuma rahvaviiside kogumise käigus polnud esialgu erilist vajadust ega võimalust viisivariatsioone üles märkida.²⁴³ Värsiehitusega seotud viisivariatsioonid (esialgu küll eelkõige rütmivariatsioonid) hakkasid uurijaid ja kogujaid huvitama seoses skansiooni-probleemiga, seetõttu ilmusid rahvaluulekogudes alates 1930. aastatest ka täpsemad rütm ja viisi üleskirjutused. Viiside varieerimist märgati mõnikord ka 1920–30. aastatel murtud ridade ettekanderütm analüüsimisel. Juhan Zeiger

²⁴³ Rahvaviiside kogumise algperioodil Eestis keskenduti eelkõige võimalikult suure hulga eri viiside jäädvustamisele, vähesed fonograafi kasutamise võimalused tekkisid 1912. a. ning viisivariatsioonide üles märkimine välitöödel vahetult laulmise järgi oli keerukas ülesanne. 20. saj. alguseks kujunenud suurim eesti rahvaviisikogu oli EÜS-i (Eesti Üliõpilaste Seltsi) kogu. Nimelt 1904.–1916. a. toimus Eesti Üliõpilaste Seltsi korraldusel rahvaviiside suurskogumine, mille tulemuseks oli 10 683 noodistust ja 906 helisalvestust. 1905. a. kinkis ka 19. saj. suurim rahvaviiside koguja Karl August Hermann oma materjalid EÜS-ile. (Põhjalikumalt Tampere 1977: 19; Sarv, V. 2001; 2002: 279–288.)

uuris Johannes Aaviku seisukohtade (vt 3.3.2, 3.3.3) kummutamiseks EÜS-i kogudes leiduvaid regilaulude noodistusi ning sealhulgas ka murtud reas esinevat viisivariatsiooni, pidades selle loomise põhjuseks sõna häälikulist koostist (Zeiger 1926: 614).²⁴⁴ Regilauluviiside koguja, esituse suhtes väga tähelepanelik Harald Paukson seostab viisivariatsioonide loomise murtud ridades juba värsiehituse erinevustega: “On tähelepandav, et kogu laulu kestel domineerib teine, trohheilises nootpildis antud meloodia; daktülo-trohheilised esiread seega näitavad viisikäigu variatsiooni. Rütmimuutused kalduvad muutma meloodiatki /---/.” (Tsiteerib Paukson 1930: 435).

Cyrellus Kreek märgib seost viisi varieerimise ja skansiooni puudumise vahel. Ta küll otseselt ei väida, et lauljad varieerivad viisi skansiooni vältimiseks, kuid kaudselt võiksime tema sõnade põhjal niisuguse järelduse teha: “Skandeerija teab sageli ainult ühe, või kaks viisi, millega ta laulab kõik oma laulud. Helide ümberpaigutamine viisis on võimalik, kuna takt püsib alati muutumatult. Seega variandivaesed laulud. /---/ Motteskandeerijal samade viiside juures muutub viis õige tublisti (helide ümberpaigutamine ja taktivahe-tused); sagedasti leidub ühes laulus 3–8 varianti, mis laulu sõnade mõjul tekkinud” (Paukson 1930: 445).

Herbert Tampere peab oma teedrajavas artiklis “Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle uurimismeetodist” (1934) oluliseks vaadelda nii regilaulu esitust kui viisi ehitust seoses keelega: “Ei ole sellepärast küllalt, kui rahva-viiside uurimisel silmas peetakse ainult abstraktseid puhtmuusikalisi ehitus-materjale ja vorme. Tekst, viis ja esitamistavad – see on ju kõik tegelikkuses tervik ja kuulub sellisena uurimisele” (Tampere 1934: 3). Ta seostab vanemates lauludes viisi varieerumist laulmisel teksti omadustega: “Primitiivses laulus meloodia varieerub kordumisel, sest kõrgus, mis sobib ühe häälikuga, või häälikurühmaga, ei sobi teisega” (*ib*: 6). Meloodia haripunkt langeb Tampere järgi tavaliselt lauserõhule, viiside varieerimise põhjuseks kõnelähedases laulus peab ta lauserõhu asukoha muutumist reas. Lauserõhu all mõtleb Tampere ilm-selt värsi kontekstis sisuliselt kaalukat silpi või sõna (*ib*: 6, 7).

20. saj. teisel poolel hakati analüüsima värsiehituse toimet viiside meloodia-kontuuri varieerimisele üksikute lauljate, piirkondade või viisi(tüüpi)de piires (Lippus 1977b, 1984; Kolk 1961, 1984; Oras 2004; Särg 1998, 2004a). On kindlaks tehtud, et viisi varieerimine murtud ridades sõltub teatud määral nii lauluteksti ja -viisi ehitusest kui lauliku väljenduslaadist. Peamine võtte viisi sobitamiseks värsiehitusega on sõnarõhkude ja viisi kontekstis rõhulisena tajutavate helide kokku viimine, säilitades võimalust mööda viisikontuuri kuju. Esimeses sõjajärgses regiviiside varieerimist puudutavas küllalt üldises

²⁴⁴ Zeigeri toodud näite põhjal otsustades arvan siiski, et viisivariatsiooni põhjustas sel juhul värsiehitus, sest sõna pearõhuline silp on varieerimisel tõstetud kõrgemale noodile ja järgsilp paigutatud madalamale, nagu see on iseloomulik eesti keeles ja sagedane vanemas rahvalaulus.

kirjutises kordab Udo Kolk (1961) Tampere mõtteid.²⁴⁵ Hiljem koostatud Paistu kihelkonna kuulsa lauliku Liisu Mägi varieerimise põhjalikus analüüsis²⁴⁶ teeb ta väikseid omapoolseid üldistusi varieerimise seaduspärasuste kohta: “Meloodiakujundus juhindub vahel prosoodiast (rütmist): kui värsis on paaritu silbiarvuga sõnu, laulab L. Mägi viisi paarisrõhuga mitteühtiva sõna-alguse eelmisest helist erineval kõrgusel. /---/ See võte /---/ tõstab rõhuta jäänud sõna-alguse esile” (Kolk 1984: 76).

Urve Lippus on analüüsinud värsiehitusega seotud viisivariatsioone Karksi regilauludes Kadri Kuke ja Greete Jentsi esituse põhjal (Lippus 1977b).²⁴⁷ Lippus jagab värsid ehituse põhjal viide põhitüüpi: 4+4, 3+3+2, 3+2+3, 2+3+3 ja ebastandardised (suurema silbiarvuga pikad) värsid. Viisi varieerumist selgitab ta 4+4-ehitusega laulurea suhtes, vaadeldes seda kui kahest motiivist koosnevat tervikut. Teistsuguse struktuuriga värsside laulmisel sageli viisi esimene motiiv pikeneb ja teine lüheneb, nii et motiivide ühenduskoht nihkub rea lõpu suunas. Harvem tuleb ette ka vastupidist nähtust: lüheneb esimene ja pikeneb teine motiiv. Kahe motiivi osadest võib moodustuda ka kolm uut 2–3-helilist motiivi, sel juhul kasutatakse keskmise motiivi loomiseks rea endise ühenduskoha helisid. Urve Lippus toob esile ka erinevusi Kadri Kuke ja Greete Jentsi laulmisel: neist kahest Kadri Kukk varieerib viisi rohkem ja paremas kooskõlas teksti struktuuriga (Lippus 1977b: 28–30, 48 jj).

Janika Oras ja siinse töö autor, kumbki iseseisvalt, on avastanud ka viisivariatsioonide seoseid värsis esinevate sõnade vältega (Oras 2004: 108; Särg 1998: 127–138). Mõlema uurimistulemused²⁴⁸ värsiehitusega seotud viisivariatsioonide alal – Karula kihelkonnast pärit Helmi Villa (Oras 2004) ja Karksi kihelkonna laulikute kohta (Särg 2004a) – kinnitavad põhijoontes Kolgi ja Lippuse järeldusi. Kokkuvõtteks võib öelda, et värsiehitusega seotud viisivariatsiooni peetakse teksti rütmivariatsiooni mõjul toimuvaks muutuseks, mille põhieesmärk on kokku viia sõnarõhke ja viisi kontekstis rõhulisena tajutavaid

²⁴⁵ “Kõnemeloodiale lähedaste viiside motiivide haripunktid tähistavad mõnigi kord neid sõnu, mida laulik on tahtnud värsis rõhutada” (Kolk 1961: 203; vrd Tampere 1934: 6,7).

²⁴⁶ Udo Kolgi uurimus Liisu Mägi (Puru Liisu) varieerimisest ei ilmunud kahjuks iseseisva teadusliku tööna, nagu oleks väärinud, vaid üksnes osana rahvamuusika erikursuse õppematerjalist (Kolk 1984).

²⁴⁷ Uurimismaterjaliks on Urve Lippus (1977b: 20) valinud 6 lauluvarianti, millel olevat olnud võimalikult erinevad viisikontuurid. Nende seast kaks laulu on näidete põhjal otsustades esitanud Kadri Kukk (“Mardilaul” RKM, Mgn II 384 c ja “Kadrilaul” RKM, Mgn II 384 d) ja kaks Greete Jents (“Mardilaul” RKM, Mgn II 566 a ja RKM, Mgn II 2051 a) (Lippus 1977b: 48, 49, 50). Kahe laulu kohta ei leia artiklis täpsemaid vihjeid.

²⁴⁸ Janika Oras kirjutab: “Viimast [värsiehitusega seotud] varieerimismoodust võib kirjeldada kui ühele või kahele kahelöögilisele meetrumirühmale vastavate kontuuri-lõikude “väljavenitamist” ja “kokkusurumist” kolmelöögiliste meetrumirühmade esitamisel, mille eesmärgiks on seostada ebasümmeetrilises viisireas rõhuliste silpidega samad helid, millela esitatakse rõhusilpe sümmeetrilises viisireas” (Oras 2004: 111).

helisid. Samas ei anna seni leitud seaduspärasused kuigi täpset varieerimise reeglistikku, sest tegelik laulmine võib olla eri viiside ja laulikute puhul küllaltki erinev.

4.3. Viiside varieerimise uurimismaterjal

4.3.1. Viisitüübid

Eesti rahvaluulearhiivis säilitatava regilaulumaterjali seast sobib laulu piires toimuva viisivariaabluse uurimiseks suhteliselt hästi küllalt suur hulk Karksi helisalvestusi aastatest 1922–1995, sest nende seas on pikki laule eri lauljate esituses. Välitööde käigus üles kirjutatud viisides, mis domineerivad enne 20. saj. keskpaika kogutud rahvalaulude seas, ei leidu kahjuks kuigivõrd teavet varieerimise kohta.

Alljärgnevalt analüüsitakse esituse kestel toimuvaid viisivariatsioone Karksi kihelkonna lauludes, mida võib Karksi kihelkonna viisitüpoloogia põhjal liigitada viisitüüpidesse 3R ja 4R (vt Särg 1998: 50, 52; Särg 2000). Täpsemalt, uurimismaterjali hulgas on viisitüüpidesse 3R ja 4R kuuluvad laulud ning lisaks nende 3(2) viisitüübiga esitatud laulude esimesed viisiread,²⁴⁹ mis tüpoloogia põhimõtete järgi sobisid viisitüübi 3R põhikuju alla, s.t mille põhikuju ei erine tüübi 3R põhikujust rohkem kui kahe noodi poolest.²⁵⁰ Ilma sisulise vajaduseta ei eristata alljärgnevas tekstis teiste seast viisitüübist 3(2) pärinevaid viisiridu ning nimetatakse nii 3(2) esiridu kui 3R viisiridu ühiselt, kuigi mõnevõrra tinglikult, viisitüübiks 3R.

Viisitüüpidesse 3R ja 4R kuuluvad isokroonse rütmiga üherealised viisid, mille põhikujusse kuulub 8 nooti ja 8 meetrilist üksust (näide 3; lisa 2, näited 13, 17). Erandina pikendatakse mõnikord 2-realises viisitüübis 3(2) laulmisel enam või vähem korrapäraselt mõningaid meetrumiüksusi, eelkõige 3. ja 7. üksust (lisa 2, näide 16).

On ka paar lauluvarianti,²⁵¹ mille viis moodustab nagu üleminekuvormi 1-realiselt varieeruvalt viisilt korrapärasele 2-realisele viisile: vahelduvad kaks küllalt erinevat refräänilist viisirida, kuid mitte korrapäraselt. Siinkohal käsitletakse neid – hoolimata ebakorrapärasest vormist – nagu 2-realisi viise, võttes analüüsimisele ainult ühe viisirea.

²⁴⁹ Lisasin ridu 3(2) tüübist sellepärast, et viisitüübist 3R oli suhteliselt vähe uurimismaterjali.

²⁵⁰ Oletades, et ühesugune viisirida võib varieeruda ühtemoodi, sõltumata sellest, kas sellele järgneb refrään või teine viisirida, analüüsisin alljärgnevalt üheskoos mõlemast viisitüübist pärinevaid viisiridade variante.

²⁵¹ RKM II 87, 607 (1) ja 612 (2).

Numbrid 3 ja 4 tähistavad kumbki viisikontuuri kuju, täht R osutab, et igale tekstireale järgneb laulmisel ühest või kahest sõnast koosnev refrään. Viisitüüpide põhikuju noodid vastavad järjestikku asetatuna hariliku rea positsioonidele ja vajaduse korral viitan neile numbrite 1–8 abil.

Viisitüübid 3R ja 4R on küllalt lähedased, sest nende põhikujud erinevad teineteisest ainult kahe noodi võrra (see on viisitüüpe eristav miinimum) ja neid kasutatakse küllalt sarnastes funktsionaalsetes seostes. Mõlema viisirida algab ja lõpeb tõusuga, liikudes järgnevale refräänile, mis laskub alumisse tugihelisse. Viisitüübi 3R põhikuju iseloomustab üles-alla liikumine alumise tugiheli ja tavaliselt sellest tertsi kaugusel asuva kulminatsiooniheli vahel (näide 3a). Viisitüübile 4R iseloomulik viisiliikumine algab alumisest tugihelist, tõuseb 3. ja 4. noodil kvardi kõrgusel kulminatsiooni ja laskub seejärel algushelisse tagasi (näide 3b).²⁵² Viisitüüpidesse 3R ja 4R kuulub erisuguste heliridadega versioone, tüübis 3R on kõige tavalisem helirida G-A-B, tüübis 4R G-As-B-C ja G-A-H-C. Viise kõrvutatakse sõltumata helireast ühistel alustel, arvestades A ja As teiseks heliastmeks, H ja B kolmandaks heliastmeks, kui alumist tugiheli tähistab G (näide 3).

Joseph M. Thomasseni (1982) mudeli järgi arvutatuna langevad mõlema viisitüübi kesksed meloodilised rõhud kokku meetriliste rõhkudega, paiknedes põhikujus 3., 5. ja 7. noodil (näide 3). Seega on uuritavates viisitüüpides meloodiliste rõhkude asukohad kooskõlas prosoodilise jala ehitusega: värsi tugevatele positsioonidele vastavad meloodiliselt rõhulised ja nõrkadele positsioonidele meloodiliselt rõhutud noodid. Põhikujude kulminatsioonihelid asuvad vastavalt viisile väikse tertsi kuni kvardi (harva kvindi) kõrgusel alumisest tugihelist. Peaaegu kõigis olemasolevates viisivariantides (ühe erandiga)²⁵³ on põhikujus prominentsed 3. ja 5. noot, mida nimetan vastavalt esimeseks ja teiseks tippnoodiks. Tippnoodi prominentsus tuleb sellest, et see langeb (tavaliselt viisi põhikujuga lauldavates) harilikes ridades kokku sõnarõhulise ja värsirõhulise silbiga, mis on vähemalt kvantiteedireeglite järgi pikk, ning arvatavasti on seetõttu saanud viisis meloodilise ja sageli ka toonilise rõhu.

Vastavuses eesti keele prosoodia põhjal modelleeritud viisiliikumisega (vt näide 9, lk 187), esinevad laskuvad viisikäigud (ühel juhul püsiv viisikäik) mõlema viisitüübi puhul teises ja kolmandas meetrumirühmas. Esimeses ja viimases meetrumirühmas mõjutab viisiliikumist ilmselt tugevamini fraasimeloodia, sest tõus esineb nii viisirea alguses kui lõpus, refrääni (või teise viisirea) eel, mis keele intonatsiooniga seostatuna viitab esimesel juhul fraasi algusele ja teisel juhul lõpetamatusele.

²⁵² On ka mõned viisivariandid (nt RKM II 87, 607 (1) ja 612 (2)), mille põhikuju asub võrdel kaugusel mõlema viisitüübi põhikujust, sel juhul arvestasin liigitamisel viisi heliulatust.

²⁵³ Ühes viisivariandis (ERA, Fon 336 d) asuvad kulminatsioonihelid 1. ja 3. noodil, kuid see võib olla erandlik, sest tegemist on laulu esireaga.

Näide 3 a, b. Viisitüüpe 3R ja 4R põhikujud. Nootide alla on märgitud meloodilised rõhud, arvatuna J. Thomasseni (1982) mudeli järgi. Kõige tugevama meloodilise rõhuga noodid on märgitud paksus kirjas.

a) 3R

meetiline üksus	1	2	3	4	5	6	7	8	
									+ refrään
meloodiline rõhk	–	0,3	1,5	0,9	1,1	0,7	1,2	1,1	

b) 4R

meetiline üksus	1	2	3	4	5	6	7	8	
									+ refrään
meloodiline rõhk	–	0,3	1,7	0	1,5	0,7	1,2	1,1	

Viisitüübi 3R viisirida, mis esineb osalt ka tüübi 3(2) esimese viisireana, on mitmete tunnuste põhjal suhteliselt arhailine (sellele osutab lineaarne meloodialiikumine, kitsas heliulatus, viisitüübi funktsionaalsed seosed tavandite ja töödega). Kuid arvatavasti regilaulutraditsiooni hilisemas arengus on nimetatud viisirea meloodiline kontekst mutunud, sest rahvaluule kogumisperioodil esines see seotuna erinevate lõpuosadega (refraän või 2. viisirida), mis kannavad veidi uuema aja tunnuseid (esimese viisireaga võrreldes suurem heliulatus, harmoonilist mõõdet sisaldav viisiliikumine, refräänide ebatavaline tekst ja struktuur).²⁵⁴ Olemasoleva arhiivimaterjali põhjal otsustades olid nimetatud viisitüübid ja nendega sarnased viisid suhteliselt hästi tuntud 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul: neid leidub eelkõige vanemate ja vanemat traditsiooni hästi tundvate laulikute repertuaaris, kuid vähe 1960. aastatest alates tehtud salvestuste seas. 3R tüüpi viiside seas analüüsitakse 19 lauluvarianti 4 laulikult, mis on talletatud aastatel 1908–1971 ning sisaldavad kokku 204 mitmesuguse värsiehitusega lauldud viisirida²⁵⁵ (vt tabel lisas 4). Probleemseid ridu on nende seas 49 ehk 24% 11 lauluvariandis. Sealhulgas täpsemalt, viisitüüp 3R esineb 12 lauluvariandis²⁵⁶ ning seda võib pidada eelkõige töölaulude viisiks: 8 korda esineb

²⁵⁴ On ka võimalik, et viisitüüpe 3R ja 3(2) oletatav eelkäija, arhailine 1-realine viisitüüp 3, oli 19. saj. teisel poolel juba käibelt kadunud ning üksikute laulikute arenduses asendunud veidi uuemate versioonidega 3R ja 3(2).

²⁵⁵ Lisaks on helisalvestatud üks rea algus, nii et täpsemalt on 204,5 rida.

²⁵⁶ Lisaks leidub ERA-s 5 lauluvarianti, mille viisid sarnanevad tüübi 3R põhikujuga heliulatuse, esimese reapoole viisiliikumise ja esimese tippnoodi asukoha ning funktsiooni poolest (lõikuslaulud), kuid erinevad põhikujust rohkem kui kahe noodi poolest. Jätan need erandlikud variandid analüüsist kõrvale, seda enam, et probleemseid ridu neis ei leidu.

see töölauludes²⁵⁷, 3 korda lüürilistes lauludes ning üks kord töö- ja kosjateemalises laulus, mis refrääni *kas'ke* järgi otsustades oli arvatavasti tarvitusel pulmas²⁵⁸. Nimetatud 12 lauluvariandi hulgas on 8 helisalvestust ja 4 välitöödel tehtud noodistust. Viisitüübist 3(2) valitud 7 lauluvarianti on küllalt erineva funktsiooniga. Probleemseid ridu leidub neist 4 helisalvestatud variandis, ülejäänud kolmest lauluvariandist kaks on ainult esimese laulurea noodistused ja üks on 9-realine helisalvestatud ilma probleemsete ridadeta laul.

Viisitüüp 4R on Karksi kihelkonnas üsna tavaline ning esineb arhiivimaterjalis 54 lauluvariandis (12 laulikult), neist 37 on seotud aastaringi kindlate perioodidega: 19 korda esineb viis lõikuslauludes ja 17 korda kalendrilauludes. Nimetatud toimingute juures on lauludel olnud nii maagiline kui meelelahutuslik otstarve. Lisaks sellele võib olla kalendripühadega seotud veel 11 lauluvarianti: 5 mängulaulu ja 6 jutustavat laulu (vt Särg 2000: 309 jj). Muude laulude juures leidub seda viisitüüpi 7 korda: 4 pulmalauludes, 2 lüürikas ja 1 muinasjutulaulus. Funktsiooni ja muusikaliste tunnuste põhjal (lineaarne meloodialikumine, kitsas heliulatus), otsustades kuulub viisitüüp ilmselt vanemate meile tuntud regiviiside hulka.

Nimetatud 54 lauluvariandi hulgast jätsin edaspidisel vaatlemisel kõrvale ühe ja sama lauluvariandi suhteliselt täpsed kordused ühe lauliku esituses, eriti ühe-kahe viisirea pikkused välitöödel tehtud noodistused lauludest, millest eksisteeris ka helisalvestus. Pärast valiku tegemist jäi analüüsimiseks 45 lauluvarianti, sealhulgas 37 helisalvestust, 7 välitöödel tehtud noodistust ja 1 kohaliku korrespondendi saadetud noodistus (vt tabel lisas 5). Nende seas probleemseid ridu leidub 21 laulus. Ülejäänud, probleemsete ridadeta 24 laulu on sageli lühikesed ühe viisirea üleskirjutused, kuid leidub ka helisalvestatud pikemaid laule. Materjalis on kokku 484 lauldud rida, mille seas probleemseid ridu on 66 ehk 14%.

4.3.2. Laulikud

Palju tekste ja viise on arvatavasti pikaajalise traditsiooni kestel sulandunud (enam või vähem) kindlakujulisteks lauludeks, kuid võib ka juhtuda, et laulik sobitab esimest korda (või esimesi kordi) kokku teatud värsirida ja viisi. Nii võib viisivariatsioon laulus olla oma püsivuse seisukohalt: 1) teatud värsiehituse

²⁵⁷ Viisitüübiga 3R esitatud laulude arhailisele päritolule viitab ka see, et just nende hulgas leiduvad vähesed lõikuslaulutekstid, kus nimetatakse veel vilja lõikamist sirbiga, mitte 19. sajandil väga laialt levinud linakasvatusega seotud linakitkumist. Rahvaluule kogumisperioodiks olid Karksi vanemad lõikuslaulud enamasti muutunud linakitkumislauludeks, kusjuures tekstides on selgesti nähtav asendus *põllukene* > *linakene*.

²⁵⁸ ERA, Fon 336 h. Lauluteksti ja eesti rahvalaulude antoloogia (Tedre 1974: 261 (2123)) järgi otsustades võis laul olla tarvitusel ka töö- või mängulauluna. Refraan *kas'ke*, mis algselt kuulus pulmalaulude juurde, on hiljem kohati liitunud ka teistele laululiikidele.

tüübi ja teatud viisivariatsiooni kindel ühendus, mis püsib igal esitusel, või 2) laulmise käigus teksti ja viisi vastasmõjul traditsiooni põhjal kujunev laulu-rea variant, mis sellisena ei pruugi korduda (vt Särg 2004a: 135).

Karksi kihelkonna regilaulude suurepärase tundja Kadri Kukk on esitanud tähelepanuväärse osa mõlema viisitüübi materjalist: viisitüübi 4R puhul 34% kõigist ridadest ja 56% probleemsetest ridadest (164 rida 484-st, probleemseid vürsse 37); viisitüübi 3R puhul aga tervelt 94% kõigist ridadest ja 96% probleemsetest ridadest (191 rida 204-st, probleemseid vürsse 48). Temalt on üldse jäädvustatud tunduvalt rohkem laulu- ja viisivariante kui teistelt suurtelt Karksi laulikuteelt;²⁵⁹ ka tema laulude vürsiehitus on teistega võrreldes mitmekesisem. Mõlemat nimetatud viisitüüpi leidub ainult tema laulupärandis, seega varieerimise võrdlemine viisitüüpides 3R ja 4R tähendab eelkõige Karksi suurlauliku Kadri Kuke laulmise uurimist teiste taustal.

Viisitüübina 3R (k.a tüübist 3(2) välja valitud read) analüüsimisele tulevad viisiread on talletatud 4 esitajalt (vt tabel lisas 4). Valdav osa selle viisiga esitatud lauludest pärineb Kadri Kuke (kogutud aastatel 1960–71); teistelt laulikuteelt – Mai Milles (Araku Mai), Anna Kõiva ja Reet Sarv – on kokku 13,5 rida, neist probleemseid ainult 2.²⁶⁰

Karksi kihelkonnast on viisitüüpi 4R jäädvustatud 12 laulikult (vt tabel lisas 5), nende seas on ka mõningaid, kellelt pole jäädvustatud üldse probleemseid ridu. See ei tarvitse olla tingitud eri vürsiehitusega vürsside puudumisest nende – ilmselt silmapaistvate – laulikute esituses, vaid omaaegsest rahvalaulude kogumise meetodikast. Nende napilt jäädvustatud viisipärandiga laulikute seas on näiteks omal ajal hästituntud Reet Hennok, Ann Lott, Reet Hennok ja Leena Kase.²⁶¹ Küllalt suur osa koos viisiga meieni jõudnud Karksi vanematest rahvalauludest pärineb kuuelt laulikult. Ka nende hulgas leidub üks laulja – Helena Jõgi, – kellelt on uuritava viisitüübiga 4R salvestatud ainult harilikke ridu. Probleemseid ridu leidub viiel regivürsilise laulutraditsiooni heal tundjal, kellelt

²⁵⁹ Kadri Kuke pärineb 27% kõigist viisiga jäädvustatud Karksi vanematest rahvalauludest, helisalvestatud ridade osakaal on sealhulgas veelgi suurem. Selle põhjuseks pole üksnes korralik kogumistöö, vaid ka Kadri Kuke ulatuslik laulusõnade ja -viiside tagavara, võrreldes tema kaasaegsetega.

²⁶⁰ Suhteliselt lühikesed, kuid oma vanuse tõttu haruldased lauluvariandid on laulnud fonograafide 1922. a. omal ajal kuulus laulik Mai Milles (Araku Mai), kellelt on salvestatud ka üks probleemse rea esitus. Lühikesed viiside üleskirjutused on tehtud 1960. a. Anna Kõiva laulmise põhjal, nende seas samuti ainult üks probleemne rida. Viisitüübist 3(2) siinse uurimuse hulka valitud variandid esitasid Kadri Kukk ja Reet Sarv.

²⁶¹ Oma aja kuulsate laulikute hulgas on arhiivandmete põhjal viisitüüpi 4R kasutanud Reet Hennok, lauldes 1922. a. fonograafide, ning Ann Lott, Kadri Korka ning rahvalaulude koguja Leena Kase (1908. a, 1912. a ja u. 1868. tehtud noodistused). Suhteliselt lühikesed lauluvariandid viisitüübiga 4R on jäädvustatud Anna Kõivalt ja Tiitu Kadakult, keda folkloristid on külastanud 1960. aastal. Nendelt laulikuteelt saadud vähesed materjali põhjal ei ole võimalik teha järeldusi viisi varieerimise kohta probleemsetes ridades.

on tehtud suhteliselt palju helisalvestusi, need on: Kadri Kukk, Mari Sarv, Ann Toompalu, Greete Jents ja Marie Helimets²⁶². Kadri Kukelt pärineb umbes kolmandik 4R viisitüübiga esitatud lauludest ning võrreldes teistega on tal probleemsete ridade osakaal suurem: 23%, teiste laulikute keskmine on 8%.

4.4. Regiviiside varieerumise analüüs

Viisiridade variatsioone analüüsiti kahe viisitüübi lõikes, vaadeldes värsiehituse toimet viisi struktuursele muutumisele ehk varieerumisele või püsimisele. Värsiehituse ja viisivariatsioonide täpsemate seoste uurimiseks liigitati read kõigepealt teksti värsiehituse põhjal ning seejärel vaadeldi, kas omavahel sarnase värsiehitusega ridades on sarnasusi viisi varieerimisel.

4.4.1. Värsiridade struktureerimine

Lauldud värsside tekst struktureeriti silpide arvu, sõnarõhkude asukoha ja osalt silbipikkuste järgi värsiehituse põhitüüpideks, nii et igasse silbirühma jääb vähemalt 2 positsiooni: 4+4, 2+3+3, 3+2+3, 3+3+2 ja pikad värsid (milles silbid laulmisel reeglipäraselt paigutatakse rohkem 8 positsioonile, pikendades rida ühe meetrilise ühiku võrra), (vt näiteid 5 ja 6). Eelmise variatsioonideuurimuse (Särg 2004a) eeskujul pöörati eraldi tähelepanu 1-silbilise sõnaga algavatele (1+2+3+2- ja 1+2+2+3-ehitusega) ridadele.

Teksti silbitamisel loeti üheks silbiks vokaal (või kahekaupa kõrvuti asuvad lühikesed vokaalid) koos eelneva konsonandiga ja järgneva(te) konsonandiga (konsonantidega) (kui need on olemas); v.a järgmise silbi vokaalile eelnev konsonant (kui need on olemas). Silbipiir paigutati kolme vokaali vahele (nt *tuu-a, ai-a*), aga ka nende lühikeste või pikkade vokaalide vahele, kus on näha keeleajalooline konsonandi väljalangemine (nt sõnades *kä'esta < *kädestä, si'a < *sigan, jō'õsta < *jōgõsta*). Sõnu, kus hääliku olemasolu on kuulmise põhjal vaieldav (nt sõnades *ta'ab ~ tahab, ma'i ~ ma ei*), silbitati nii, et arvestades terve värsirea konteksti, saaks võimalust mööda pigem reeglipärase 8-silbilise värsi kui probleemse rea.

Silbirühm algab mitmesilbilise sõna rõhusilbiga (pearõhuline või kaasarõhuline silp), millele järgneb rõhutu silp (rõhutud silbid) või/ja üksik 1-silbiline sõna; silbirühma alguseks võib olla ka esimene sõna 1-silbiliste sõnade grupis. Rea algul olev 1-silbiline sõna liidetakse värsiehituse üldise vaatluse korral järgneva 1- või 2-silbilise sõnaga. Siiski, üksikasjalikul lauluridade analüüsimisel toodi esile ka üksiku 1-silbilise sõnaga algavate ridade iseärasused (vrd

²⁶² Marie Helimets on pärit Tarvastu kihelkonnast ja elanud mitmel pool Pärnu- ja Viljandimaal. Laulikute hulgas on mitmeid, kelle täpsem päritolu pole teada.

Särg 2004a: 152, 154, lisa 6). Silmas peeti ka võimalusi, et mitme järjestikkuse 1-silbilise sõna puhul võivad silbirühmade piirid olla ambivalentsed ning et pikk 1-silbiline sõna võib teatud juhtudel alustada silbirühma.²⁶³

Kaheksast suurema silbiarvuga ridade laulmisel on Karksi regilaulutraditsioonis võimalik paigutada silbid kaheksale positsioonile või harukorral ka suurendada meetriliste üksuste ja positsioonide arvu reas. Kumba võimalust kasutatakse, sõltub värsirea struktuurist ja teatud silpide pikkusest – seetõttu ei ole laulurea pikendamise puhul tegemist mitte üksnes viisivariatsiooni, vaid ka värsiehituse valdkonda kuuluva nähtusega, mida järgnevalt puudutatakse lähemalt.

4.4.2. Kaheksast suurema silbiarvuga värsside struktureerimine

Kaheksast suurema silbiarvuga ridade värsiehitus tuletati Karksi kihelkonnast helisalvestatud laulumaterjali põhjal. Varasemad uurimistulemused (vt Särg 2004a: 138 jj) näitavad, et Karksi laulutraditsioonis esinev meetriliste üksuste lisamine laulmisel (näited 6, 8, lk 175, 179) on seotud värsirea ehitusega – järelikult ulatub see nähtus värsiehituse tasandile ning tähendab nii tekstis kui viisis esinevat meetrilist variatsiooni.²⁶⁴

Alljärgnevalt tuuakse ära Karksi kihelkonna laulude esituse põhjal tuletatud suurema silbiarvuga ridade struktureerimise seaduspärasused, mida nimetan ühtlustamisreegliteks. Ühtlustamiseks nimetan kaheksast erineva silbiarvuga ridades silpide paigutamist kaheksale positsioonile. Kui seda ei toimu, siis muudavad lauljad reas tavaliselt positsioonide ja meetriliste ühikute arvu. Seekord analüüsiti ainult kaheksast suurema silbiarvuga ridade laulmist, sest neid esines suhteliselt palju vaatluse all olevates viisitüüpides 3R ja 4R; samas kui lühikesi ridu (kaheksast väiksema meetriliste üksuste arvuga) leidis neis ainult üks. Reeglite aluseks olev tabel on ära toodud töö lisas nr 6, sealt on võetud ka alljärgnevad näited.²⁶⁵ Kaheksast enama silbiarvuga ridade värsiehituse skeemide

²⁶³ Näiteks rida *maha löö mina Matsi massa* struktureeriti ettevõetud põhimõttest kinni pidades 3+2+2+2, kuid järgnevas analüüsis arvestati, et silpide pikkuse ja laulmise järgi tundub see olevat pigem 2+3+2+2 *maha / löö mina / Matsi / massa*. Siiski poleks konkreetsel juhul vaadeldud küsimuses (milleks oli rea ühtlustamine) toonud see kaasa põhimõtteliselt erinevat tulemust ja seepärast ei hakatud struktureerimise alust muutma (vt lisa 6). Kuid on võimalik, et see oleks osutunud määravaks viisivariatsioonide analüüsis.

²⁶⁴ Võrdluseks: kui meetriliste üksuste lisamine laulmisel ei sõltuks värsiehitusest, siis oleks tegemist üksnes viisivariatsiooniga ning pikki ridu poleks mõtet värsiehituse analüüsis eraldi liigina välja tuua.

²⁶⁵ Ühtlustamisreeglite aluseks olnud tabelis (lisa 6) on koos allikaviidetega ära toodud näiteraad 60 lauluvariandist, kuid nimetamata jäetud on need laulud, millest näiteid ei valitud –, seega analüüsitud materjalihulk oli tunduvalt suurem. Näidete valimisel võeti

koostamisel on silbid jagatud sõnarõhuga algavatesse 2–3-silbilistesse rühmadesse, 1-silbiline sõna on paigutatud vastavalt eeltoodud reeglitele (vt 4.4.1).

Kaheksast suurema silbiarvuga värsside struktureerimine laulmisel toimub järgmiselt.

1. Kui värsireas ei esine üle ühe 3-silbilise sõna või silbirühma, siis positsioonide arv tavaliselt laulmisel ei suurene. Seega ühtlustatakse:
 - a) paarisarvulistest silbirühmadest koosnevad värsid ehk 10-silbilised värsid,²⁶⁶ nende ehituse üldskeem on $2+2+2+2+2$, nt *käsi oli / täisa / käsi/lisi* täpsema struktuuriga $(2)+(2)+2+4$;
 - b) üht 3-silbilist rühma sisaldavad värsid ehk 9-silbilised värsid, mille võimalik ehitus on skemaatiliselt $2+2+2+3$, $2+2+3+2$, $2+3+2+2$, $3+2+2+2$, nt *nägu/sep oli / näidi/senna* $3+(2)+4$; aga ka pikemad värsid, nt 11-silbiline *tulle oles / visanu / viina/toobi* $(2)+(2)+(3+2+2)$.²⁶⁷
2. Rida, kus esineb kolm 3-silbilist sõna, ei ühtlustata; seega värsiehitus $3+3+3$ lauldakse alati 9 positsiooni pikkusena, nt *laseme uinude, magade*; kuid esineb üksikuid veelgi pikemaid ridu, nt 11-positsiooniline *märdi tahave tõisele talule* $2+3+3+3$.
3. Kui 9-silbilises reas esineb kaks või kolm 3-silbilist rühma, siis sõltub nende ühtlustamine täpsemast värsiehitusest:
 - a) rida värsiehitusega $2+1+3+3$ (ka $2+1+2+1+3$) ei ühtlustu, kui 4. silp on pikk (see on tavaline), nt *enne sa kiiguten kiveda*; kuid ühtlustub, kui 4. silp on lühike (see on haruldane), nt *enne see / kivi / küll ra/gengu*;
 - b) 1-silbilise sõnaga algavad read $(1+2+3+3)$, $1+3+2+3$, $1+3+3+2$, ka variandid, kus esimest 3-silbilist sõna asendab rühm $2+1$) ei ühtlustu, kui 2. silp on pikk, nt *ka kadri silmä oo teräve*; kuid ühtlustub, kui 2. silp on lühike, nt *viis oli / vetta / meil va/hela* (viimane võimalus on tavaline ainult ridades ehitusega $1+2+3+3$).

tabelisse kõik vaadeldud lauludes esinenud juhtumid, kus rida pikenes laulmisel ühe meetrilise üksuse võrra (53 näidet) või rohkem (4 näidet), teistsuguseid juhtumeid on ära toodud valikuliselt. Arvestades, et 9-positsiooniliste ridade hulk moodustab keskmiselt 2,2% kõigist ridadest (vt Särg 2001: 222), on analüüsitud ridade koguarv umbkaudu 2400. Tabelis esinevad reeglipäraste juhtumite kõrval ka mõningad erandid. Siinkohal ei hakata analüüsima nende väheste teistsuguse struktureerimise juhtude (huvitavaid) põhjusi, kuid mitmel juhul on selleks ilmselt erandlik pikkade ja lühikeste silpide paigutus, 1-silbiliste sõnade pikkusest tingitud mitmesugused võimalused silbirühmi koostada, aga võib-olla ka lauliku antud sisulised rõhud.

²⁶⁶ 12-silbiline värs regilaulus on üliharuldane, nt *Annel oli / argi, / Kaiel oli / koogu* (2409e).

²⁶⁷ Reeglite rakendamisel võib tekitada jällegi probleeme 1-silbiliste sõnade rühmade analüüs. Rida *et ma nu ei elkä esiki* võiks olla ehitusega $2+2+2+3$, aga ka $1+3+2+3$. Esimesel juhul kuuluks ta ühtlustamisreegli 1b alla, teisel juhul reegli 3b alla. Niisugustel puhkudel on vaadatud, kuidas laulik toimib, antud juhul on Mari Sarve laulmine mõlemast reeglist veidi erinev.

4. 10-silbilised read, mis lõppevad 2-silbilise rühmaga, skemaatiliselt värsiehitusega 3+3+2+2, 3+2+3+2, tavaliselt ühtlustatakse, nt *kokku me / paneme / kurja / põllu*.
5. 10-silbilisi ridu, mis lõppevad 3-silbilise rühmaga, skemaatiliselt värsiehitusega 3+2+2+3, 2+2+3+3, struktureeritakse erinevalt. Ilmselt mõjutab paigutust jällegi silpide pikkus rea algusosas (vrd reegel 3), kuid reegli tuletamiseks on materjali liiga vähe.²⁶⁸
6. Kaksikkohti moodustatakse esituse statistika põhjal arvestades reeglipäraselt kahes esimeses meetrumirühmas, kolmandas meetrumirühmas on see haruldane ja viimases rühmas kaksikkohad praktiliselt puuduvad (vt Särg 2001: 227). Näiteks ei saa seetõttu ühtlustada ka järgmiselt: *selle / lina / likku / mädänes*.

4.4.3. Värsiehituse ja viisivariatsioonide vaheliste seoste leidmine

Varieerimise täpsemate põhjuste leidmiseks analüüsitakse kõigepealt erisuguse värsiehitusega ridade laulmist, võrreldes nende viisi selle põhikujuga. Püütakse leida, missugune oluline erinevus esineb ridades, kus viisi on varieeritud, võrreldes ridadega, kus viis on jäetud varieerimata.

Analüüsi juures kasutatakse mõisteid *eelistatud lauluread* (tegelikult kasutatud read) ja *välditud lauluread* (teoreetiliselt võimalikud, kuid tegelikkuses kasutamata read). Eelistatud lauluridade hulka kuuluvad kõik tegelikult lauldud read, sõltumata sellest, missugune värsiehitus on seostatud viisi põhikuju või selle variatsioonidega. Välditud laulurida aga on teoreetiline konstruktsioon, mis tähistab viisivariatsiooniga lauldud värssi (teksti), kombineerituna viisi põhikujuga (näide 4). Eeldatakse, et eelistatud read on mingi tunnuse poolest sarnased, sest need on olnud laulikutele aktsepteeritavad; kuid neist erinevad mingi olulise tunnuse poolest välditud read, sest viimased ei olnud laulikutele aktsepteeritavad. Edaspidi püütaksegi leida nimetatud ridu eristavaid olulisi tunnuseid. Selleks otsitakse kõigi värsiehituse tüüpidega lauldud ridade puhul vastuseid järgmistele küsimustele. (1) Missugune erinevus viisirea ja värsirea suhtes on välditud ridades ja eelistatud ridades; ehk missuguse olulise erinevuse on tekitanud viisirea varieerimine, võrreldes olukorraga, kui viis oleks lauldud põhikujul? Selle küsimuse vastamise puhul analüüsitakse viisivariatsiooniga lauldud värssi esiteks seoses sellesama tegelikkuses kasutatud viisivariatsiooniga ning teiseks seoses sama värsireaga teoreetiliselt kokku sobitatud põhikujuga (näide 4, c ja d). (2) Missugused erinevused viisirea ja värsirea

²⁶⁸ Näiteks rida, kus esimene ja kolmas silp on lühikesed *lūsi oli / peo/na laa/sine*, ühtlustub, kuid rida *vällä tule süä sis sülesta* lauldakse 9 meetrumiüksuse pikkusena. Mõlema näiterea värsiehitus on küllalt haruldane.

suhetes on varieerimata (põhikujuga lauldud) eelistatud ridades (millist “viga” seal pole?) ja välditud ridades (kui-nad-oleks-varieerimata-jäänud-ridades) (milline “viga” seal leidub?)? Selle küsimuse vastamise puhul võrreldakse viisi põhikuju laulmist esiteks tegelikkuses kasutatud värsside ehitusega ning teiseks nende värsside ehitusega, kus viisi põhikujuga laulmist ei toimunud (näide 4, b ja d).

Näide 4 a, b, c, d. Värsiehituse ja viisikontuuri omavahelise sobivuse põhjuste leidmiseks analüüsitakse lauljate poolt eelistatud (tegelikult kasutatud) ning välditud (teoreetiliselt võimalikke, kuid kasutamata) lauluridu. Näitel on toodud viisitüübi 4R põhikuju (a), kaks selle viisiga lauldud värssi Mari Sarvel (b, c, ERA Pl 93 B 2 ja ERA, Pl 94 A 2) ning viimane neist, kokku kombineerituna viisi põhikujuga (d).

a) Viisitüübi 4R põhikuju

b) 2+3+3-tüüpi rida laulduna põhikujuga

Eelistatud read

c) 3+2+3-tüüpi rida laulduna viisivariatsiooniga

d) 3+2+3-tüüpi rida, kui see oleks lauldud põhikujuga (konstruktsioon)

Välditud rida

4.4.4. Probleemsete ridade laulmine viisitüübis 3R

Viisitüübis 3R esinevate probleemsete ridade (kokku 52) jagunemine värsiehituse tüüpidesse on ära toodud tabelis 15. Kokkuvõtte eri värsiehituse tüübiga ridade varieerimisest on ära toodud tabelis 16 ning kokkuvõtlikud skeemid näidetes 5 ja 6. Viisitüübis 3R probleemsed read pigem varieeruvad, kui jäävad muutumatuks: 52 probleemsest reast varieerub 47. Varieerimata jäänud 5 rida on kõik 8-silbilised ja algavad 3-silbilise sõnaga (kuuluvad värsiehituse tüüpidesse 3+2+3 ja 3+3+2), kõik enam kui 8-silbilised read (kokku 7) varieeruvad. Varieerumine keskendub tavaliselt rea lõppu, mõnikord muutub ka rea algus- või keskosa (vt lisa 2, näited 13, 16).

Tabel 15. Viisitüübis 3R esinevate probleemsete ridade jagunemine värsiehituse tüüpi-desse.

värsiehituse tüüp	ridade arv
2+3+3	24
3+2+3	19
3+3+2	5
pikad värsid	4
kokku	52

Tabel 16. Viisi varieerimine viisitüübis 3R (sealhulgas ka viisitüübi 3(2) esimeses viisi-reas), sõltuvalt värsiehitusest ja lauljast. Iga laulja nime juurde on märgitud, mitmel korral vastava värsiehitusega rida tema esituses ei varieerunud või varieerus. Variat-sioonide numbrid on antud skeemide põhjal, mis asuvad näidetes 5 ja 6.

värsiehituse tüüp	värsi-ehitus	silbiarv reas	ei varieeru	varieerub	variant-siooni nr	viisitüüp
2+3+3	(1)33	7		7 Kukk	1	3R, 3(2)
	233	8		11 Kukk	1, erand	3R, 3(2)
	2213	8		2 Kukk	1, erand	3R, 3(2)
	1133	8		1 Kõiva	erand	3R
	11213	8		3 Kukk	1	3(2)
kokku	24			24		
3+2+3	323	8	1 Kukk	9 Kukk	2, 5, 6, 7	3R, 3(2)
	2123	8		2 Kukk	2, erand	3R, 3(2)
				1 Milles	2	3R
	11123	8		4 Kukk	3, 4	3(2)
	3113	8	1 Kukk			3(2)
	11(2)23	9		1 Kukk	5	3R
kokku	19		2	17		
3+3+2	332	8	3 Kukk			3R
	3(2)32	9		2 Kukk	8	3R
kokku	5		3	2		
pikad värsid	12123	9		1 Kukk	9	3R
	2232	9		1 Kukk	10	3R
	2133	9		1 Kukk	11	3R
	22132	10		1 Kukk	10	3R
kokku	4			4		
kõik	52 probleemset rida		5	47		

Näide 5. Viisi varieerimine viisitüübiga 3R lauldud 8-kohalistes murtud värssides.

Viisitüübi 3R põhikuju

Viisi lauldakse põhikuju 5 korda:

3 korda
2 korda

Variatsioon 1

Viis varieerub 43 korda:

21 korda

Variatsioon 2

4 korda

Variatsioon 3

2 korda

Variatsioon 4

2 korda

Variatsioon 5

2 korda

Variatsioon 6

3 korda

Variatsioon 7

3 korda

Variatsioon 8

2 korda

Lisaks esineb neli erandlikku varieerimisjuhtumit:

2+3+3-tüüpi reas Kadri Kukk, Anna Kõiva

2 korda

3+2+3-tüüpi reas Kadri Kukk

2 korda

Näide 6. Viisi varieerimine viisitüübiga 3R lauldud pikkades värssides.

Viisitüübi 3R põhikuju

Variatsioon 9

1+3+2+3 Kadri Kukk

Viis varieerub 4 korda:

1 kord

Variatsioon 10

2+2+3+2 Kadri Kukk

2 korda

Variatsioon 11

3+3+3 Kadri Kukk

1 kord

2+3+3-tüüpi ja 3+2+3-tüüpi värisehituse puhul viisi enamasti varieeritakse. Keskne muutus on siin rea lõpus paikneva 3-silbilisele sõnale vastava viisikäigu muutmine, võrreldes põhikujus leiduva viisikäiguga. Nimetatud viimane sõna algab nõrgalt meetrumiüksuselt ja on vastavalt kvantiteedireeglitele I vältes. Järjekindel varieerimine rea lõpus lubab oletada, et põhikujus leiduv viimane viisikäik A-G-B on lauljate arvates 3-silbilise sõna jaoks sobimatu; sellele eelistatakse harilikult viisikäiku A-A-G või B-A-G (näide 5, variatsioonid 1–6). Lisaks rea lõpusõna viisikäigu muutmisele teiseneb 3+2+3-tüüpi ridades ka värsi keskel paiknevale 2-silbilisele sõnale vastav viisikäik (näide 5, variatsioonid 2–7).

3+3+2-tüüpi värsiehitusega ridade laulmisel esinev peamine erinevus, võrreldes teiste murtud ridadega, on viimasele sõnale vastava viisi põhikuju osa säilimine (näide 5, viisi põhikuju ja variatsioon 8). See kinnitab omakorda eel-pool tehtud oletust, et just rea lõpus paiknev 3-silbiline sõna tingib tüübis 3R varieerimist. 3+3+2-ridades viisi ei varieerita, kui värss on 8-silbiline; 9-silbilistes värssides varieerub enam või vähem keskmisele silbirühmale vastav viisikäik (variatsioon 8). 3+3+2-tüüpi värsiehitusega ridu on siiski suhteliselt vähe (kokku 5) ja need on lauldud veidi erinevalt, seetõttu ei saa siin kindla-maid reegleid välja tuua.

Viisitüübiga 3R lauldud murtud värsside põhjal järeldub, et viisi varieeri-mist mõjutab värsi lõpuosa ehitus: 2-silbilise sõnaga lõppevates ridades ei muudeta viisi lõpuosa, kuid 3-silbilise sõnaga lõppevates ridades muudetakse.

Pikkade värsside ehituse ja varieerimise kohta on viisitüübist 3R vähe näiteid (kokku 4), mis ei võimalda tuletada täpsemaid reegleid. Võrreldes 8-kohaliste ridadega, osutub siin üldiseks sõnarõhkude (~silbirühmade alguste) esiletoomine viisivariatsioonide abil. Selleks viiakse teksti rõhud kokku viisi kontekstis meloodiliselt rõhuliste helidega, mis asuvad kas alumisel tugihelil (näide 6, variatsioonid 9, 11) või kulminatsioonihelil (näide 6, variatsioon 10). Niisugune varieerimine võib olla seotud vajadusega rida selgemini struktureerida, sest 8-kohalistes ridades välja kujunenud meetrumirühmade piirid ja rõhusuhted on hajunud. Varieerimine on mõneti analoogiline 3+2+3-tüüpi värsiridadele, kus teksti ja viisi rõhusuhted on samuti rohkem muutunud kui teistes murtud ridades.

Kui värss algab 1-silbilise sõnaga, siis laulmisel lisatakse mõnikord rea algusse lisasilp ja -heli, põhikujule vastav viisirea osa aga algab värsi teiselt silbilt (joonised 5 ja 6, variatsioonid 5 ja 9). Juhul, kui tegemist on 8-silbilise reaga, jäetakse viisi põhikuju viimane noot ära. Viisi algusosas esineb variatsioone siiski harva, võrreldes lõpuosaga.

4.4.5. Probleemsete ridade laulmine viisitüübis 4R

Kokkuvõtte eri värsiehituse tüübiga ridadest ja nende varieerimisest viisitüübis 4R on ära toodud tabelites 17 ja 18, skeemid näidetes 7 ja 8, laulunäide nr 17 lisas 2. Varieerimise täpsem analüüs on varem ilmunud (Särg 2004a).

Tabel 17. Viisitüübis 4R esinevate probleemsete ridade jagunemine värsiehituse tüüpi-desse.

värsiehituse tüüp	ridade arv
2+3+3	22
3+2+3	23
3+3+2	3
pikad värsid	17
lühike värss	1
kokku	66

Tabel 18. Viiside varieerimine tüübis 4R, sõltuvalt värsiehitusest ja lauljast. Iga laulja nime juurde on märgitud, mitmel korral vastava värsiehitusega rida tema esituses ei varieerunud või varieerus. Variatsioonide numbrid on antud skeemide põhjal, mis asuvad näidetes 7 ja 8.

värsitüüp	värsiehitus	silbiarv	ei varieeru	varieerub	variatsiooni nr
2+3+3	233	8	7 Kukk		
			1 Toompalu		
	2213	8	5 Kukk		
			3 Toompalu		
			2 Sarv		
	(2)(2)33	10		4 Sarv	5, erand
kokku	22		18	4	
3+2+3	323	8	3 Kukk		
	323			2 Kukk	1
	2123	8	4 Kukk	1 Kukk	erand
				2 Sarv	4
				2 Helimets	4
	11123	8	1 Jents	3 Jents	2
	1223	8		1 Kukk	1
	2(2)23	9	2 Kukk		
	11(11)23	9		2 Sarv	4
kokku	23		10	13	
3+3+2	2132	8	1 Kukk		
	1232	8		1 Kukk	3
	11(2)32	9		1 Kukk	3
kokku	3		1	2	
pikad värsid	1323, 12123	9		5 Kukk	6
	12213	9		3 Kukk	6, 7
	112212	9		1 Kukk	8
	2223	9		2 Jents	9
	234	9		2 Sarv	8
	333, 2133	9		2 Toompalu	10
	2133	9		2 Sarv	11, erand
kokku	17			17	
lühike värss	223	7	1 Jents		
kokku	1		1		
kõik	66 probleemset rida		30	36	

Näide 7. Viisi varieerimine viisitüübiga 4R lauldud 8-kohalistes murtud värssides.

Viisitüübi 4R põhikuju

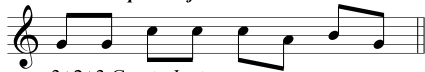

2+3+3 Kadri Kukk (12), Ann Toompalu (4), Mari Sarv (2)
 3+2+3 Kadri Kukk
 3+3+2 Kadri Kukk

Viisi lauldakse põhikuju 29 korda:

18 korda
 9 korda
 1 kord

Viisitüübi 4R põhikuju

3+2+3 Greete Jents

1 kord

Variatsioon 1

1+2+2+3 Kadri Kukk

Viis varieerub 19 korda:

3 korda

Variatsioon 2

1+2+2+3 Greete Jents

3 korda

Variatsioon 3

1+2+3+2 Kadri Kukk

2 korda

Variatsioon 4

3+2+3 Mari Sarv (4), Marie Helimets (2)

6 korda

Variatsioon 5

2+3+3 Mari Sarv

3 korda

Lisaks esineb kaks erandlikku varieerimisjuhtumit:

2+3+3-tüüpi reas Mari Sarv

1 kord

3+2+3-tüüpi reas Kadri Kukk

1 kord

Näide 8. Viisi varieerimine viisitüübiga 4R lauldud pikkades värssides

Viisitüübi 4R põhikuju

Variatsioon 6

1+3+2+3 Kadri Kukk (5)

1+2+2+3 Kadri Kukk (1)

Viis varieerub 17 korda:

6 korda

Variatsioon 7

1+2+3+3 Kadri Kukk

2 korda

Variatsioon 8

2+2+3+2 Kadri Kukk

3 korda

Variatsioon 9

2+2+2+3 Greete Jents

2 korda

Variatsioon 10

3+3+3 Ann Toompalu

2 korda

Variatsioon 11

3+3+3 Mari Sarv

1 kord

Lisaks esneb üks erandlik varieerimisjuhtum: 1 kord
3+3+3-tüüpi reas Mari Sarv

Viisitüübis 4R jaguneb varieerimata ja varieeritud probleemsete ridade arv umbes pooleks: 66 reast varieerub 36 ehk 55%. Kadri Kukk varieerib vähem, võrreldes teiste laulikutega: tema lauldud 37 probleemsest reast varieerub 14 ehk 38%, sealjuures praktiliselt kõik (13) neist varieeruvatest värssidest algavad 1-silbilise sõnaga. Kõigil lauljatel keskendub viisi varieerimine tavaliselt rea algupoolel oleva tippnoodi ümber, mida püütakse kokku viia rõhuliste silpidega, mõnikord muutub selle tagajärjel ka rea lõpuosa.

2+3+3-tüüpi värsiehituse puhul viisi enamasti ei varieerita (näide 7, viisitüübi põhikuju). Erandiks, võrreldes teistega, on neli Mari Sarve lauldud 2+3+3-

ehitusega rida, mis erinevad sama tüüpi värsiehitusega varieerimata ridadest eelkõige suurema silbiarvu poolest (näide 7, variatsioon 5).

3+2+3- ja 3+3+2-tüüpi värsiehitusega ridades varieeritakse viisi enamasti neil juhtudel, kui 3. positsioonis esinev silp on tekstis vähema rõhuga, võrreldes silpidega, mis asuvad 3. positsioonis varieerimata jäänud ridades. Varieerimise põhjus on ilmselt vältida rõhutuna tajutud silbi kokkulangemist viisi põhikuju esimese tippnoodiga (näide 7, variatsioonid 1–4). (2+3+3-ridades asub aga 3. positsioonis tavaliselt sõnarõhuline silp).²⁶⁹ Arvatavasti siis, kui 3. positsioonis asub pigem rõhulisena tajutud silp, viisi ei varieerita (näide 7, viisitüübi põhikuju). Varieerimist põhjustavate, ilmselt rõhuta tajutud silpide hulka kuuluvad olemasolevate nappide näidete põhjal 2-silbilise üksuse järgsilp, sisuliselt ebaoluline 1-silbiline sõna (enamasti asesõna) ja mõningad kontekstis sisuliselt ebaolulised 2-silbilised struktuurid tervikuna, olles koondatud ühele positsioonile (*nu ei, oli*²⁷⁰). Varieerimise põhjal otsustades ei peeta I vältes 3-silbilise sõna lõpusilpi nii rõhutuks, et seda ei võiks kokku viia tippnoodiga. Täpsemat võrdlust takistab siiski see, et lauljad kasutavad osalt erisuguse ehitusega värse. Rõhuta silp esineb 3. positsioonis 1+2+3+2- ja 1+2+2+3-ehitusega ridades, kuid ka ridades algusega 2+1 (värsiehituse tüübis 3+2+3). Esimesel kahel juhul tõstetakse 2. või 5. meetrilise üksuse helikõrgust kulminatsiooni või selle lähedusse (näide 7, variatsioonid 1–3), teisel juhul aga 5. meetrilisele üksuse helikõrgust (näide 7, variatsioon 4). Tavaliselt tõstetakse helikõrgust sellel noodil, millelt algab esimene rea sees asuv mitmesilbiline sõna (näide 7, variatsioonid 2, 3, 5), kuid mõnikord ka teine mitmesilbililine sõna (variatsioon 1).

Pikkade värsside ehitus ja varieerimine on ka tüübis 4R mitmel juhul küllalt erandlik ega võimalda tuletada üldisi reegleid (näide 8). Pikkade värsside varieerimise puhul, võrreldes 8-kohaliste värssidega, osutub üldisemaks mõlema tippnoodi kokkuviimine sõnarõhuga. Kadri Kukel on pikkades värssides juhtumeid, kus ta varieerib viisi, et viia teist tippnooti kokku rõhulise silbiga, kuigi ta ei teinud seda analoogilise värsiehitusega lühemates ridades (vrd näide 7, viisitüübi põhikuju ja näide 8, variatsioon 7). See võib olla seotud vajadusega tippnootide ja sõnarõhkude kokkuviimise abil pikemat rida selgemini struktureerida.

²⁶⁹ 3. positsioonis asub Karksi regilauludes mitmesilbilise sõna või kaasarõhulise sõnaosa algus. Seal võib esineda ka pikk ja sisuliselt rõhuline 1-silbiline sõna, nt *ilus / miis oo / eemalt / nätä* (RKM, Mgn II 2410 f).

²⁷⁰ Sõna *oli* ei tarvitse iseenesest alati olla sisuliselt ebaoluline ja rõhutu, kuid siinkohal ta funktsioneerib sarnaselt teiste, selgelt rõhutute silpidega.

4.4.6. Varieerimise võrdlus viisitüüpides 3R ja 4R

Alljärgnevalt võrreldakse varieerimise üldreegleid kahes seni uuritud Karksi kihelkonna viisitüübis, püüdes kindlaks teha ühiseid ja erinevaid jooni ning nende võimalikke põhjusi.

4.4.6.1. Sarnased jooned viisitüüpide 3R ja 4R varieerimises

1. Kaheksast suurema silbiarvuga probleemsed read varieeruvad rohkem kui 8-silbilised probleemsed read, seega 9- ja 10-silbilistes ridades viisi enamasti varieeritakse – ja seda ka juhul, kui silbid reeglipäraselt paigutuvad 8 positsioonile, moodustades murtud rea.

3R. Kokku varieerub 90% probleemsetest ridadest ning sealhulgas 86% 8-silbilistest ridadest. Kogu materjalis ainukesed varieerimata probleemsed read on 8-silbilised: 5 rida 37-st. Kaheksast suurema silbiarvuga read varieeruvad alati (kokku 7 juhtu).

4R. Kokku varieerub 55% probleemsetest ridadest ning sealhulgas 31% 8-silbilistest ridadest, s.o 12 juhul 39-st. Kaheksast suurema silbiarvuga probleemsed read aga varieeruvad 22 juhul 24-st.

2. Viisirea varieerimist mõjutab ühekohaline struktuur rea algul (1. või 3. positsioonis.)

3R. Viisitüübiga 3R ei olnud lauldud kuigivõrd ridu, kus rea algul oleks selgesti eraldunud ühekohaline struktuur. Kaht 8-kohalist rida (neist üks 8-silbiline ja üks 9-silbiline), mis algasid kolme 1-silbilise sõnaga, varieeriti nii, nagu oleks esimene sõna seisnud eraldi järgnevatest; sealjuures kasutati viisitüübiga 4R sarnaseid võtteid. Viisitüübiga 4R ei saanud võrrelda 2+1-struktuuriga ridu, kus 3. kohal oleks asunud sisulise rõhuta lühike 1-silbiline sõna, sest neid ei esinenud 3R-viisitüübi lauludes.

4R. Kui 8-silbilisi ridu varieeritakse, siis on tavaliselt selle põhjuseks rea algupoolel esinevate 1-silbiliste sõnade asukohast ja iseloomust mõjutatud tekstirõhkude paiknemine. Need muudatused on tavalised värsiehituse tüüpide 3+2+3 ja 3+3+2 puhul, sest 3-silbiline sõna rea algul esineb suhteliselt harva.²⁷¹

²⁷¹ 4R-tüübis 8-silbilisi ridu tavaliselt varieeritakse, kui need algavad:

1) 1-kohalise struktuuriga (esinevad pigem Kadri Kukel ja Greete Jentsil);
2) 2+1-struktuuriga, kus 3. kohal asub sisulise rõhuta lühike 1-silbiline sõna (Kadri Kukel ei esine).

Kadri Kukk varieerib 4R-tüübis alati 1-silbilise sõnaga algavaid probleemseid ridu, s.o 1+2+3+2-, 1+2+2+3-tüüpi ja pikki värsse, lisades rea algusse ühe noodi põhitoonil ja nihutades esimese tippnoodi 3. meetriliselt üksuselt 2. või 4. meetrilisele üksusele.

4.4.6.2. Erinevad jooned viisitüüpide 3R ja 4R varieerimises

3. Viisitüübis 3R mõjutab varieerimist ilmselt värsi lõpu struktuur, sest viis varieerub pigem rea lõpus; rea algupoolel varieerimist soodustavaid 1-kohalisi struktuure esineb harva.²⁷² Viisitüübis 4R mõjutab varieerimist eelkõige rea alguse värsiehitus ja küllalt palju esinebki ridu, mille algupoolel (1. või 3. positsioonis) on 1-kohaline struktuur.

3R. Tavaliselt varieeritakse viisi, sõltumata rea alguse värsiehitusest. Sageli varieeritakse 8-kohalisi ridu värsiehituse tüübiga 2+3+3 ja 3+2+3, varieerimata jäävad aga read värsiehituse tüübiga 3+3+2. Kõige enam näib siin mõjutavat varieerimist vajadus laulda viisirea lõpp viimasele sõnale sobiva viisikäiguga.

4R. Tavaliselt ei varieerita 8-kohalisi probleemseid ridu, kui need ei alga 1-silbilise sõnaga (harva teeb seda siiski Mari Sarv). Kadri Kukk laulab 2+3+3-tüüpi ridu üldiselt viisi põhikujul ilma varieerimata, 3+2+3-tüüpi ja 3+3+2-tüüpi ridades aga mitmetel juhtudel varieerib, vastavalt 1-kohalise struktuuri asukohale ja iseloomule. Arvatavasti on laulikutel kõige olulisem vältida rea algupoolel, 3. noodil asuva suurima meloodilise rõhu kokkulangemist rõhutuna tajutud silbiga. Seetõttu varieeritakse suhteliselt harva probleemseid ridu värsiehitusega 2+3+3; 3-kohalise struktuuriga algavaid ridu aga varieeritakse sõltuvalt rõhuliste silpide asukohast.

4. Viisi põhikuju nootide järgnevus osutub tüübis 4R püsivaks, võrreldes tüübiga 3R.

3R. Lauljad paigutavad põhikuju noote üksteise suhtes ümber, muutes ka viisikontuuri kuju. Viisi aligusosa on püsivam kui lõpuosa.

4R. Lauljad ei jäta enamasti põhikuju noote ära ega muuda nende paigutust üksteise suhtes, kuid vajadusel lisavad juurde mõne heli, mis enamasti kordab oma naaberheli. Viisi põhikuju lõpuosa on püsivam kui aligusosa.

5. Viisitüüp 4R varieerub vähem kui 3R.

3R. Probleemsete värsside laulmisel varieerub viis 90% juhtudest.

4R. Probleemsete värsside laulmisel varieerub viis 55% juhtudest.

²⁷² Et 1-kohalised struktuurid rea algupoolel tingivad varieerimist, seda kinnitavad vähesed olemasolevad näited viisitüübist 3R ja rohkemad näited viisitüübist 4R.

4.5. 3-silbiliste sõnade erineva varieerimise võimalikke põhjusi regilaulus

4.5.1. Hüpoteesid erineva varieerimise põhjuste kohta

Üks keskseid erinevusi, mis ilmnas Karksi kihelkonna viisitüüpide 3R ja 4R võrdlemisel, oli 3-silbiliste sõnadega lõppevate värsside erinev varieerimine (vt eelmises punktis). Järgnevalt uuritakse, millest võiks olla tingitud 3-silbiliste sõnadega lõppevate värsside erinev varieerimine. Võimalike vastustena kontrollitakse võrdlevalt nii viisitüüpide 3R ja 4R kui suurema uurimismaterjali põhjal kaht hüpoteesi. Esiteks, sinise töö autori üks varasemaid uurimusi (vt Särge 1998: 127–138)²⁷³ näitab, et 3-silbilise sõna varieerimisele võib avaldada mõju sellele vastava viisikäigu kuju sobivus sõna tooniga (Liiv 1961: 488–490). Teiseks võib oletada, et 3-silbilise sõna varieerimisele avaldavad mõju silpidele vastavate meloodiliste rõhkude väärtused, seega sõnale vastav ja eelnev meloodiline kontekst.

4.5.2. Viisi varieerimise sõltuvus 3-silbilisele sõnale vastava viisikäigu kujust

Järgnevalt võrreldakse 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikäikude laulmist viisitüüpides 3R ja 4R ning ulatuslikumas Karksi kihelkonna laulumaterjalis, et teada saada, kas viisitüüpide erineva varieerimise põhjuseks võiks olla 3-silbilisele sõnale vastava viisikäigu erinevused viiside põhikujudes (vt Särge 1998: 127–138).

Viisitüübis 3R rea lõpus asuvale 3-silbilisele sõnale vastav viisikäik enamasti varieerub, viisitüübis 4R aga mitte. Viisitüüpide põhikujude võrdlemine näitab aga, et värsi viimasele, 3-silbilise sõnale vastava viisikäigu kontuur on mõlemal juhul praktiliselt ühesugune A/As-G-H/B, heliastmete numbritega tähistatuna 1-0-2 (vt näide 3, lk 165). Järelikult selle viisikäigu kontuur üksi ei saa olla nimetatud viisides erisuguse varieerimise põhjuseks. Kas saaks kahte viisitüüpi kuuluvate laulude varieerimise põhjal väita, et Karksi kihelkonna

²⁷³ Erinevus pika ja lühikese algussilbiga sõnade puhul eelistatud viiskontuurides viisiletusele, et see võib olla tingitud toonierinevusest, mis iseloomustab III ja I vältes sõnade hääldamist (Liiv 1962). Tegin katse, et kindlaks teha, kas Karksi murde 3-silbilistes sõnades esinevad sõnavälte erinevusele vastavad toonierinevused. Katsetulemused kinnitasid, et Karksi murde I vältes 3-silbilistes sõnades asus meloodia haripunkt esimese silbi lõpus, mitmetes sõnades peaaegu 2. silbi alguse lähedal, III vältes sõnades aga esimese silbi alguses. See võib olla üheks põhjuseks, miks regiviisides eelistati pika algussilbiga 3-silbilisi sõnu laulda meloodiaga, mis laskub esimese ja teise silbi vahel; ning lühikese algussilbiga 3-silbilisi sõnu aga meloodiaga, mis laskub teise ja kolmanda silbi vahel või on ühetasase kontuuriga.

laulutraditsioonis 3-silbilisele sõnale langeva viisikäigu kuju ei avalda üldse mõju selle varieerimisele? Et nimetatud väide põhineb küllalt piiratud materjalil – kahe suhteliselt sarnase ehituse ja funktsiooniga viisitüübiga lauludel peamiselt ühe laulja esituses, siis enne üldistuse tegemist uuritakse 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikäikude varieerumist suuremas laulumaterjalis (vt ka Särg 1998: 127–138).²⁷⁴ Analüüsitakse 3-silbilistele sõnadele vastavaid viisikäike viisi põhikujus ja selle variatsioonides, esitades järgmised küsimused. (1) Kas laulureas välditakse (jäetakse kasutamata) viisi varieerimise abil järjekindlalt teatud kujuga viisikäike, kui nendega sattub vastavusse 3-silbiline sõna? (2) Kas laulureas eelistatakse (kasutatakse) järjekindlalt teatud kujuga viisikäike, kui nendega sattub vastavusse 3-silbiline sõna; ehk, kas on kindlaid viisikäike, a) mida viisi põhikujudes 3-silbilise sõna laulmisel üldiselt ei muudeta, ja b) millega tavaliselt asendatakse 3-silbilisele sõnale vastav (põhikujus esinev) viisikäik, kui viisi varieeritakse? (3) Missugune põhimõtteline erinevus on välditud (realiseerimata) ja eelistatud (realiseeritud) viisikäikude vahel? (Vt ka näide 4, lk 172.)

Eelnenud küsimuste vastamiseks kõrvutati teineteisega eri viisitüüpides 3-silbilistele sõnadele vastavaid viisikäike: ühelt poolt välditavaid (kasutamata) kontuure põhikujus ja teiselt poolt eelistatavaid (kasutatud) kontuure põhikujus ja variatsioonides. Eeldatakse, et kui nimetatud viisikäikudes ei ilmne põhimõttelist erinevust, siis 3-silbilisele sõnale vastava viisikäigu kuju ei mõjuta varieerimist. Kui aga nimetatud viisikäikudes siiski ilmneb varieerimisega seostatav erinevus, siis võib väita, et ühed viisikäigud sobivad 3-silbilise sõna laulmiseks paremini kui teised. Seejärel tuleks asuda sobivuse/sobimatuse põhjuste otsimisele ning ühtlasi vastata küsimusele, miks 3-silbilisele sõnale vastava viisikäigu mõju varieerimisele ei ilmne viisitüüpides 3R ja 4R.

Suurema hulga 3-silbiliste sõnade ja 3-kohaliste viisikäikude omavaheliste vastavuste leidmiseks formaliseeriti ja liigitati nii sõnad kui viisikäigud. 3-silbilised sõnad jagati regilaulu värsimõõdu seisukohalt olulise tunnuse, nimelt esisilbi pikkuse põhjal kaheks rühmaks: pika ja lühikese esisilbiga sõnad. 3-silbilistele sõnadele vastavad viisikäigud üldistati vastavalt helide kõrgussuhetele kõverateks, mis omakorda liigitati kuju järgi. Selle tagajärjel tekkis kokku 9 liiki viisikontuure, mis kattusid kuju poolest J. Thomasseni (1982) poolt meloodilise rõhu määramiseks kasutatud mudelitega. Igale silbile vastav helikõrgus tähistatakse suhtelise kõrgusena numbrite 0, 1, 2 abil, alates viisikäigus asuvast madalaimast helist. Seega 0-0-0 tähistab ühetasast meloodia-liikumist, 0-1-2 ja 2-1-0 vastavalt tõusu ja langust, 0-1-0 ja 1-0-1 vastavalt tõusev-laskuvat ja laskuv-tõusvat kontuuri. Analüüsi ülevaatlikkuse huvides arvatakse viimaste hulka üldistatud kujul needki kontuurid, kus algus- ja lõpuheli on eri kõrgusega (nt 0-2-1, 1-2-0 jne), nagu on teinud ka J. Thomassen.

²⁷⁴ On võimalik, et mõningates viisitüüpides või mõningate lauljate väljendusviisis avaldab viisikontuuri kuju 3-silbilise sõna varieerimisele siiski mõju.

Kui viisi põhikujus ja variatsioonis langesid võrreldavate viisikontuuride kolme punkti vahel meloodia liikumissuunad kokku, s.t kõvera üldkuju laulmisel ei muutunud, siis siinkohal ei loetud seda viisikontuuri variatsiooniks. (Seda ka juhul, kui silpide helikõrgused muutusid struktuurse ühiku võrra; näiteks ei loetud kontuurimuutuseks viisikäigu G-A-G muutumist viisikäiguks A-H-A või G-H-A.) Kui aga vähemalt kahe viisikontuuri punkti vaheline liikumissuund (võrreldes viisi põhikujus samas kohas esineva kontuuriga) oli erinev, siis oli variatsioon toimunud. (Näiteks viisikäigu G-A-G muutumist viisikäiguks G-A-A või G-A-H loeti kontuurimuutuseks.) Alljärgnevalt kasutan kergema loetavuse huvides väljendi *3-silbilisele sõnale vastav viisikontuuri varieerumine* asemel ka väljendit *(3-silbilise) sõna varieerumine*.

Uuritavasse valikusse võeti mitmesuguseid Karksi kihelkonna regilaule eri esitajatelt ja eri viisitüüpidest. Kokku on analüüsitud 682 3-silbilist sõna 91 regilaulust 13 lauliku esituses: Helena (Eleene) Animägi, Marie Helimets, Greete Jents, Ann Jõeste, Anna Jõnts, Tiiu Kadak, Kadri Kukk, Mai Milles, Mai Mölder, Mari Sarv, Anton Sarv, Ann Toompalu ja Anna Vari. Materjalis esineb 12 erinevat viisitüüpi, millest mõningad jagunevad mitmeks viisiversiooniks ja/või viisireaks.

3-silbilised sõnad asuvad 7–11 meetrilise üksuse pikkustes ridades, mille seas domineerivad 8 meetrilise üksuse pikkused read. Et kindlaks teha, misugune viisi põhikuju käik langeks 3-silbilisele sõnale, paigutasin viisi põhikuju noodid ükshaaval vastavusse värsiteksti positsioonidega, lugedes nii positsioone kui põhikuju noote rea algusest lõpu suunas. Kui aga värsi meetriliste üksuste arv erineb kaheksast, siis rea viimase 3-silbilise sõna puhul välditud viisikäiguks arvestasin põhikuju 3 viimast nooti. Esineb ka viisivariatsioone, kus 3-silbilisele sõnale vastab 4 meetrilist ühikut või 4 nooti (Särg 2004a: 149, 163–164, vt näide 4c, lk 172); sel juhul analüüsisin viisikontuuri kuju nende nootide põhjal, mis langevad kokku silbialgustega.

Viisi põhikujus esineva viisikäigu kuju mõju 3-silbilise sõna varieerimisele analüüsiti eraldi pika ja lühikese esisilbiga sõnades. Et Karksi lauludes kehtivad kvantiteedireeglid suhteliselt hästi (vt Särg 2001: 226), siis võib suurel määral eeldada, et lühikese esisilbiga 3-silbilised sõnad algavad 4. või 6. positsioonilt, pika esisilbiga sõnad aga 3. positsioonilt²⁷⁵; mõlemad võivad alata 1. või 2. positsioonilt.

Arvestades, et regiviis on välja kujunenud tihedas seoses keelega, peaksid viiside põhikujud mingil määral vastama värsimõõdu skeemis sisalduvatele prosoodilistele eeldustele. Kui modelleerida regiviis 2-osalistele meetrumirühmadele vastavate kõnetaktide tooni põhjal, arvestamata fraasimeloodiat, siis pika algussilbiga 3-silbiliste sõnade viisikontuur oleks põhikujus 1-0-1, lühikese algussilbiga sõnade viisikontuur aga 0-1-0 (vt näide 9a, lk 187). Kui

²⁷⁵ Pika esisilbiga 3-silbilised sõnad saaksid kvantiteedireeglite järgi alata ka 5. positsioonilt, kuid seda takistab reegel, et värs ei või lõppeda 1-silbilise sõnaga.

modelleerida viisile juurde astmeline tõus fraasi alguses ja langus lõpus, siis lühikese algussilbiga sõnadele lisandub kontuur 1-0-0, mõlemale sõnale aga kontuur 0-1-2 (näide 9b).

Võrreldes 3-silbiliste sõnade viisikontuure modelleeritud regiviisi ja nende prosoodilisi tunnuseid kõnes, nähtub, et pika algussilbiga sõnade viisikontuuri kõige sagedasem algusosa 1-0 on vastavuses kahe esimese silbi hääldusega eesti keeles, kus rõhulisele silbile vastab kõrgem ja rõhutule silbile madalam hääletoon. Lühikese algussilbiga sõnade puhul aga on viisikontuuri kõige tavalisem algusosa 0-1 vastupidine rõhuline-rõhutu silbipaari hääldusele keeles. Selle põhjal võiks eeldada, et lühikese algussilbiga 3-silbilised sõnad varieeruvad rohkem kui pika algussilbiga sõnad; ning varieerimise eesmärgiks võiks olla sõna algussilbi kokkuviiimine kõrgema viisinoodiga.

Tabelis 19 on kujutatud 3-silbilistele sõnadele vastavate 3-kohaliste viisikontuuride varieerimise analüüsi tulemused. Analüüsi põhjal ilmneb, et kontuuri kuju muutub, võrreldes põhikujuga, 267 juhul (veerud 1 ja 6) ning jääb endiseks 416 juhul (veerud 3 ja 8), kusjuures tunduvalt rohkem varieerub viis lühikese esisilbiga sõnade puhul. Pika esisilbiga sõnu on analüüsimaterjalis kokku umbes neljandik (161 sõna 682-st ehk 24%) ning nende varieerumine suhteliselt vähene (kõvera kuju muutub 32 sõnas 161-st ehk 20%) – nagu eespool eeldati.

Analüüs kinnitas ka, et pika esisilbiga 3-silbilistele sõnadele vastavad viiside põhikujudes tõepoolest kõige sagedamini regivärsi prosoodiaga kooskõlas (näide 9) olevad kontuurid 1-0-1 ning 0-1-2 (esinevad vastavalt 57 ja 45 korda, tabel 19), mis varieeruvad suhteliselt vähe (vastavalt 14% ja 13%, veerg 2). Iseloomustades pika esisilbiga sõnu kontuuri kuju järgi, võib öelda, et suhteliselt sageli esineb tõusukäik 2. ja 3. silbi vahel (0-1-2, 1-0-1) või/ja meloodia laskumiskäik 1. ja 2. silbi vahel (1-0-1, mõnevõrra vähem ka 2-1-0); üpris vähe aga esineb kontuuri 0-1-0, mis regivärsi prosoodia järgi modelleeritud skeemil vastab lühikese esisilbiga sõnadele – viiside põhikujus asub see kontuur pika esisilbiga 3-silbilise sõna kohal 8 korral, kuid lauldakse vaid 3 korral, sest 5 korral viisi varieeritakse (veerud 5 ja 1).

Lühikese esisilbiga 3-silbilisi sõnu on 3/4 kogu vaadeldud materjalist ning peaaegu pooltel juhtudel (235 korda 521-st ehk 45%) neile vastava viisikäigu kuju laulmisel muutub, nagu eeldati eespool. Regiviisi modelleeritud skeemiga (näide 9) otseselt kooskõlas olevad kontuurid 0-1-0 ja 1-0-0 vastavad eri viisitüüpide põhikujudes lühikese algussilbiga 3-silbiliste sõnade asukohale tõepoolest sageli (vastavalt 111 ja 108 korda, veerg 10). Lisaks esinevad põhikujudes lühikese algussilbiga 3-silbilise sõna kohal küllalt sageli ka kontuurid 0-0-0, 2-1-0 ning 1-0-1 (vastavalt 110, 73, 68 korda, veerg 10). Kuna nimetatud sõna asub eriti sageli rea lõpus, siis viitavad need kontuurid mitmekesisematele meloodialiikumistele viisirea lõpus, võrreldes modelleeringuga; näiteks tõusukäik 1-0-1 on tunnuslik uurimismaterjalis leiduvatele arvukatele refräänilistele viisidele.

Näide 9 a, b. (a) Regilaulu meloodia skeem, modelleerituna 2-osalistele meetrumirühmadele vastavate kõnetaktide tooni põhjal, arvestamata fraasimeloodiat. Esimesel real on ära toodud viisi skemaatiline põhikuju, järgnevatel ridadel märgitud pika ja lühikese algussilbiga 3-silbiliste sõnade võimalikud asukohad reas vastavalt kvantiteedireeglitele; suured noodid – pika algussilbiga sõnade asukoht, väiksed noodid – lühikese algussilbiga sõnade asukoht, keskmised noodid – koht, kus võivad asuda mõlemat liiki sõnad. (b) Eelnevale skeemile on vastavalt fraasi intonatsioonile modelleeritud juurde astmeline tõus viisirea alguses ja langus lõpus.

a) Modelleeritud põhikuju

Grupeerimise variandid

b) Modelleeritud põhikuju

Grupeerimise variandid

Tabel 19. Pika ja lühikese esisilbiga 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikontuuride varieerimine. Tabeli esimeses tulbas “kontuur” on kujutatud viiside põhikujude põhjal üldistatud 3-osalist viisikontuurid, mille asukohad vastavad 3-silbilisele sõnale. Laht- risse pealkirjaga “var” on märgitud, mitmel korral nimetatud kontuuri kuju laulmisel varieerus (seda välditi); pealkirja all “ei”, mitu korda mitte (seda eelistati kasutada).²⁷⁶

kon- tuuri kuju	pika esisilbiga sõnad					lühikese esisilbiga sõnad				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	var	%	ei	%	kokku	var	%	ei	%	kokku
000	1	10,0	9	90,0	10	17	15,5	93	84,5	110
001	1		0		1	4	40,0	6	60,0	10
010	5		3		8	19	17,1	92	82,9	111
012	6	13,3	39	86,7	45	12	41,4	17	58,6	29
100	2		7		9	83	76,9	25	23,1	108
101	8	14,0	49	86,0	56	49	72,1	19	28,4	68
110	6	37,5	10	62,5	16	5	41,7	7	58,3	12
210	3	18,8	13	81,3	16	46	63,0	27	37,0	73
kokku	32	19,8	130	80,2	161	235	46,3	286	53,7	521

Suhteliselt vähe varieeruvad lühikese algussilbiga 3-silbilistes sõnades püsiva või tõusva alusosaga kontuurid 0-0-0, 0-1-0 (vastavalt 15% ja 17% juhtudest, veerg 9); veidi vähem kui pooltel juhtudel muutuvad ka 0-1-2 ja üsna harv 1-1-0, veerg 7). Silma torkab, et vaadeldavate sõnade laulmisel rohkem varieeritakse põhikujus esinevaid laskuvaid kontuure, eelkõige siis, kui meloodia laskumiskäik asub ainult 1. ja 2. silbi vahel (1-0-0, 1-0-1; vastavalt 77% ja 72% juhtudest), kuid enam kui pooltel kordadel varieeritakse ka üleni laskuvaid kontuure (2-1-0, 63%) (veerg 7).

Kuna lühikese algussilbiga 3-silbiliste sõnade puhul kõige enam varieeritavates viisikontuurides asub sõna esisilp enamasti järgsilbist kõrgemal, ei leia kinnitust oletus, et varieerimise käigus viiakse esisilp vastavusse kõrgema meloodianoodiga sõnaalguse esiletoomiseks.

Pika ja lühikese esisilbiga sõnade puhul kasutatud viisikontuuride omavahe- line võrdlemine näitab, et tõusuga algavad viisikäigud sobivad enam-vähem mõlemat liiki sõnadele, kuid märgatav on erinevus laskuva algusega kontuuride kasutamisel. Pika esisilbiga sõnade kohal esinevad viiside põhikujudes kõige sagedamini laskumiskäiguga algavad kontuurid (1-0-1, 1-0-0, 2-1-0), mis ka laulmisel kõige vähem varieeruvad. Lühikese esisilbiga sõnade kohal esineb põhikujus erinevaid kontuure, millest kõige enam välditakse laskuva algusega kontuure (1-0-1, 1-0-0, 2-1-0). Niisugune tulemus lubab oletada, et lauljatele

²⁷⁶ Protsentarve ei ole tabelis ära toodud neil juhtudel, kui vastavaid kontuure esines vähem kui 10 korral.

tundub tähtis, missuguse laskumiskontuuriga lauldakse 3-silbiline lühikese algussilbiga sõna.

Järgnevalt tehti statistikat selle kohta, missuguseid kontuure lauljad eelistasid anda lühikese esisilbiga 3-silbilistele sõnadele pärast viisi varieerimist. Ei tehtud statistikat kogu materjali kohta, vaid analüüsiti ainult kõige enam varieeruvaid kontuure 1-0-0, 1-0-1 ja 2-1-0. Tulemused on ära toodud tabelis 20, kust ilmneb, et lühikese algussilbiga sõnadele eelistatakse pärast varieerimist anda viisikuju 1-1-0 või 0-0-0 (vastavalt 44% ja 19% juhtudest). Kontuure 0-0-0 ja 1-0-1 on laulikud kasutanud pärast viisi varieerimist ainult kontuuri 1-0-0 asendusena, seega võiks arvata, et kuigi 1-0-1 iseenesest ei ole eriti sobiv I vältes 3-silbiliste sõnade laulmiseks (vt tabel 19), on ta teatud juhtudel parem kui 1-0-0. Äratab tähelepanu, et pärast varieerimist eelistatakse kõigil kolmel juhul just kontuuri 1-1-0. Nimetatud 1-1-0 esineb suhteliselt harva viiside põhikujudes ja seetõttu on lühikese esisilbiga 3-silbilistel sõnadel vähe võimalusi sattuda sellega kohakuti enne varieerimist.

Tabel 20. 3-silbiliste lühikese esisilbiga sõnade laulmisel toimunud viisikontuuride muutused laulmisel. Tabeli esiveerus on ära toodud uued viisikontuurid, millega asendati sõnale varem vastanud kontuur viisi põhikujus. Uute kontuuride esinemine on arvatatud kõige sagedamini muutuvate põhikuju viisikontuuride 1-0-0, 1-0-1 ja 2-1-0 kohta.

kontuur pärast varieerimist	kontuur enne varieerimist			kokku	osakaal %
	100	101	210		
	uute kontuuride arv				
000	35			35	19,3
001		5		5	2,8
010	1		7	8	4,4
011	2	7		9	5,0
100		1	1	2	1,1
101	17		1	18	9,9
110	21	22	36	79	43,6
210	7	14	1	22	13,8

Kokkuvõtteks võib öelda, et välditakse lühikese algussilbiga 3-silbiliste sõnade laulmist kontuuridega 1-0-0, 1-0-1 ja veidi vähem ka 2-1-0, kuid tasapinnalise ja tõusva algusega viisiliikumised 0-0-0, 0-1-0, aga ka 0-1-2 ja 1-1-0 näikse paremini sobivat. Nimetatud sõnade varieerimise põhisisuks ei ole algussilbi esiletõstmine kõrgema noodi abil, nagu võiksime eeldada, vaid sõnale vastava laskumiskõvera kuju muutmine. Pika esisilbiga 3-silbilisi sõnu varieeritakse laulmisel üldse vähem, teistest enam esineb nende puhul kontuure 0-1-2, 1-0-0

ja 1-0-1. Kirjeldatavad seaduspärasused ei ole ranged reeglid, vaid tendentsid, mille ilmnemine sõltub ilmselt meloodilisest kontekstist, viisitüübist ja esitajast.

Peamine erinevus, mis ilmneb lühikese ja pika esisilbiga sõnade laulmisel, on viisikäigu laskumiskoht sõnas. Lühikese esisilbiga (I vältes) sõnade puhul eelistatakse viisikontuure, kus laskumine toimub 2. ja 3. silbi vahel ning välditakse laskumist 1. ja 2. silbi vahel, pika esisilbiga sõnade puhul eelistatakse teha laskumine 1. ja 2. silbi vahel (vt lisa 2, näide 16, takt 8). Selle erinevuse üheks põhjuseks võibki olla eri vältes sõnade erinev tooni toonu viisikäike, kus 1. ja 2. silbi vahel ei esine hääletooni langust. Pika esisilbiga sõnad võivad eesti keeles olla II või III vältes, kuid regilauluvormis ei ole otseselt eeldusi nende erinevaks kasutamiseks. Siinkohal ei hakatud uurima II ja III vältes sõnade erinevusi laulmisel, kuid täheldati, et pika esisilbiga 3-silbiliste sõnade puhul eelistatud laskuvad kontuurid 1-0-0 ja 1-0-1 vastavad pigem III vältes sõnade toonile, kus meloodialaskumine toimub esimese silbi jooksul, nii et teine silp algab madalama heliga. On võimalik, et regilaulu murtud ridades kasutatakse prosoodiliselt vastandlike sõnade markeerimist toonierinevusi meenutavate viisikontuuride abil selleks, et hoida teksti arusaadavana olukorras, kus mõningad prosoodilised tunnused on muutunud.

Siiski jäi esialgu vastuseta küsimus, miks lühikese algussilbiga sõnade varieerimise seaduspärasus – vältida laskumist sõna 1. ja 2. silbi vahel – ei kehti viisitüübis 4R, sest seal järjekindlalt ei varieerita rea lõpus viisikäiku 1-0-1, mis eelnenud analüüsi valgelt vastavuses 3-silbiliste lühikese algussilbiga sõnadega pigem varieerub kui püsib. Nimetatud eripära seletuseks tuuakse oletus, et varieerumine ei sõltu ainult sõnale vastava viisikäigu kujust, vaid ka silpidele langevate meloodiliste rõhkude väärtusest ehk meloodilisest kontekstist.

4.5.3. Viisi varieerimise sõltuvus meloodiliste rõhkude väärtustest 3-silbilisele sõnale vastavas viisikäigus

Järgnevalt uuritakse 3-silbiliste sõnade silpidele vastavate meloodiliste rõhkude väärtusi viisitüüpides 3R ja 4R ning suuremas Karksi kihelkonnast pärinevas materjalis eesmärgiga teada saada, kas viiside erisuguse varieerimise põhjuseks võiks olla vajadus muuta 3-silbiliste sõnade kohal asuvaid meloodiliste rõhkude väärtusi. Nagu nähtus töö eelmistest punktidest, vastab viisitüüpides 3R ja 4R rea lõpus asuvale 3-silbilisele sõnale ühesugune viisikäik, mis tüübis 3R selle sõna mõjul varieerub, kuid tüübis 4R mitte (vt näited 5–8). Oletuse kohaselt võiks erisuguse varieerimise põhjuseks olla asjaolu, et viisitüübis 4R on laskuva meloodiaga 3-silbilisele sõnale langevate meloodiliste rõhkude väärtused lauljate arvates paremas kooskõlas sõnarõhkudega kui viisitüübis 3R. Selle oletuse kontrollimiseks analüüsitakse kõigepealt 3-silbilistele sõnadele vastavaid meloodilisi rõhke mõlema viisitüübi põhikujus ja selle variatsioonides.

Tabel 21. Meloodiliste rõhkude väärtused viisitüüpide 3R ja 4R põhikujus ja mõningates variatsioonides, arvutatuna Thomasseni (1982) mudeli järgi. Viisitüüpide variatsioonide numbrid on antud näidete 5–8 järgi. Paksus kirjas on märgitud tugevamad meloodilised rõhud, varjutatud on silbirühmade (~sõnade) alguskohad.

viisitüüp, värsiehitus ja variatsiooni nr	positsioonid							
	1	2	3	4	5	6	7	8
	meloodiliste rõhkude väärtused							
3R põhikuju		0,3	1,5	0,9	1,1	0,7	1,2	0,3
3R 2+3+3 (var. 1)		0,3	1,5	0,9	1,1	1,2	0	1,7
3R 3+2+3 (var. 2)		0,3	1,7	0	1,7	1,1	0,7	1,2
3R 3+2+3 (var. 4)		1	0	1,8	1	1,2	0	1,7
3R 3+3+2 (var. 8)		0,3	1,7	0	1,7	1,1	0,9	0,6
4R põhikuju		0,3	1,7	0	1,5	1	1,2	1,1
4R 2+3+3 (põhik.)		0,3	1,7	0	1,5	1	1,2	1,1
4R 3+2+3 (põhik.)		0,3	1,7	0	1,5	1	1,2	1,1
4R 3+2+3 (var. 1)		0	1,3	1,7	0	1	1	1,1
4R 3+3+2 (var. 3) ²⁷⁷		1	0	0	1,5	1	1	1,2

Meloodiliste rõhkude väärtused, võrrelduna viisitüüpide 3R ja 4R harilikes ja murtud ridades Kadri Kuke esituses, on toodud tabelis 21, (v.a esimese noodi kohta, kus meloodiline kontekst pole välja kujunenud.) Viisitüübi põhikujus asuvad suhteliselt suuremad meloodilised rõhud meetriliselt tugevatel üksustel, langedes harilikes ridades kokku sõnarõhkudega. Siiski on viisitüübis 3R meloodilise rõhu väärtuste erinevus naabernootide vahel rea lõpus (5.–8. noodil) keskmiselt suurem (0,4–0,9), võrreldes tüübiga 4R (0,1–0,5); veelgi ilmsem on erinevus põhikuju 7. noodi ja selle naabrite meloodiliste rõhkude väärtustes, mis viisitüübis 3R on 0,5–0,9 ja viisitüübis 4R 0,1–0,2. Kui nüüd rea lõpul paikneva 3-silbilise sõna laulmisel tekkivad vastuolud sõnarõhu ja meloodilise rõhu asukoha vahel, siis viisitüübis 3R on need – rõherinevuste ulatuse tõttu – suuremad kui viisitüübis 4R. Kui aga 3R tüüpi viisi varieeritakse 2+3+3- ja 3+2+3-tüüpi murtud ridades, siis viimase sõna algussilbile (6. noodile) langev meloodiline rõhk kasvab, ületades järgneva (7. noodi) meloodilise rõhu 0,4–1,2 võrra. Kadri Kuke varieerimise põhjal võib tuletada reegli, et 3-silbilise sõnaga lõppevates murtud ridades 7. noodile (sõna teisele silbile) langev meloodiline rõhk ei tohi olla oluliselt suurem (rohkem kui 0,2 võrra) 6. ja 8. noodile (sõna algus- ja lõpusilbile) langevast meloodilisest rõhust. Kui põhikujuga lauldes tekkiks niisugune olukord, siis selle vältimiseks viisi varieeritakse, suurendades

²⁷⁷ Variatsioonis 3 on kaks varianti, meloodiline rõhk on arvutatud selle kohta, kus hääliigub kõrgemalt.

6. ja 8. noodi meloodilist rõhku, võrreldes 7. noodiga. 3+3+2-tüüpi ridades ei tekki varieerimise järel sõnaalgustesse tugevaid meloodilisi rõhke. Viisitüübis 4R vähenevad seoses viisimuutustega meloodilise rõhu erinevused rea lõpus.

Kuigi nimetatud reegel on loodud piiratud materjali põhjal, võib siin ilmnedä üldisem 3-silbiliste sõnade laulmise seaduspärasus. Edaspidi selgitatakse suurema laulumaterjali põhjal, kuivõrd viisi varieerimine sõltub 3-silbilise sõna silpidele langevatest meloodilistest rõhkudest.

3-silbiliste sõnade meloodiliste rõhkude väärtused arvutati viisirea viimases kolmes positsioonis samade viisitüüpide kohta, mille põhjal eelnevalt uuriti 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikäikude muutusi, ning saadud tulemusi kõrvutati viiside varieerumisega. Eelduste kohaselt peaks 3-silbilise sõnaga lõppeva värsi puhul varieeruma rea lõpuosa nendes viisides, kus meloodiline rõhk 7. noodil on tunduvalt suurem kui 6. ja 8. noodil (ehk: kus 3-silbilise sõna 2. silbile langeb tugevam meloodiline rõhk kui 1. ja 2. silbile).

Uurimismaterjalis esines 12 viisitüüpi, koos eri versioonidega kokku 15. Mitmed viisitüüpidest koosnesid kahest viisireast ning nende jagamisel kaheks pooleks tekkis kokku 24 eri viisirida.²⁷⁸ Tabelis 22 esitatud tulemused näitavad, et viisi varieerimine/varieerimata jätmine sõltub tõepoolest meloodiliste rõhkude väärtusest 3-silbilisele sõnale vastavas viisikäigus. Varieeruvad ainult need rea lõpus paiknevad 3-liikmelised viisikäigud, kus põhikuju 7. noodi meloodiline rõhk on tunduvalt suurem (jäädes vahemikku 0,5–2) kui naabernootide oma – nii toimub 11 juhul 24-st. Ei varieeru need rea lõpus paiknevad 3-liikmelised viisikäigud, kus põhikuju 7. noodi meloodiline rõhk ei ole oluliselt suurem (mitte rohkem kui 0,2 võrra) kui 6. noodi oma – nii toimub samuti 11 juhul 24-st. Lisaks esineb kaks juhtu, kus põhikuju 7. noodi meloodiline rõhk on siiski suurem kui 6. noodi oma, kuid viis ei varieeru. Analooiliste rõhusuhetega varieeruvatest viisikäikudest eristab neid juhtumeid aga see, et 3-silbilise sõna 1. ja 2. silbile vastav viisikäigu algusosa on tõusva suunaga.

Seega kehtivad viiside varieerimisel järgnevad reeglid:

- 1) kui rea lõpus asuvale 3-silbilisele sõnale vastav põhikuju viisikäik algab tõusuga, siis see käik laulmisel ei varieeru;
- 2) kui rea lõpus asuvale 3-silbilisele sõnale vastav põhikuju viisikäik algab laskumisega
 - a) ning sõna 1. silbile langev meloodiline rõhk on suurem kui 2. silbile langev meloodiline rõhk, siis viis ei varieeru;
 - b) ning sõna 2. silbile langev meloodiline rõhk on suurem 1. silbi omast, siis viis varieerub.

Viimasest reeglist on üheks erandiks viisitüüp 4R, kus 3-silbilise sõna 2. silbile langev meloodiline rõhk on 0,2 võrra suurem kui esisilbi oma. Samas on

²⁷⁸ Üksikud eri viisitüüpidest pärinevad viisiread, mis kattuvad omavahel meloodialiikumise poolest (nt 3R ja 3(2) esirida, 5R ja 5(2) esirida), loeti analüüsi tarbeks üheks viisireaks.

viisirea lõpus meloodiliste rõhkude väärtused peaaegu võrdsed, erinedes üksteisest ainult 0,1–0,2 võrra – sellelaadset tasakaalu ei esine üheski teises viisis. Teiseks erandiks on viisitüübi 1R(2) esirida, kus varieeritakse ka tõusvat viisikäiku, kuid viimast võib väheste näidete tõttu pidada küllalt erandlikuks nähtuseks.

Tabel 22. Meloodiliste rõhkude väärtused Karksi viisitüüpide ja nende alaversioonide põhikuju 6.–8. positsioonil, arvatuna Thomasseni (1982) mudeli järgi. 2-realiste viisitüüpide puhul on mõlema viisirea kohta toodud eraldi andmed. Paksus kirjas on märgitud tugevamad meloodilised rõhud. “Varieerumine” näitab, kas viisi põhikuju muudeti rea lõpus paikneva 3-silbilise sõna puhul või mitte, “viisikäik” aga 6.–8. positsioonile vastavat põhikuju viisikäiku heliastmete numbritega, alates alumisest tugihelist.

viisitüüp	positsioonid			varieerumine	viisikäik
	6	7	8		
1R(2)-1	0,2	1,1	0,7	var	1-5-2
1R(2)-2	0	0	2	ei	0-0-5
2(2)-1	0	1,7	0,3	var	2-1-2
2(2)-2	0	2	0	var	1-0-0
3R, 3(2)-1	0,7	1,2	0,3	var	1-0-2
3(2)-2	0,7	1,5	0	var	1-0-0
4.2(2)-1	1	0	0	ei	0-0-0
4.2(2)-2	0,5	0	0	ei	0-0-0
4.3A(2)-1	1	1,5	0	var	1-0-0
4.3A(2)-2	0,7	1,5	0	var	1-0-0
4.3B-1	0,9	1,1	0,7	ei	1-2-0
4.3B-2	1	0	0	ei	0-0-0
4R	1	1,2	1,1	ei	1-0-2
5(2)-1, 5R	0,6	1	1,5	ei	0-1-2
5(2)-2	0	0	0	ei	0-0-0
6R	0	2	0	ei	0-4-3
7.1(2)-1	0,9	1,1	0,9	ei	2-3-1
7.1(2)-2	1,2	0	0	ei	0-0-0
7.1(2)-1	0,9	1,1	0,9	ei	2-3-1
7.1(2)-2	1	0	0	ei	0-0-0
10R(2)-1	0,7	1,5	0	var	1-0-0
10R(2) -2	0,7	1,2	1,1	var	1-0-2
11R(2)-1	0	1,5	1,2	var	5-3-0
11R(2)-2	0	1,5	1,2	var	5-3-0

4.5.4. 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikäikude varieerimise seaduspärasused

Viisirea lõpus asuvate 3-silbiliste sõnade varieerimise kohta Karksi regiviisides saab kokkuvõttes sõnastada järgmise reegli. Kui rea lõpus asuvale 3-silbilisele sõnale vastav põhikuju viisikäik algab laskumisega ning sõna 2. silbile langev meloodiline rõhk on 1. silbi omast suurem rohkem kui 0,2 võrra, siis viis varieerub nii, et 1. silbile vastava noodi meloodiline rõhk saab suurema väärtuse kui 2. silbile vastava noodi oma. Selleks tavaliselt muudetakse 3-silbilisele sõnale vastavat viisikäiku, kõige sagedamini nii, et sõna kaks esisilpi jäävad laulmisel ühele kõrgusele; või harvemini nii, et kõik silbid saavad ühtlaselt laskuva või tasapindse suuna.

Kirjeldatud varieerimise põhjuseks on arvatavasti vajadus viia laskuvat viisikäiku vastavusse 3-silbilise sõna rõhu ja tooniga probleemsetes ridades – ilmselt seetõttu, et viisi põhikuju ja hariliku värsi vahel välja kujunenud prosoodiliste ja muusikaliste tunnuste kooskõla väheneb probleemses värsis. Sageli on sõnarõhk probleemsetes ridades viisi põhikuju rõhkude suhtes mõnevõrra paigast nihkunud ning tema asukoht raskemini tajutav, ka silpide kestused võivad olla meetrumi mõjul ühtlustunud (vt Ross, Lehist 2001). Sel juhul arvatavasti kasvab helikõrguse tähtsus keelelise info edastamisel ning laskuvat viisikäiku püütakse sobitada sõna rõhuliste silpide asukoha ja tooniga. Anaaloogiline varieerimine puudub tõusva algusega viisikäikudes arvatavasti sellepärast, et sõnaalgusele vastav tõusev viisikäik kuulub pigem fraasi tasandile või muusikalisele tasandile ega saa sattuda vastuollu sõna tooniga, seega ei saa tekitada traditsiooni tundvates lauljates-kuulajates muljet, et sõnad on valesti hääldatud või nende alguskohad paigast nihutatud.

Lühikese ja pika algussilbiga 3-silbiliste sõnade puhul eelistatud ja välditud laskumiskontuurid erinevad teineteisest eelkõige laskumiskoha asukoha poolest, rõhutades selle kaudu sõnade prosoodilise ehituse erinevust. Erisuguse algussilbiga sõnade prosoodilised erinevused peegelduvad kõige selgemini kontuuride 1-1-0 ja 1-0-0 kaudu, millest esimene üldistab lühikese, teine pika algussilbiga 3-silbilise sõna puhul eelistatud laskumiskontuure. Esimesele kontuurile vastavad meloodilised rõhud on (x)-0-1, teisele kõverale vastavad meloodilised rõhud on (x)-1-0. Kõverate erinevus toob üldistatud kujul esile lühikese ja pika algussilbiga sõnade tooni ja silpide rõhusuhete vastanduse. Lühikese algussilbiga sõna on I vältes, mille puhul tooni haripunkt asub 1. silbi lõpul, seetõttu ka järgnev rõhutu 2. silp algab suhteliselt kõrge hääletooniga. Viisikontuuris markeerib niisugust tooni liikumist 1. ja 2. noodi võrdne kõrgus, 2. silbi rõhutut staatust aga meloodilise rõhu puudumine vastaval noodil. Pika algussilbiga sõna puhul regilaulus ei saa otseselt kõnelda vältest, kuid siinse analüüsi tulemuste põhjal võib sellele vastava viisikäigu tunnuseid mõnevõrra seostada III vältes sõna prosoodiliste omadustega. III vältes sõna meloodia haripunkt on 1. silbi algul, selle kestel hääletoon laskub ja 2. silp algab

madalalt. III vältes sõna 2. silpi võib vaadelda kui kaasrõhulist silpi, mis alustab uue kõnetakti algust. Pika algussilbiga sõnade laulmisel eelistatud viisikontuuris meenutab III vältes sõnale iseloomulikke tunnuseid meloodia laskumine 1. ja 2. noodi vahel ning 2. noodile langev meloodiline rõhk.

4.6. Peatüki kokkuvõte

4.6.1. Viisivariatsioonidega seotud probleemistik

Töö viimases peatükis vaadeldakse prosoodiliste tunnuste ja viisiliikumise omavahelisi seoseid regilaulus, eesmärgiga avastada värsiehitusest tingitud viisivariatsioonide loomise ühiseid seaduspärasusi erinevates viisides. Värsiehituse ja viisiliikumise omavahelist seotust tõendab viisi meloodiliselt rõhuliste helide sage asetsemine värsirea rõhulistel silpidel nii viisi põhikujus kui selle variatsioonides (tabel 21).

Peatüki algul antakse lühike ülevaade regilaulu viisivariatsioonide probleemistikust. Värsiehituse muutustest tingitud rütmi varieerumisele regilaulus hakkasid rahvaviiside kogujad ja uurijad tähelepanu pöörama alates skansiooni-probleemi tekkimisest 20. saj. esimesel poolel (vt III pt), kuid viisikontuuri varieerumise küsimused jõudsid Eesti teadusse 20. saj. teisel poolel. Nüüdseks on kindlaks tehtud, et viisi varieerimine erineva värsiehitusega ridades sõltub teatud määral nii lauluteksti ja -viisi ehitusest kui laulutraditsioonis väljakujunenud lauliku isikupärasest väljenduslaadist (Lippus 1977b, Kolk 1984, Oras 2004, Särg 2004a). Peamine võte viisi sobitamiseks värsiehitusega on sõnarõhkude ja viisi kontekstis rõhulisena tajutavate helide kokku viimine. Siiski on jäänud selgusetuks, miks eri viisid varieeruvad erinevalt.

Töös otsitakse vastust küsimusele, kas ja miks mõjutab regiviisi varieerimist või varieerimata jätmist eri värsiehitusega ridade laulmisel viisi põhikuju kontuur. Viisivariatsiooni käsitletakse kui samadele silbipositsioonidele vastavate helirea struktuursete helide erinemist või viisirea meetriliste üksuste arvu muutumist viisikordustes, võrreldes viisi põhikujuga. Viiside varieerimise seaduspärasusi sõltuvalt viisikontuurist ja värsiehitusest uuriti kõigepealt kahe viisitüübi piires, viimaste võrdlemise põhjal loodud hüpoteese kontrollitakse suurema uurimismaterjali põhjal. Lähemalt analüüsiti, kuidas viisi varieerumist mõjutavad 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikontuuride kuju ja meloodiliste rõhkude väärtused.

4.6.2. Kahe viisitüübi varieerimise võrdlus

Viisi- ja värsiehitusest sõltuva viisivariaabluse seaduspärasuste leidmiseks võeti ette kahte eri viisitüüpi kuuluvate regilaulude varieerimise võrdlus. Eeldati, et kui ühesuguse värsiehitusega ridu varieeritakse eri viisides põhimõtteliselt erinevalt, siis tõenäoliselt on selle üheks põhjuseks viisi enda ehitus. Uuritavad viisitüübid koosnevad 1-realisest viisireast ja refräänist ning kuuluvad regi-viiside vanemasse, tööde ja tavandite juures kasutatud viiside kihistusse; neid märgitakse töö autori koostatud Karksi viisitüpoloogia põhjal tähistega 3R ja 4R (Särg 1998: 48–52, 2001). Esimesest viisitüübist valiti 204 ja teisest 484 laulurida – see kogum hõlmab põhiosa kogu mõlemast viisitüübist jäädvustatud materjalist (tüübist 4R jäeti välja mõningaid korduvaid lühikesi variante, viisitüüpi 3R täiendati selle põhikujule vastavate viisiridadega sarnasest tüübist 3(2)). Viisid on üles kirjutatud ja helisalvestatud 14 laulikult aastail 1908–1971, suurema osa neist on esitanud Karksi regilaulutraditsiooni suurepärane tundja Kadri Kukk.

Värsiehituse ja viisivariatsioonide täpsemate seoste leidmisel lähtuti osaliselt eelnevast uurimusest vt (Särg 2004a). Uurimismaterjali hulgast eraldati probleemsed read ning liigitati teksti värsiehituse põhjal tüüpidesse (2+3+3, 3+2+3, 3+3+2 ja pikad värsid). Värsiehituse määramiseks kaheksast enama silbiarvuga värssides kasutati nn. ühtlustamisreegleid, mille töö autor on koostanud koos viisiga jäädvustatud laulude põhjal. Need statistilised reeglid näitavad, millistel juhtudel rida pikeneb laulmisel ühe (harva ka enama) meetrilise ühiku võrra ja millistel juhtudel see ühtlustatakse 8 meetrilise üksuse pikkuseks reaks. Rea pikenemine sõltub selle täpsemast struktuurist, sealjuures on oluline 3-silbiliste sõnade (~silbirühmade) arv ja mõningate silpide pikkus: pikeneda võivad read, kus on üle ühe 3-silbilise sõna (~silbirühma) ning teatud kohal, (mis sõltub lähemalt värsiehitusest,) pikad silbid (vt lisa 6).

Vaadeldi, kas üht tüüpi värsiehitusega probeemsete ridade vahel esineb sarnasusi viisi varieerimisel. Peamise erinevusena tõusis esile, et viisitüübis 4R 3-silbilise sõnaga lõppevaid murtud ridu (2+3+3, 3+2+3) üldiselt ei varieerita, viisitüübis 3R aga varieeritakse. Viisirea varieerimist mõjutab mõlemas viisitüübis 1-silbiline, omaette struktuuri moodustav sõna rea algul, kuid viisitüübiga 4R lauldud värssides esineb niisugust värsiehitust tunduvalt sagedamini. Seega variatsioonid keskenduvad viisitüübis 3R pigem rea lõpuosale, sest varieerimise põhjuseks näikse olevat rea lõpul asuv 3-silbiline sõna; tüübist 4R aga algusosale, kus varieerimist tingivad peamiselt vastuolud 3. meetrumi-üksusel paikneva rõhulise noodi ja rõhutu silbi vahel, kui rea algul asub 3-silbiline struktuur. Kahte viisitüüpi kuuluvate probleemsete ridade laulmise võrdlus tõi esile, et teistest harvemini varieeritakse 8-silbilisi ridu, sagedamini aga suurema silbiarvuga ridu. Viisitüüp 4R varieerub harvemini (54% juhtudest) ning viisi põhikuju muutub sealjuures vähem; viisitüüp 3R varieerub väga sageli (90% juhtudest) ning põhikuju muutub rohkem.

4.6.3. 3-silbiliste sõnadele vastavate viisikäikude varieerimise põhjusi

Viisitüüpide 3R ja 4R varieerimise võrdlusel leitud keskse erinevuse – nimelt 3-silbiliste sõnadega lõppevate värsside viisi erineva varieerimise – põhjusi uuriti järgnevalt nii nende viisitüüpide endi kui ka suurema uurimismaterjali põhjal. Esiteks vaadeldi, kas 3-silbilise sõna erinevat varieerimist viisitüüpides 3R ja 4R mõjutab sellele sõnale vastava viisikäigu kuju, nagu on näidanud üks eelnevaid uurimusi (Särg 1998: 127–138). Kontrollitav hüpotees ei leidnud esialgu kinnitust, sest mõlemas viisitüübis vastab rea lõpus asuvale 3-silbilisele sõnale ühesugune viisikäik, seega viisikonturi kuju ei mõjuta antud juhul sellele vastava sõna varieerumist. Sama probleemi (kas 3-silbilise sõna varieerimist mõjutab viisikäigu kuju) uuriti võrdluseks ka suuremas laulumeterjalis, kuhu kuulusid 91 Karksi kihelkonna lauluvariandist eraldatud 3-silbilised sõnad, lauldud 24 erineva viisireaga (tabel 19). 3-silbilistele sõnadele vastavad 3-osalised viisikäigud üldistati kontuurideks vastavalt meloodia liikumissuunale, tähistades silpnootide suhtelisi helikõrgusi numbritega 0, 1, 2, alates madalaimast helist. 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikäikude varieerumist analüüsiti, võrreldes viisikontuuride kuju muutusi viisi põhikujuga. Suuremas laulumaterjalis leidis kinnitust asjaolu, et 3-silbilisele sõnale vastava viisikäigu varieerimine on sõltuvuses selle kontuurist ja sõna vältest. Nimelt esmavälte-liste 3-silbiliste sõnade laulmise juures välditakse sõna kokkulangemist viisikontuuridega 1-0-0, 1-0-1 ja veidi vähem ka 2-1-0, eelistatakse aga tasapinnalise ja tõusva algusega viisikontuure 0-0-0, 0-1-0, 0-1-2 ja 1-1-0. Pika esisilbiga 3-silbiliste sõnade kohal asub viisi põhikujus rohkem viisikontuure 0-1-2, 1-0-0 ja 1-0-1 ning pika esisilbiga sõnu varieeritakse laulmisel vähem.

Peamine erinevus lühikese ja pika esisilbiga sõnade laulmisel on viisikäigu laskumiskoht sõnas. Lühikese esisilbiga (I vältel) sõnade puhul eelistatakse viisikontuure, kus laskumine toimub 2. ja 3. silbi kohal ning välditakse laskumist 1. ja 2. silbi kohal, pika esisilbiga sõnade puhul eelistatakse teha laskumine 1. ja 2. silbi kohal. Nagu nähtub siinse töö autori varasemast uurimusest, võib selle erinevuse põhjuseks olla eri vältel 3-silbiliste sõnade erinev toon eesti keeles (Liiv 1961: 488–490, vt 1.3.2), mis ilmneb ka mulgi murdes (Särg 1998: 127–138).

Esialgse uurimise järel ilmnes vastuolu ühelt poolt viisitüüpide 3R ja 4R varieerumises ning teiselt poolt 3-osaliste viisikontuuride muutmise seaduspärasustes – kuigi mõlema viisitüübi põhikujus vastab rea lõpus 3-silbilisele sõnale ühesugune kõver, tingib see varieerimist viisitüübis 3R, kuid mitte viisitüübis 4R. Teisisõnu, vastuseta jääb küsimus, miks lühikese algussilbiga 3-silbiliste sõnade varieerimise seaduspärasus – muuta põhikujus esinevat viisikontuuri 1-0-1 – ei kehti viisitüübis 4R. Oletatavaks vastuseks oli, et 3-silbilise sõna varieerimisele avaldavad lisaks viisikäigu kujule mõju ka silpidele vastavate meloodiliste rõhkude väärtused.

Et kindlaks teha, kas värsi lõpus asuva 3-silbilise sõna varieerimisele avaldavad mõju ka silpidele vastavad meloodilised rõhud, arvatati viimaste väärtused viisitüüpides 3R ja 4R ning suuremas Karksi kihelkonnast pärinevas materjalis (tabelid 21, 22). Ilmnes, et 3-silbilise sõna varieerimisele avaldab otsest mõju 6. ja 7. üksusel asuvate meloodiliste rõhkude väärtuste vahe (tabel 22). Reeglina varieeruvad ainult need rea lõpus paiknevad 3-liikmelised laskuvad viisikäigud, kus 7. noodi meloodiline rõhk on tunduvalt suurem (jäädes vahemikku 0,5–2) kui 6. noodi oma. Reeglina ei varieeru need rea lõpus paiknevad 3-liikmelised viisikäigud, kus 7. noodi meloodiline rõhk ei ole oluliselt suurem (mitte rohkem kui 0,2 võrra) kui 6. noodi oma. Nimetatud reeglid kehtivad ainult laskuva algussuunaga kõverates.

Viisirea lõpus asuvate 3-silbiliste sõnade varieerimise kohta Karksi regiivisides sõnastati eelnevalt toodud seaduspärasuste ühendamisel järgmine reegel. Kui viisirea lõpus asuvale 3-silbilise sõnale vastav viisikäik algab põhikujus laskuva liikumisega ja selle 1. silbile vastava noodi meloodiline rõhk on tunduvalt väiksem (rohkem kui 0,2 võrra), kui 2. silbile vastava noodi meloodiline rõhk, siis viisi varieeritakse nii, et 1. silbi meloodiline rõhk saab suurema väärtuse kui 2. silbi oma. Selleks tavaliselt muudetakse 3-silbilisele sõnale vastavat viisikäiku, – kõige sagedamini nii, et sõna kaks esisilpi jäävad laulmisel ühekõrgusele; või harvemini nii, et kõik silbid saavad ühtlaselt laskuva või tasapindse suuna.

Kirjeldatud varieerimise põhjuseks on arvatavasti vajadus viia laskuvat viisikäiku vastavusse 3-silbilise sõna rõhu ja tooniga probleemsetes ridades – ilmselt seetõttu, et viisi põhikuju ja hariliku värsi vahel välja kujunenud prosoodiliste ja muusikaliste tunnuste kooskõla on seal vähenenud. Sageli on sõna-rõhk probleemsetes ridades viisi põhikuju rõhkude suhtes mõnevõrra paigast nihkunud ning tema asukoht raskemini tajutav, ka silpide kestused võivad olla meetrumi mõjul ühtlustunud (vt Ross, Lehist 2001). Sel juhul arvatavasti kasvab helikõrguse tähtsus keelelise info edastamisel ning laskuva viisikäigu kontuuri ja meloodilisi rõhke püütakse kokku sobitada sõna tooni ja rõhuliste silpide asukohaga. Lühikese ja pika algussilbiga 3-silbiliste sõnade puhul eelistatud ja välditud laskumiskontuurid erinevad teineteisest eelkõige viisi laskumiskoha asukoha poolest, rõhutades selle kaudu sõnade fonoloogilist erinevust. Lühikese algussilbiga ehk I vältes sõnade puhul eelistatud viisikontuur toob esile hääletooni suhteliselt vähese laskumise 1. ja 2. silbi vahel ning meloodilise rõhu puudumine kontuuri teisel noodil vastab 2. silbi rõhutule staatusele. Pika algussilbiga sõnade puhul regilaulus ei saa otseselt kõnelda vältest, kuid sinse analüüsi tulemuste põhjal vastab nende puhul eelistatud viisikontuur mõnevõrra III vältes sõnade prosoodilistele omadustele. III vältes sõna esisilp on (üli)pikk ja selle meloodia haripunkt asub 1. silbi algul; silbi kestel hääletoon laskub. 2. silp algab madala hääletooniga ja kõne rütmilises kontekstis võib see sageli esineda kui kaasrõhuline silp, mis alustab uut kõnetakti. Pika algussilbiga sõnade puhul eelistatud viisikontuuris meenutab III-

vältelisele sõnale omast tooni viisikontuuri laskumine 1. ja 2. silbi vahel, 2. silbile langevat kaasrõhku aga meloodiline rõhk viisikontuuri 2. noodil.

Kokkuvõttes, viiside varieerimise analüüs tõi ilmsiks värsiehituse, sealhulgas silbipikkuse (ja sellega seostuva välte) mõju regivärsilise rea pikene-misele ja meloodiakontuuri muutustele. (1) Esiteks saime teada, et Karksi regi-värsside hulgas esinevatel 9 meetrilise ühiku pikkuselt (harva ka pikemalt) lauldud ridadel on spetsiifiline värsiehitus, mis lubab neid vaadelda eraldi värsiehituse tüübina harilike ridade ja murtud ridade kõrval. Need on kaheksast enama silbiarvuga värsid, kus leidub üle ühe 3-silbilise sõna (~silbirühma) ning kus teatud positsioonis paiknevad pikad silbid. (2) Teiseks, laulmisel varieeri-takse viisi probleemsetes ridades vastavalt sellele, kui suured vastuolud ilmnevad viisi meloodiliste tunnuste ja sõna prosoodiliste tunnuste vahel, kusjuures eriti laskuva algusega viisikäikudes osutub oluliseks (a) meloodiliste rõhkude ja sõnarõhkude vastavus, kuid ilmselt ka (b) viisikontuuri ja sõnade tooni vastavus. Seega 3-silbilist sõna eelistatakse laulda kas sellise meloodiaga, mis meenutab välteopositsiooni seisukohalt sõna enda tooni ja markeerib kaasrõhu asukohta; või sellise meloodiaga, mis ei meenuta üldse sõna tooni (tõusev viisikäik); kuid mitte niisuguse meloodiaga, mis markeerib teistsuguse vältega sõna prosoodilisi omadusi.

5. KOKKUVÕTE

Siinse töö eesmärk on analüüsida eesti keele prosoodiast lähtuvalt regilaulu poeetilise ja muusikalise struktuuri omavahelisi seoseid ning vastava küsimusteringi uurimist Eestis ajal, mil regilaul oli veel suulises traditsioonis üldiselt kasutusel. Vaatluse alla on võetud tänapäeval küllalt vähetuntud küsimused: eesti keele prosoodia ja regilaulu vanem uurimislugu ning kõneprosoodiast sõltuvad laulude traditsioonipärase esitusega seotud küsimused – silpide rõhutamine ja viiside varieerimine laulmisel.

Töö koosneb sissejuhatast (I pt), töö põhiosast (II–IV pt), kokkuvõttest, kasutatud kirjanduse nimekirjast ja ingliskeelsest kokkuvõttest, millele järgnevad lisad. Edaspidi tutvustatakse uurimuse sisu osade kaupa.

5.1. Töö problemaatika ja ülesehitus

I peatükiks on sissejuhatus, kus tutvustatakse töö problemaatikat, metoodikat, ülesehitust, uurimismaterjali ja mõisteid. II peatükis analüüsitakse eesti keele prosoodia varasemat uurimist ning esimesi katseid seostada seda regilaulu ehitusega 17.–19. sajandil. III peatükis on vaatluse all regilaulu rütmi küsimused, mida hakati 1920–30. aastatel nimetama skansiooniprobleemiks. IV peatüki huviobjektiks on värsiehitusest tingitud viisivariatsioonide loomise seaduspärasused, keskendudes 3-silbiliste sõnade puhul toimuvatele muudatustele. Lisades on näiteid uuritud lauludest ja suuremad tabelid.

Tööd läbivaks üldiseks küsimuseks on, kuidas eesti keele prosoodia ilmneb suhtes selle keele erinevate kasutajatega. Lähemalt analüüsitakse, missugusena nähtuvad prosoodia ja regilaulu omadused suhtes n-ö teoreetikute ja praktikutega: mineviku kirjutiste kaudu selgub, millisena tunnetasid eestikeelse kõne ja regilaulu helilisi omadusi baltisaksa ja eesti päritolu keeleteadurid ajal, mil kumbki neist ei olnud veel teadusliku täpsusega kirjeldatud; teksti ja viisi vastavuste kaudu regilaulude esituses ilmneb, kuidas keele prosoodia ja muusika omadusi kooskõlastasid eesti päritolu regilaulikud.

Autori üldine vaateviis pärineb etnomusikoloogiast – see on teadus igasuguse muusika uurimiseks suhtes oma loojate ja kasutajatega, arvestades nende ajaloolist, kultuurilist ja sotsiaalset konteksti. Etnomusikoloogia on tekkinud ajalooliselt eelkõige ilma teooriata suuliste muusikakultuuride käsitlemiseks. Siinses töös keskendutakse regilaulu uurimisele seda kandva keele – eesti keele – kontekstis, vaadeldes nii keelt kui laulu kultuuriloo taustal. Iga nähtusteringi valgustamisel on vaatenurk valitud vastavalt küsimuse iseloomule: pikema ajaloo probleemide puhul on rohkem tähelepanu pööratud uurimisloole, uuemate küsimuste puhul on keskendutud lahendusteede otsimisele.

Eesti keele prosoodia, regilaulude poeetika ja muusika põhimõistete tutvustamisel pööratakse tähelepanu nimetatud valdkondade terminite ja nähtuste omavahelisele vastavusele. Käsitluses hoitakse teoreetilise analüüsi tasandil lahus viisi ja teksti ehitust, kuid arvestatakse nende koostoimet nii laulu esitamisel kui tajumisel. Lühidalt selgitatakse heli füüsikaliste tunnuste ja nende tajumisega seotud üldisi mõisteid (kestus, helikõrgus, intensiivsus, valjus, rõhk, rütm, meetrum) ning nende ilminguid keeles (silp, sõnarõhk, silbipikkus, värde, prosoodiline rütm, toon, intonatsioon, kõnetakt, fraas), regilaulu tekstis (positsioon, värsirõhk, värsimõõt, värss) ja viisis (meetiline üksus, meloodia, rütm, viisi põhikuju, viisirida). Tutvustatakse ka suulise laulukultuuri käsitlemises olulisi, folkloristikas kasutatavaid mõisteid (variant, tüüp, põhikuju).

Prosoodia alla kuuluvad kõnelõikude kestusega ning hääle kõrguse ja valjusega seoses olevad nähtused. Eesti keele prosoodia tutvustamisel lähtutakse nende autorite seisukohtadest, kes toetuvad eksperimentaalse foneetika andmetele (Ross, Lehiste 2001; Eek, Meister 2003–2004).

Regilaul ehk regivärsiline rahvalaul piiritletakse eelkõige teksti põhjal kui muistsesse läänemeresoome runolaulutraditsiooni kuuluv eesti rahvalaulude kihistus, mille põhitunnused on parallelism, algriim, regivärsimõõt (mis on lähedane kalevalavärsi mõõdule) ning teatud traditsiooniliste teemade ja vormelite ring (vrd Sarv, M. 2000).

Kõne, regilaulu poeetilise teksti ja viisi ajalise struktuuri jaotusühikuks on silp. Kõrgema tasandi struktuuriüksuseks regilaulus on laulurida, mille moodustavad värss ja viisirida; oma koht poolest struktuurses hierarhias on see võrreldav fraasiga keeles. Vastavalt statistilistele regilaulureeglitele koosneb laulurida keskmiselt 8 silbist, mis jagunevad tavaliselt kahekaupa tugeva üksusega algavatesse meetrumirühmadesse, mis on võrreldavad kõnetaktiga keeles. Sobivuse tugevasse või nõrka meetrumipositsiooni määravad silbi rõhulisus ja pikkus. Värsiehituse järgi eristatakse siinses töös harilikud read, kus silbid jagunevad reeglipäraselt värsirea 8 positsioonile ning mitmesilbilised sõnad algavad meetriliselt tugevatelt positsioonidelt, ning teistsuguste omadustega probleemsed read (murtud värsid, pikad värsid, lühikesed värsid).

Uurimisobjektiks ja -materjaliks on eesti keele prosoodiat ja/või regilaulu puudutavad kirjutised ning Eesti Rahvaluule Arhiivis säilitatavad, eelkõige helisalvestatud regilaulud Karksi kihelkonnast, kogutud aastail 1908–1975 regilaulutraditsiooni headelt tundjatelt, kes olid selle õppinud elavast suulisest pärimusest. Ajalooline Karksi kihelkond asus Lõuna-Eestis Mulgimaal vastu Läti piiri, tema pindala oli 322 km² ja elanikkond 1881. a. 7500 inimest, tänapäeval sellele piirkonnale vastavas Karksi vallas oli 2002. a. 4500 elanikku. Karksi kuulus Alistegunde muinaskihelkonda ning seal on olnud püsiv asustus meie ajaarvamise algusest saadik (1.–5. saj.). Uurijad nimetavad Karksi elanikkonna konservatiivset meelelaadi ja traditsioonide hoidmist (Tampere 1941a: 7, 10), aga ka mitmetelt naaberaladelt saadud mõjutusi (Pajusalu 1996).

5.2. Eesti prosoodia uurimislugu

II peatükis antakse ülevaade eesti prosoodia teaduslikust uurimisest 17.–19. sajandil, hõlmates perioodi kirjakeele algusest kuni eesti rahvusliku keeleteaduse kujunemiseni. Materjal esitatakse ajaliselt järjestatuna autorite kaupa, keskendudes kolme rõhulisuse astme ja välte avastamisele ning esimestele kirjutistele regilauluvormist. Töös arutletakse ka, kuidas olid prosoodia käsitlemisega seotud uurijate keeleline taust ja kasutatud kirjaviis, tuginedes ka Arnold Kase uurimustele (Kask 1958a, 1970).

Esimesed eesti keeleteadlased olid võõramaalased, kes vaatlesid eesti keele prosoodilist süsteemi indoeuroopa keelte põhjal välja kujunenud malli järgi. Prosoodia uurimislöös eristuvad kaks vaadete süsteemi, millega on olnud vastavuses *vana* ja *uus kirjaviis*. Nende nimetuste eeskujul võetakse siinses töös kasutusele ka mõisted *vana* ja *uus prosoodiakäsitlus*, mille arengut vaadeldakse kolme ajavahemiku jooksul: (1) esimesel perioodil valitses uurijate seas eetiline (vaadeldava kultuuri suhtes väljaspool asuv) vaatepunkt ja vana prosoodiakäsitlus (17.–18. saj.), (2) teise perioodi jooksul hakkas vaateviis muutuma (18. saj.–19. saj. algupool), (3) uus prosoodiakäsitlus kujunes välja kolmanda perioodi lõpuks, mil sai valitsevaks eemiline (kultuurisisene) vaatepunkt (19. saj. lõpupool).

Vana prosoodiakäsitluse esindajad arvasid omaaegsete teoreetiliste teadmiste, kuid võib-olla ka saksa keelest lähtuva kuulamiskogemuse põhjal, et sõnarõhuga kaasneb pikendus, mistõttu kõiki eestikeelsete sõnade esisilpe peeti pikkadeks. Leksikaalse rõhu asumine sõna algussilbil on olnud ilmselt teada enne, kui seda kirjeldab esimeses eesti keele grammatikas Heinrich Stahl (1637). Kaasrõhu märkamist võib oletada juba 17. saj. ortograafia põhjal, kuid selle teadvustab selgelt Jacob J. A. Hirschhausen (1827). Sõnarõhu korreelaadina nimetatakse esimestes grammatikates hääletooni kõrgendust (Stahl 1637, Gutsclaff 1648), kuid alates Heinrich Gösekenist (1660) ka kestust. Otto Wilhelm Masing (1821) kirjeldab rõhutamist kui suuremat jõupingutust.

Pearõhulise silbi vokaalis ja sellele järgnevas klusiilis, võib-olla ka mõningate järgsilpide konsonandis eristatakse 17. saj. alguseks kaht kestusopositsiooni, muudes konsonantides aga tavaliselt mitte ühtegi (Stahl 1637, Gutsclaff 1648). II ja III välte vastandus vokaalides ja klusiilides ning lühikese ja pika helilise konsonandi vastandus pearõhulise silbi vokaali järel teadvustatakse 18. saj. esimeseks pooleks (Hornung 1693, Helle 1732), pidades nende põhjustajaks kuni 19. sajandini peamiselt hääletooni ja rõhutamist. Eesti soost uurijate tegevus on osutunud määravaks vältesüsteemi avastamisel, sest esimene oletatav kolme välte märkimine kirjas leidub katoliku käsiraamatus “Agenda Parva” (1622), mille eestikeelse osa tõlkijaks peetakse lõuna-eesti päritoluga inimest, ning esimene kolme välte süsteemne kirjeldaja vokaalides on eesti soost Masing (1824). Masing märgib kõiki kolme vältet ning toob esile kestuse osatähtsuse nii vokaalide kui konsonantide vältetes.

Vana prosoodiakäsitluse esindajad pidasid pikaks ja kinniseks ka I vältes sõna esisilpi. Siinses töös kujunes baltisakslaste 17.–19. saj. jooksul kirjutatud keealaste arutluste põhjal hüpotees, et nende autorid mitte ainult ei kirjutanud, vaid ka tajusid I vältes sõnade esisilpi pika ja kinnisena, sest määrasid silbipiiri kuuldeliselt tahapoole, võrreldes tänapäevaste seisukohtadega – esisilbi hulka jäi osa järgnevast konsonandist, mida tajuti sõna lõpuvokaali arvelt pikemana (geminaadina). Esimene, kes kirjeldas I vältes sõna esisilpi lahtise ja lühikesena, oli Masing (1820), kuid seostades tolleaegse keeleteaduse eeskujul silbi pikkuse ja rõhulisuse, nimetas ta seda silpi rõhutuks. Friedrich Heller (1822b) kinnitas esimesena, et I vältes sõnade sees on üksikkonsonant.

Uue prosoodiakäsitluse ja kirjaviisi loojaks on Eduard Ahrens (1853), kes soome keele eeskujul lahutas sõnarõhu ja kestuse ning väitis, et eesti keeles esineb lühike lahtine pearõhuline silp sellele järgneva ühekordse konsonandiga. Need vaated annavad võimaluse sõna esisilbi pikkust arvestava kolme välte käsitluse tekkimiseks, mille loovad peaaegu üheaegselt Mihkel Veske (1873) ja Nikolai Nolcken (1873). Lisaks Veskele 19. saj. teisel poolel tegevusse asunud eesti päritolu uurijad, esimese eestikeelse grammatika autor Karl A. Hermann (1884) ja Ado Grenzstein peavad välde eristamisel olulisemaks häälikute kestust; võõra päritoluga uurijad (19. saj. teise poole suurima grammatika autor Wiedemann 1875) aga hääletooni tunnuseid. Hääletooni erivärtelistes sõnades kirjeldab põhjalikult pastor Nikolai Nolcken (1876, 1879), teise silbi suhtelisele pikkusele I või II vältes sõnades osutab Dimitri von Mewes.

Regilaulu värsimõõdu seaduspärasuste teadvustamine kulges seoses keele prosoodiliste tunnuste avastamisega. Esimesed märged eesti poeetika kohta puudutasid kirikulaulud tõlkeid (Salemann jt 1656). Kuni 19. saj. keskpaigani (ja kohati kauemgi) püsinud veendumus kõigi eestikeelsete sõnade esisilpide võrdsest pikkusest ei võimaldanud märgata nende vastandust kvantiteedi põhjal. Kui esimene eesti keeleteadlane Masing (1820) avastas eesti keeles pika ja lühikese algussilbi prosoodilise vastanduse ning pööras tähelepanu ka (regilaulus tegelikult kasutatud) võimalusele, et lühike algussilp võib poeetilises tekstis paikneda meetriliselt nõrgas positsioonis, ei leidnud tema seisukohad toetust. Kõigi esisilpide võrdseks pidamise tõttu ei avastanud isegi 1840. aastatel prosoodiat uurinud Faehlmann eesti rahvalauludest pikkade ja lühikeste esisilpide vaheldust – hoolimata sellest, et ta tundis soome-karjala runovärsimõõdu ehitust.

Ka pärast prosoodiliselt vastanduva lühikese ja pika algussilbi teaduslikult pädevat kirjeldamist (Ahrens 1853) ei rakendatud neid teadmisi regilaulu-uurimuses (Schultz-Bertram 1860, Bergmann 1878a). Üheks põhjuseks oli siin juba varem välja kujunenud teaduslik traditsioon pidada regilaulu värsimõõdu aluseks sõnarõhke. Teiseks põhjuseks võis olla regilaulu murtud ridade skandeeriva esitusviisi vähenenud levik ja eksimused kvantiteedireeglite vastu, mis ei võimaldanud seostada tajutavaid meetrilisi rõhke ja rõhutusi silpide pikkusega. Lühikese ja pika pearõhulise silbi paigutuse seaduspärasused regilaulus avastas

soome uurija Julius Krohn (1902). Eesti regivärsiuurimisse tõid murrangu Helsingis õppinud Johannes Aaviku kirjutised, millest tuleb juttu seoses skansiooniprobleemiga III peatükis.

5.3. Skansiooniprobleem: ajalooline ja loodusteaduslik käsitlus

III peatükis käsitletakse rõhusuhteid eesti regilaulureas ehk skansiooniprobleemi nime all arutlusele tulnud teemaderingi. Skansiooniprobleem on eesti teadusloos 1920. aastatel esile kerkinud küsimus, kas regilaulu murtud värsside esitusel valitsevad (või peaksid valitsema) sõnarõhud või meetrilised rõhud.

Diskussiooni ajendas Johannes Aavik (1913, 1914, 1924 jm), kes avaldas esimesena eesti keeles regivärsimõõdu vältelist komponenti tutvustavad reeglid ning propageeris regivärsiliste laulutekstide lugemist nii, et meetrilised rõhud oleksid tajutavad – *skandeerimist*. Skandeeriva esituse puhul jäävad murtud ridades sõnade lühikesed pearõhulised silbid tajutava rõhuta, mis asetuvad hoopis meetriliselt tugevatel positsioonidel paiknevatele järgsilpidele. Küsimuse elav arutelu näitab muuhulgas ka seda, et rõhu asukoht eesti keeles oli selle kõnelejatele keske tähtsusega.

Oma algjärgus üsna subjektiivsetel väidetel põhinev diskussioon pani aluse eesti regilaulu värsiehituse, keele ja laulmise seoste põhjalikule uurimisele (Zeiger 1926, 1934; Paukson 1930; Anderson 1935; Tampere 1934, 1937). Ilmnes, et skansiooniprobleemil ei pruugi olla ühest lahendust, sest regilaulu-traditsioonis tuli ette mitmesugust rõhutamist (Paukson 1930), ning kuulajate subjektiivsed arvamused laulurea rõhusuhete kohta ei tarvitsenud olla ühesugused, sest tajutav rõhk moodustub mitmest komponendist (Tampere 1934, 1937). Skansiooni käsitleti eelkõige kui laulja rõhutamismaneeeri kuulaja arvamuses.

Siinses töös määratleti skansioon kui regilaulu murtud värsside esitusviis, mille puhul eestlasest kuulaja (või esitaja) arvates domineerivad meetriliselt tugevatele positsioonidele langevad rõhud.

Seoses skansiooniprobleemiga on teadlased püüdnud ka määrata, missugune rõhu korrelaat ehk moodustaja mõjutab kõige enam regilaulureas tajutava rõhu kujunemist. Tampere (1937) oletas, et rõhkude kujunemisele avaldavad mõju nii tooniline kui temporaalne komponent, kuid tajutav rõhk sõltub kõige enam esituse dünaamikast. Selle väite pani hiljem kahtluse alla Urve Lippus (1977a), kes tegi akustiliste mõõtmiste abil kindlaks, et harilikes ridades ei lange tugevamad dünaamilised rõhud alati kokku meetriliselt rõhulistel positsioonidel asuvate tajutavate rõhkudega.

Siinse töö käigus tehti kaks katset, eesmärgiga määrata skansiooni objektiivne olemasolu (või puudumine) kuulajate taju põhjal ning skansiooni füüsika-

lised tunnused rõhu moodustajate väärtuste põhjal. Selleks tehti kõigepealt tajukatse, kus mängiti regilaulude helisalvestustest eraldatud 67 murtud rida üliõpilastest koosnevale katseisikute rühmale ning lasti neil otsustada, kas ridades valitsevad pigem sõnarõhud või meetrilised rõhud. Saadud tulemuste alusel jagati uurimismaterjal edaspidi kolme ossa, mida nimetati skandeeritud, sõnarõhulised ja rõhutamata (s.t erinevalt hinnatud) laulud (vt tabel 3). Laulikute rõhutamismaneer laulu vältel oli suhteliselt püsiv.

Nii skandeeritud, sõnarõhuliste kui rõhutamata laulude seast valiti edasise analüüsi jaoks murtud värsid, lisades võrdlemiseks harilikke ridu samadest lauludest, ühtekokku uuriti 161 lauldud rida. Tajutavate rõhkude moodustumist analüüsiti rõhu nelja korrelaadi ehk moodustaja põhjal: suunamuutus viisiliikumises (meloodiline rõhk), kõrgem heli viisis (tooniline rõhk), suurem intensiivsus (dünaamiline rõhk), suurem kestus (temporaalne rõhk). Meloodilise ja toonilise rõhu näitajad arvestati välja töö autori tehtud kuuldeliste noodistuste põhjal, võttes esimese puhul aluseks Thomasseni (1982) meloodilise rõhu arvutamise mudeli ja teise puhul suhtelise helikõrguse, lugedes pooltoonide kaupa alumisest tugihelist. Dünaamiline ja temporaalne rõhk määrati akustilise mõõtmise abil programmidega CSL 4300 ja Multi-Speech 3700. Dünaamilise rõhu näitaja määrati detsibellides, arvestades iga viisirea piires suhtelise intensiivsuse kõige tugevama heli suhtes, temporaaalse rõhu näitajaks aga võeti akustiliselt mõõdetud silbipikkused detsisekundites.

Katsetulemustest (joonistel 19–32) selgus, et regilaulus kuuldavate rõhkude tajumine on seotud nii viisi ehitusega kui lauliku esituslaadiga. Kolm tajukatses ilmnenu regilaulu murtud ridade rõhutamislaadi (skandeeritud, sõnarõhuline ja rõhutamata), kajastuvad ka rõhkude füüsikaliste näitajate iseloomus.

Skansiooni olemasolu või puudumise otsustavaks eristajaks ühesuguse viisiga esitatud murtud ridades osutub dünaamiline rõhk (tabel 14). Siinsete uurimistulemuste kitsastes piires ilmneb ka, et skansioon laulus sõltub vähemalt osaliselt viisi ehitusest: see esineb viisides, mille põhikuju 5. noodil asuvad rea kontekstis tugev meloodiline ja tooniline rõhk (kõrge noot, mille peal meloodia liikumine muutub), kuid selle tegelik ilmumine sõltub laulja häälekasutuse maneerist (tabel 14). Katses kasutatud teistsuguse ehitusega viisides skansiooni ei tekkinud. Harilikes ridades paiknevate rõhkude kõige stabiilsemaks komponendiks on temporaalne rõhk, mille haripunktid langevad alati kokku tugevate meetrumiüksuste asukohaga (vrd Ross, Lehist 2001). Enamasti langevad tugevatele meetrumiüksustele ka toonilised ja meloodilised rõhud.

Näilisest vastuolust hoolimata olid dünaamilise komponendi osa tajutava rõhu kujunemisel õigesti määranud nii Tampere (1937) kui Lippus (1977a). Harilikes ridades ei tarvitse tõesti dünaamilised rõhud langeda meetriliselt tugevatele üksustele, nagu tegi mõõtmistega kindlaks Lippus (1977a), kuid teised rõhu korrelaadid moodustavad seal siiski tajutavad meetrilised rõhud. Murtud ridades aga sõltuvad tajutavate rõhkude asukohad tõepoolest sellest, kuskohas paikneb dünaamiline rõhk – nagu väitis Tampere (1937). Murtud ridades ehi-

tusega 2+3+3 tajuti viimast sõnarõhku (6. positsioonil) esiletõusvana sel juhul, kui see lauldi tugevama dünaamilise rõhuga kui eelnev silp (5. positsioonil); meetrilist rõhku tajuti esiletõusvana siis, kui nimetatud algussilp lauldi nõrgema dünaamilise rõhuga, kui eelnev silp.

Skandeerimine aga ei tähenda kunagi seda, et laulja rõhutamismaneer jääks murtud ridades samasuguseks kui harilikes ridades. Kõigi vaadeldud lauljate puhul muutus murtud ridade laulmisel rõhkude moodustajate iseloom, võrreldes harilike ridadega, ning eri laulikute skansioon oli oma täpsemate üksikasjade poolest erinev. Näiteks peaaegu kõigis murtud ridades neutraliseerusid silpide kestussuhted ja seega vähenes ilmselt temporaalse mõõtme osa meetrilise rõhu kujundamisel.

Võttes kokku katsete tulemused, on skansioon 2+3+3-tüüpi murtud värsi puhul viisirea kontekstis tooniliselt ja meloodiliselt rõhulise 5. meetrumiüksuse suurem dünaamiline rõhutamine, võrreldes 6. üksusega.

5.4. Värsiehituse ja meloodia seosed regilaulus

IV peatükis vaadeldakse regilauluteksti prosoodiliste tunnuste ja viisiliikumise omavahelisi seoseid, eesmärgiga leida värsiehitusest tingitud viisivariatsioonide loomise seaduspärasusi. Viisi varieerumise küsimused jõudsid eesti teadusse 20. saj. esimesel poolel seoses skansiooniprobleemiga ning pälvisid enam tähelepanu sajandi teisel poolel. Nüüdseks on kindlaks tehtud, et viisi varieerimine erisuguse värsiehitusega ridades sõltub teatud määral lauluteksti ja -viisi ehitusest, aga ka kohalikku laulutraditsiooni järgiva lauliku isikupärasest väljenduslaadist (Lippus 1977b, Kolk 1984, Oras 2004, Särg 2004a). Peamine võte viisi sobitamiseks värsiehitusega on sõnarõhkude ja viisi kontekstis rõhulisea tajutavate helide kokku viimine, kuid siiski on jäänud selgusetuks, miks eri viisid varieeruvad erinevalt.

Viiside varieerimise seaduspärasuste sõltuvust viisikontuurist ja värsiehitusest probleemsetes ridades uuriti kõigepealt kahe Karksi kihelkonna viisitüübi piires: vanemasse regiviiside kihistusse kuuluvates 1-realistes refräänilistes viisitüüpides tähistega 3R ja 4R (näide 3).

Uuritava laulumaterjali hulgast leiti probleemsed read ning liigitati teksti värsiehituse põhjal tüüpidesse (2+3+3, 3+2+3, 3+3+2 ja pikad värsid). Värsiehituse määramiseks kaheksast enama silbiarvuga värssides kasutati nn ühtlustamisreegleid, mille töö autor koostas koos viisiga jäädvustatud laulude põhjal. Need statistilised reeglid näitavad, millistel juhtudel rida pikeneb laulmisel ühe (harva ka enama) meetrilise ühiku võrra ja millistel juhtudel see ühtlustatakse 8 meetrilise üksuse pikkuseks reaks. Rea pikenemine sõltub selle täpsemast struktuurist, sealjuures on oluline 3-silbiliste sõnade (~silbirühmade) arv ja mõningate silpide pikkus. Pikeneda võivad read, kus on üle ühe 3-silbilise sõna (~silbirühma) ning teatud kohas pikad silbid.

64 lauluvariandist pärineva 484 rea võrdlemine tõi esile sarnasusi ja erinevusi, eelkõige torkab silma viisitüübi 3R suurem varieeruvus 3-silbiliste sõnadega lõppevates ridades, võrreldes vähem varieeruva viisitüübiga 4R. Selle põhjal tehti oletus, et varieerimist mõjutab 3-silbilisele sõnale vastava viisikäigu kuju ja meloodiline kontekst.

Järgnevalt vaadeldi eri viisitüüpidega lauldud 91 lauluvariandi põhjal, kuidas mõjutavad viisi varieerumist 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikontuuride kuju ja meloodiliste rõhkude väärtused. 3-silbilistele sõnadele vastavate viisikontuurimuutuste analüüsi tulemused näitavad, et kõige enam varieeruvad laskuva algusega viisikäigud. Peamine erinevus lühikese ja pika esisilbiga 3-silbiliste sõnade laulmisel on viisikäigu laskumiskoht sõnas. Lühikese esisilbiga sõnade puhul eelistatakse viisikontuure, kus laskumine toimub 2. ja 3. silbi vahel või ei toimu üldse (skemaatiliselt 1-1-0, 2-1-0, 0-0-0); ning välditakse laskumist 1. ja 2. silbi vahel (1-0-1, 1-0-0), pika esisilbiga sõnade puhul aga eelistatakse laskumist 1. ja 2. silbi vahel.

Ilmnes ka, et laulurea lõpus paikneva lühikese algussilbiga 3-silbilise sõna varieerimist mõjutavad viisirea 6. ja 7. üksusel ehk sõna esimesel ja teisel silbil asuvate meloodiliste rõhkude väärtused. Tavaliselt varieerub rea lõpus paiknevale 3-silbilisele sõnale vastav viisikäik ainult siis, kui viisirea kontekstis on 7. noodi (sõna teise silbi) meloodiline rõhk tunduvalt suurem (jäädes vahemikku 0,5–2) kui 6. noodi (sõna esisilbi) oma; varieerimise käigus muudetakse nootide rõhusuhted vastupidiseks, nii et 6. noot omandab suurema meloodilise rõhu. Nimetatud viisikäigud ei varieeru, kui 7. noodi meloodiline rõhk ei ole oluliselt suurem (mitte rohkem kui 0,2 võrra) kui 6. noodi oma. Varieerimisel muudetakse tavaliselt lühikese algussilbiga 3-silbilisele sõnale vastavat viisikäiku nii, et sõna kaks esisilpi jäävad laulmisel ühekõrgusele (skemaatiliselt 1-1-0); või harvemini ka nii, et kõik silbid saavad ühtlaselt laskuva või tasapindse suuna (2-1-0, 0-0-0). Tõusva algussuunaga viisikäikudes 3-silbilisi sõnu oluliselt ei varieerita.

Kirjeldatud varieerimist 3-silbilistele sõnadele vastavates laskuva algussuunaga viisikäikudes võib seletada vajadusega edasi anda meloodiliste vahenditega teavet rõhu ja välte kohta olukorras, kus kõne prosoodilised tunnused ei saa ilmnedagi oma tavalisel kujul. Lühikese ja pika algussilbiga 3-silbiliste sõnade puhul eelistatud ja välditud laskumiskontuurid erinevad teineteisest eelkõige viisi laskumiskoha asukoha poolest, rõhutades selle kaudu sõnade fonoloogilist erinevust. Lühikese algussilbiga ehk I vältes sõnade puhul eelistatud viisikontuur toob esile hääletooni suhteliselt vähesel laskumisel sõna 1. ja 2. silbi vahel ning jätab meloodilise rõhuta teise noodi, millele vastab rõhutu 2. silp. Pika algussilbiga sõnade puhul regilaulus ei saa otseselt kõnelda vältest, kuid siinse analüüsi tulemuste põhjal markerib nende puhul eelistatud viisikontuur mõnevõrra III vältes sõnade prosoodilisi omadusi. III vältes sõna meloodia haripunkt on 1. silbi algul, selle kestel hääletoon laskub ja 2. silp algab madalalt. III vältes sõna 2. silp võib kõne kontekstis alustada uut kõnetakti,

olles seega kaaserõhuline. Pika algussilbiga sõnade puhul eelistatud viisi-kontuuris meenutab III-värtelisele sõnale omast tooni viisikontuuri laskumine 1. ja 2. silbi vahel, 2. silbile langevat kaaserõhku aga meloodiline rõhk viisi-kontuuri 2. noodil.

Kokkuvõttes, viiside varieerimise analüüs tõi ilmsiks värsiehituse, sealhulgas silbipikkuse (ja sellega seostuva vâlte) mõju laulurea pikenemisele ja meloodiakontuuri muutustele. (1) Esiteks, Karksi regivärsside hulgas esinevatel 9 meetrilise ühiku pikkuselt (harva ka pikemalt) lauldud ridadel on spetsiifiline värsiehitus, mida võib pidada eraldi värsiehituse tüübiks harilike ridade ja murtud ridade kõrval. Need on kaheksast enama silbiarvuga värsid, kus leidub üle ühe 3-silbilise sõna (~silbirühma) ning kus teatud positsioonis paikneb pikk silp. (2) Teiseks, laulmisel varieeritakse viisi probleemsetes ridades vastavalt sellele, kui suured vastuolud ilmnevad viisi meloodiliste tunnuste ja sõna prosoodiliste tunnuste vahel, kusjuures laskuva algusega viisikäikudes osutub oluliseks (a) meloodiliste rõhkude ja sõnarõhkude vastavus, ning ilmselt ka (b) viisiliikumise ja sõnade tooni vastavus. Seega 3-silbilist sõna eelistatakse laulda kas sellise meloodiaga, mis meenutab vâlteopositsiooni seisukohalt sõna enda tooni ja markeerib kaaserõhu asukohta; või sellise meloodiaga, mis ei meenuta üldse mingi sõna tooni (tõusev viisikäik); kuid mitte niisuguse meloodiaga, mis markeerib teistsuguse vâltega sõna prosoodilisi omadusi.

* * *

Lõpetuseks tahaks öelda, et siinse töö koostamise käigus saadud teadmised eesti keele prosoodia, regilaulu ja nende tunnetusloo alal tekitasid veendumuse, et meieni kandunud kirjalike tekstide ja helisalvestuste analüüsi kaudu võib saada uusi ja (vähemalt töö autori seisukohalt huvitavaid) teadmisi mineviku keele ja muusikakultuuri seaduspärasuste kohta.

KIRJANDUS

- Aavik, Aleksandra 1939. "Kalevala" sõnasilbistatistiline uurimus. Tartu: Tartu Ülikool.
- Aavik, Johannes 1913. Kalevala. Eestistanud M. J. Eisen. – *Postimees*, 30. III, nr. 199.
- Aavik, Joh.[annes] 1914. *Eesti rahvusliku suurteose keel. Keelelise Uuenduse Kirjastik*, nr 1. Tartu: Reform.
- Aavik, Johannes 1919. *Valik rahvalaule. Valind ja seletavate lisade ning sõnastikuga varust. Johannes Aavik. Keelelise Uuenduse Kirjastik*, nr 24. Tartu: Istandik.
- Aavik, Johannes 1924. Rahvaluule käsitus keskkoolis. – *Kasvatus. Kasvatusteaduslik ajakiri. Eesti Õpetajate Liidu häälekandja*, nr 9, lk 259–265.
- Aavik, Johannes 1925. Rahvalauluvärsi ja selle lugemise küsimus. – *Looming*, nr 1, lk 92–95.
- Adelung, Joh.[ann] Chr.[isto]ph 1795. *Deutsche Sprachlehre für Schulen*. Berlin.
- Agenda Parva 1622 = *Agenda Parva. In commodiorem usum Sacerdotum Prouiniciae Liouiniaie conscripta*. Brunsbergae: Typis Georgij Schönfels, Anno M.DC.XXII. – [Välja andnud Freymuth, Otto.] *Agenda Parva Brunsbergae M.DC.XXII: eestikeelseid tekste vastureformatsioonigaegsest katoliku preestrite käsiraamatust = Handbüchlein für katholische Geistliche aus Livlands Polenzeit*, Tartu: J. G. Krüger. MCMXXXVIII, lk 67–94. [Faksimile]
- Ahrens, Eduard 1843. *Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre*. Reval: Heinrich Laakmann.
- Ahrens, Eduard 1853. *Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre. Zweite umgearbeitete Auflage*. Reval: Kluge und Ström. – Ahrens, Eduard. *Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes*. Reval: Kluge und Ström.
- Ahrens, Eduard 1857. Dialog zwischen zwei Freunden der Ehstnischen Sprache. – *Das Inland*, nr 35, lk 584–587.
- Ahrens, Eduard 2003. Eesti keele Tallinna murde grammatika. – Kristiina Ross (toim). *Uue aja misjonilingvist: Eduard Ahrens 200*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 75–266.
- Ainelo, Jaan; Visnapuu, Henrik 1932. *Poeetika põhijooni. Poeetika. Stilistika. Retoorika. Meetrika. Temaatika. Tektoonika. Kirjandite teooria. I*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Anderson, Walter 1935. *Studien zur Wortsilbenstatistik der Älteren Estnischen Volkslieder. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused*, nr 2. Tartu.
- Anonüüm 1821. Anmerkungen zu Hupels ehstnische Sprachlehre. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. Heft 13, S. 28–46.
- Anonüüm 1885. Sõnake Eesti laulu ja luule ajaloost. – *Saarlane*, nr 44–45, 4. ja 11. XI.
- Anonüüm 1924a. Teine Eesti keele õpetajate kongress. – *Postimees*, nr 220, 17. aug, lk 3; nr 221, 18. aug, lk 1; nr 223, 20. aug, lk 2; nr 224, 21. aug, lk 3.
- Anonüüm 1924b. Teine üleriiklik Eesti keele õpetajate kongress 16. 17. ja 18. aug 1924. a Tallinnas. – *Päevaleht*, nr 220, 17. aug, lk 5; nr 222, 19. aug, lk 25; nr 223, 20. aug, lk 2; nr 224, 21. aug, lk 5.
- Ariste, Paul 1939. *Eesti keele hääldamine. Elav Teadus*, nr 92. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

- Ariste, Paul 1946. *Eesti foneetika*. Tartu: RK Teaduslik Kirjastus.
- Ariste, Paul 1973. *Ferdinand Johann Wiedemann*. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 1984. *Eesti foneetika. II osa*. Kuues trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. Soome-ugri keelte kateeder.
- Ariste, Paul 1986. *Vadja rahvalaulud ja nende keel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised*, nr 22. Tallinn: Valgus.
- A[rwidsson, Adolf Ivar] 1822. *Ueber die ehstnische Orthographie. Von einem Finnländer*. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. Heft 15, S. 124–130.
- Asu, Eva Liina 2003. *The Phonetics and Phonology of Estonian Intonation. A dissertation submitted in candidature for the degree of Doctor of Philosophy*. Department of Linguistics. University of Cambridge. Käsikiri asub Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Baumann, Max Peter 1976: *Musikfolklore und Musikfolklorismus. Eine ethnomusikologische Untersuchung zum Funktionswandel des Jodels*. Winterthur: Amadeus.
- Benjamin, William 1984. A Theory of Musical Meter. – *Rhythm and Meter. Music Perception*. Vol. 1, Nr. 4, Summer, pp. 355–413.
- [Ber]g[mann], Jaan 1877. Lehekuu öied. – *Eesti Postimees*, nr 9, 2. III.
- Bergmann, Jaan 1878a. Luuletuskunst. – M. Veske (toim). *Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1878. Kuues aastakäik*. Tartu: Schnakenburg, lk 36–48.
- Bergmann, Jaan 1878b. Sõnake luuldest. – *Sakala Lisaleht*, nr. 3, 18. III.
- Clare, Christian J. 1730. *Cellarius Esthónico-Germanicus oder Wörter-Buch der Ehstnischen Sprache und zwar Dörptischer Mund-Art nebst dem deutschen Register wie auch einer kurtzen Ehstnischen Grammatica*. EKLA, f .192 (ÕES), M. A. 33.
- Cuddon, John Anthony 1977. *A Dictionary of Literary Terms*. Garden City; New York: Doubleday.
- Devine, Andrew M.; Stephens, Laurence D. 1994. *The Prosody of Greek Speech*. New York. Oxford: Oxford University Press.
- EE 1994 = *Eesti Entsüklopeedia*. 7. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Eek, Arvo 1987. The Perception of Word Stress: A Comparison of Estonian and Russian. – R. Channon, L. Shockey (ed.-s). *The Netherlands Phonetic Archives VI. Honor of Ilse Leiste. Ilse Lehiste pühendusteos*. Dordrecht, Providence: Foris Publications, lk 19–32.
- Eek, Arvo; Meister, Einar 2003–2004. Foneetilis katseid ja arutlusi kvantiteedi alalt. I–II. – *Keel ja Kirjandus* 2003, nr 11–12, lk 815–837, 904–918; 2004, nr 4–5, lk 251–271, lk 336–357.
- Ehasalu jt 1997 = Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak. *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Engstrand, Olle; Krull, Diana 1994. Durational Correlates of Quantity in Swedish, Finnish and Estonian: Cross-Language Evidence for a Theory of Adaptive Dispersion. – *Phonetica*, nr 51, pp. 80–91.
- Faehlmann, Robert Friedrich 1999a [1997]. Estnische Prosodie. – Faehlmann, Robert Friedrich. *Teosed I*. Koost. M. Lepik, E. Aaver, H. Laanekask, K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 81–92.
- Faehlmann, Robert Friedrich 1999b [1997]. *Estonica*. – Faehlmann, Robert Friedrich. *Teosed I*. Koost. M. Lepik, E. Aaver, H. Laanekask, K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 93–96.

- Faehlmann, Robert Friedrich 1999c [1997]. Das estnische Volkslied, als Basis aller Prosodie und alles anderen poetischen Versuche in der estni[schen] Spr[ache]. *Eesti rahvalaul kui kogu prosoodia ja kõigi teiste poeetiliste katsetuste alus eesti keeles.* – Faehlmann, Robert Friedrich. *Teosed I*. Koost. M. Lepik, E. Aaver, H. Laanekask, K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 97–98.
- Faehlmann, Robert Friedrich 2002a [1843]. Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache. Sõnatiive fleksioonist eesti keeles. – Faehlmann, Robert Friedrich. *Teosed II*. Koost. K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 37–60.
- Faehlmann, Robert Friedrich 2002b [1844]. Ueber die Declination der estnischen Nomina. Eesti noomenite deklinatsioonist. – Faehlmann, Robert Friedrich. *Teosed II*. Koost. K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 61–141.
- Faehlmann, Robert Friedrich 2002c [1846]. Nachtrag zur Declinationslehre. Täiendusi deklinatsiooniõpetusele. – Faehlmann, Robert Friedrich. *Teosed II*. Koost. K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 142–167.
- Faehlmann, Robert Friedrich 2002d. Faehlmanns Vortrag über die Schrift des Hrn Dr. Kellgren “Die Grundzüge der finnischen Sprache mit Rücksicht auf den ural-altaischen Sprachstamm”. Faehlmanni ettekanne hr. dr. Kellgreni teosest Kellgren “Die Grundzüge der finnischen Sprache mit Rücksicht auf den ural-altaischen Sprachstamm”. – Faehlmann, Robert Friedrich. *Teosed II*. Koost. K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 193–206.
- Faehlmann, Robert Friedrich 2002e [1852]. Ueber die estnische Orthographie. Eesti ortograafia. – Faehlmann, Robert Friedrich. *Teosed II*. Koost. K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 221–266.
- Faehlmann, Robert Friedrich Dateerimata käsikiri. *Metrische Analyse von Volksliedern*. EKM EKLA, f. 192, M. B 9:30, leht 1–2.
- Faehlmann, Kreutzwald 1936 = M. Lepik (toim.) *Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad IV*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Frey, P.[eter] H.[einrich von] 1813a. Ueber die Ehstnische Poesie. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. Heft 2, S. 15–43.
- Frey, Peter Heinrich 1813b. Ueber die bisherigen Versündigungen wider die Regeln der Poesie in der ehstnischen Sprache. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. Heft 4, S. 1–55.
- Frey, Peter Heinrich 1818. Reflexionen über die im sechsten Heft dieser Beiträge S. 17–38. befindliche Recension einer im Anfange des vierten Hefts stehnden Abhandlung. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. Heft 10, S. 71–91.
- [Freymuth, Otto] 1938 (väljaandja): *Agenda Parva Brunsbergae M.DC.XXII: eestikeelseid tekste vastureformatsioonigaegsest katoliku preestrite käsiraamatust = Handbüchlein für katholische Geistliche aus Livlands Polenzeit*. Tartu: J. G. Krüger.
- Gasparov 1968 = Гаспаров, М.[ихаил] Л.[еонович]. Скандирование. – А. А. Сурков (гл. ред.) *Краткая Литературная Энциклопедия*. Москва: Советская Энциклопедия, с. 885–886.
- Goldsmith, John 1996. Phonological Theory. – *Handbook of Phonological Theory*. John A. Goldsmith (ed). Cambridge; Oxford: Blackwell, pp. 1–22.
- Gottlund, Caarlo Akseli 1963 [1832]: [Eesti rahvalaule]. – E.[duard] Laugaste. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus,

- lk 140–141. [Orig. “Otava eli suomalaisia huvituksia” II osa. Tukholmassa 1832, lk 184–193.]
- Grenzstein, Ado 1876. Eesti õigekirjutuse parandajatele. – *Eesti Postimees*, nr 50–52.
- Grenzstein, A.[do] 1884. *Eesti sõnaraamat. 1600 uut ja võerast sõna*. Tartu: A. Grenzstein.
- Grimm, Jacob; Grimm, Wilhelm 1905: *Deutsches Wörterbuch. Bd. 10*. Bearb. von M. Heyne [et al.] Leipzig, 1854–1971. [Leipzig]: [Hirzel], [1984] [Faksiimile]
- Gutsclaff, Johann 1648. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Dorpati Livonorum: Johannes Vogel. – Harald Haarmann (kommentiert u. hrsg.) *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. Bd. 1. Fenno-Ugrica; Bd. 2. Hamburg: Helmut Buske 1976. [Faksiimile]
- Gutsclaff, Johannes 1998. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam = Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe; toim. J. Peebo, lk 11–246.
- Göseken, Heinrich 1660. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache*. Reval: Adolph Simon. – A.-L. Värri Haarmann (mit e. Einl. vers. u. hrsg.) *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. Bd. 2. Fenno-Ugrica; Bd. 3. Hamburg: Helmut Buske 1977. [Faksiimile]
- Haarmann, Harald 1976 (kommentiert u. hrsg.): *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. Gutsclaff, Johann 1648. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Bd. 1. Fenno-Ugrica; Bd. 2. Hamburg: Helmut Buske, 1976.
- Haarmann, A.-L. Värri 1977 (mit e. Einl. vers. u. hrsg.): *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. Heinrich Göseken. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache*. Bd. 2. Fenno-Ugrica; Bd. 3. Hamburg: Helmut Buske, 1976.
- [Helle, Anton Thor]; Gutsclaff, Eberhard 1732. *Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache*. [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa, Halle: S. Orban.]
- Heller, Friedrich 1822a. Versuch über das Wesen und den Gebrauch der ehstn. Casen, besonders des sogenannten Nominativs, Genitivs und Accusativs. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. Heft 15, S. 1–42.
- Heller, Friedrich 1822b. Anmerkungen zum XIII. Heft dieser Beiträge. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. Heft 15, S. 74–124.
- Hermann, Karl August [1880]: *Der einfache Wortstamm und die Drei Lautstufen in der Estnischen Sprache mit Vergleichenden Hinweisen auf das Suomi*. [Leipzig].
- Hermann, Karl August 1884. Eesti keele Grammatik. – U. Sutrop (koost.) *Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2001, lk 25–172. [Faksiimile]
- Hermann, Karl August 1893. *Noodi-õpetus ja komponeerimise-õpetus. Äratrükk väljaandest: Laulu ja Mängu leht [1892]*. Jurjev: K. A. Hermann.
- Hermann 2001 = *Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150*. Koost. U. Sutrop. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hint, Mati 2001. Prosoodiaväitlustes läbimurdeta. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3–5, lk 164–172, 252–258, 324–335.
- Hirschhausen, J.[acob Johann Anton] 1821. Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Orthographie. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. Heft 13, S. 1–27.

- [Hirschhausen, Jacob Johann Anton] 1827. *Ausführliche Anzeige und Beurtheilung der Schrift: Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von O. W. Masing 1824*. Reval: Johann Hermann Gressel.
- Honko, Lauri 2000. Thick Corpus and Organic Variation: an Introduction. – L. Honko (ed.) *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition. Studia Fennica Folkloristica* 7. Helsinki, pp. 3–28.
- Hornung, Johann 1693: *Grammatica Esthonica, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem*. Ed. â Johanne Hornung. Riga: Joh. Georg. Wilck. – *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. Bd. 3. Fenno-Ugrica; Bd 4. Hamburg: Helmut Buske, 1977. [Faksiimile]
- Hupel, August Wilhelm 1774–1782. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. 1–3. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1780. *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuch*. Riga und Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1806. *Ehstnische Sprachlehre für die beiden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche*. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Dorpat: Michael Gerhard Grenzius.
- Hupel, August Wilhelm 1818. *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche*. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.²⁷⁹
- Hupel, August Wilhelm 1963. Von der Dichtkunst oder den Volksliedern. Luulekunstist ehk rahvalauludest. – E.[duard] Laugaste. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 94–97. [Tõlgitud väljaandest Hupel 1818: 145–146].
- Huron, David; Royal, Matthew 1996. What is Melodic Accent? Converging Evidence from Musical Practice. – *Music Perception*. Vol. 13, Nr. 4, Summer, pp. 489–516.
- Hurt, Jakob 1864. *Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud wiisi*. Wäljaandnud Tartu Õpetatud Eesti Selts'. Tartu: H. Laakmann.
- Jaanits jt 1982 = L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson (koost.) *Eesti esiajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jakobson 1985 = Якобсон, Роман 1985. Ретроспективный обзор работ по теории стиха. – *Избранные работы*. Ред. В. А. Звегинцев. Москва, с. 239–269.
- Jannsen, Johann Woldemar 1869. [Järelsõna M. M. artiklile.] *Eesti Postimees*, nr 12, lk 90.
- Jürgenson, [Dietrich Heinrich] Dateerimata käsikiri. *Lühhikenne õppetust kuidas lastele kirjutamist kolis peab õppetadama*. EKM EKLA (ÕES) M. B. 9: 33.
- Jürgenson, [Dietrich Heinrich] 1841. *Zur ehstnischen Grammatik, reval-ehstnischen Dialects*. Vom verstorbenen Lector Jürgenson. EKM EKLA (ÕES) M. A. 171: 24.
- Kanemägi, Liina 1994. *Karksi pulmaviisid*. Diplomitöö. Käsikiri Viljandi Kultuuriakadeemias.

²⁷⁹ Kuigi märgitakse, et see on raamatu teine täiendatud trükk, on see tegelikult kolmas (vt Hupel 1806).

- Kask, Arnold 1957. Mõningaid täiendavaid andmeid eesti völdete käsitluse ajaloost. – *Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 51.* 1957, lk 3–14.
- Kask, Arnold 1958a. *Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1958b. J. C. Clare eesti keele grammatikast. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 53–62.
- Kask, Arnold 1959. K. A. Hermann'i "Eesti keele grammatikast". – *Emakeele Seltsi Aastaraamat V.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 3–17.
- Kask, Arnold 1970. *Eesti kirjakeele ajaloost I–II.* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Keem, Hella 1998. Johannes Gutsclaffi grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam = Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Johannes Gutsclaff. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe; toim. J. Peebo,* lk 317–332.
- Kellgren, Herman 1847. *Die Grundzüge der finnischen Sprache mit Rücksicht auf den ural-altaischen Sprachstamm.* Berlin: F. Schneider & Comp.
- Kettunen, Lauri 1913. *Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaverschen Dialekt von Lauri Kettunen. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia XXXIII.* Helsinki: Societe Finno-Ougrienne.
- Kibbermann, E.[lisabeth]; Kirotar, S.[alme]; Koppel, P[aula] 1978. *Saksa-eesti sõnaraamat. 3. trükk.* Tallinn: Valgus.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2003. Dietrich Heinrich Jürgenson – esimene eestlasest eesti keele lektor. – *200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome lektoraat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik.* Tartu: Tartu Ülikool, lk 88–126.
- Kleis jt 2002 = Kleis, Richard; Torpats, Ülo; Gross, Lalla; Freymann, Heinrich 2002. *Ladina-eesti sõnaraamat = Glossarium latino-estonicum. 2., täiendatud ja parandatud trükk.* Tallinn: Valgus.
- Kolinski, Mieczyslaw 1973. A Cross-Cultural Approach to Metro-Rhythmic Patterns. – *Ethnomusicology*, nr 17, pp. 494–516.
- Kolk, Udo 1961. Ühest Tartu rahvaviisikogust ja rahvaviiside variatsioonilisusest. – *Siin Tartu. Koguteos.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 194–204.
- Kolk, Udo 1984. *Regiviiside varieerumisest. Õppemetoodiline materjal erikursusele eesti rahvamuusikast.* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- [Kreutzwald, Friedrich Reinhold] 1857–61. Kalewipoeg, eine Estnische Sage. – *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*; Bd. 4, H. 1–4; Bd. 5, H. 1–2/3. Dorpat: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1963 [1861]. Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest. – E.[duard] Laugaste. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 155–64.
- Krohn, Julius 1872. *Wiron kieliooppi Suomalaisille.* Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Krohn, Julius 1902. *Kantelettaren tutkimuksia. Jälkimmäinen vihko (Loppupuoli). IV. Viron orjan virsi. V. Kahdenlaisella runomitalla.* Toimittanut ja täydentänyt Kaarle Krohn. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia*, 95 osa, 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Körber, Carl 1867. *Kleine Ehstnische Hand-Grammatik (nach Hupel, Ahrens, Rosenplänter u.).* Dorpat: E. J. Karow.

- Kuusi, Matti; Tedre, Ülo 1987: Dialogi Suomenlahden yli. – L. Virtanen (toim.) *Viron veräjät: nkökulmia folkloreen. Tietolipas* 105. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s 35–51.
- Laanekask, Heli 1982. Otto Wilhelm Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 122–133.
- Laanekask, Heli 1988. Wilhelm Friederich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 585–593.
- Laitinen, Heikki 2004. Anni Tenisovan Marian virsi. – A.-L. Siikala, L. Harvilahti, S. Timonen (toim.) *Kalevala ja laulettu runo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 958. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laugaste, E.[duard] 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Eduard 1975. *Eesti rahvaluule*. Tallinn: Valgus.
- [Launis, Armas] 1910. *Über Art, Entstehung und Verbreitung der estnisch-finnischen Runenmelodien: akademische Abhandlung*. [Helsingors]: [Suomalais-ugrilainen seura].
- Lehiste, Ilse 1960. Segmental and syllabic quantity in Estonian. – *American Studies in Uralic Linguistics 1*, Bloomington: Indiana University, pp 21–82.
- Lehiste, Ilse 1966. *Consonant Quantity and Phonological Units in Estonian*. *Indiana University Publications. Volume 65 of the Uralic and Altaic Series*. Bloomington: Indiana University.
- Lehiste, Ilse 1992. Syllables and stress in phonetics. – *International Encyclopedia of Linguistics*, Vol. 4, Oxford University Press, p. 107.
- Lehiste, Ilse 1995. Suprasegmental Features of Speech. – Norman J. Lass (ed). *Principles of Experimental Phonetics*. St. Louis, Baltimore et al: Mosby, pp. 226–244.
- Lehiste, Ilse 1996. Search for Phonetic Correlates in Estonian Prosody. – I. Lehiste, J. Ross (ed.-s.) *Estonian Prosody: Papers from a Symposium. Proceedings of the international Symposium on Estonian Prosody, Tallinn, Estonia, October 29–30, 1996*. Tallinn: Institute of Estonian Language, pp. 11–35.
- Lehiste, Ilse 2000a. Meetrika foneetikast. – Lehiste, Ilse. *Keel kirjanduses*. Koost. J. Ross. Tartu: Ilmamaa. [Orig. “The phonetics of metrics”. – *Empirical Studies of the Arts* 1992, Vol. 10 (2), lk 95–120.]
- Lehiste, Ilse 2000b. *Keel kirjanduses*. Koost. J. Ross. Tartu: Ilmamaa.
- Lehiste, Ilse; Fox, Robert 1992. Perception of Prominence by Estonian and English Listeners. – *Language and Speech*, 35 (4), pp. 419–434.
- Lehiste, Ilse; Ross, Jaan 1997 (ed.-s) = *Estonian Prosody: Papers from a Symposium. Proceedings of the international Symposium on Estonian Prosody, Tallinn, Estonia, October 29–30, 1996*. Tallinn: Institute of Estonian Language.
- Leino, Pentti 1994. The Kalevala Metre and its Development. – A.-L. Siikala, S. Vakimo (ed.-s). *Songs beyond the Kalevala. Transformations of Oral Poetry. Studia Fennica Folkloristica* 2. Helsinki, 56–74.
- Lepajõe, Marju 1998 (tõlkija, koost.) Johannes Gutsclaffi “Grammatilised vaatlused”. – *Johannes Gutsclaff. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam = Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*; toim. J. Peebo. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 285–316.
- Lerdahl, Fred; Jackendoff, Ray 1996 [1983]. *A Generative Theory of Tonal Music*. Cambridge: MIT Press.

- Liiv, Georg 1961. Eesti keele kolme vältusastme vokaalide kestus ja meloodiatüübid. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, 8, lk 412–414, 480–490.
- Liiv, Georg 1962. *Ударные монофтонги эстонского языка. Автореферат*. Таллин: Академия Наук Эстонской СССР.
- Lippus, Urve 1977a. The manifestation of some phonetic correlates of stress in the Estonian folk songs. – *Estonian Papers in Phonetics*. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R., pp 39–50.
- Lippus 1977b = Липпус, Урве 1977. О некоторых структурных свойствах эстонских рунических напевов и о возможности использования их при систематизации напевов. – *Проблемы таксономии эстонских рунических мелодий*. Таллин 1977, с. 5–55.
- Lippus 1984 = Липпус, Урве 1984. *Эстонский рунический напев и методика его исследования. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения*. Москва. Käsikiri Eesti Rahvaluule Arhiivis.
- Lippus, Urve 1995. *Linear Musical Thinking. Theory of Musical Thinking and the Runic Song Tradition of Baltic-Finnish Peoples. Studia Musicologica Universitatis Helsingiensis VII*. [Helsinki]: University of Helsinki, Department of Musicology.
- Lippus, Rimmel 1977 = Липпус, Урве; Реммель, Март 1977. Опыт грамматического вывода на материале эстонских рунических. – *Проблемы таксономии эстонских рунических мелодий*. Таллин 1977, с. 56–74.
- Louhivuori, Jukka 1988. *Veisuun vaihtoehtot. Musiikillinen distribuutio ja kognitiiviset toiminnot. Acta Musicologica Fennica 16*. Helsinki: Suomen Musiikkitieteellinen Seura.
- LU 1998 = Linguistica Uralica 1998. *Proceedings of the Finnic Phonetics Symposium August 11–14, 1998*. Pärnu, Estonia.
- Lukka, Ene 1996. *Puud ja rohttaimed Karksi ja Rõuge kihelkondade regivärsilistes rahvalauludes*. Käsikiri Tartus Eesti Põllumajandusülikoolis ja Eesti Kirjandusmuuseumis.
- Masing, Otto Wilhelm 1820. *Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift*. Dorpat: J. E. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1821. Kirja ja õppetuse asjust. – *Marahwa Näddala-Leht*, nr 7, lk 59.
- M.[asing, Otto Wilhelm] 1822. Fünfter Brief. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. Heft 15, S. 71–74.
- Masing, Otto Wilhelm 1824. *Beitrag zur Ehstnischen Orthographie*. Dorpat.
- Masing, Otto Wilhelm 1827. *Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur Ehstnischen Orthographie, erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur Ehstnischen Orthographie*. Dorpat.
- Masing, Otto Wilhelm 1996a. *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide 1819–1820. Kirjad 49–116*. Koost. L. Anvelt, E. Aaver, H. Laanekask, A. Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Masing, Otto Wilhelm 1996b. *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kolmas köide 1821–1823. Kirjad 117–215*. Koost. L. Anvelt, E. Aaver, H. Laanekask, A. Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Masing, Uku 1962. Martin Gilläuse “Estnische Sprachbemerkungen”. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat 1962*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 112–121.
- Metslang, H.[elle] 1981. Eesti regilaulu värsiparallelismi lingvistilise uurimise lähtekohti. – *Värsiõpetuse aktuaalseid probleeme ja soome-ugri värsitehnika küsimusi*.

- Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 587. *Studia metrica et poetica*. Tartu: [Tartu Riiklik Ülikool], lk 50–81.
- Metste, Kristi 2001. “Ma olen 100 aastat enneaegu kirjutanud”: O. W. Masing eesti esseistika alustajana. – *Akadeemia*, nr 4, lk 657–667.
- Mewes von, Dimitri 1879 = *Üks juhhataja wenne kele essimeseks oppetusseks. Eesti rahwa kolides Baltimaal*. Kirja pannud Dimitrij’ Mewes. Wälja antud Rija Õigeussu Peetri.Paulusse Wennasteseltsi kulloga. *Руководство къ первоначальному обучению русскои грамотъ. Для естскихъ народныхъ училищъ Прибалтійскаго края*. Составиль Димитрий Мевесъ. Издана иждивениэмъ Рижскачо Православнаго Петро-Павловскаго Братства. Riga: K. G. Stalberg.
- Mewes von, Dimitri 1871 = Димитрий Мевесъ. *Звуковые особенности эстскаго языка*. Аренсбург, на остров Эзел: Типографии Х. Асафрея.
- Mäemets, Aare 1981. *Karksi*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nettl, Bruno 1964. *Theory and Method in Ethnomusicology*. New York: Free Press.
- Nolcken, Nikolai 1872. Üks kõne Aleksandri-koolist ja meite Maarahva koolimisest. – *Eesti Postimees*, nr 51, lk 303–304.
- Nolcken, Nikolai 1873. *Aabitsaraamatu sissejuhatus. Laste koolitajate õpetuseks ülespanndud*. Kuressaare: Ch. Assafrey.
- Nolcken, Nikolai 1876a. *Ükks sõna eesti õigekirjutuse paranduse kohta*. EKLA EKS Veske 5: 13.
- Nolcken, Nikolai 1876b. Der Kalewipoeg, nach seinem epischen Werthe betrachtet. – *Arensburger Wochenblatt*, nr 32, 35, 37, 38, 40, 42.
- Nolcken, Nikolai 1879. Kiri M. Veskele 24. VII 1879. EKLA EKS Veske 9: 40.
- Olesk, Sirje 1985. Luuleteoreetilise mõtte areng Eestis 1875–1900. – *Keel ja Kirjandus*, nr 9–11, lk 541–547, 617–621, 665–668.
- Oras, Janika 1996. Lastelauluviisid Saaremaa laulikute repertuaaris. – *Congressus Octavus Intenationalis Fenno-Ugristarum. Pars VI. Ethnologia & Folkloristica*. Red. H. Leskinen, R. Raittila, T. Seilenthal. Jyväskylä, pp. 306–311.
- Oras, Janika 2002. *Vaateid Muhi vanemale rahvalaulule: helikõrguslik ja rütmiline organisatsioon*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis ja Eesti Rahvaluule Arhiivis.
- Oras, Janika 2004. Helmi Villa regilauluviisid – korrastatud mitmekesisus. – *Regilaul – loodud või saadud?* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, lk 89–122.
- Pajusalu, Karl 1996. *Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku* 54. Turku.
- Parve, Merike 2003. *Välited lõunaeeesti murretes. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 12. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Paukson, H.[arald] 1930. Eesti rahvalaulu ettekande-rütmist. – *Looming* nr 4, lk 433–448.
- Peegel, J.[uhan] 1959. Nikolai Nolcken keelemehena ja folkloristina. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat IV*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 48–69.
- Peegel, Juhan 1960. Mõningaid märkmeid Dimitri Mevesest. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat VI*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 113–120.
- Pikamäe, A.[rno] 1959. Eesti keele vältesüsteemist. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat IV*. 1958. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 101–109.

- Pike, Kenneth Lee 1954. *Language in relations to a unified theory of the structure of human behavior*. Glendale: Summer Institute of Linguistics.
- Porthan, Henrik Gabriel 1983. *Suomalaisesta runoudesta*. Kääntänyt ja johdannon kirjoittanut Iiro Kajanto. *Suomen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 389. Vaasa. [Orig: De Poësi Fennica, 1766–1778]
- Preminger, Alex; Brogan, Terry V. P. 1993 (ed.-s). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton (N. J.): Princeton University Press.
- Põldmäe, Jaak 1971. *Eesti värsisüsteemid ja silbilis-rõhulise värsisüsteemi arengujooni XX sajandil. Väitekiri filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks*. I köide. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Põldmäe, Jaak 1978. *Eesti värsiõpetus*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Põldmäe, Rudolf 1985. Esimene eesti kirjandusloolane Dietrich Heinrich Jürgenson. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3–4, lk 166–173, 227–233.
- Pärtlas, Žanna 2001. Viisi rütmilisest vormist ja laadirütmist setu mitmehäälses rahvalaulus. – T. Jaago, M. Sarv (toim.) *Regilaul – keel, muusika, poeetika*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv; Tartu Ülikool. Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, lk 118–152.
- Pärtlas, Žanna 2004a. Muusikaanalüüs etnomusikoloogias. – J. Ross, K. Maimets (toim.) *Mõeldes muusikast. Sissevaateid muusikateadusse*. Tallinn: Varrak, lk 448–475.
- Pärtlas, Žanna 2004b. Muusikalise loomingu võimalikkusest setu mitmehäälsuses. – M. Sarv (toim.) *Regilaul – loodud või saadud?* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, lk 73–88.
- Raag, Raimo 2000. Mis oli õieti esimese eesti keele grammatika autori nimi? – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, 183–192.
- Remes, Hannu 1995. Soome esimesest eesti keele grammatikast. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 505–513.
- Rommel, Mart; Liiv, Georg 1974. Estimate of the distinctive parameters in the domain of timing, fundamental frequency and intensity with implications for modeling of a quantitative system. – *Speech Communication Seminar*. Stockholm, pp. 179–185.
- Roos, Ervin 1938. *Eestikeelse kvantiteeriva heksameetri süsteem: mit einem Referat: Das System des Quantitierenden Hexameters im Estnischen. Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised = Publikationen der Akademischen Literarischen Vereinigung zu Tartu*, nr 12. Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing.
- [Rosenplänter, Johann Heinrich] 1813 = v. H. Versuch bestimmte Regeln für die ehstnische Orthographie festzusetzen. – *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*. Heft 1, S. 107–123.
- [Rosenplänter, Johann Heinrich] 1821 = Vom Herausgeber. Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. – *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*. Heft 13, S. 47–73.
- [Rosenplänter, Johann Heinrich] 1832 = v. H. Ueber einige Fehler der Aussprache, welche die Esthen häufig machen. – *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*. Heft 20, S. 43–49.
- Ross, Jaan 1987. The pitch of glide-like F0 curves in Votic folk songs. – *Proceedings of the Eleventh International Congress of Phonetic Sciences (Tallinn)*. Vol. 5, pp. 174–77.

- Ross, Jaan; Lehist, Ilse 1998. Timing in Estonian Folk Songs As Interaction Between Speech Prosody, Meter, and Musical Rhythm. – *Music Perception*, Summer, Vol. 15, No. 4, pp. 1–15.
- Ross, Jaan; Lehist, Ilse 2001. *The Temporal Structure of Estonian Runic Songs*. Berlin; New York: de Gruyter.
- Ross, Kristiina 2003 (koost., toim.) *Uue aja misjonilingvist. Eduard Ahrens 200*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Rätsep, Huno 1989. Eesti keele tekkimise lugu. – *Akadeemia*, nr 7, lk 1503–1524.
- Rüütel, Ingrid 1969. Rahvalauluterminoloogia probleeme. – *Keel ja Kirjandus* nr 2, lk 95–98.
- Rüütel 1977 = Рюйтел, Ингрид 1977. Опорная система и закономерности варьирования мобильных элементов как структурные признаки типологии народных напевов. – *Проблемы таксономии эстонских рунических мелодий*. Таллин, с. 80–117.
- Rüütel, Ingrid 1986a. О компонентах музыкального ударения в рунической песне. – *Музыка в свадебном обряде финно-угров и соседних народов*. Таллин: Ээсти Раамат, с. 244–253.
- Rüütel, Ingrid 1986b. Типология, структура и развитие эстонских однострочных свадебных напевов. – *Музыка в обрядах и трудовой деятельности финно-угров*. Таллин: Ээсти Раамат, с. 153–187.
- Rüütel, Ingrid 1997a. Kihnu pulmalaulude viisid. – Rüütel, Ingrid; Kõiva, Otilie. *Vana Kannel. VII: 1. Kihnu regilaulud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Eesti Keele Instituut. Folkloristika osakond, lk 51–56.
- Rüütel, Ingrid 1997b. *Ühte käivad meie hääled. Eesti rahvalaule Väike-Maarja kihelkonnast*. Tallinn: [Eesti Keele Instituudi folkloristika osakond].
- Rüütel, Ingrid; Ross, Jaan 1985. *A study of pitch contours and the scale structure in Votic folk music*. Preprint KKI-37. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR.
- Saareste, August 1938. Agenda Parva (1622) keelest. – *Eesti Keel*, nr 7/8, lk 196–213.
- Salemann jt 1656 = Salemannus, Georgius [Salemann, Georg]; Gösekenius, Henricus [Göseken, Heinrich]; Gilæus, Martinus [Giläus, Martin] 1656. An- und Vorrede an den günstigen Leser. – *Neu Ehstnisches Gesangbuch*. Reval / Gedruckt bey Adolph Siomn / Gymn. Buchd., lk (B)–(C).
- Sarv, Jaan 1977. Üheksa setu rahvalaulu. – I. Rüütel (koost., toim.) *Soome-ugri rahvaste muusikapärandist*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 68–103.
- Sarv, Mari 2000. *Regilaul kui poeetiline süsteem. Paar sammukest XVII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Sarv, Mari 2001. Murtud värsside elust. – T. Jaago, M. Sarv (toim.) *Regilaul – keel, muusika, poeetika*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv; Tartu Ülikool. Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, lk 239–248.
- Sarv, Mari 2003. Lõunaeeesti regivärsist. – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat II*. Tartu, lk 44–54.
- Sarv, Vaike 2001. Ideest teostuseni: paar aspekti eesti rahvaviiside kogumistöö. – *Paar sammukest XVIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: [Eesti Kirjandusmuuseum], lk 151–163.
- Sarv, Vaike 2002. Rahvaviiside kogumisest Eestis 19. saj. lõpus ja 20. sajandi alguses. – U. Lippus (koost.) *Rahvuslikkuse idee ja eesti muusika 20. sajandi algupoolel. Eesti muusikaloo toimetised 6*. Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia, lk 270–315.

- Schimmelpenninck, Antoinet 1997. *Chinese Folk Songs and Folk Singers. Shan'ge Traditions in Southern Jiangsu*. Leiden: CHIME Foundation.
- Schultz-Bertram, Georg Julius 1857 = Dr. Bertram: *Baltische Skizzen oder Fünfzig Jahre zurück. Zweites Bändchen. Zweite vermehrte Auflage*. Berlin.
- Schultz-Bertram, Georg Julius 1860. Zur Geschichte und zum Verständnis der estnischen Volkspoesie. – *Baltische Monatschrift*. Fünftes Heft. Riga, S. 431–448.
- Sepp jt 1937 = H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar (toim.) *Eesti majandusajalugu. I*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- Stahl, Heinrich 1637 *Anführung zu der Estnischen Sprach auff wolgemeinten Rath und bittliches Ersuchen* / publiciret von M. Henrico Stahlen²⁸⁰. Revall: Chr. Reusner der älter / in Verlegung des Authoris. M.DC.XXXVII. – *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. Bd. 1. Fenno-Ugria; 2. Hamburg: Buske 1976.
- [Steingrüber, Wilhelm Friederich] 1816. Etwas über die ehstnische Poesie, hauptsächlich in Beziehung auf die erste Abhandlung im vierten Heft dieser Beiträge. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. H. 6, S. 11–38.
- [Steingrüber, Wilhelm Friederich] 1825. Gibt es wirklich eine bestimmte und unbestimmte Declination in der ehstnischen Sprache, und sind wohl alle Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend, annehmbar. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. H. 17, S. 1–25.
- [Steingrüber, Wilhelm Friederich]²⁸¹ 1826. *Bemerkungen über O. W. Masing's Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von einem Freunde der ehstnischen Sprache*. Pernau: Gotthardt Marquardt.
- Steingrüber, W.[ilhelm] F.[riederich] 1827. *Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend*, veranlasst durch M. Heinrich Stahls Schriften, und dem das Ehstnischen Publikum übergeben von W. J. Steingrüber, Pastor zu Randen. Dorpat: Gedruckt bei J. E. Schümann, Universitäts-buchdrucker.
- Strahlmann, Johann 1816a. *Finnische Sprachlehre für Finnen und nicht-Finnen: mit Beziehung auf die Aehnlichkeit der finnischen Sprache mit der ungarischen, und einem Anhang von finnischen Idiotismen und Vergleichung der finnischen und ungarischen Etymologie, mit einem Auszuge in diesen Sprachen verwandten Wörter*. St. Petersburg: M. C. Iversen.
- [Strahlmann, Johann] 1816b. Bruchstück aus einer neuen finnischen Grammatik. – *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*. Heft 4, S. 80–95.
- Suits, Gustav 1924 = Suitsmaa. Meie rahvalaulu skandeerimine. – *Looming*, nr 7–8, lk 538–542, 618–622.
- Sundberg, Johan 1995. *Õpetus muusikahelidest*. Tallinn: Scripta Musicalia.
- Sutrop, Urmas 2001 (koost.) *Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Särg, Taive 1996. Of singers blood? About kins of singers from the Karksi parish. – *Nordic-Baltic-Finno-Ugric Conference "The family as the tradition carrier"*. *Conference proceedings, Volume I. NIF Publications No. 31*. Tallinn, lk 161–170.

²⁸⁰ Siinses töös kasutatakse eesti teaduses traditsiooniliseks saanud nimekuju *Heinrich Stahl*, kuigi Raimo Raagi (2002) uurimuse põhjal oleks õigem kirjutada *Henricus Stahell*.

²⁸¹ Raamatusse ei ole trükitud autori nime ja seetõttu on mõningates raamatukogudes selle autoriks märgitud Arnold Friedrich Johann Knüpffer.

- Särg, Taive 1998. *Püsiv ja muutuv Karksi regilaulus*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis ja Eesti Kirjandusmuuseumis.
- Särg, Taive 2000. Vanemate rahvalaulutekstide ja -viiside seosed Karksi kihelkonna kalendrilauludes. – T. Jaago, Ü. Valk (toim.) *Kust tulid lood minule... Artikleid regilaulu uurimise alalt 1990. aastatel*. Tartu Ülikool: eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, lk 277–327.
- Särg, Taive 2001. Karksi regilaulude värsiehitusest esituse põhjal. – T. Jaago, M. Sarv (toim.) *Regilaul – keel, muusika, poetika*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv; Tartu Ülikool. Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, lk 195–238.
- Särg, Taive 1002. Rahvamuusika mõiste kujunemisest “rahva”teaduste ja musikoloogia vahel. – T. Ojamaa, I. Rüütel (toim.) *Pärimusmuusika muutuv as ühiskonnas I. Tõid etnomusikoloogia alalt*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 9–44.
- Särg, Taive 2004a. Värsiehitusega seotud viisivariatsioonid Karksi laulikutel. – M. Sarv (toim.) *Regilaul – loodud või saadud?* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, lk 73–88.
- Särg, Taive 2004b. Regilaulu skandeeriv esitus kui vältelise meetrumi manifestatsioon. – H. Vihma (koost.) *Artikleid ja arhivaale. Keeleuudenduse Kirjastik B5*. Tallinn: Johannes Aaviku Selts, lk 93–113.
- Zeiger, Juhan 1926. Meie muistest prosoodiast. – *Looming*, nr 6, lk 607–617.
- Zeiger, Juhan 1934. *Eesti rahvaviisid. Mélodies populaires Estoniennes. Monograafia. Eesti Lauljate Liidu väljaanne* nr. 63. Tallinn.
- Zeiger, Juhan 1970. *Rahva muusikalise loomingu aluseid ja traditsioone*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tampere, Herbert 1932. *Tähelepanekuid rahvaviisidest ja rahvalaulude ettekandmisest lõunapoolses Lääne-Eestis*. Tartu: K. Mattiesen.
- Tampere, Herbert 1934. Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle uurimismeetodist. – *Äratriikk Eesti muusika almanakist I*. Tallinn: Eesti Akadeemiline Helikunstnike Selts, lk 3–12.
- Tampere, Herbert 1937. Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist. – *Äratriikk Loomingust* nr 2, lk 190–198. Tartu.
- Tampere, Herbert 1941a (toim.) *Karksi vanad rahvalaulud. I. Vana Kannel IV*. Tartu: Teaduslik Kirjastus.
- Tampere, Herbert 1941b. *Eesti rahvaviiside antoloogia. = Anthologia cantuum popularium Estonorum. I*. Tartu: [Eesti Rahvaluule Arhiiv].
- Tampere, Herbert 1977. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna rahvamuusika kogud. – *Soome-ugri rahvaste muusikapärandist*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 13–38.
- Tanning, Salme 2004. *Karksi murrak*. Toim. K. Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Tanning, Salme 1961. *Mulgi murdetekstid. Eesti murded I*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tedre, Ülo 1964a. Stereotüüpsusest Karksi rahvalauludes. – *Eesti rahvaluulest*. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, lk 52–86.
- Tedre, Ülo 1964b. Tähelepanekuid regivärsilise rahvalaulu tüpoloogiast. – *Eesti rahvaluulest*. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, lk 7–34.
- Tedre, Ülo 1969–1974 (toim.) *Eesti rahvalaulud. Antoloogia I–IV*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Tedre, Ülo 1974 (toim.) *Eesti rahvalaulud: antoloogia. IV*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Teras, Pire 2003. *Lõunaeesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Thiemes, Matthias 2001. Accent. – S. Sadie, J. Tyrrell (ed.-s). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Vol. I. Second edition*. London: Macmillan; New York: Grove, pp. 46–48.
- Thomassen, Joseph M. 1982. Melodic accent: Experiments and a tentative model. – *Journal of the Acoustical Society of America*, 71, pp. 1596–1605.
- Vahter, Artur 1998. *Karl August Hermann. Lühimonograafia*. Tallinn.
- Vana Kannel 1886. *Täieline kogu vanu Eesti rahvalauluid / välja annud Dr. Jakob Hurt = Alte Harfe. Vollständige Sammlung alter estnischen Volkslieder / herausgegeben von Dr. Jakob Hurt. Tõine kogu. Zweite Sammlung. Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused*, Nr 3. [*Laulud Kolga-Jaani kihelkonnast Viljandimaalt.*] Tartu: Mattiesen.
- Welch, David 1973. Tonal Intonation of Yoriba Praise Poetry (Oriki). – *Yearbook of the International Folk Music Council*. Vol. V, pp. 156–164.
- Veske, Mihkel 1873. *Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Veske, M.[ihkel] 1875. *Ueber die historische Entwicklung der finnischen Sprachen im Vergleich mit der indogermanischen und über die Methode der estnischen Grammatik. Antrittsvorlesung des Lectors Dr. M. Weske*. Dorpat: H. Laakmann.
- Veske, Mihkel 1879a (väljaandja). *Eesti rahvalaulud. Esimene anne / rahwa suust korjanud ja välja andnud Dr. M. Weske. Eesti kirjavara*, nr. 2. Tartu: Schnakenburg.
- Veske, Mihkel 1879b. *Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis. Välja andnud Dr. M. Weske. Eesti kirjavara*, nr 1. Tartu: Schnakenburg.
- Wiedemann, F.[erdinand] J.[ohann] 1864. *Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. Mémoires de L'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, VII Série. Tome VII, N° 8*. St. Petersburg: die Keiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, F.[erdinand] J.[ohann] 1875. *Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte*. Eggers et Cie, H. Schmitzdorff, J. Issakof et A. Tscherkessoff [etc.]. St. Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.
- Vihma, Helgi 1969. Humanist A. W. Hupel. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 220–227.
- Vihman, Marilyn May 1997. The Acquisition of Accent: A Framework for the Study of Estonian Prosodic Development. – I. Lehist, J. Ross (ed.-s). *Estonian Prosody: Papers from a Symposium. Proceedings of the International Symposium on Estonian Prosody, Tallinn, Estonia, October 29–30, 1996*, pp 203–221.
- Viidalepp, Richard 1970. A. O. Väisänen viron kansansävelmiä keräämässä. – *Kalevalaseuran Vuosikirja 50*. SKS, Helsinki 1970, ss. 75–84.
- Viitso, Tiit-Rein 2003. Phonology, Morphology and Word Formation. – M. Ereht (ed.) *Estonian Language. Linguistica Uralica. Supplementary Series, Volume 1*, pp. 9 – 92. Tallinn: Estonian Academy Publishers.
- Visnapuu, Eduard 1963. Eesti rahvaviiside rütmi küsimusest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 616–620.

- Visnapuu, Henrik; Ainelo, Jaan 1932. *Poeetika põhijooni: Poeetika. Stilistika. Retoorika. Meetrika. Temaatika. Tektoonika. Kirjandite teooria. I*. Tartu: Noor-Eesti.
- Visnapuu, Henrik 1923. Minu vaidluskiri Johannes Aavikule. – *Agu*, nr 12, lk 367.
- Vissel, Anu 1990. *Eesti karjaselaulud III. Mulgimaa karjaselaulud*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

SUMMARY

The aim of the present thesis “Estonian Prosody and Words/Music Relationships in Estonian Old Folk Songs” is to analyze the relations between structures arising from prosodic features of the language and poetical and musical features of *regilaul* (usually translated as *runo song* or *runic song*), but also the developments in this field of research in Estonia. Topics concerning traditional performance of these songs, such as accentuating the syllables and modifying melodies during singing, are considered. To explain earlier discussion on these topics, an overview of earlier studies concerning prosody and *regilaul* is given.

The thesis consists of introduction (Chapter 1), discussion (chapters 2 to 4), summary in Estonian, list of references, summary in English and appendices containing examples of songs and some tables. Introduction presents the problem of the thesis, its structure, methods used, definitions and materials studied. Chapter 2 gives an overview of earlier studies on Estonian prosody and early attempts to associate prosody with the structure of *regilaul* during 17th to 19th centuries. Chapter 3 discusses the problems, concerning rhythm of the *regilaul*, which the Estonian researchers started to call the problem of scansion during the 1920s and 1930s. Chapter 4 tries to find the rules of melody variations caused by verse structure, focusing on changes taking place in case of three-syllabled words.

The general viewpoint of the author is based on ethnomusicology – it is a discipline for studying any kind of music in connection with the historical, cultural and social background of its users. To throw light upon a certain group of phenomena, the viewpoint is chosen according to the topic; in case of problems with longer research history, the historical aspect is stressed, while in case of more recent problems, solutions are sought.

In presenting main points of Estonian prosody, the works by authors using data from experimental phonetics are used (Ross, Lehiste 2001; Eek, Meister 2003–2004; Liiv 1961, 1962). The unit of temporal structure in speech – as well as in poetry and melody of the *runo* songs – is syllable. Strong and weak units in the line of syllables form the structures of higher level – prosodic foot and phonological phrase in language, metric foot and syllable group in the line of verse, groups of metrical units in the line of melody. Central phonological features in the prosody of Estonian language are stress and quantity degree which domain is a (usually disyllabic) prosodic foot. Lexical stress of any word is on the first syllable, while weaker secondary stress is usually on odd successive syllable, but also the quantity degree influences its position. However, physical correlate of the word stress is not the duration, but movement of the fundamental. In Estonian phonology, the syllable durations ((over)long–long–short) in interaction with stress and tone form three quantity

degrees, where the essential features are the duration ratio of the syllables (or, to be more exact, some sounds) and the movement of the fundamental in a prosodic foot.

Regilaul is defined first of all as a group of Estonian folk songs belonging to the ancient Balto-Finnic tradition of runo songs, where the main features are parallelism, alliterative rhymes, runo song metre (similar to the one used in Kalevala, basing on opposition of short and long initial syllables), and certain traditional subjects and formulas (cf. Sarv, M. 2000). If we look at versification, we find ordinary verse lines, where the syllables are divided regularly between the 8 syllable positions of the line, and problematic verses with different properties (including so called *broken verses*, where lexical stress can be placed on a metrically unstressed position, and *long verses* with more than 8 syllable position).

The subject and material of the present research are the writings concerning Estonian prosody and/or *regilaul*, and *regilaul* songs from Karksi Parish in southern Estonia recorded during 1908–1975 and kept in Estonian Folklore Archive.

Chapter 2 gives a survey of research history of Estonian prosody and *regilaul* metre from 17th to 19th centuries, covering the period from emergence of written Estonian language to formation of Estonian local linguistics. The material is presented in historical order by authors, focusing on discovering three quantity degrees and three levels of stress, and on first observations on the form and performance of *regilaul*. Some discussion is given on how the linguistic background of the researchers and the system of spelling has influenced their approach to prosody (see Kask 1958a, 1970).

The first linguists were foreigners who saw the prosodic system of Estonian language through the models developed on the basis of German (and other Indo-Germanic languages). Lexical stress on the first syllable was probably known before it was first mentioned in the grammar (Stahl 1637); the existence of secondary stress was clearly stated by Hirschhausen (1827). However, the Estonians' perception was of utmost importance in discovering three quantity degrees, as the (supposed) first recording of three quantities in vowels ("Agenda Parva" 1622 by unknown author, presumably of South-Estonian origin) as well as their theoretical description (Masing 1824) were given by Estonians.

In the history of prosody studies we can clearly see old and new approach, and this development is presented through three periods: during the first period, old approach to prosody was dominating (from 17th to 18th century); during the second period, new approach was forming (from 18th century to the beginning of the 19th century); and during the third period, this new approach developed into an integral system (19th century).

In the old approach to prosody based on the theoretical knowledge of that time – or maybe on the listening habits originating from German language – the word stress was automatically taken to mean lengthening, thus the first syllable

was considered to be long in all Estonian words, even the short pen first syllable of the first quantity degree was considered to be long and closed. Only the new approach to prosody (Ahrens 1853) brought along the concept that a word of the first quantity degree may have short open syllable with main stress, followed by single consonant.

Discovering the rules of *regilaul* metre took place along with discovering prosodic features of the language. Up to the middle of the 19th century or even longer – as long as the first syllable of all the words was believed to be long – it was not noticed the opposition of short and long initial syllables characteristic to Estonian language. When the first linguist of Estonian origin (Masing 1820, 1824) discovered this opposition and paid attention to the possibility that in poetic text short initial syllable may be on the metrically weak position, his discovery found no support from the linguists of that time, who were of Baltic-German origin. Even after discovering the rules of Estonian prosody these rules were not applied to *regilaul* – probably because of earlier belief that the metre of a *regilaul* is based on word stress. The rules for positioning short and long syllables with main stress were discovered by Finnish researcher Julius Krohn (1902).

Chapter 3 analyses the stress relations in Estonian *regilaul* verse, i.e. the problem of scansion – the question whether word stress or metrical stress is dominating (or should be dominating) in performing broken verses in *regilaul* arose in 1920s. The discussion was opened by Johannes Aavik, who was the first to publish (1913, 1914) the rules for the *regilaul* in Estonian, taking into account the quantity degree, and he advocated such way of reading (1924) where the metric stresses are perceivable, i.e. scansion. The discussion was based on intensive studies of the relationships between *regilaul* versification and the language (e.g. Zeiger 1926, 1934; Paukson 1930; Anderson 1935; Tampere 1934, 1937). Before that, scansion was understood as accentuation by the singer as perceived by the listener, but in this research it was defined as such method of performing broken verses in *regilaul* songs, where the Estonian performer or listener perceives metric stresses to be dominating.

Herbert Tampere (1937) declared that the position of audible stress in *regilaul* depends on the dynamic component of the stress. However, Urve Lippus (1977a) suspected this statement to be invalid and made some acoustic measurements, which showed that in ordinary lines stronger dynamic stresses does not always coincide with metrically stressed positions.

The author of the present thesis made two experiments with the aim to determine the objective existence (or nonexistence) of scansion along with its features. First, the experiment of perception was made, so that 67 broken verses (usually with verse structure 2+3+3) taken from different recordings were played to the group of subjects who had to decide whether word stress or metric stress is dominating. According to these results, the material studied was divided into three groups for further studies: scanned songs, songs with word stres-

ses and unstressed songs (i.e. perceived differently). The manner of stressing used by the performers remained usually constant during the whole performance. From each of these groups, broken verses by two different performers were chosen for further analysis, and these were complemented by regular verses from the same songs; all in all 161 verses were analyzed. Formation of stress was analyzed by measuring and/or computing the values of melodic (depending on melody curves), tonic (pitch), dynamic (intensity) and temporal (duration) correlate of stress.

It was found that both Tampere and Lippus had evaluated correctly the role of dynamic component in formation of the perceived stress. In ordinary lines, the dynamic stresses does not necessarily coincide with metrically strong units, but other stress correlates still form perceivable stresses. However, in broken lines the impression of the position of stress does depend on the position of the dynamic stress. In broken lines with structure 2+3+3, the word stress of the last three-syllabic was perceived as prominent, if the initial syllable (position 6) was sung with higher intensity than the previous syllable (position 5), while metric stress was perceived as prominent, if the initial syllable of this word was sung with weaker intensity than the previous syllable. Among the tunes studied, scansion depended partly also from the structure of the melody: scansion occurs with melodies where the 5th note has strong melodic and tonic accents for this line, but the manifestation of this tendency depends partly on the manners of using one's voice during the performance.

Chapter 4 looks at the relationship between prosodic features and melody movements in *regilaul* songs, with the aim to discover the rules of melody variations caused by versification. Estonian researchers started to study problems of melody variations during the second half of the 20th century, and by now it is apparent that melody variation in lines with different verse structure depends on the structure of lyrics as well as of the melody, but also of personal style of the performer plays some role here (Lippus 1977a, Kolk 1984, Oras 2004, Särg 2004a). Main method for fitting melody to the verse structure is to connect word stresses with sounds perceived as stressed in the context of the melody, but it is still unclear why the number of variation is so different for different melodies.

This analysis studied the hypothesis that melody variations are influenced by melody contours corresponding to 3-syllabled words and the values of melodic accents in the main form of the melody. In order to prove that, changes taking place during singing passages corresponding to 3-syllabled words in 1st quantity degree situated at the end of the verse were analyzed. The results show that variation was the highest in case of passages with descending beginning, and the greatest differences in singing was observed at the position of this descending within the word in case of words with short or long initial syllables. In case of short initial syllable, melody contours where descending took place between 2nd and 3rd syllable were preferred, and descending between 1st and 2nd

syllable was avoided; while in case of long initial syllable, descending between 1st and 2nd syllable was preferred. Also it appeared that the variation of 3-syllabled words is also influenced by the values of melodic accents on units 6 and 7. Usually, the variation takes place in passages corresponding to 3-syllabled words, if the melodic accents on note 7 is much stronger (between 0.5 and 2) than on note 6, and during the variation the stress relations are inverted. But no variation takes place in these passages, if the melodic accent of note 7 is not significantly stronger (by 0.2 or less) than that of the note 6. In variations, the passage corresponding to 3-syllabled word is usually changed – most common is the variation, where first two syllables are sung on the same note; but sometimes all the syllables are uniformly descending or sung level.

The variation described in 3-syllabled words corresponding to descending passages may be explained by the necessity to express information concerning stress and quantity degree by melodic means in the situation where the differences in length are somewhat neutralized. In the passages with ascending beginning, no significant variation was observed in 3-syllabled words. One reason for variation may also be different pitch and different position of secondary stress in 3-syllabled words of different quantity degrees. At the beginning of the melody contour preferred for the words with short initial syllable, level pitch marks relatively small movement of the voice between the 1st and 2nd syllables characteristic to words of the first quantity degree, while the lack of melodic stress on the second note of the melody contour corresponds to unstressed status of the 2nd syllable in Estonian language. However, in case of words with long initial syllables in runo songs, we cannot talk about quantity degrees directly, but the results of the present analysis show that the melody contour preferred with these words slightly marks the prosodic properties of words of the third quantity degree. In the melody contour preferred for words with long initial syllable, descending between 1st and 2nd syllable is similar to the pitch in the words of the third quantity degree, while the secondary stress on 2nd syllable is marked by melodic stress on note 2.

Therefore we can say that 3-syllabled words are usually sang with melody reminding us of the pitch of the word typical to quantity degrees and thus marking the position of secondary stress (suitable form of descending passage), or with a melody with neutral contour (ascending passage), but not with a melody marking the properties of oppositional quantity degree (unsuitable form of descending passage).

LISAD

Lisa 1. Lauluread, mida kasutati skandeerimise akustilises analüüsis, III pt.

Greete Jents, jutustav laul “Mehetapja” 550c

Meid oli kolmeksi sõsare
Kateksi emäkanaje
Põll tal ehenna punane
Väits tal peonna verine
Elds läits Maielt sis küs'üme
Miks su põlle oo punane
Miks su väitse oo verine
Mai läits mõtsa siis pageme
Kuidas või mina avite
Ku(i)das või mina avite
Ku(i)das või mina avite

meid oli kolmeksi sõsare
kateksi emäkanaje
põll tal ehenna punane
väits tal peonna verine.
Elds läits Maielt siis küs'ümä
miks su põlle oo punane
miks su väitse oo verine
Mai läits mõtsa siis pageme
kudas või mina avite
kudas või(n) mina avite
kudas või(n) mina avite

Harilikud read

Üits oli Maie, tõine Kaie
Kolmas helmi Eldsekene
Elds läits ei.. heinä niitamaie
Kai läits karja saatamaie
Elds tuli einä niitamesta
Kai tuli karja saatamesta
Mai tuli aidast magamesta

üits oli Maie, tõine Kaie
kolmas helmi Eldseke(ne)
helm läits einä niitamaie
Kai läits karja saatamai(e)
Elds tuli einä niitamesta
Kai tuli karja saatamesta
Mai tuli aidast magamest

Ann Toompalu, jutustav laul “Mehetapja” 553 c

Murtud read

Mai läits aitada magame
Mai tuli aidasta magamest
Väits oli kähen tal verine
Põll oli ehen tal punane
Mai läits mõtsada pageme
Kuidas saa(n) ma su avite
Kuidas saan ma su avite
Kuidas saa ma su havite
Kuidas ma saa... su havite

Mai läits aitada magame
Mai tuli aidasta magamest
väits oli kähen tal verine
põll oli ehen tal punane
Mai läits mõtsada pageme
kuidas või ma su avite
kuidas saa(n) mu sa avite
kuidas saa(n) mu su avite
kuidas saan mu su avite

Harilikud read

Üits oli Maie, tõine Kaie
Kolmas Eldse helmeskaala
Elds läits einä niitemaie
Kai läits karja saatemaie
Elds tuli einä niitemasta
Kai tuli karja saatemasta
Mis sina tapid Maiekene

üits oli Maie, tõine Kaie
kolmas Eldse helmeskaala
Elds läits einä niitemaie
Kai läits karja saatemai(e)
Elds tuli einä niitemasta
Kai tuli karja saatemasta
mis sina tapid, Maiekene

Greete Jents, Karjaselaulud 2050 d, 2069 a, 2069 b

Murtud read

Külä karjatse kanase
Külä karjatse kanase
Külä karjatse kuradi
Kui nii kuradi hobese

külä karjatse kanase
külä karjatse kanase
külä karjatse kuradi
kui nii kuradi hobese

Harilikud read

Emälatse linnukese
Aage kari meie poole
Meie aame teie poole
Siia suure söödü pääle
sSiia lage latsi pääle
Siit söö kari kaitsameta
Ulk söö ilma oidameta
Emälatse linnukese
Aage kari meie poole
Meie aame teie poole
Siit söö kari kaitsameda
Ulk söö ilma oidameda
Sõ(j)ameeste sõiduruuna
Abja meeste alli täkku

emälatse linnukese
aage kari meie poole
meie aame teie poole
siia suure söödü pääle
siia lage latsi pääle
siin söö kari kaitsameta
ulk söö ilma oidame(d)
emälatse linnukese
aage kari meie poo(le)
meie aame teie poole
siin söö kari kaitsameda
ulk söö ilma oidameda
sõ(j)ameeste sõiduruuna
Abja meeste alli täkku

Kadri Kukk, karjaselaul 381 j

Murtud read

Külä karjatse, kanase
Süü söödüstä vägeda
Laku laanesta lihada
Juu juuskeve ojasta

Harilikud read

Meie alta allikusta,
Aage kari meie poole,
Siia suure söödü pääle
Külä kül' mästä jõosta.
Siia lage latsi pääle
Süü, süü, karjakene
süü, süü, seisä, seisä

Süü seni, ku ma sööda
Juu seni, ku ma jooda

Kadri Kukk, jutustav laul “Mehetapja” 2021 d

Murtud read

Mai jäi aita meil magame
Põll oli ehen tal punane
Väits oli kähen tal verine
Armas kuuske, nüüd avite
Kudas ma su saa avite
Kümme miist oo siin külänna
Kümme poissi siin külänna

Mai jäi aita meil magame
põll oli ehen tal punane
väits oli kähen tal verine
armas kuuske, nüüd avite
kudas ma su saa avite
kümme miist oo siin külänna
kümme poissi siin külänna

Harilikud read

Elds läits einä niitamaie
Kai läits karja kaitsemaie
Kai tuli karja kaitsemesta
Mai tuli aidast magamesta,
Joos'k siis suure kuuse manu
Kallis kuuske, kata meida
Kuus'k võts' vastu vaidelede

Elds läits einä niitamaie
Kai läits karja kaitsemaie
Kai tuli karja kaitsemesta
Mai tuli aidast magamesta
joos'k siis suure kuuse manu
kallis kuuske, kata meida
kuus'k võts' vastu vaidelede

Mai Mölder, mängulaul “Telu tegemine” 587 f, 587 j

Murtud read

Lähme me telu tegeme
Noored neiud ti tuleved
Lähme me telu tegeme
Noored neiud nüüd tuleved
Arak tõi sõa sõnumid
Kui sust saab sõtta mineja
Ala vainu või vajuje
Seda ma õppa sinule

Harilikud read

Kipa, kapa kargamaie
Nurka, nurka, noore mehe
Pimmessele, piibujooja
Kingä jalan, keedi kaalan
Sõrmus sõrmen, sõlg om rinnan
Kipa, kapa kargamaie
Nurka, nurka, noore mehe
Sõrmus sõrmen, sõlg om rinnan

Lisa 2. Näiteid töös kasutatud lauludest.

Skandeerimise analüüsis (III pt) kasutati näited 10–16, viisivariatsioonide analüüsis (IV pt) näiteid 13, 14 ja 17.

Näide 10. RKM, Mgn II 550 c < Karksi khk, Nuia al – S. Lätt < Greete Jents, snd 1894 (1961)

g¹=b Meid oli kol-mek-si sõ - sa - re, meid oli kol-mek-si - sõ - sa - re,
ka - tek - si e - mä - ka - na - je, ka - tek - si e - mä - ka - na - je.
Üks oli Mai - e, tõi - ne Kai - e, üks oli Mai - e, tõi - ne Kai - e,
kol - mas hel - mi Eld - se - ke - ne, kol - mas hel - mi Eld - se - ke - (ne).
Elds läits* ei - nä nii - ta - mai - e, Elds läits ei - nä nii - ta - mai - e,
Kai läits kar - ja saa - ta - mai - e, Kai läits kar - ja saa - ta - mai.
Mai jäi ai - ta meil ma - ga - me, Mai jäi ai - ta meil ma - ga - me.
Elds tuli ei - nä nii - ta - mes - ta, Elds tuli ei - nä nii - ta - mes - ta,
Kai tuli kar - ja saa - ta - mes - ta, Kai tuli kar - ja saa - ta - mes - ta,
Mai tuli ai - dast ma - ga - mes - ta, Mai tuli ai - dast ma - ga - mest.
Põll tal e - hen - na pu - na - ne, põll tal e - hen - na pu - na - ne,

väits tal pe-on-na ve-ri-ne, väits tal pe-on-na ve-ri-ne.

Elds läits Mai-elt siis kü-sü-me, Elds läits Mai-elt siis kü-sü-me:

*"Miks su põl-le oo pu-na-ne, miks su põl-le oo pu-na-ne,
miks su väit-se oo ve-ri-ne, miks su väit-se oo ve-ri-ne?"

"Mia tapi ta-rest tal-le-ke-se, mia tapi ta-rest tal-le-ke-se,
mu-rust ta-pi mus-ta ku-ke, mu-rust ta-pi mus-ta ku-ke,
"Ärä sina vaid-le, Mai-e-ke-ne, ärä sina vaid-le, Mai-e-ke-ne,
sest sa tap-sid noo-re me-he, sest sa tap-sid noo-re me-he."

Mai läits mõt-sa siis pa-ge-me, Mai läits mõt-sa siis pa-ge-me,
juus'k ta suu-re kuu-se juu-re, juus'k ta suu-re kuu-se juu-re:
"Ar-mas kuus'-ke, a-vi-de mind, kal-lis kuus'-ke, ka-ta min(d)."

Kuus'k võts' vas - tu vai - de - li - a, kuus'k võts' vas - tu vai - de - li - a:

"Ku - das või mi - na a - vi - te, ku - das või mi - na a - vi - te?

Küm - me miis - ta siin kü - län - na, küm - me miis - ta siin kü - län - na,

ü - te - se ü - le ta - nu - me, ü - te - se ü - le ta - nu - me.

Kõik tulev^e lau - du lõi - ka - mai - e, kõik tulev^e lau - du lõi - ka - mai - e,

löv - väv si - nu sii - ta ä - rä, löv - väv si - nu sii - ta ä - rä,

mul - le süü - dü an - ta - nes - se, mul - le süü - dü an - ta - nes - se.

Mai juus'k suu - re ka - se ma - nu, Mai juus'k suu - re ka - se ma - nu:

"Ar - mas kas - ke, a - vi - de mind, ar - mas kas - ke, a - vi - de mind,

kal - lis kas - ke, ka - ta min - da, kal - lis kas - ke, ka - ta mind!

Sa oled al - ta Ar - ju lin - na, sa oled al - ta Ar - ju lin - na,

säält oled sa ju Pär-nu lin-na, päält oled pak-su Pär-nu lin-na."

"Ku-das või mi-na a-vi-te, ku-das või mi-na a-vi-te?

Küm-me nais-ta siin kü-län-na, *ü-te-se ü-le ta-nu-me.

Kõik tulev^e leh-ti lõi-ka-mai-e, kõik tulev^e leh-ti lõi-ka-mai-e,

lõv-väv si-nu sii-ta ä-rä, lõv-väv si-nu sii-ta ä-(rä).

Mul-le süi-dü an-ta-nes-se, mul-le süi-dü an-ta-nes-se."

Mai juus'k suu-re haa-va juu-re, Mai juus'k suu-re aa-va juu(re):

"Ar-mas aa-ba, a-vi-de mind, kal-lis^e haa-ba, ka-ta min-da!"

Aab võts'vas-tu vai-de-li-a, haab võts'vas-tu vai-de-li-a:

"Ku-das või mi-na a-vi-te, ku-das või mi-na a-vi-te?

Alt oled ar-va Har-ju lin-na, päält oled pak-su Pär-nu lin-na.

Küm-me pois-si siin kü-län-na, ü-te-se ü-le ta-nu-me.

*Kõik tulev^e lau-du lõi-ka-mai-e, kõik tulev^e lau-du lõi-ka-mai-e,

lõv-väv si-nu sii-ta ä-rä, lõv-väv si-nu sii-ta ä-rä,

mul-le süi-dü an-ta-nes-se, mul-le süi-dü an-ta-nes-se."

Mai juus'k suu-re sõõ-dü pää-le, Mai juus'k suu-re sõõ-dü pää-le,

Mai juus'k suu-re sõõ-dü pää-le, üt-les veel[?] ü-le õ-la sis:

"Nin-da juus'-ku tei-e nur-me, nõn-da juus'-ku tei-e juu-re,

nõn-da kui mi-nu ju-mi joo-si, nõn-da kui mi-nu ju-mi joo-si

nõn-da li-bi-se-gu le-he, nõn-da li-bi-se-gu le-he,

nõn-da kui mi nu li-ha li-bi-ses, nõn-da kui(min)u li-ha li-bi-ses!"

Näide 11. RKM, Mgn II 2050 d < Karksi khk, Nuia al – I. Rüütel < Greete Jents, snd 1894 (1971)

(Praktiliselt sama viisiga ja sarnase tekstiga on lauldud ka katses kasutatud variandid KM, Mgn II 2069 a, b < Karksi khk, Nuia al – I. Rüütel, O. Kõiva < Greete Jents, snd 1894 (1971))

g'=g Kü - lä kar - jat - se, ka - na - se, kü - lä - kar - jat - se, ka - na - se,
aa - ge ka - ri mei - e poo - le, aa - ge ka - ri mei - e poo - le,
mei - e aa - me tei - e poo - le, mei - e aa - me tei - e poo - le.
Sii - a suu - re söö - dü pää - le, sii - a suu - re söö - dü pää - le,
sii - a la - ge lat - si pää - le, sii - a la - ge la - tsi pää - (le).
* Siin söö^b ka - ri kait - sa - me - da, siin söö ka - ri kait - sa - me - da,
ulk söö il - ma oi - da - me - da, ulk söö il - ma oi - da - me - (da).
Süü mei - e ää ka - ri, süü mei - e ää ka - ri,
süü se - ni söö - dü - ei - nä, süü se - ni söö - dü - ei - nä,
la - ku laa - ne ris - tik - hei - nä, la - ku laa - ne ris - tik - hei - nä.
Seni kui tõu - seb tõr - va - lil - li, seni kui tõu - seb tõr - va - lil - li,
seni kui as - tub an - ger - püs - si, seni kui as - tub an - ger - püs - si.

Näide 12. RKM, Mgn II 553 c < Karksi khk, Polli v, Mõtsakuru k – S. Lätt < Ann Toompalu, snd 1875 (1961)

g¹=a Ol- lim me kol-mek-si sõ-sa-re, ol-lim me kol-mek-si sõ-sa-re,

üits oli Mai-e, tõi-ne Kai-e, üits oli Mai-e, tõi-ne Kai-e,

kol-mas Elt-se, hel-mis-kaa-la, kol-mas Elt-se, hel-mis-kaa-la.

Elts läits ei-na nii-te-mai-e, Elts läits ei-na nii-te-mai-e,

Kai läits kar-ja saa-te-mai-e, Kai läits kar-ja saa-te-mai-e,

g¹=b Mai läits ai-ta-da ma-ga-me, Mai läits ai-ta-da ma-ga-me.

g¹=a Elts tuli ei-na nii-te-mas-ta, Elts tuli ei-na nii-te-mas-ta,.../

Mai tuli ai-das-ta ma-ga-mest, Mai tuli ai-das-ta ma-ga-mest,.../

Näide 13. RKM, Mgn II 381 j < Karksi khk, Aniste k – H. Tampere, R. Praakli < Kadri Kukk, snd 1893 (1960)

g¹=as Kü-la kar-jat-se, ka-na-se,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa.

g¹=a Aa-ge ka-ri mei-e poo-le,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa,

* sii - a suu - re söö - dü pää - le,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa,

sii - a la - ge lat - si pää - le,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa.

Süü, süü, kar - ja - ke - ne,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa,

süü, süü, sei - sä, sei - sä,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa,

süü söö - dūs - ta vä - ge - da,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa,

la - ku laa - nes - ta li - ha - da,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa,

joo joos - ke - ve o - jas - ta,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa,

mei - e al - ta al - li - kus - ta,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa,

kü - lä kül' - mäs - tä jöö - s - ta,

a - gi - na - gi te - ver - man - ni pas' - sas' - saa - laa.

Näide 14. RKM, Mgn II 2021 d < Kolga-Jaani khk, Sürgavere k < Karksi khk, Aniste k
– I. Rüütel, L. Broedis < Kadri Kukk, snd 1893 snd (1971)

g=f Me olem kol-mek-si sõ-sa-re, me olim kol-mek-si sõ-sa- (...),
üks oli Kai- e, tei- ne Mai-e, üks oli Kai- e, tei- ne Mai-(e),
kol-mas Eld-se, Eld- se-ke-ne, kol-(mas Eld)-se, Eld- se-ke-ne.
Elds läits ei- nä nii- ta-mai-e, Elds läits ei- nä nii- ta-mai,
* Kai läits kar- ja kait-se-mai- e, (Kai läits) kar- ja kait-se-mai,
Mai jäi ai- ta meil ma-ga-me, (Mai) jäi ai- ta meil ma-ga-(me).
* Elds tuli ei- nä nii- ta-mes-ta, Elds tuli ei- nä nii- ta- mes-(ta),
* Kai tuli kar- ja kait-se-mes-ta, Kai tuli kar- ja kait-se- mest,
Mai tuli ai- dast ma- ga-mes-ta, Mai tuli (ai)- dast ma- ga-mes-(ta).
Põll oli e- hen tal pu- na- ne, põll oli e- hen tal pu- na-(ne),
väits oli kä- hen tal ve- ri- ne, väits oli kä- hen tal ve- ri-(ne).

Kuus'k võtt' vas-tu vai-de-le-de, kuus'k võtt' vas-tu vai-de-le-(de):

"Ku-das ma su saa a-vi-te, ku-das ma su saa a-vi-(te)?

Alt ole ar-va, päält ole pak-su, alt ole ar-va, päält ole pak-(su),

alt ole ar-va Ar-ju lin-na, alt ole *ar-va Ar-ju lin-(na),

päält ole pak-su Pär-nu lin-na, päält ole pak-su Pär-nu linn.

*Küm-me miist oo siin kü-lä-na, küm-me miist oo siin kü-lä-na,

nii tulev pal'-ke lõi-ka-mai-e, nii tulev pal'-ke lõi-ka-mai-(e),

* lev-väv si-nu sii-ta ä-rä, lev-väv si-nu sii-ta ä-rä."

Mai joos'k suu-re aa-va ma-nu, Mai joosk suu-re aa-va ma-(nu):

"Ar-mas aa-ba, a-vi-te miut, kal-lis aa-ba, ka-ta miut.

Aab võts' vas-tu vai-de-le-de, aab võts' vas-tu vai-de-le-(de):

lev-väv si - nu sii - ta ä - rä, si - nu sii - ta ä - rä."

Mai joos'k suu-re söö-dü pää-le, Mai joos'k suu-re söö-dü pää-(le),

Mai joos'k la-ge lat - si pää-le, Mai joos'k la-ge lat - si pää-(le).

Siis ta säält võ - 't siis sa - ja - te, siis ta võtt' säält siis sa - ja - te:

* "Nin-da ku mu i - hu vä - ri - si, nin-da ku mu i - hu vä - ri - (si),

nin - da vä - ri - se - gu tei - e, nin - da vä - ri - se - gu tei - e!

Nin - da ku mu* ju - mi joo - si, nin - da ku mu ju - mi joo - (si),

nin - da joos - ku tei - e joo - ne, nin - da joos - ku tei - e joo - (ne)!"

Näide 15. RKM, Mgn II 587 f < Halliste khk, Abja-Paluoja al < Karksi khk – I. Rüütel, E. Liiv < Mai Mölder, snd 1874 (1960)

(Praktiliselt sama viisiga ja sarnase tekstiga on lauldud ka katses kasutatud variant RKM, Mgn II 587 j < Halliste khk, Abja-Paluoja al < Karksi khk – I. Rüütel, E. Liiv < Mai Mölder, snd 1874 (1960))

g[#]=d Tees te - lu, tees te - lu.

Läh-me me te - lu te - ge-me, tees te - lu, tees te - lu,

ki - pa, ka - pa kar - ga-mai - e, tees te - lu, tees te - (lu).

Nur-ka, nur-ka, noo-re me-he, tees te - lu, tees te - (lu),

pim-mes-se - le pii-bu-joo-ja, tees te - lu, tees te - (lu),

noo-red nei-ud nüüd tu - le-vad, tees te - lu, tees te - (lu),

kin - gä ja-lan, kee-di kaa-lan, tees te - lu, tees te - (lu),

sõr-mus sõr-men, sõlg neil rin-nan, tees te - lu, tees te - (lu).

Näide 16. RKM, Mgn II 542 a < Karksi khk, Aniste k – H. Tampere, R. Praakli < Kadri Kukk, snd 1893 (1961).

g¹=h Mui-le an - ti muu-da töö-da, su-las-tel-le suur-ta töö-da, *simile*

mul-le an - ti al-ba töö-da: a-ni oi-da, ka-na kait-sa.

Ai ma nii a-ni ve-si-le, ka-na kul-la kop-pe-les-se.

Tul-li tuu-li muj-jalt maal-ta, pik-ken põh-jas-ta põ-ru-ti,

ai-ta mu a-ni ve-sil-ta, ka-na kul-la kop-pe-les-ta. *V*

Mi-na ko-du kur-val mee-lel, kur-val mee-lel, lei-na-kee-lel.

"Oh, mu el-de, en-ne-ke-ne, me-si-rin-da, mem-me-ke-ne,

tii mul päi-ne pä-t-si-ke-ne, ka-te-kui-ne ka-ku-ke-ne,

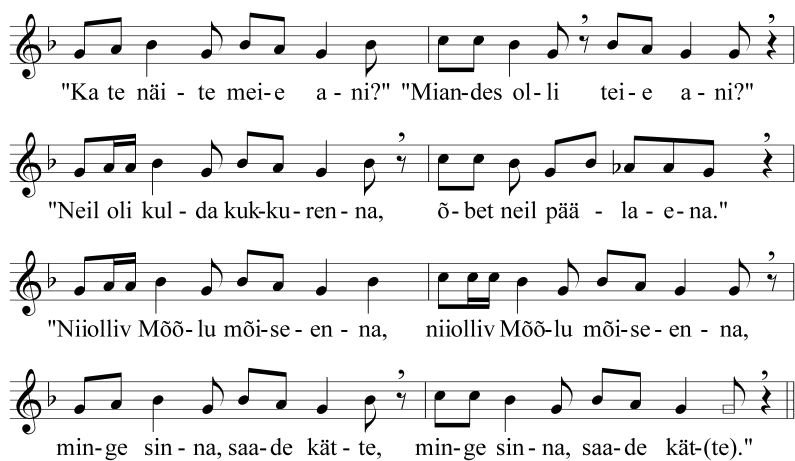
ma lää a-ni ot-si-mai-e, ma lää a-ni ot-si-mai-e." *V*

Lät-si mi-na tü-ki tee-da, tü-ki tee-da, mar-ga maa-da, *V*

li-pu lii-vas-ta mä-ge-da, vas-sa lii-va val-ge-e-(ta).

Va-la-di, mi-na va-la - di, va-la-di, mi-na va-la - di,
 kes mul vas-tu vöi tu-les - se, vöi mul vas-tu vee-re-nes.
 Vastu tuli küm-me kün-dä-je - ta, vastu tuli küm-me kün-dä-je-(ta),
 "Kas te näi - te mei-e a - ni?" "Mian-des ol - li tei-e a - ni?"
 "Neil oli kul - da kuk-ku-ren-na, õ - bet neil pää - la - e-na."
 "Ei ole kuu - lu e - ga nän-nu, ei ole kuu - lu e - ga nän-nu."
 Lät-si jäl - le tü-ki tee-da, tü-ki tee-da, mar-ga maa-da,
 li-pu lüi - vas-ta mä-ge-da, vas-sa lüi - va val-ge - e - (ta).
 Va-la-di, mi-na va-la - di, kes mul vas-tu vöi tu-les - se,
 vöi mul vas - tu vee-re-nes-se, vöi mul vas - tu vee-re-nes.
 Vastu tuli mul-le pois-te pol - ku, pois-te pol-ku, mees-te ul - ka.

Mi-na nei - le ter-ve - ei - da, ter-ve-ei - da, ar-me - ei - da.
 "Ka te näi - te mei-e a - ni?" "Mian-des ol-liv tei - e a - ni?"
 "Neiloli kul - da kuk-ku-ren-na, õ-bet neil pää - la - e-na."
 "Ei ole kuu - lu e - ga nän-nu, ei ole kuul-nu e - ga nän-nu."
 Lät-si jäl - le tü-ki tee-da, lät-si jäl - le tü-ki tee-da,
 tü-ki tee - da, mar-ga maa-da, tü-ki tee-da, mar-ga maa-da,
 li - pu lii-vas-ta mä-ge-da, vas-sa lii - va val-ge - e - (ta).
 Va-la-di, mi-na va - la - di, va-la - di, mi-na va-la - di,
 kes mul vas - tu või tu - les - se või mul vas-tu vee-re-nes - se?
 Vastu tuli ne - li neit-si-kes-ta, vastutuli ne - li neit-si-kes - ta,
 kolm oli nuur-ta nuu-ri - ku - ta, kolm oli nuur-ta nuu-ri - ku-(ta).
 Mi-na nei - le ter-ve - ei - da, ter-ve-ei - da, ar-me - ei - da.

"Ka te näi - te mei-e a - ni?" "Mian-des ol-li tei-e a - ni?"

"Neil oli kul - da kuk-ku-ren - na, õ-bet neil pää - la - e-na."

"Niiolliv Mõõ-lu mõi-se - en - na, niiolliv Mõõ-lu mõi-se - en - na,

min-ge sin - na, saa-de kät - te, min-ge sin - na, saa-de kät-(te)."

Näide 17. RKM, Mgn II 386 a < Karksi khk, Aniste k – H. Tampere, R. Praakli < Kadri Kukk, snd 1893 (1960).

g'=f Kü - lä - nai - se, lin - nu - kõi - se, ü - les,
 tul - ge sii - a mei - e poo - le, ü - les,
 meil oo li - na kui see lin - ti, ü - les,
 ku - gur ot - san kul - da - nup - pu, ü - les.
 Kõi - dam kok - ku kul - la - nur - me, ü - les,
 si - de - mes - se sii - di - väl' - lä, ü - les.

Nüid ütlevad teised jälle vastu:

Kü - lä - nai - se, lin - nu - kei - se, ü - les,
 teil oo kün - den küü - räk - sel' - Gä, ü - les,
 ä - es - ten - nu ar - ki - jal - ga, ü - les,
 lina oo kadu - nu maa a - la, ü - les.

Siis tuleb lõpetus nüid, edasi on:

Siis - ki me tat sii - a'i jä - tä, ü - les,

sii - a'i jä - tä sir - gu süv - vä, ü - les,

sii - a kur - ge - de ko - gu - de, ü - les,

*pää - su - kes - tel pää - le tul - la, ü - les,

*lõ - o - lin - du - de lõi - ga - te, ü - les.

Nüid olem saa - nu saa - re pää - le, ü - les,

nüid olem veer - nu vee - re pää - le, ü - les,

*sii - a jäi meil sel' - lä - va - lu, ü - les,

sii - a ka* te kaa - la - va - lu, ü - les.

Kõi - dim kok - ku kur - ja nur - me, ü - les,

si - de - mes - se si - ta väl' - lä, ü - les,

nüid olem veer - nu vee - re pää - le, ü - les,

nüid olem saa-nu saa - re pää - le, ü - les,

vee-ren vii - na joo - da - nes - se, ü - les,

saa-ren sai - a söö - dä - nes - se, ü - les.

Lisa 3. Skansiooni olemasolu hindamiseks tehtud tajukatse tulemused, III pt

Tajukatses 13 isikut otsustas 67 murtud rea kuulamisel, kas valitsevad pigem sõnarõhud või meetrilised rõhud. Lahtris “laulja” on antud laulja perekonnanimi ja laulu tähis, “hinnangute” all on märgitud, mitu arvamust kumbki võimalus sai, “häälteenamuse” suurus on antud protsentides valitseva arvamuse osakaal.

laulja, laulu nr	värss	hinnangud 1. viisireas				hinnangud 2. viisireas			
		rea nr	sõna- rõhk	meetri- line rõhk	häälte- enamus	rea nr	sõna- rõhk	meetri- line rõhk	häälte- enamus
Toompalu 553 c	Mai läits aitada magame	1	2	11	84,6	2	2	11	84,6
	Mai tuli aidasta magamest	3	2	11	84,6	4	3	9	75,0
	väits oli kähen tal verine	5		13	100,0	6	3	10	76,9
	põll oli ehen tal punane	7	3	9	75,0	8	4	8	61,5
	Mai läits mõtsada pageme	9		13	100,0	10	3	10	76,9
	kuidas saa ma su avite	11	1	12	92,3	12		13	100,0
	kuidas saa(n) ma su avite	13	3	10	76,9	14	2	10	83,3
	kuidas saa(n) ma su (h)avite	15		13	100,0	16		13	100,0
	kuidas ma saa su havite	17	1	12	92,3	18	2	11	84,6
Jents 550 c	Mai jäi aita meil magame	19	5	8	61,5	20	5	8	61,5
	põll tal ehenna punane	21		13	100,0	22		13	100,0
	väits tal peonna verine	23		13	100,0	24		13	100,0
	miks su põlle oo punane	25		12	100,0	26		12	100,0
	miks su väitse oo verine	27		13	100,0	28		13	100,0
	Mai läits mõtsa siis pageme	29		13	100,0	30		13	100,0
	ku(i)das või mina avite	31		13	100,0	32		13	100,0
	ku(i)das või mina avite	33		13	100,0	34		13	100,0
	ku(i)das või mina avite	35	1	12	92,3	36		13	100,0

laulja, laulu nr	värss	hinnangud 1. viisireas				hinnangud 2. viisireas			
		rea nr	sõna- rõhk	meetri- lin e rõhk	häälte- enamus	rea nr	sõna- rõhk	meetri- lin e rõhk	häälte- enamus
Kukk 2021 d	Mai jäi aita meil magame	37	12	1	92,3	38	13	1	100,0
	põll oli ihen tal punane	39	12	1	92,3	40	12	1	92,3
	väits oli kähen tal verine	41	11	2	84,6	42	11	2	84,6
	kudas ma su saa avite	43	10	3	76,9	44	10	2	83,3
Kukk 385 e	lähme me telu tegeme	45	5	8	61,5				
	talü tütäri tuleve	46	6	7	53,8				
	talü tütäre tuleve	47	4	9	69,2				
Toom- palu 365 e	talü tütäre tuleve	48	8	5	61,5	49	7	6	53,8
Mölder 587 j	lähme telu tegeme	50	11	1	91,7				
	lähme me telu tegeme	51	9	4	69,2				
	noored neiud nü(ü)d tulevad	52	11	2	84,6				
Mölder 587 f	lähme me telu tegeme	53	11	2	84,6				
	noored neiud nü(ü)d tulevad	54	11	2	84,6				
Kukk 381 j	külä karjatse kanase	55	5	8	61,5				
	süü söödüsta vägeda	56	4	9	69,2				
	laku laanesta lihada	57	4	9	69,2				
	juu juuskeve ojasta	58	7	6	53,8				
Kukk 541 c	süü söödüsta vägeda	59	8	5	61,5	60	8	5	61,5
	juu juuskeve ojasta	61	8	5	61,5				
	külä kül'mästä jõõsta	62	8	5	61,5	63	10	3	76,9
Jents 2050 d	külä karjatse kanase	64	7	6	53,8	65	7	6	53,8
Jents 2069 b	külä karjatse kuradi	66	6	5	46,2	67	3	3	50,0

Lisa 4. Variatsioonide uurimiseks kasutatud Karksi kihelkonnast kogutud laulud, viisitüüp 3R, IV pt.

Tabelis on toodud andmed viisivariatsioonide uurimiseks kasutatud Karksi kihelkonna laulude kohta, mis kuuluvad viisitüüpidesse 3R ja 3(2).

viisi kohaviit	esitaja	kogumis- aasta	laulu- liik	viisi- tüüp	ridade arv	probl. ridade arv
381 j	Kukk, Kadri	1960	karja	3R	12	4
RKM II 104, 359 (80)	Kukk, Kadri	1960	karja	3R	1	1
543 c	Kukk, Kadri	1961	karja	3R	15	4
541 d	Kukk, Kadri	1961	lüpsi	3R	5	0
382 b	Kukk, Kadri	1960	lütürika	3R	47	11
RKM II 104, 357 (77)	Kukk, Kadri	1960	lütürika	3R	5	3
541 c	Kukk, Kadri	1961	karja	3(2)-1	12	3
2021 b	Kukk, Kadri	1971	mängitus	3(2)-1	6	3
394 f	Kukk, Kadri	1960	jut	3(2)-1	38	8
542 a	Kukk, Kadri	1961	jut	3(2)-1	40	10
RKM II 104, 373 (118)	Kukk, Kadri	1960	jut	3(2)-1	1	0
2019 a	Kukk, Kadri	1971	lütürika	3(2)-1	9	0
RKM II 87, 607 (1)	Kõiva, Anna	1960	lõikus	3R	4	1
RKM II 87, 608 (2)	Kõiva, Anna	1960	lõikus	3R	1	0
ERA, Fon 336 d, ERA III 6, 131 (4)	Milles, Mai	1922	lütürika	3R	1,5	0
ERA, Fon 336 f, ERA III 6, 132 (6)	Milles, Mai	1922	lõikus	3R	1	0
ERA, Fon 336 g, ERA III 6, 132 (7)	Milles, Mai	1922	lõikus	3R	1	0
ERA, Fon 336 h, ERA III 6, 132 (8)	Milles, Mai	1922	pulma	3R	4	1
EÜS V 241 (102)	Sarv, Reet	1908	loits	3(2)-1	1	0
kokku					104,5	49

Lisa 5. Variatsioonide uurimiseks kasutatud Karksi kihelkonnast kogutud laulud, viisitüüp 4R, IV pt.

Tabelis on toodud andmed viisivariatsioonide uurimiseks kasutatud Karksi kihelkonna laulude kohta, mis kuuluvad viisitüüpi 4R.

viisi kohaviit	esitaja	kogumis- aasta	laululiik	ridade arv	probl. ridade arv
H, Kase 111 (8)	?	1868	mängu	1	
622 c	Helimets, Marie	1960	lõikus	10	2
ERA, Fon 337 b, ERA III 6, 129 (2)	Hennok, Reet	1922	kiige	1	
2050 i	Jents, Greete	1971	kiige	12	
2069 f	Jents, Greete	1971	kiige	13	
1816 e	Jents, Greete	1970	kiige	4	1
2069 g	Jents, Greete	1971	kiige	5	
2050 h	Jents, Greete	1971	vastla	4	3
2070 b	Jents, Greete	1971	vastla	4	3
2050 j	Jents, Greete	1971	lõikus	6	
2069 h	Jents, Greete	1971	lõikus	3	
2049 c	Jents, Greete	1971	mängu	10	
2120 a	Jõgi, Helena	1971	lõikus	15	
1767 e	Jõgi, Helena	1970	lõikus	9	
1768 c	Jõgi, Helena	1970	lõikus	3	
428 i	Kadak, Tiiu	1960	mängu	2	
428 j	Kadak, Tiiu	1960	pulma	2	
EÜS IX 358 (16)	Korka, Kadri	1912	pulma	1	
EÜS IX 359 (17)	Korka, Kadri	1912	lõikus	1	
2607 t	Kukk, Kadri	1974	sandi	18	5
2408 e	Kukk, Kadri	1973	lüürika	20	3
386 a	Kukk, Kadri	1960	lõikus	26	2
2408 d	Kukk, Kadri	1973	lõikus	23	1
2410 b	Kukk, Kadri	1973	sandi	48	14
2409 m1	Kukk, Kadri	1973	pulma	12	5
2410 f	Kukk, Kadri	1973	lüürika	17	7
RKM II 87, 612 (12)	Kõiva, Anna	1960	kiige	6	
RKM II 87, 611 (11)	Kõiva, Anna	1960	sandi	1	

viisi kohaviit	esitaja	kogumis- aasta	lauluslik	ridade arv	probl ridade arv
EÜS V 234 (65)	Lott, Ann	1908	jut	1	
ERA, Pl 96 A1	Sarv, Mari	1938	kiige	7	4
398 b1	Sarv, Mari	1960	sandi	4	1
398 b	Sarv, Mari	1960	sandi	8	
397 f	Sarv, Mari	1960	mängu	8	
ERA, Fon 460 c, ERA III 7, 188 (33)	Sarv, Mari	1938	mängu	7	
ERA, Pl 94 B1	Sarv, Mari	1938	jut	31	3
ERA, Fon 460 d, ERA III 7, 189 (34)	Sarv, Mari	1938	kiige	4	
ERA, Pl 94 A2	Sarv, Mari	1938	kiige	12	1
ERA, Pl 93 B2	Sarv, Mari	1938	lõikus	12	2
363 f	Toompalu, Ann	1960	jut	39	2
RKM II 104, 326 (4)	Toompalu, Ann	1961	jut	2	1
RKM II 104, 328 (18)	Toompalu, Ann	1961	kiige	1	
376 d	Toompalu, Ann	1960	muinasjutu	4	
554 c	Toompalu, Ann	1961	lõikus	29	3
554 e	Toompalu, Ann	1961	lõikus	7	

Lisa 6. Karksi kihelkonna laulude põhjal statistiliselt leitud ühtlustamisreeglid, IV pt

Tabelis on näidatud, kuidas Karksi regilaulude esitusel struktureeritakse 3-silbilisi sõnu või silbirühmi sisaldavaid kaheksast suurema silbiarvuga ridu. Esimeses veerus on ära toodud värsitekst, teises viide vastavale ERA kogule, kolmandas rea silbistruktuur, kus sulgudesse on märgitud need sõnad, mis lauldakse ühel positsioonil; kui ühel üksusel lauldakse 3-silbilise sõna 2 silpi, siis on märgitud üks sulupool, nt *nüid ei / tahede/ taeve/'esse* 113)4. Read on rühmitatud silbiarvu ja värsiehituse järgi. Laulmisel enam kui 8 positsioonile paigutatud read on varjutatud, kaksikkohad alla kriipsutatud.

Mõningate 1-silbilisi sõnade sisaldavate ridade struktureerimiseks oleks olnud teisigi võimalusi.

Näidete valimisel võeti tabelisse kõik vaadeldud lauludes esinenud juhtumid, kus rida pikenes laulmisel ühe meetrilise üksuse võrra (53 näidet) või rohkem (4 näidet), teistsuguseid juhtumeid on ära toodud valikuliselt. Arvestades, et 9-positsiooniliste ridade hulk moodustab keskmiselt 2,2% kõigist ridadest (vt Särg 2001: 222), on analüüsitud ridade koguarv umbkaudu 2400.

värss	viide	värsiehitus
9-silbilised read		
2+2+2+3		
usse / <u>tuli</u> o/bu mu/dane	388 a	2(2)23
tarre / <u>tuli</u> saa/bas sa/vine	388 a	2(2)23
aita / <u>tuli</u> a/me ve/rine	388 a	2(2)23
esi / <u>tuli</u> i/hu pu/nane	388 a	2(2)23
otsi / <u>ära</u> il/mast i/lusa	2410 f	2(2)23
pajo / <u>oles</u> pan/di pi/danu	383 a	2(2)23
kurjast / <u>ole</u> il/man e/länu	543 a	2(2)23
tahe / <u>oli</u> ta/rest va/late	2409 m1	2(2)23
ega / <u>teise</u> / <u>mihe</u> tõ/relte	381 c	22(2)3
selle / <u>lina</u> / likku / mädänes	2050 h	2223
1+1 + 2 + 2 + 3		
kui om / märdil / <u>pä'ä</u> ka/hare	363 h	11223 ?
1+1 + 1+1 + 2+3		
et ma / <u>nu ei</u> el/kä e/siki	ERA, Pl 96 A1	11(11)23 ?
et ma / <u>nu ei</u> pais/ta e/siki	ERA, Pl 96 A1	11(11)23 ?
2+2+3+2		
otsa / <u>läve</u> Ol/landi/maale	381 g	2(2)32
Tuha/ <u>laane</u> tu/litse nõia	382 i	2(2)32
olla / <u>ära</u> a/gadest / aida	381 c	2(2)32
külge / käive kü/bäre laeva	382 b	2(2)32
otsa / käive u/bine laeva	382 b	2(2)32
kündan / <u>pane</u> kü/bäre pääle	386 b	2(2)32

kündan / <u>pane</u> kü/bäre pääle	546 a	2(2)32
oolas / <u>ole</u> o/besid / söötma	541 a	2(2)32
varmas / <u>ole</u> va/sikit / jootma	541 a	2(2)32
1+1 +2+3+2		
ää ilm / <u>oli</u> ko/dusta / tulla	2409 m1	11(2)32 ?
1+1 +2+ 2+1 +2		
meil oo esi lina kui linti	2408 d	112212 ?
2+3+2+2		
2+3+4		
ega / lah <u>kude</u> / laula/tusest	383 a	234
kasteenasta kabinata	398 a	234
1+1 +3+4		
nüid ei / ta/ <u>hede</u> / taeve/'esse	543 a	113)4
3+2+2+2		
3+2+4		
tüds'e/vep <u>oli</u> / neiu / noore	545 c	3(2)22
äes/ten <u>pane</u> / äglä / pääle	546 a	3(2)22
tüdse/vep <u>oli</u> / neiu / noore	383 a	3(2)22
tüdse/vep <u>oli</u> / tetä / tööda	383 a	3(2)22
tnägu/sep <u>oli</u> / näta / vaeva	383 a	3(2)22
tüdse/vep <u>oli</u> / tüdru/kunna	545 c	3(2)4
nägu/sep <u>oli</u> / näidi/senna	545 c	3(2)4
<u>kirives</u> / pääga / kitsi/kesi	385 c	3)24
kasva/tid <u>sina</u> / kahju/lista	2408 b	3(2)4
tüdse/vep <u>oli</u> / tüdru/kunna	383 a	3(2)4
nägu/sep <u>oli</u> / näidi/senna	383 a	3(2)4
viimä <u>ne</u> / põhku / põrma/tulle	381 a	324
2+1 +2+2+2		
2+1 +2+4		
<u>tunsid</u> mul / otsan / orja/risti	2408 b	(2)1222
Maha / lõõ <u>mina</u> / Matsi massa	2409 l	21(2)22 ?
<u>midas</u> said / minu / oida/mesta	2408 b	(2)124
<u>tunsid</u> mu / sülle / sündü/veta	2408 b	(2)124
tütar/laits <u>sina</u> / linnukene	2408 b	21(2) 4 ?
1+2 +2+2+2		
märt viskab sisse viljaõnne	363 h	12 2 22
3+3+3		
tõisele uvvele õvvele	363 h	333
laseme uinude magade	401 c	333
uvvele vastsele vaole	545 c	333
2+1 +3+3		
kana läts / kavede / mune/le	ERA, Pl 94 A2	(2)13)3
enne sa / kiiguten / kiveda	2408 b	2133
ollid kui ooletu obene	381 b	2133
Võnnu oo võt <u>ide</u> korjate	382 b	2133

Kadri ei ooligi osasta	384 d	2133
Kadri ei otsigi osada	398 b1	2133
Kurik tal kuldine kähena	386 b	2133
kurik tal kuldine käena	546 a	2133
Viiti siis piitsale magame	386 b	2133
Viiti siis piitsale magame	546 a	2133
lääme me uvvele iile	554 c	2133
2+1 + 2+1 +3		
<u>enne</u> see / kivi / küll ra/gengu	2408 b	(2)1213
<u>enne</u> -gu / vere / vii ve/sile	2408 b	(2)1213
mure sii muljub mu südäme	416 b	21213
tule viil ilma sa eläme	544 a	21213
1+2 +3 +3		
kuus oli / kurja/da jõ/geda	363 h	1(2)33
me olem / sirge/be sõ/sare	381 f	1(2)33
1+2 + 2+1 +3		
sai mina / põllel / jäi põ/deme	383 a	1(2)213
siis sina / viinu / mu ve/sile	2408 b	1(2)213
viis oli / vetta / meil va/hela	363 h	1(2)213
ka kadri silmä oo teräve	2607 t	12213
ka kadri pia oo kahare	2607 t	12213
ken ütliv põllel oo parebe	383 a	12213
küll võime ennet me tänade 2x	383 e	12213
miis musta tege teil tareta	387 c	12213
miis musta tege küll tareta	2410 f	12213
lääd sina kodu lää minagi	543 b	12213
jääd sina siiä jää minagi	543 b	12213
ken ütliv põllel oo parebe	545 c	12213
1+1+1 + 2+1 + 3		
siis saab sust tubli töö tegije	541 a	111213
1+3+2+3		
kus tunnusse tulen palanu	383 e	1323
mi soovime pereesäle 2x	384 c	1323
mi soovime pereesäle	2410 b	1323
mi soovime pereemäle 2x	384 c	1323
mi soovime perepojale	384 c	1323
mi soovime peretüttele	384 c	1323
1+ 2+1 +2+3		
sa oled / tööst ä/rä vä/sünü	387 c	1(2)123
siis kasvas teil rüä terätse	2607 t	12123
mi linna sii pias oleme	382 b	12123
mi elled sa emä koduna	381 b	12123
mi elled sa esä koduna	381 b	12123

päält tullim me päe punenti	384 c	12123
ma oia su oma sülena	386 b	12123
ma oia su oma sülena	546 a	12123

1+3+3+2

kus tunnusse seale söödü	383 e	1332
kus tunnusse kanule kistu	383 e	1332
1+ 2+1 +3+2		
ma küta sul külätse sanna	544 a	12132

10-silbilised read

2+2+2+2+2

2+2+2+4

<u>esi olli</u> / illi / ella / velle	363 f	(2)(2)222
<u>esi olli</u> / nugis / noori / meesi	363 f	(2)(2)222
<u>kaala pane</u> / kalmu / kaala/rätti	389 a	(2)(2)222
<u>oolet oli</u> / söögi / oolet / joogi	381 b	(2)(2)222
<u>enne mina</u> / mängin / mätas/tege	2411 m	(2)(2)24
<u>oodi mina</u> / ohtu lõppe/veta	2408 a	(2)(2)24
2+2+2+ 1+1 +2		
<u>setup oli</u> / elu / mis sa / elled	381 b	(2)(2)2112
<u>setup oli</u> / kasu / mis sa / kasved	381 b	(2)(2)2112
<u>ära mina</u> / sõin siis / lõo / lõõri	365 g	(2)(2)1122
<u>ära mina</u> / sõin siis / kure / kurgu	365 g	(2)(2)1122
1+1 +2+2+4		
<u>me ei ole</u> / kurust / kontsi/gugi	381 f	(11)(2)24

2+2+3+3

<u>vikat oli</u> käena kullane	ERA, Pl 94 B1	(2)(2)3)3
(<u>vikat oli</u> käena kullane)	ERA, Pl 94 B1	(2)(2)23
<u>lusi oli</u> peona laasine	ERA, Pl 94 B1	(2)(2)33
<u>lusi oli</u> peona hõbene	398 a	(2)(2)33
2+2+ 2+1 +3		
<u>vikat oli</u> kähen tal kullane	398 a	(2)(2)213
vällä <u>tule</u> süä sis sülesta	387 c	2(2)213

3+2+2+3

kui oo si märdil silmä teräse	363 h	111223
-------------------------------	-------	--------

3+2+3+2

viimäne / söögi / viimäne / joogi	381 a	3232
2+1 +2+ 2+1 +2		
<u>kägu kukk</u> / puile / <u>kägu kukk</u> / maile	2408 e	(2)12(2)12
<u>ega</u> ma / muidu / <u>siia</u> es / tule	416 d	(2)12(2)12
1+2 +2+ 1+2 +2		
käi <u>sina</u> / ilus / käi <u>sina</u> / kaunis	383 a	1(2)21(2)2

3+3+2+2

3+3+4

<u>aisuma</u> / <u>aisuma</u> / ratastege	2411 m	(3(34
2+1 + 3+2+2		
<u>lina</u> oo / <u>kadunu</u> / ma'a / ala	386 a	(2)1(322
<u>lina</u> oo / <u>kadunu</u> / ma'a / ala	546 f	(2)1(322
kokku <u>me</u> / <u>paneme</u> / kurja / põllu	EÜS IX 359 (17)	21)3)22
3+ 2+1 +4		
<u>enne</u> -gu / <u>armu</u> vii / allikusse	2408 b	(2)1(2)14
2+1 + 2+1 +2+2		
nõnda siin ütsi sii les'kenaine	416 b	212122

11-silbilised read

2+2+3+2+2

<u>tulle oles</u> / <u>visanu</u> / viina/toobi	545 c	(2)(2)3)22
<u>oles sina</u> / <u>massen</u> mul / ma'a pääle	388 b	(222)122
<u>tulle oles</u> / <u>visanu</u> / viina/toobi	383 a	(2)(2)(322
<u>kivi oles</u> / <u>kuluten</u> / kihla/keedi	383 a	(2)(2)(322

2+3+3+3

märdi tahave tõisele talule	363 h	2333
-----------------------------	-------	------

3+3+3+2

lina ma kakun ja esi ma iken	416 b	2121212
------------------------------	-------	---------

ELULOOKIRJELDUS

Taive Särg

Kodakondsus: Eesti
Sündinud: 17. jaanuaril 1962 Tallinnas
Abielus, kaks last
Aadress: Etnomusikoloogia osakond
Eesti Kirjandusmuuseum
Vanemuise 42, Tartu 51003
Telefon: 7 377 751
e-post: taive@folklore.ee

Haridus

1998 MA (folkloristika), Tartu Ülikool
1991 BA folkloristika, Tartu Ülikool
1981 Tallinna Kaugõppekeskkool

Teenistuskäik

1998–2004 Doktoritöö Tartu Ülikoolis
2000 Eesti Kirjandusmuuseum, etnomusikoloogia osakonna teadur
1998–1999 Eesti Keele Instituut, folkloristikaosakonna teadur
1995–1997 Eesti Keele Instituut, folkloristikaosakonna nooremteadur
1987–1994 Eesti Keele Instituut, folkloristikaosakonna laborant

CURRICULUM VITAE

Taive Särg

Citizenship: Estonian
Date and
place of birth: January 17, 1962 in Tallinn
Married with two children
Address: Department of Ethnomusicology
The Estonian Literary Museum
Vanemuise 42, Tartu 51003
Phone: 7 377 751
e-mail: taive@folklore.ee

Education

1998 *MA* (folkloristics), University of Tartu
1991 *BA* (folkloristics), University of Tartu
1981 Tallinn, Open Secondary School

Professional employment

1998–2004 Ph.D student at the University of Tartu
2000 Researcher, Department of Ethnomusicology, The Estonian
Literary Museum
1995–1999 Researcher, Department of Folklore, The Estonian Institute of
Language
1987–1994 Assistant, Department of Folklore, The Estonian Institute of
Language